O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

8-son (avgust 2025)

Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan

Urganch – 2025

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent **YO‘LDOSHEV Ro‘zimboy**

TAHRIR HAY’ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),

ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),

ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, (UrDU),

BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),

DO‘SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),

HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),

IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),

IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori, professor (NavDPI),

JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),

JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva unversiteti),

KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),

MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, dotsent (UrDPI),

NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

OTAMURODOV Sa’dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),

QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

RUZMETOV Surojbek, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),

RO‘ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),

SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O‘zMU),

SALAYEV San’atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),

SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor (UrDU),

XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari, UrDU),

YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),

O‘ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU),

O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),

G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul kotib, UrDU).

JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN●JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI● 8-son (avgust 2025)

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti ●Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro‘yxatdan o‘tgan **●GUVOHNOMA № 1131.**

Karimjon Sabirov Kabildjanovich (Toshkent Amaliy Fanlar universiteti, Gavhar ko‘chasi, 1. 100149, Toshkent, O‘zbekiston),
Matyoqubov Hikmatjon Shuhratovich (Urganch davlat Pedagogika instituti, “Gurlan”, 1. 220100, Urganch, O‘zbekiston),
Jumaniyozov Muzaffar Xushnudbekovich (Urganch davlat universiteti, H.Olimjon, 14. 220100 Urganch, O‘zbekiston; muzaffarxushnudbekovich7700@gmail.com)

TARMOQLANGAN TIZIMLARDA BURGERS TENGLAMASI: METRIK GRAF ASOSIDAGI YONDASHUV

Annotatsiya. *Biz Burgers tenglamasini metrik grafalarda, eng oddiy topologiyalar yulduzsimon (star), halqa (loops) va daraxtsimon (tree) graflar uchun ko‘rib chiqdik. Tugunlardagi massaning saqlanishi va yechimning uzluksizligini ta’minlovchi chegaviy shartlar asosida aniq to‘lqin yechimlari olingan. Burgers tenglamasining integrallik shartlarini ta’minlovchi nochiziqlilik koeffitsyientlari uchun cheklovlar chiqariladi. Solitonlarning dinamikasi va ularning graf tugunlaridan o‘tishi bo‘yicha raqamli tahlil taqdim etilgan.*

Kalit so‘zlar: *Burgers tenglamasi, metrik graf, yuguruvchi to‘lqin, soliton, rarefaction, chegara shartlari, massa saqlanishi.*

УРАВНЕНИЕ БЮРГЕРСА В СЕТЕВЫХ СИСТЕМАХ: ПОДХОД НА ОСНОВЕ МЕТРИЧЕСКОГО ГРАФА

Аннотация. *Мы рассматриваем уравнение Бюргерса на метрических графах для простейших топологий, таких как звезда, петли и древовидные графы. Получены точные решения типа бегущей волны для граничных условий в вершинах, обеспечивающих сохранение массы и непрерывность решения в узлах. Выведены ограничения на коэффициенты нелинейности, обеспечивающие интегрируемость уравнения Бюргерса. Представлено численное решение динамики солитонов и их передачи через вершину графа.*

Ключевые слова: *уравнение Бюргерса, метрический граф, бегущая волна, солитон, разреженная волна, граничные условия, сохранение массы.*

BURGERS EQUATION IN NETWORKED SYSTEMS: A METRIC GRAPH BASED APPROACH

Annotation. *We consider Burgers equation on metric graphs for simplest topologies such as star, loops, and tree graphs. Exact traveling wave solutions are obtained for the vertex boundary conditions providing mass conservation and continuity of the solution at the nodes. Constraints for the nonlinearity coeffcients ensuring integrability of the Burgers equation are derived. Numerical treatment of the soliton dynamics and their transmission through the graph vertex is presented.*

Keywords: *Burgers equation, metric graph, traveling wave, soliton, rarefaction, boundary conditions, mass conservation.*

Kirish. Burgers tenglamasi amaliy qo‘llanmalari keng bo‘lgan muhim evolutsion tenglama hisoblanadi. Uning ilk kashfiyoti 1-manbada berilganidan so‘ng, Burgers tenglamasi ko‘plab sohalarda qo‘llanilgan [2]–[44], sharh maqolalari [45]–[47] va kitoblar [48]–[50]. Xususan, u suyuqliklar va gazlardagi nozik to‘lqinlarni [24, 47, 48], plazma [27], qon tomirlari [26], transport oqimi [25, 46] hamda astrofizika sohasida [28] tasvirlashda ishlatiladi.

Burgers tenglamasi boshlang‘ich va boshqa shartlarga qarab, turli sayohat qiluvchi to‘lqin yechimlarini beradi. Bu yechimlar orasida kink solitonlar, qotil to‘lqinlari, ingichka (rarefaction) to‘lqinlari va boshqa to‘lqin hodisalari mavjud. Tenglamaning umumiy yechimi Hopf Cole transformatsiyasi yordamida olinishi mumkin [29,30], bu esa uni chiziqli shaklga keltirish imkonini beradi. Amaliy qo‘llanmalar nuqtayi nazaridan eng qiziqarli yechimlar solitonlar hisoblanadi [31,32,48,50]. Turli yuguruvchi to‘lqin yechimlari Laks juftligi (Lax pair) yondashuvi asosida o‘rganilgan [34]. Burgers tenglamasidagi entropiya o‘sishi [33]-manbada, o‘z-o‘ziga qo‘shmalik va saqlanish qonunlari esa 37-manbada ko‘rib chiqilgan. 35-manbada Burgers tenglamasi uchun Green funksiyasi yondashuvi ishlab chiqilgan. Turli ingichka (rarefaction) yechimlari 36-manbada muhokama qilingan. Burgers tenglamasining yechim usullari va turli yechimlar bo‘yicha tizimli sharhlar 13,44-manbalarda berilgan.

So‘nggi paytlarda yulduzsimon va panjara kabi tarmoqli tizimlardagi to‘lqin dinamikasi katta e’tibor qozongan [51]. Bunday tizimlardagi to‘lqin hodisalarini metrik grafiklardagi nozik evolutsion tenglamalar

orqali ifodalash mumkin. Metrik grafiklar bu vertexlarda (tugunlarda) bir-biriga ulangan tarmoqlardan tashkil topgan tizim. Ulardagi ulanish qoidalari grafning topologiyasi deb ataladi. Ushbu yondashuvda muammo, tarmoqlarning tarmoqlanish joylaridagi (vertex) chegara shartlarini qo‘yish orqali nozik to‘lqin tenglamalarini yechishga qisqartiriladi [51]–[59]. Bu chegara shartlari, odatda, energiya, oqim, impuls, massa yoki zaryad saqlanish kabi fundamental qonunlardan olinadi [51,59]. So‘nggi paytlarda tarmoqlardagi Shredinger tenglamalari turli kontekstlarda o‘rganilgan [51]–[58]. Josephson bog‘lamlari tarmoqlaridagi Sine-Gordon tenglamalari ham ko‘rib chiqilgan. Brown harakati kontekstida metrik grafiklardagi Fokker-Planck tenglamasi o‘rganilgan.

Ushbu maqolada biz metrik grafiklardagi Burgers tenglamasini, ayniqsa ingichka (rarefaction) va boshqa yuguruvchi to‘lqin yechimlariga e’tibor qaratgan holda o‘rganamiz. Metrik grafiklar va fraktallardagi Burgers tenglamasi 14-manbada ko‘rib chiqilgan. Yulduzsimon grafdagi yopishqoq Burgers tenglamasining sonli yechimi 17-manbada keltirilgan. Tarmoqlardagi Burgers tenglamasi qon tomirlardagi suyuqlik oqimi, tarmoqlangan plazma tizimlari, tarmoqlangan yo‘llardagi transport oqimi, shuningdek, tarmoqlardagi suyuqlik va gaz dinamikasi tadqiqotlari uchun muhimdir. Suyuqlik, gaz yoki plazma oqimini ma’lum o‘tkazuvchanlik bilan ta’minlovchi tarmoqlar va boshqa tarmoqlangan tizimlarni loyihalash ko‘plab texnologik muammolarni hal qilishda zarur.

Maqola quyidagicha tashkil etilgan: Keyingi bo‘limda chiziqdagi Burgers tenglamasining qisqacha tavsifi beriladi. III bo‘limda metrik yulduzsimon graf uchun muammoning formulirovkasi va ayrim yechimlar keltiriladi. IV bo‘limda metrik grafiklardagi yopishqoq bo‘lmagan (inviscid) Burgers tenglamasi ko‘rib chiqiladi. V bo‘limda metrik grafiklardagi Burgers tenglamasi asosida tarmoqlardagi to‘lqin dinamikasi taqdim etiladi. Nihoyat, VI bo‘limda xulosa va tavsiyalar beriladi.

To‘g‘ri chiziqda burgers tenglamasi. Bu yerda 38-manbaga amal qilgan holda, to‘g‘ri chiziqda Burgers tenglamasini qisqacha eslatib o‘tamiz. To‘g‘ri chiziqda Burgers tenglamasi quyidagicha yoziladi:

$$\frac{\partial u}{\partial t} + \epsilon u \frac{\partial u}{\partial y} = \frac{\partial^2 u}{\partial y^2}, y \in (-\infty; +\infty), \tag{2.1}$$

bu yerda to‘lqin funksiyasi $u \in C^2(-\infty, +\infty)$ sinfiga mansub. (2.1)-tenlikning haqiqiy o‘qda (ya’ni, butun real chiziqda) soliton yechimi quyidagicha yoziladi [38]:

$$u(y,t;\epsilon,v) = v\left(1 - \tanh\left[\frac{\epsilon v(y - \epsilon v t)}{2}\right]\right) \tag{2.2}$$

Bu yerda ϵ nochiziqlilik koeffitsyienti, v $\in \mathbb{R}$ ijobiy yoki manfiy qiymatga ega haqiqiy parametr. (2.2)-sonli tenglama yechimi quyidagi asimptotik shartlarni qanoatlantiradi:

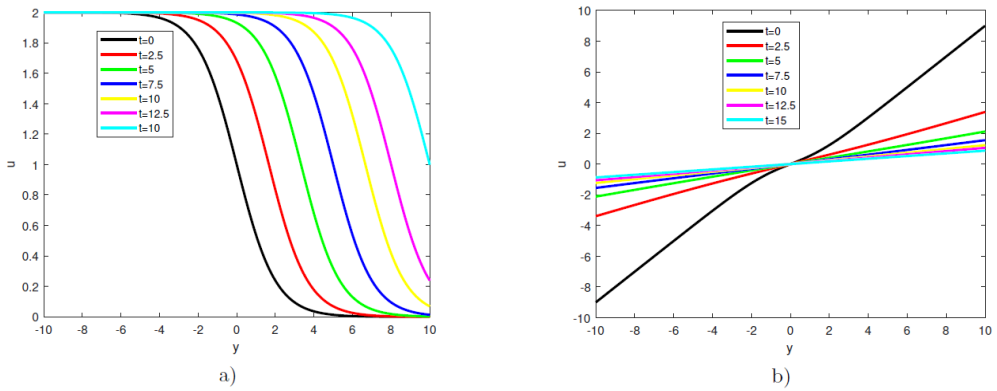
$$u \to 0, \text{da } y \to +\infty, uchun\ \epsilon > 0,\ v > 0 \tag{2.3}$$

$$\frac{\partial u}{\partial y} \to 0, \text{da } y \to \pm\infty, \text{uchun } \epsilon > 0,\ V > 0 \tag{2.4}$$

Qiziqarli yechimlardan biri “Siyraklashuv to‘lqin yechimi” yoki “Kengayuvchi to‘lqin yechimi” (rarefaction solution) deb ataladi. Bu yechim cheklangan oraliqda, ya’ni, |y| ≤ b shartda berilgan bo‘lib, quyidagicha ifodalanadi:

$$u(y,t) = \frac{1}{\epsilon(t+a)}\left[y - b\tanh\left(\frac{by}{2(t+a)}\right)\right] \tag{2.5}$$

bu yerda a –doimiy.

1-rasm. Burgers tenglamasining chiziq bo‘yicha soliton (a) va “Siyraklashuv to‘lqin yechimi” yoki “Kengayuvchi to‘lqin yechimi” (rarefaction) (b) yechimlari.

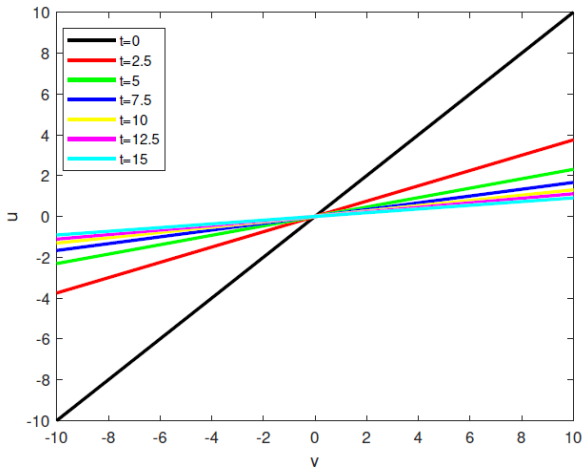
1-rasmda Burgers tenglamasining soliton va kamayish (rarefaction) yechimlari mos ravishda (2.2) va (2.5)-sonli tenglamalar yordamida chizilgan.

Burgers tenglamasining maxsus holati uning qovushqoqligi yo‘q versiyasi bo‘lib, unda fazo bo‘yicha ikkinchi tartibli hosila mavjud emas va quyidagicha ifodalanadi:

$$\frac{\partial u}{\partial t} + \epsilon u \frac{\partial u}{\partial x} = 0 \tag{2.6}$$

(3.15)-sonli tenglamaning yechimi quyidagicha ifodalanadi (43):

$$u(x,t) = \frac{1}{\epsilon} \cdot \frac{x}{1+t} \tag{2.7}$$

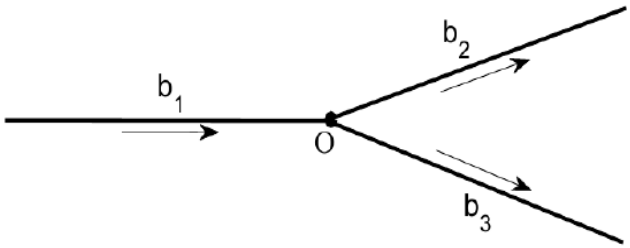

2-rasm. 2.7 tenglamasining yechimi grafigi.

Metrik yulduzsimon graflarda burgers tenglamasi: chegara shartlari va yuguruvchi to‘lqin yechimlari. A: Qovushqoq Burgers tenglamasi. Bu yerda biz Burgers tenglamasining kvazi-bir o‘lchamli, tarmoqlangan soha – metrik graf shaklidagi formulatsiyasi va yechimini ko‘rib chiqamiz. Graf bu o‘zaro ma’lum qoidalarga binoan biriktirilgan simlar tizimidir, bu qoida grafning topologiyasi deb ataladi. Simlarga cheklangan yoki yarim cheksiz uzunliklar berilganda, bunday grafga metrik graf deyiladi.

Metrik grafdagi evolyutsion tenglamani yechish uchun grafning tarmoqlanish nuqtalarida, ya’ni tugunlarda chegara shartlarini qo‘yish zarur. Bu chegara shartlari graf tarmoqlarining tugunlarda ulanishini ta’minlaydi.

Biz eng oddiy graf uchta yarim cheksiz tarmoqli (bog‘)ga ega yulduz (star) grafidan boshlaymiz, ular b_1,$b_2$va b_3 deb ataladi (2-rasm). Koordinatalar quyidagicha belgilanadi: $x_1 \in (-\infty, 0]$ va $x_{2,3} \in [0, +\infty)$ bunda 0 nuqta tugunga to‘g‘ri keladi.

3-rasm. Yulduzsimon metrik graf.

Grafning har bir tarmog‘iga quyidagi Burgers tenglamasini yozish mumkin:

$$\frac{\partial u_j}{\partial t} + \epsilon_j u_j \frac{\partial u_j}{\partial y} = \frac{\partial^2 u_j}{\partial y^2} \tag{3.1}$$

Grafning har bir tarmog‘i uchun u_j bu yerda (j=1,2,3) funksiyalar aniqlangan. (3.1)-tenglama uchun tugundagi chegara shartlari to‘plami asosiy saqlanish qonunlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Tugun uchun chegara shartlarining birinchi to‘plami sifatida yechim og‘irliklarining uzluksizligi tanlanadi, bu quyidagicha yoziladi:

$$|\epsilon_1 u_1(0,t)| = |\epsilon_2 u_2(0,t)| = |\epsilon_3 u_3(0,t)| \tag{3.2}$$

Tugundagi chegara shartlarining ikkinchi to‘plami quyidagicha yoziladi:

$$\frac{1}{\epsilon_1}\frac{\partial u_1}{\partial y}\Big|_{y=0} = \frac{1}{\epsilon_2}\frac{\partial u_2}{\partial y}\Big|_{y=0} + \frac{1}{\epsilon_3}\frac{\partial u_3}{\partial y}\Big|_{y=0} \tag{3.2}$$

Quyida biz (3.3)-chegara shartlari tugundagi massa saqlanishi bilan mos kelishini ko‘rsatamiz. (3.1), (3.2) va (3.3) tenglamalar bilan berilgan masala bu metrik yulduz graf lardagi yopishqoq (viskoz) Burgers tenglamasi masalasini ifodalaydi.

Yopishqoq (viskoz) Burgers tenglamasi sayr qiluvchi to‘lqin yechimlarining keng turini o‘z ichiga oladi (batafsil tahlil uchun [48–50]. Bu yerda biz ushbu yechimlarning ikki turini ko‘rib chiqamiz: soliton va kamayuvchi (rarefaction) yechimlar. Yopishqoq bo‘lmagan (inviscid) Burgers tenglamasidan farqli ravishda, yopishqoq versiyada cheksiz ko‘p saqlanish qonunlari mavjud emas. Bir o‘lchamli Burgers tenglamasi uchun yagona saqlanuvchi miqdor bu massa bo‘lib, quyidagicha ifodalanadi:

$$M = \sum_{j=1}^{3} \frac{1}{\epsilon_j} \int_{b_j} u_j(y,t)\ dy \tag{3.4}$$

Teorema. Massaning (3.4) formula bo‘yicha saqlanishi uchun zarur va yetarli shart bu quyidagi munosabatning bajarilishidir:

$$\frac{1}{\epsilon_1^2} = \frac{1}{\epsilon_2^2} + \frac{1}{\epsilon_3^2} \tag{3.5}$$

Isbot. Biz vaqt bo‘yicha hosilani olamiz va (3.1), (3.2), (3.3) hamda quyidagi chegaraviy shartlardan foydalanamiz:

$$u_1 \to 0\ y \to -\infty;\ u_2, u_3 \to 0\ y \to +\infty. \tag{3.6}$$

$$\frac{\partial u_1}{\partial y} \to 0, y \to -\infty;\ \frac{\partial u_2}{\partial y},\ \frac{\partial u_3}{\partial y} \to 0, y \to +\infty. \tag{3.7}$$

Shunda biz quydagiga ega bo‘lamiz:

$$\frac{d}{dt}M = \sum_{j=1}^{3} \frac{1}{\epsilon_j} \int_{b_j} \frac{\partial u_j(y,t)}{\partial t}\, dy = \sum_{j=1}^{3} \int_{b_j} \left(-u_j \frac{\partial u_j}{\partial y} + \frac{1}{\epsilon_j}\frac{\partial^2 u_j}{\partial y^2} \right) dy$$

Bu ifoda quydagiga teng:

$$= \frac{1}{2}\left(-u_1^2(0,t) + u_2^2(0,t) + u_3^2(0,t)\right) + \frac{1}{\epsilon_1}\frac{\partial u_1}{\partial y}\Big|_{y=0} - \frac{1}{\epsilon_2}\frac{\partial u_2}{\partial y}\Big|_{y=0} - \frac{1}{\epsilon_3}\frac{\partial u_3}{\partial y}\Big|_{y=0}$$

Shart(3.3) dan foydalanib, quydagiga ega bolamiz:

$$\frac{d}{dt}M = \sum_{j=1}^{3} \frac{1}{\epsilon_j} \int_{b_j} \frac{\partial u_j(y,t)}{\partial t}\, dy = \sum_{j=1}^{3} \int_{b_j} \left(-u_j \frac{\partial u_j}{\partial y} + \frac{1}{\epsilon_j}\frac{\partial^2 u_j}{\partial y^2} \right) dy$$

Bu ifoda quydagiga teng:

$$= \frac{1}{2}\left(-u_1^2(0,t) + u_2^2(0,t) + u_3^2(0,t)\right) + \frac{1}{\epsilon_1}\frac{\partial u_1}{\partial y}\Big|_{y=0} - \frac{1}{\epsilon_2}\frac{\partial u_2}{\partial y}\Big|_{y=0} - \frac{1}{\epsilon_3}\frac{\partial u_3}{\partial y}\Big|_{y=0}$$

Shart (3.3)dan foydalanib, quydagiga ega bo‘lamiz:

$$= \frac{1}{2\epsilon_1^2} u_1^2(0,t)\left(-\frac{1}{\epsilon_1^2} + \frac{1}{\epsilon_2^2} + \frac{1}{\epsilon_3^2} \right) = 0. \tag{3.8}$$

Shunday qilib, teorema isbotlandi. Agar parametrlar ϵ_j(j=1,2,3) quydagi shartni bajarsa:

$$\frac{1}{\epsilon_1^2} = \frac{1}{\epsilon_2^2} + \frac{1}{\epsilon_3^2},$$

unda (3.1), (3.2), (3.3) tenglamalardan iborat masala uchun soliton yechim quyidagicha ifodalanadi:

$$u_j(y,t) = v_j\left(1 - \tanh\left(\frac{\epsilon_j v_j\left(y + y_0 - \epsilon_j v_j t\right)}{2}\right)\right), y \in b_j, j = 1,2,3. \tag{3.9}$$

bu yerda $v_j > 0$ ijobiy konstantalar. Graf tarmog‘i uchun rarefaction (kamayuvchi) yechim esa quyidagicha ifodalanadi:

$$u_j(y,t) = \frac{1}{\epsilon_j(t+a)}\left(y + y_0 - b\tanh\left(\frac{b(y+y_0)}{2(t+a)}\right)\right). \tag{3.10}$$

Yana ta’kidlash kerakki, (3.2)–(3.3) chegaraviy shartlarning bajarilishi (3.5) formuladagi yig‘indi

qonuni bilan ta’minlanadi.

B: Daraxtsimon graf uchun kengaytma. Oldingi bo‘limda keltirilgan tadqiqot murakkabroq graflar, masalan, 4-rasmda ko‘rsatilgan daraxt grafi holatiga kengaytirilishi mumkin. Har bir tarmoq bb uchun (mos ravishda $b_1 \in (-1, 0)$, $b_{1i} \in (0, L_{1i})$ $b_{1i} \in (0,+\infty)$; bu yerda i=1,2, j=1,2,3 Burgers tenglamasi (3.1) va tugun chegaraviy shartlari mavjud:

$$\epsilon_1 u_1|_{y=0} = \epsilon_{1i} u_{1i}|_{y=0};\ \ \epsilon_{1i} u_{1i}|_{y=L_{1i}} = \epsilon_{1ij} u_{1ij}|_{y=0}, \tag{3.11}$$

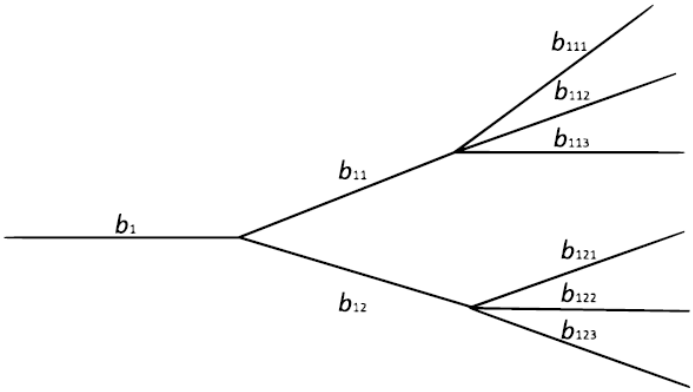
$$\frac{1}{\epsilon_1}\frac{\partial u_1}{\partial y}|_{y=0} = \frac{1}{\epsilon_{11}}\frac{\partial u_{11}}{\partial y}|_{y=0} + \frac{1}{\epsilon_{12}}\frac{\partial u_{12}}{\partial y}|_{y=0}; \tag{3.12}$$

$$\frac{1}{\epsilon_{1i}}\frac{\partial u_{1i}}{\partial y}|_{y=L_{1i}} = \sum_{j=1}^{3}\frac{1}{\epsilon_{1ij}}\frac{\partial u_{1ij}}{\partial y}|_{y=0},$$

bu yerda i=1,2, j=1,2,3. Daraxt grafining har bir tarmog‘i b uchun quyidagi aniq yechim mavjud:

$$u_b(y,t) = v_b\left(1 - \tanh\left(\frac{\epsilon_b v_b (y + s_b - \epsilon_b v_b t)}{2}\right)\right), \tag{3.13}$$

bu yerda v_b, ϵ_b va s_b mos ravishda tarmoqdagi parametrlar.

4-rasm. Daraxtsimon metrik graf.

Bu yerda $b \in \{1,\ 1i,\ 1ij \mid i = 1,2;\ j = 1,2,3\}$,

$$s_1 = s_{1i} = l,$$
$$s_{1ij} = l + L_{1i},$$

bu yerda $i = 1,2$, $j = 1,2,3$. Tugunlarning chegaraviy shartlari bajarilishi uchun quyidagi cheklovlar olinadi:

$$\frac{1}{\epsilon_1^2} = \frac{1}{\epsilon_{11}^2} + \frac{1}{\epsilon_{12}^2};$$
$$\frac{1}{\epsilon_{1i}^2} = \sum_{j=1}^{3}\frac{1}{\epsilon_{1ij}^2}, i = 1,2. \tag{3.14}$$

C: Qovushqoq bo‘lmagan burgers tenglamasi. Qovushqoq bo‘lmagan Burgers tenglamasi yulduz grafigida quyidagicha ifodalanadi (har bir tarmoq uchun):

$$\frac{\partial u_j}{\partial t} + \epsilon_j u_j \frac{\partial u_j}{\partial y} = 0, \tag{3.15}$$

bu yerda u_j har bir tarmoqqa biriktirilgan to‘lqin funksiyalari, va j=1,2,3 tarmoq raqami.

$$u_j(y,t) = \frac{1}{\epsilon_j}\cdot\frac{y}{1+t}. \tag{3.16}$$

Tenglama (3.15) uchun tugun chegaraviy shartlari (3.2) va (3.3) tenglamalarda berilgan. Agar (3.5) dagi yig‘indilar qoidasi bajarilsa, (3.15), (3.2) va (3.3) tenglamalar to‘plami uchun yechim quyidagicha yoziladi:

Qovushqoq bo‘lmagan Burgers tenglamasi uchun massa (to‘liq miqdor) (3.4) tenglama bilan aniqlanadi. Yuqoridagiga o‘xshash tarzda, massa saqlanishining (3.5)dagi yig‘indilar qoidasi bilan bog‘liqligi isbotlanishi mumkin.

Xulosalar va kutilayotgan muammolar. Ushbu ishda biz metrik graflarga asoslanib, tarmoqlarda

Burgers tenglamasining bir nechta yuguruvchi to‘lqin (traveling wave) yechimlarini o‘rgandik.Massaning saqlanish qonunidan kelib chiqqan holdagi tugun chegaraviy shartlar uchun metrik graflardagi yoyiluvchi (rarefaction) va burilishli soliton (kink soliton) yechimlari olindi. Masalaning integrallashuvini (aniq yechimga ega bo‘lishini) ta’minlaydigan cheklovlar har bir bog‘(tarmoq elementi) uchun qovushqoqlik koeffitsiyentlari orqali ifodalandi.

Integrallanmaydigan holatlar uchun esa masala sonli usullar yordamida yechildi. Graf tugunlari orqali yoyiluvchi yechimlarning uzatilishini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, uzatish jarayonida akslanish (refleksiya) integrallanadigan hamda integrallanmaydigan holatlarda ham kuzatilmaydi. Biroq yoyiluvchi to‘lqinlar orqali ifodalangan yuguruvchi to‘lqinlar uchun tugunlarda sezilarli sochilish va juda sust uzatilish kuzatiladi.

Garchi ushbu tadqiqot faqat sodda tarmoqlanish topologiyalari uchun o‘tkazilgan bo‘lsada, bu yondashuvni bevosita murakkabroq tarmoq arxitekturalariga va o‘lchamlarga tatbiq etish mumkin. Yuqoridagi natijalar amaliy jihatdan foydali bo‘lib, suyuqlik, gaz, plazma yoki yo‘l harakati kabi tarmoqlangan tuzilmalarda oqimlarni modellashtirishda qo‘llanishi mumkin. Ayniqsa, inson tanasidagi qon tomirlarining modellashtirilishida, ya’ni, qonning tarmoqlangan sohalar bo‘ylab oqishini o‘rganishda qo‘llanishi mumkin. Yana bir qiziqarli amaliyot avtomobil harakatini boshqarish bilan bog‘liq bo‘lib, bu orqali tirbandliklarni kamaytirish va boshqa muammolarni hal qilish uchun modellar ishlab chiqilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. J.M.Burgers, Adv. Appl. Mech., 1, 171 (1948).
[2]. S.I.Soluyan, R.V.Khokhlov, Sov. Phys. JETP 14, 382 (1962).
[3]. M.Rosenblatt, J.Math. Phys. 9, 1129 (1968).
[4]. D.F.Parker, Proc.R.Soc.Lond. A 369, 409 (1980).
[5]. F.Calogero, S.De Lillo, J.Math. Phys. 32, 99 (1991).
[6]. S.Hood,J. Math. Phys., 36, 1971 (1995).
[7]. P.C.Bresslo, V.M.Dwyer, M.J.Kearney, Phys.Lett. A 229,37 (1997).
[8]. A.S.Fokas, J.T.Stuart, J. Nonlin. Math.Analysis, 12, 302 (2005).
[9]. J.L.V. Lewandowski, Int. J. Num. Analysis and Modeling 3, 80 (2006).
[10]. A.E-H. Ebaid, Z.Naturforsch. A 64, 604 (2009).
[11]. Ch.S.Rao, E.Satyanarayana, International J. Nonlin. Science 9, 290 (2010).
[12]. S.Dhawan, S.Kapoor, S.Kumar, S.Rawat, J. Comp.Sci., 3, 405 (2012).
[13]. M.P Bonkilee, A.AWastihi, C.Lakshmi, et.al. Pramana J. Phys. vol 90, 69 (2018).
[14]. M.Hinz and M.Meiner, J.Fractal Geom. vol 7, 137 (2020).
[15]. Ankita Shukla, Mani Mehra, G□unter Leugering, Math Meth Appl Sci. 43, 7595 (2020).
[16]. A. Wazwaz, App. Math. Lett. 38, 174{179 (2014).
[17]. D.Arunava, D Pinaki and Sh. Vishwanath. Phys. Rev. E 109, 065108 (2024).
[18]. Zh.X. Zhang and Zh.S. She, Phys. Rev. E 84, 026326 (2011).
[19]. R.H.Heredero, D.Levi and P.Winternitz, J. Phys. A: Math. Gen. 32, 2685{2695 (1999).
[20]. E.Bn-Naim and P. L.Krapivsky, J. Phys. A: Math. Theor. 45, 455003 (2012).
[21]. R.E.Mickens. Mathematics and Computers in Simulation 80, 855{859 (2009).
[22]. Zh.Yan. Phys. Scr. 77, 025006 (2008).
[23]. T.Tatsumi and Sh.Kida, Journal of Fluid Mechanics, 55, 4 (2016).
[24]. W.Fickett, Am. J. Phys. 47, 1050{1059 (1979).
[25]. T.Nagatani, H. Emmerich, K. Nakanishi, Physica A 255158 (1998).
[26]. T.Lyons, Commun. Pure and Appl. Analysis, 11, 1563 (2012).
[27]. P. Olesen, Phys. Rev. E 68, 016307 (2003).
[28]. P-H. Chavanis, Phys. Rev. E 84, 063518 (2011).
[29]. E. Hopf, Commun. Pure Appl. Math. 3, 201 (1950).
[30]. J. D. Cole, J. Appl. Math. 9, 225 (1950).
[31] A.Jaafar M.Jawad, M.D.Petkovic, A. Biswas, Appl. Math. and Comput., 216,3370 (2010).
[32]. A-M. Wazwaz, Applied Mathematics Letters 38, 174 (2014).
[33]. D.Pelinovsky, Proc. R. Soc. A 468, 3636 (2012).
[34]. M.Gurses, A.Karasu, R.Turhen, J.Nonlin. Math. Phys., 17, 1 (2010).
[35]. H.C.Fogedby. Phys. Rev. E 57, 2331 (1998).
[36]. O.V.Rudenko, C.M.Hedberg, Nonlinear Dyn. 85, 767 (2016).
[37]. N H Ibragimov, M Torrisi and R Tracin, J. Phys. A, 44, 145201 (2011).
[38]. E N.Pelinovskii and V.E.Fridman, PMM 38, 6, 991- 995 (1974).
[39]. A.Ebaid, Phys.Lett.A, 365, № 3, pp. 213, 2007.
[40]. A.-M.Wazwaz, Appl. Math. and Comput., 190, № 2, pp. 1198, 2007.

[41]. S.G.Rubin, R.A.Graves, Computer and Fluids. 3, 1, 1975.
[42]. A.-M.Wazwaz, Appl. Math. Lett., 38, 174-179, 2014.
[43]. R.Arora, Md.J.Siddiqui, and V.P.Singh, Int. J. of Appl. Phys. and Math., 2, 3 (2012)
[44]. S.Dhawana, S.Kapoorb, S.Kumara, S Rawat, J.Comput. Sci. 3, 405 (2012).
[45]. M.P.Bonkile, et.al. Pramana J. Phys. 90 69 (2018). [46] D. Chowdhury, L. Santen, A. Schadschneider, Physics Reports 329, 199–329 (2000).
[47]. S.N.Gurbatov, A.I.Saichev, I. G.Yakushkin, Sov. Phys. Usp. 26, 857 (1983).
[48]. S.N.Gurbatov, O.V.Rudenko, A.I.Saichev, Waves and Structures in Nonlinear Nondispersive Media. Springer-Verlag Berlin Heidelberg (2011).
[49]. G.B.Whitham, Linear and Nonlinear Waves. Wiley, New York, (1974).
[50]. P.L.Sachdev, Nonlinear D. and Gusive Waves. Cambridge U.P., Cambridge, (1987).
[51]. Z.Sobirov, D.Matrasulov, K.Sabirov, S.Sawada, and K.Nakamura. Phys. Rev. E 81, 066602 (2010).
[52]. Z.Sobirov, D.Matrasulov, S.Sawada, and K.Nakamura. Phys. Rev.E 84, 026609 (2011).
[53]. R.Adami, C.Cacciapuoti, D.Finco, D.N., Rev. Math. Phys, 23 4 (2011).
[54]. K.K.Sabirov, Z.A. Sobirov, D. Babajanov, and D.U. Matrasulov, Phys. Lett. A, 377, 860 (2013).
[55]. H.Susanto, S.A.Vargils, Phys. Lett. A, 338, 239 (2005).
[56]. H.Uecker, D.Grieser, Z.Sobirov, D.Babajanov and D.Matrasulov. Phys. Rev. E 91, 023209 (2015).
[57]. D.Noja, Philos. Trans. R.Soc. A 372, 20130002 (2014).
[58]. D.Noja, D.Pelinovsky, and G.Shaikhova, Nonlinearity 28, 2343 (2015).
[59]. J.Matrasulov, K.Sabirov, Physica A 608, 128279 (2022).

Tursunov Qahor Shonazarovich (Qarshi davlat Texnika universiteti professori)

TABIAT HODISALARINI O‘RGANISHDA NYUTON QONUNLARINING O‘RNI

Annotatsiya. *Maqolada fizika, xususan, Nyuton qonunlarini amaliyotda, texnikada, kosmonavtikada qo‘llanilishi bilan o‘quvchilarni tanishtirib, ularning ilmiy dunyoqarashlarini kengaytirishdan iborat. Har qanday yangilanish olimlar erishgan ilmiy natijalarni umumlashtirish orqali amalga oshirishning ilmiy talqinlari izohlab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *moddiy nuqta, harakat, umumlashtirish, dinamika, massa, kuch, impuls, ilmiy dunyoqarash.*

Турсунов Кахор Шоназарович (профессор, Каршинский государственный технический университет)

РОЛЬ ЗАКОНОВ НЬЮТОНА В ИЗУЧЕНИИ ЯВЛЕНИЙ ПРИРОДЫ

Аннотация. *Цель статьи–познакомить студентов с применением физики, в частности законов Ньютона, на практике, в технике и космонавтике, а также расширить их научный кругозор. Любое обновление поясняется научной интерпретацией внедрения путем обобщения научных результатов, достигнутых учеными.*

Ключевые слова: *материальная точка, движение, обобщение, динамика, масса, сила, импульс, научное мировоззрение.*

Tursunov Kakhor Shonazarovich (professor, Karshi State Technical University)

THE ROLE OF NEWTON’S LAWS IN THE STUDY OF NATURAL PHENOMENA

Annotation. *In the article – to introduce students to the application of physics, in particular Newton's laws, in practice, in technology and astronautics, and to expand their scientific horizons. Any update is explained by a scientific interpretation of the implementation by summarizing the scientific results achieved by scientists.*

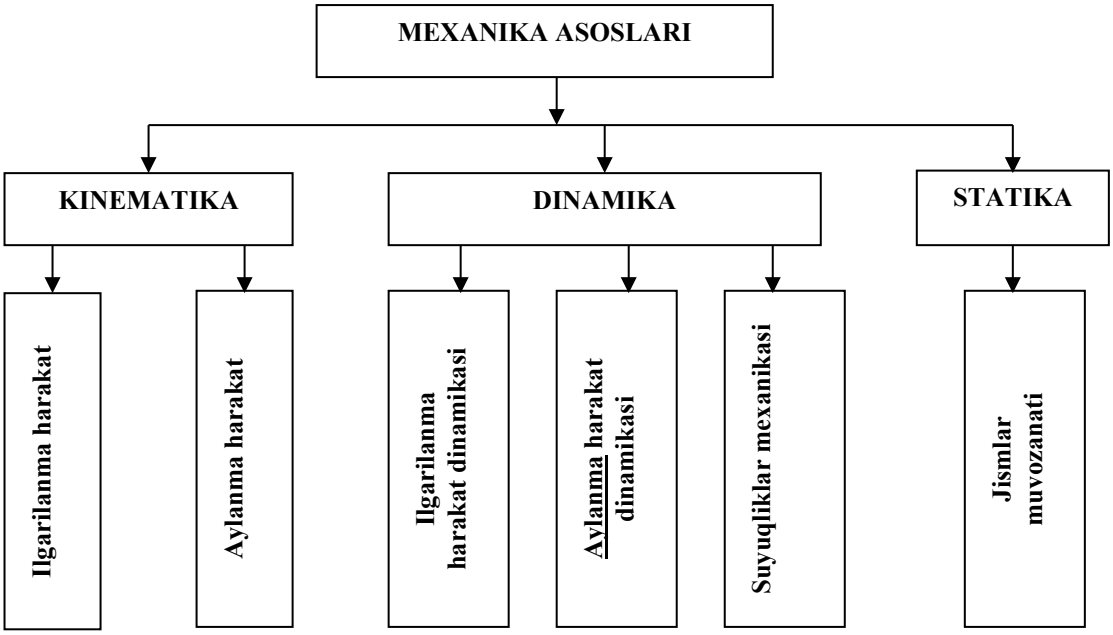
Key words: *material point, movement, generalization, dynamics, mass, force, impulse, scientific worldview.*

Kirish. XXI asrda fizika fanining nazariyasi va ilmiy tadqiqot uslublari ko‘pgina tabiiy-ilmiy fanlar, jumladan, kimyo, astronomiya, biologiya va geologiya kabi fanlar uchun tayanch – fundamental ilmiy natijalar berdi. Fizika fanining yutuqlari zamonaviy texnikaning gurkirab o‘sishiga va rivojlanishiga xizmat qildi. Fizikada yangiliklarning ixtiro etilishi, yangi fanlarni yuzaga olib keldi. Jumladan, elektrotexnika, radiotexnika, elektronika, radioastronomiya, yadro energetikasi va boshqa fanlar bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Yuqoridagi yutuqlarga erishishda fizika fanining o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Fizikaning fan sifatida rivojlanishi uchun juda ko‘p vaqtlar ko‘pgina olimlar ilmiy tadqiqot ishlari olib bordilar. Xususan, fizika fanining birinchi bo‘limi sifatida «Mexanika» shakllanib, uning poydevoriga asos solindi. Fizikaning mexanika bo‘limi bir-biri bilan chambarchas bog‘langan 1-shakldagi uch qismdan iborat [1].

«Dinamika» bo‘limini o‘rganishda asosiy maqsad o‘quvchilarga moddiy nuqta harakati haqida tushuncha berish, Nyuton qonunlari bilan va uning amaliyotda, texnikada, kosmonavtikada qo‘llanilish bilan

tanishtirishdan iborat. Klassik fizikaning kinematika, dinamik va statikaga oid tushunchalarni shakllantirishda jismlarning o‘zaro ta’siri, inersiya, massa, kuch, impuls kabi fundamental bilimlar mexanika kursining asosiy tadqiqot ob’ektlari hisoblanadi. Yuqorida qayd etilgan tushunchalar nafaqat mexanika bo‘limida, balki fizikaning boshqa bo‘limlarida ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, «massa», «kuch» va «impuls» tushunchalari molekular fizikada, elektrodinamikada, masalalar yechishda, «massa» va «impuls» tushunchalari elementar zarralar fizikasida muhim rol o‘ynaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. I.Nyutonning klassik mexanikasi Yerda va Yerdan tashqari sharoitlarda juda ko‘p jarayonlarni tahlil qilib berdi va juda uzoq vaqt davomida texnik muvaffaqiyatlarga asos bo‘lib keldi. Nyuton 1687-yilda yozgan «Natural falsafaning matematik asoslari» asarida u o‘zidan ilgari o‘tgan olimlar hamda o‘zi erishgan ilmiy natijalarni umumlashtirgan va klassik mexanikaning asosi bo‘lgan Yer va Osmon mexanikasi tizimini yaratdi, ya’ni, dinamikaning uchta asosiy qonunini taklif qildi. Ular klassik mexanikaning asosini tashkil etadi [2].

1–shakl.

Tadqiqot metodologiyasi. Har qanday jism, harakatda bo‘lishi yoki tinch turishidan qat’iy nazar, u yakka emas. Ilgarilanma harakat qiluvchi jismga boshqa jismlar ta’sir qilmasa (yoki jismlar ta’siri kompensatsiyalansa) jismning tezligi o‘zgarmaydi. Jism tezligining o‘zgarmas bo‘lib saqlanish hodisasi inersiya hodisasi deyiladi. Jismlarga ko‘rsatiladigan tashqi ta’sirlar muvozanatlashganda jismlar o‘zgarmas tezlik bilan harakat qiladigan sanoq sistemalari inersial sanoq sistemalari (ISS) deyiladi. Nyutonning birinchi qonunini inersiya qonuni deb ataladi. ISSlarida jismlar o‘z tezligini o‘zgartirmaydi, ya’ni $\vec{F} = 0$ bo‘lsa,

$$\vec{\vartheta} = 0 \text{ yoki } \vec{\vartheta} = const, \tag{1}$$

bo‘ladi.

Jismning boshqa jismlar ta’siridagi harakati o‘rganilayotganda jism tezligining o‘zgarishini (tezlanishini) kuch bilan xarakterlaydi. O‘zgarmas massali jismning kuch ta’siridan olgan tezlanishi kuchga to‘g‘ri proporsional:

$$\widetilde{a} \sim \widetilde{F}. \tag{2}$$

Jismlarning o‘zgarmas kuch ta’sirida olgan tezlanishi ularning massalariga teskari proporsionaldir:

$$a \sim \frac{1}{m}. \tag{3}$$

Jismga ta’sir etuvchi kuch jismning massasi bilan uning shu kuch ta’sirida olgan tezlanishining ko‘paytmasiga teng.

$$\vec{F} = m \cdot \vec{a} \text{ yoki } \vec{a} = \frac{\vec{F}}{m}. \quad (4)$$

(4) ifoda kuch, massa va tezlanish orasidagi bog‘lanishni ifodalaydi. Bu yerda m – jismning massasi. Massa jismning inertlik o‘lchovi. F – kuch, fizik kattalik bo‘lib, jismlarning o‘zaro ta’sirini xarakterlaydi. Jismlarning tezligi $c = 3 \cdot 10^8 \frac{m}{c}$ yorug‘lik tezligidan ancha kichik tezliklarda $m = \frac{\vec{F}}{\vec{a}}$ bu nisbat o‘zgarmas bo‘ladi. (4) formula Nyutonning ikkinchi qonuni bo‘lib, uni quyidagicha ham yozish mumkin:

$$\vec{F} = m\frac{d\vartheta}{dt}. \quad (5)$$

Massa materiyaning inersion va gravitatsion xususiyatlarini belgilaydi. Gravitatsion o‘zaro ta’sirlashuvning o‘lchovi sifatida m_{gr} va inertlik o‘lchovi sifatida inert massa m_{in} tushunchasi kiritilgan. Hozirgi vaqtda gravitatsion va inersion massalarning ekvivalentligi 10^{-12} gacha aniqlanilgan.

Jismlarning bir-biriga ta’siri o‘zaro ta’sirdir. Ikki jismning o‘zaro ta’sir kuchlari miqdor jihatdan teng va bir to‘g‘ri chiziq bo‘ylab qarama-qarshi tomonga yo‘nalgan:

$$\vec{F}_1 = -\vec{F}_2. \quad (6)$$

Bunda $\vec{F}_1$ va $\vec{F}_2$ –ta’sir va aks ta’sir kuchlari. (6) ifoda Nyutonning uchinchi qonunini xarakterlaydi. (6) ifodaga Nyutonning ikkinchi qonunidan $F_1 = m_1 a_1$ va $F_2 = m_2 a_2$ larni qo‘ysak, u holda

$$\frac{m_1}{m_2} = -\frac{a_2}{a_1}, \quad (7)$$

hosil qilamiz. (7) tenglamaning o‘ng tomonidan surat va maxrajdan t vaqtga ko‘paytirilsa,

$$\frac{m_1}{m_2} = -\frac{a_2 \cdot t}{a_1 \cdot t}, \quad (8)$$

hosil bo‘ladi. Bunda $\vartheta_1 = a_1 t$ va $\vartheta_2 = a_2 t$ birinchi va ikkinchi jism tezliklaridir

$$\frac{m_1}{m_2} = -\frac{\vartheta_2}{\vartheta_1} \text{ yoki } m_1\vartheta_1 = -m_2\vartheta_2. \quad (9)$$

Jismlarning kuch ta’sirida olgan impulslari teng va qarama-qarshi yo‘nalgandir. Impulsning saqlanish qonuni reaktiv harakatlarda qo‘llaniladi. Jismlarning harakati sanoq sistemalariga (SS) nisbatan aniqlanadi. SS ixtiyoriy ravishda tanlab olinadi. U kuzatish va hisoblashning oson bo‘lishini ko‘zlab tanlanadi.

Tahlil va natijalar. G.Galiley klassik mexanikaning shakllanishida alohida o‘rin egallaydi. U harakatning nisbiylik g‘oyasini ilgari surgan. Galileyning nisbiylik prinsipi barcha ISS uchun o‘zgarmasdir. Misol uchun, Nyutonning ikkinchi qonuni biror K ISS uchun bajarilsa, shu sanoq sistemasiga nisbatan o‘zgarmas tezlik bilan harakat qilayotgan K' sistema uchun ham bajariladi. Bir inersial sistemadan ikkinchisiga o‘tganda dinamika qonunlari o‘zgarmas bo‘lar ekan. Bir-biriga nisbatan ilgarilanma, to‘g‘ri chiziqli va tekis harakatlanayotgan barcha sistemalarda, hamma mexanik hodisalar bir xilda sodir bo‘ladi. Mexanik tajribalar yordamida ISSning tinch turganligi yoki to‘g‘ri chiziqli tekis harakatlanayotganligini aniqlab bo‘lmaydi. Bu prinsip Galileyning nisbiylik prinsipi deyiladi. Klassik mexanikada nisbiylik prinsipi faqat mexanik qonunlari uchungina ta’kidlanadi. Istalgan fizik qonunlarni ifodalovchi tenglamalar bir ISSdan boshqasiga almashtiruvchilarga nisbatan invariantdir [3;4-b.].

Tezlanuvchan harakat kuch ta’sirida bo‘lishi mumkin. Masalan, olmaning Yerga tushishi butun olam tortishish qonunining yaratilishiga sabab bo‘ldi. I.Nyutonda olmaning Yerga tushishiga majbur qiluvchi kuch Yerning yo‘ldoshi bo‘lgan Oyning Yerga tortilishga majbur qiluvchi kuchga o‘xshash degan g‘oya paydo bo‘ldi. Yerdan Oygacha bo‘lgan masofani va uning tezligini bilgan holda Nyuton Oy uchun $\frac{\vartheta^2}{R}$ kattalikni hisobladi. Yerdan oygacha bo‘lgan masofa $r_{Yer-Oy} = 384000km = 384 \cdot 10^6 m = 60R_{Yer}$. Bu

yerda $R_{Yer} = 6{,}4 \cdot 10^6\, m$ –Yerning radiusi. Bunda Oyning Yerga nisbatan tezlanishi $g_{oy} = \frac{\vartheta^2}{R} = \frac{4\pi^2}{T^2} R$ bo‘ladi. Bu yerda T –Oyning Yer atrofidan aylanishi uchun ketgan vaqt bo‘lib, u 27,3 sutkaga teng. U holda,

$$g_{Oy} = \frac{4\pi^2}{T^2} R = \frac{4 \cdot (3{,}14)^2}{(27{,}3 \cdot sutka)^2} 60 \cdot R_{Yer} = \frac{4 \cdot 9{,}8696}{(273 \cdot 86408)^2} = 60 \cdot 6{,}4 \cdot 10^6 = 2{,}73 \cdot 10^{-3} \frac{m}{c^2}.$$

Oyning tezlanishi Yer sirtida jism olgan $9{,}8 \frac{m}{c^2}$ tezlanishdan 3600 marta kichik ekan, ya’ni $\frac{g_{Yer}}{g_{Oy}} = \frac{r^2}{R_{Yer}^2} = \frac{(60R_{Yer})^2}{R_{Yer}^2} = 3600$ marta.

Demak, Yer atrofidan aylanayotgan yo‘ldosh sirtida tortish kuchi hosil qilgan tezlanish Yer markazigacha bo‘lgan masofaning kvadratlariga teskari proporsional ekan, degan g‘oya uning fikrini qamrab olgan edi. Ikkita m va M massali jismlar orasida tortishish kuchi

$$F = G\frac{mM}{R^2}, \tag{10}$$

ko‘rinishida ifodaladi. Bu yerda R –jismlar orasidagi masofa $G = 6{,}67 \cdot 10^{-11} \frac{N \cdot m^2}{kg^2}$ –butun olam tortishish doimiysi deyiladi. Nyuton, G ning qiymatini hisoblash uchun Yerning hajmini va uning o‘rtacha zichligini e’tiborga olgan holda, G –ning qiymati quyidagicha aniqlangan. (10) formulani Yer sirtida joylashgan m massasi jismga tatbiq etamiz. Unga ta’sir etuvchi kuch

$$F = G\frac{m \cdot M_{Yer}}{R_{Yer}^2}. \tag{11}$$

Butun olam tortishish kuchi o‘zi ta’sir qilayotgan jismlar massasiga proporsional bo‘lgani uchun barcha xil jismlarga bir xil tezlanish beradi, ya’ni $a = g$. Unda

$$F = mg, \tag{12}$$

(11) va (12) ifodalarni tenglashtirib olamiz:

$$G\frac{mM_{Yer}}{R_{Yer}^2} = mg, \tag{13}$$

$$G = \frac{gR^2{}_{Yer}}{M_{Yer}}. \tag{14}$$

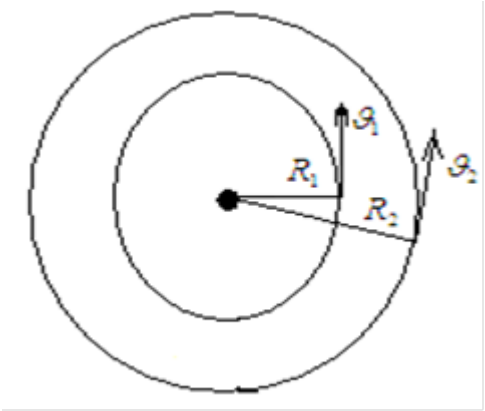
Bu yerda: R_{Yer} – ning radiusi va uning M_{Yer} –massasi. (14) ifodaga asosan, G ni aniqlash mumkin. Aksincha, G ning kuchga to‘g‘ri proporsional ekanligini e’tiborga olib (14), ifodadan Yerning massasini aniqlash mumkin:

$$M_{Yer} = \frac{gR_{Yer}^2}{G}. \tag{15}$$

Xuddi shu kabi, Yerning markazga intilma tezlanish va Yerdan Quyoshgacha masofa ma’lum bo‘lsa, Quyoshning massasini topish mumkin. Birinchi bo‘lib, 1797-yilda ingliz fizigi G.Kavendish G ning qiymatini tajriba yo‘li bilan aniqlagan.

Barcha sayyoralar Yer atrofida emas, balki Quyosh atrofida harakatlanadi. I.Kepler bunday gipotezaning tasdig‘i asosida o‘zining uchta qonunini bayon qildi va sayyoralarning samoviy harakatini to‘liq tavsiflab berdi.

I. Keplerning uchinchi qonuni quyidagicha ta’riflanadi. Sayyoralarning quyosh atrofida aylanish davrlarining kvadratlari nisbati, orbita ellips katta yarim o‘qlarining kublari nisbati kabi bo‘ladi:

1-rasm.

$$\frac{T_1^2}{T_2^2}=\frac{R_1^3}{R_2^3}, \tag{16}$$

bunda R_1 va R_2 sayyoralar ellipslarning katta yarim o‘qlari, T_1 va T_2 –aylanish davrlari.

Nyuton qonunlaridan Keplerning uchinchi qonuni quyidagicha keltirib chiqariladi. Jism ϑ_1 tezlik bilan (1-rasm) aylana bo‘ylab harakatlanayapti va uning markazga intilma tezlanishi

$$a_1=\frac{4\pi^2}{T_1^2}R_1, \tag{17}$$

teng bo‘ladi. Nyutonning ikkinchi qonuni (1–rasm)ga binoan,

$$F_1=m_1a_1, \tag{18}$$

bo‘ladi. (17) ifodani (18) ifodaga keltirib qo‘yamiz va quyidagini hosil qilamiz:

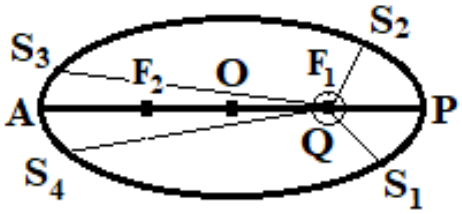
$$F_1=m_1a_1=m_1\left(\frac{4\pi^2}{T_1^2}\cdot R_1\right). \tag{19}$$

Butun olam tortishish qonunini (19) ifoda bilan tenglashtiramiz:

$$G\frac{mM}{R_1^2}=\frac{m4\pi^2}{T_1^2}R_1 \text{ yoki } G\frac{M}{4\pi^2}=\frac{R_1^3}{T_1^2}, \tag{20}$$

$$G\frac{M}{4\pi^2}=\frac{R_2^3}{T_2^2}. \tag{21}$$

Shu fikrlashlardan foydalanib, Kepler qonunlarini umumlashtirish mumkin [5].

	$a=\frac{QS_3+QS_1}{2}$. $OS_3=OS_1$.	Har bir sayyora ellips bo‘ylab Quyosh atrofidan aylanadi va ellipsning focuslarining birida Quyosh turadi.
	$\overset{\cup}{S_1S_2}=\overset{\cup}{S_3S_4}$. $\vartheta_P=\vartheta_o\sqrt{\frac{1+e}{1-e}}$. $\vartheta_A=\vartheta_o\sqrt{\frac{1-e}{1+e}}$.	Sayyoralarning radius vektorlari teng vaqtlarda teng yuzalarni chizadi.
	$\frac{T_1^2}{T^2{}_2}=\frac{R_1^3}{R_2^3}$.	Sayyoralarning Quyosh atrofi-da yulduzlarga nisbatan aylanish davrlari kvadratlarining nisbati orbita-lari katta yarim o‘qlarining kublari nisbatiga teng.

2-rasm.

(20) va (21) tenglamalarni tenglashtirib,

$$\frac{R_1^3}{T_1^2}=\frac{R_2^3}{T_2^2} \text{ yoki } \left(\frac{R_1}{R_2}\right)^3=\left(\frac{T_1}{T_2}\right)^2 \tag{22}$$

(22) ifoda Keplerning uchinchi qonunini ifodalaydi.

Xulosa va takliflar. Tabiat haqidagi fizikaviy tasavvurlar fanning rivojlanishi bilan aniqlashtiriladi. Shuning uchun har qanday olamning fizik manzarasi olamning mexanik manzarasi (OMM), Olamning elektrodinamik manzarasi (OEDM), Olamning kvanto maydon manzarasi (OKMM) tabiat haqidagi tasavvurlarimizning rivojlanishi, bir-biri bilan almashuvi, tiklanishi va yaratilish jarayonidir. Barcha fizik bilimlarni rivojlanish tarixi, ko‘pincha, Olamning fizik manzarasi (OFM) evolutsiyasi rivojlanib, aniqlashtirilgan hamda yangisi bilan almashishida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, Nyuton mexanik prinsiplarning to‘liq sistemasini muhtasham va ko‘rkam binosini qurdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Мултановский В.В. Физические взаимодействия и картина мира в школьном курсе. Москва, “Просвещение”, 1977, 168 с.

(2). Tursunov Q.Sh., Korjavov M.J. Olamning fizik manzarasini integratsiya va umumlashtirish asosida o‘rganish. Toshkent, “Fizika, matematika va informatika”, 2025, 3-son, 78–87-betlar.

(3). Tursunov Q.Sh. Tabiiy-ilmiy fanlarni o‘qitishda modellashtirish. Monografiya, Toshkent, «DAVR PRESS» NMU, 2018, 186-bet.

(4). Турсунов К.Ш. Ташпулатов Ч.Х. Моделирование как метод познания. Россия, Чита, “Молодой учёный”, 2015, № 9, с. 1200–1203.

(5). Турсунов Қ.Ш., Коржавов М.Ж. Оламнинг физик манзараси–умумлаштириш методи сифатида. Нукус шаҳри, “Муғалим ҳем узликсиз билимлендириў”, 2021, № 3, 84–94-бетлер.

Aqmonova Laylo Qurbonboy qizi (Urganch davlat universiteti “Kompyuter ilmlari” kafedrasi tayanch doktoranti)

YASSI KANALDA QOVUSHOQ SUYUQLIKNING NOSTATSIONAR OQIMIDA ANIQ VA TAQRIBIY YECHIM NATIJALARINI SOLISHTIRISH

Annotatsiya. *Maqolada yassi kanalda qovushoq suyuqliklarning nostationar oqimi qaralgan. Masala analitik va sonli usulda yechilgan. Yechimda bo‘ylama tezlikning kanal kesimi bo‘ylab vaqtga nisbatan o‘zgarishi aniqlangan. Bizga oldindan ma’lum bo‘lgan Nav’e-Stoks formulasi yordamida va masala shartlarini inobatga olgan holda, sodalashtirilgan harakat differensial tenglama tuzib olingan va kanal bo‘lyab nostatsionar oqimda bosim doimiy bo‘lgan harakat qaralgan. Keltirib chiqarilgan formulalar yordamida kanalda qovushoq suyuqlikning nostatsionar oqimida tezlikni aniqlash va tadqiq qilish uchun gidrodinamik xulosalar chiqarilgan.*

Kalit so‘zlar: *nostatsionar oqim, chekli ayirmalar, tezlik, bosim, bosim gradiyenti, Laplas almashtirishi.*

СРАВНЕНИЕ ТОЧНОГО И ПРИБЛИЖЁННОГО РЕШЕНИЯ ПРИ НАСТАЦИОНАРНОМ ТЕЧЕНИИ ВЯЗКОЙ ЖИДКОСТИ В ПЛОСКОМ КАНАЛЕ

Аннотация. *В статье рассматривается неустановившееся течение вязкой жидкости в плоском канале. Задача решена аналитическим и численным методами. В результате решения определено изменение продольной скорости по сечению канала во времени. На основе известного уравнения Навье–Стокса и с учетом условий задачи выведено упрощённое дифференциальное уравнение движения, описывающее течение при постоянном давлении вдоль канала. С помощью полученных формул сделаны гидродинамические выводы, необходимые для определения и анализа скорости течения вязкой жидкости в неустановившемся режиме.*

Ключевые слова: *нестационарный поток, конечные разности, скорость, давление, градиент давления, преобразование Лапласа.*

COMPARISON OF EXACT AND APPROXIMATE SOLUTION RESULTS FOR UNSTEADY FLOW OF VISCOUS FLUID IN A FLAT CHANNEL

Annotation. *The article examines the unsteady flow of a viscous fluid in a flat channel. The problem is solved using both analytical and numerical methods. As a result, the variation of longitudinal velocity across the channel cross-section over time is determined. Based on the well-known Navier–Stokes equation and considering the conditions of the problem, a simplified differential equation of motion is derived for the flow with constant pressure along the channel. The derived formulas allow for the determination and investigation of the velocity of viscous fluid in unsteady flow, leading to initial hydrodynamic conclusions.*

Key words: *Unsteady flow, finite differences, velocity, pressure, pressure gradient, Laplace transform.*

Kirish. Qovushoq suyuqliklarning kanallardagi oqimi ko‘plab muhandislik va texnologik jarayonlarning asosiy jihatlaridan biridir. Ayniqsa, yassi kanal kabi soddalashtirilgan geometriyalar asosida o‘rganilgan oqimlar, suyuqliklarning xatti-harakatlarini tushunishda nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Amaliyotda ko‘plab holatlarda suyuqlik oqimi nostatsionar bo‘ladi, ya’ni, vaqt o‘tishi bilan uning tezlik maydoni yoki boshqa kattaliklar o‘zgarib boradi.

Mazkur maqola yassi kanal ichida qovushoq suyuqlikning nostatsionar (vaqtga bog‘liq) oqimini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, bu jarayon Navye-Stoks tenglamalarining tegishli soddalashtirilgan shakllari orqali ifodalanadi. Ushbu muammoning aniq yechimi faqat ma’lum soddalashtirishlar orqali olinadi, holbuki, taqribiy yechimlar orqali murakkab masalalarni modellanishi mumkin. Aniqlik va hisoblash samaradorligi o‘rtasidagi muvozanat, ilmiy izlanishlarning dolzarb masalalaridan biridir.

Ushbu ishda aniq va taqribiy yechimlar asosida olingan natijalar solishtirilib, ular orasidagi tafovutlar, qamrab olingan parametrlar va metodik yondashuvlar tahlil qilinadi. Natijalar kanal oqimini matematik modellashtirishda qanday yondashuvlar ko‘proq aniqlik yoki hisoblash jihatidan qulaylik berishini aniqlashga yordam beradi. Bunday tadqiqotlar issiqlik almashinuvi, neft-gaz oqimlari, biofluidika va boshqa sohalarda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Masalaning qo‘yilishi va uni yechish. Cheksiz uzunlikka ega bo‘lgan yassi kanalda nostatsionar oqim masalasini o‘rganamiz. Masalaning qo‘yilishi quyidagicha: yassi kanal devorlar orasidagi masofa $2h$, kanalning nsbiy uzunligi L deb belgilanadi. Bu yerda L yetarlicha katta bo‘lib, bunda $\frac{h}{L} << 1$ shart bajarilishi kerak. Bunday hollarda oqim stabillashgan bo‘lib, ko‘ndalang tezlik qiymati nolga teng bo‘ladi. Kanal o‘qlari esa quyidagicha aniqlanadi: x o‘qi kanal o‘rtasi bo‘ylab, gorizontal yo‘nalish bo‘yicha yo‘naltiriladi va bo‘ylama o‘q deb ataladi, y o‘qi esa x o‘qiga perpendikular qilib vertikal yo‘nalishda olinadi va vertikal o‘q deb yuritiladi, ya’ni:

$u \neq 0$ - bo‘ylama tezlik; $\vartheta = 0$ - ko‘ndalang tezlik.

Yuqorida qabul qilingan shartlarga asosan, bir o‘lchovli fazoda, soddalashtirilgan qovushoq suyuqlikning harakat differensial tenglamalari quyidagicha ifodalanadi:

$$\rho \frac{\partial u}{\partial t} = -\frac{\partial P}{\partial x} + \mu \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} \tag{1}$$

Bu yerda: ρ-suyuqlik zichligi; u-tezlik; p-bosim; μ-dinamik qovushoqlik koyeffitsiyenti; t-vaqt.

Yanada soddalashtirish maqsadida tenglamani o‘lchamsiz holatga keltiramiz:

$$t = Tt_1, \quad y = hy_1, \qquad x = Lx_1, \qquad u = Uu_1,$$

$$P = \frac{\mu LU}{h^2} P_1, \qquad T^* = \frac{T\nu}{h^2}, \qquad \frac{1}{T^*} = 1$$

Bundan kelib chiqadiki,

$$\frac{\partial u_1}{\partial t_1} = A + \frac{\partial^2 u_1}{\partial y_1^2}$$

bu yerda: $A = -\frac{\partial P_1}{\partial x_1}, \qquad A = 2$

Bu tenglamaning analitik yechimini hisoblashda Laplas almashtirishidan foydalanamiz. Kompleks parametr S $u(y,t)$ funksiyaga bog‘liq.

$$\tilde{u}(y,s) = s\int_0^\infty u(y,t)e^{-st}dt \tag{2}$$

Bunda $u(y,t)$- asl funksiya, $\tilde{u}$ - tasviri: $\tilde{u} \to u$.

$$u = \frac{1}{2\pi i}\int_{\sigma-i\infty}^{\sigma+i\infty} \tilde{u}e^{st}\frac{ds}{s} \tag{3}$$

(2) va (3) integral tenglamalar bir-biriga o‘zaro bog‘liq bo‘lib, maxsus nuqtalarni aniqlashda foydalanamiz.

Endi Laplas almashtirishni (1) tenglamani va boshlang‘ich shartlarni inobatga olgan holda, ularni qo‘llash orqali tasvirda ushbu tenglamani hosil qilamiz:

$$\frac{\partial^2 \tilde{u}}{\partial y^2} - s\tilde{u}(y,s) = -A \tag{4}$$

Bu tenglamani yechimi quyidagicha boladi:

$$\tilde{u}(y,s) = C_1 \cosh\sqrt{s}y + C_2 \sinh\sqrt{s}y + \frac{A}{s} \tag{5}$$

Endi boshlang‘ich va chegaraviy shartlardan foydalanib, C_1 va C_2 koeffitsiyentlarni aniqlaymiz:

$$C_1 = -\frac{A}{s\cosh\sqrt{s}} \quad C_2 = 0$$

Bu topilgan doimiylarni (5) tenglamaga olib borib qo‘ysak, bizga berilgan (1) tenglama tasvirining yechimi quyidagicha aniqlanadi:

$$\tilde{u}(y,s) = \frac{A}{s}\left(1 - \frac{\cosh\sqrt{s}y}{\cosh\sqrt{s}}\right) \tag{6}$$

Endi asliga qaytish formuladan foydalanaib,

$$u(y,t) = \frac{1}{2\pi i}\int_{\sigma-i\infty}^{\sigma+i\infty} \frac{A}{s}\left(\frac{\cosh\sqrt{s} - \cosh\sqrt{s}y}{\cosh\sqrt{s}}\right)e^{st}\frac{ds}{s} \tag{7}$$

Qo‘yilgan masala yechimini quyidagi ko‘rinishda aniqlaymiz:

$$u(y,t) = \frac{A}{2}\left(1-y^2\right) + 16\sum_{n=1}^{\infty}\frac{(-1)^n \cos\frac{2n+1}{2}\pi y}{(2n+1)^3} e^{\frac{(2n+1)^2\pi^2}{4}t} \tag{8}$$

$$u(y,t) = A\left(1-y^2\right) + 32\sum_{n=1}^{\infty}\frac{(-1)^n \cos\frac{2n+1}{2}\pi y}{(2n+1)^3} e^{\frac{(2n+1)^2\pi^2}{4}t}$$

Chekli ayirmalar usuli yordamida masala yechimini quyidagich aniqlaymiz:

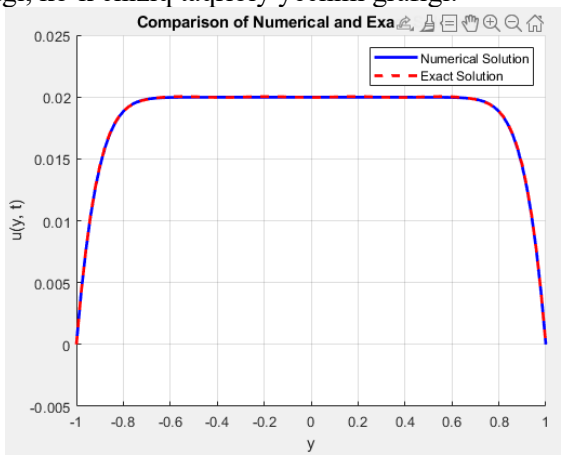
Ma’lumki, berilgan differensial tenglama $\frac{\partial u}{\partial t} = A + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2}$

Boshlang‘ich shart $u(y,0) = 0$

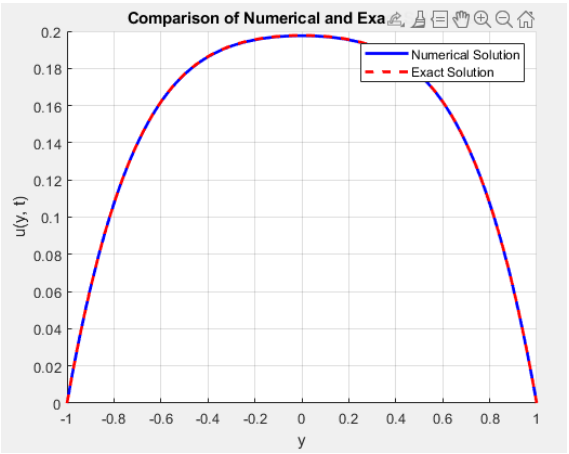
va chegara shartlarida. $u(h,t) = 0 \quad u(-h,t) = 0$

Chekli ayirmalar usulidan foydalanib yechildi. Hisob natijalari analitik yechimni sonli usul yechimlari bilan solishtirish orqali grafiklar asosida keltirildi.

Hisob natijalari. Qo‘yilgan masalaning aniq va sonli yechimi natijalarini matlab matematik paketi yordamida quyidagi grafiklar orqali tasvirlashimiz mumkin. Bu grafiklarda qizil uzuk chiziq aniq yechim grafigi, ko‘k chiziq taqribiy yechim grafigi:

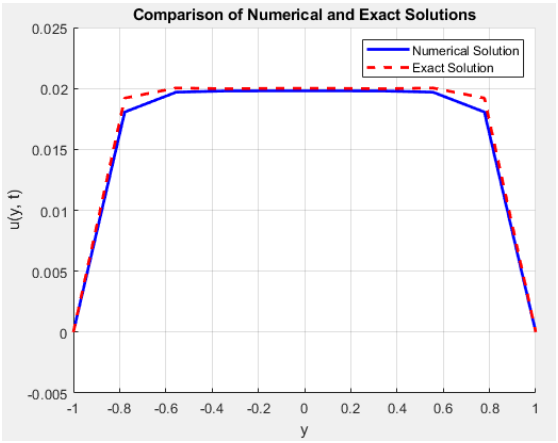

a

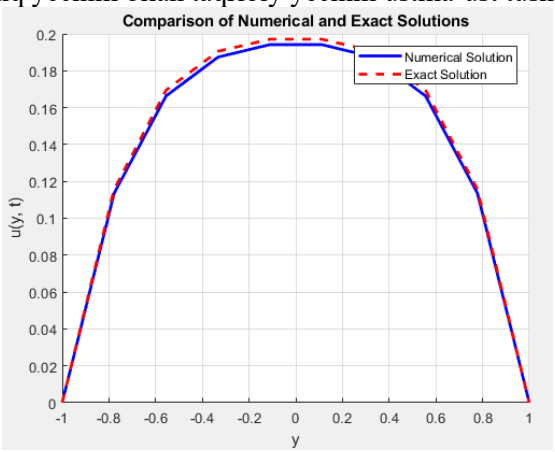

b

Koordinata o‘qlarini (100,1000) qadam: a) T=0.01; b) T=0.1 bo‘lganda aniq yechim va taqribiy yechim orasida sezilarli darajada farq yo‘q, ya’ni aniq yechim bilan taqribiy yechim ustma-ust tushadi.

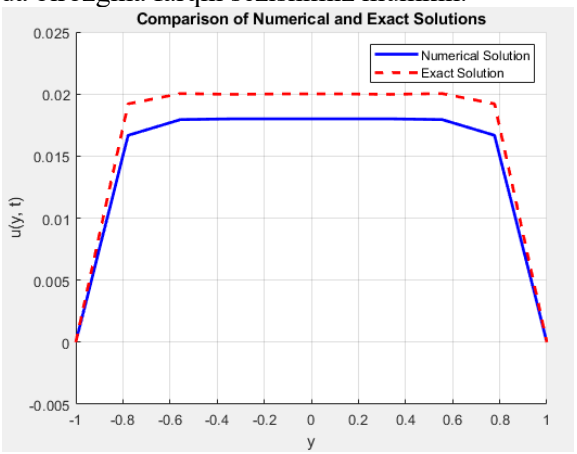

a

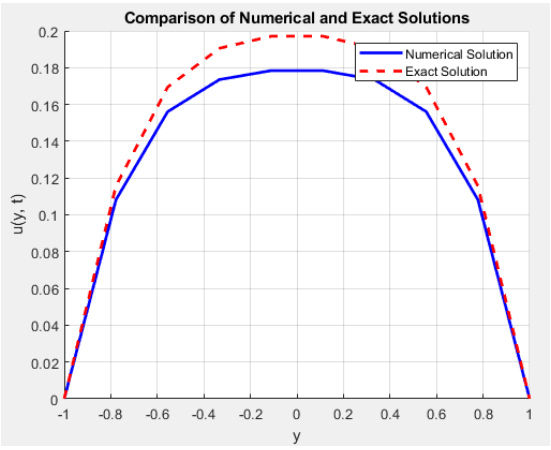

b

Koordinata o‘qlarini (10,100) qadam, a) T=0.01; b) T=0.1 bo‘lganda aniq yechim va taqribiy yechim orasida birozgina farqni sezishimiz mumkin.

a

b

Agar koordinata o‘qlarini (10,10) qadam: a) T=0.01; b) T=0.1 bo‘lganda aniq yechim va taqribiy yechim orasidagi farq tobora kattalashib borishini yuqoridagi grafiklar orqali ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa. Mazkur ishda yassi kanalda qovushoq suyuqlikning nostatsionar oqimi uchun tuzilgan matematik model asosida analitik va sonli yechimlar olingan va ularning natijalari solishtirildi. Bo‘ylama tezlikning vaqt va kanal kesimi bo‘ylab o‘zgarishi aniqlandi. Bunda kanal kesimi cheksiz kichik bo‘lakchalarga bo‘lingan qiymatlarida aniq yechim va taqribiy yechim ustma-ust tushishi va kanal kesimi bo‘lakchalari kattalashgan sari taqribiy yechim aniq yechimdan uzoqlashgani aniqlandi. Analitik yechim suyuqlik harakatining nazariy tahlilini chuqur anglash imkonini bersa, sonli yechim murakkabroq sharoitlarda qo‘llanilishi mumkinligi bilan afzallik kasb etdi. Solishtirish natijalariga ko‘ra, taqribiy (sonli) yechimlar analitik yechimlarga yaqin natijalar bergani holda, ularning hisoblashda qulayligi va moslashuvchanligi aniqlandi. Olingan natijalar qovushoq suyuqliklarning nostatsionar oqimini tahlil qilishda samarali yondashuvni tanlashga, shuningdek, amaliy muammolarni hal etishda ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Наврузов К. Гидродинамика пульсирующих течений в трубопроводах. Ташкент, “Фан”,1986, 112 с.

(2). Наврузов К., Шарипова Ш.Ш., Абдикаримов Н.И. Математическое моделирование гидродинамического сопротивления в колебательном потоке вязкоупругой жидкости, INTERNATIONAL CONFERENCE Mathematical analysis and its applications in modern mathematical physics, 2022, 23–24 September, Samarkand (Uzbekistan), с. 207–208 (тезис доклада).

(3). Слезкин Н.А. Динамика вязкой несжимаемой жидкости. М., Гостехиздат, 1956, 520 с.

(4). Тарг С.М. Основные задачи теории ламинарных течений. М., Гостихиздат, 1954, 420 с.

(5). Файзуллаев Д.Ф., Наврузов К. Гидродинамика пульсирующих потоков.Ташкент, “Фан”,1986,192 с.

Akramov Mashrab Ergashali o‘g‘li (O‘zbekiston Milliy universiteti, “Universitet” ko‘chasi, 4-uy, 100174, Toshkent, O‘zbekiston),
Karimjon Sabirov Kabildjanovich (Toshkent Amaliy fanlar universiteti, Gavhar ko‘chasi, 1-uy, 100149, Toshkent, O‘zbekiston),
Matyoqubov Hikmatjon Shuhratovich (Urganch davlat Pedagogika instituti, “Gurlan” ko‘chasi, 1-uy, 220100, Urganch, O‘zbekiston),
Matniyozov Zokir Matyazovich (Urganch davlat universiteti, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy, 220100, Urganch, O‘zbekiston; zokir.matniyozov@gmail.com)

TARMOQLARDA STATSIONAR MANAKOV SOLITONLARI: METRIK GRAFLARGA ASOSLANGAN YONDASHUVDA ANIQ YECHIMLAR VA TURG‘UNLIKNI TAHLIL QILISH

Annotatsiya. *Biz stasionar (ya’ni, vaqtga bog‘liq bo‘lmagan) Manakov sistemasini metrik grafalarda ko‘rib chiqqanmiz. Xususan, saqlanish qonunlariga mos keluvchi tugun nuqtalar uchun chegaraviy shartlar asosida masala yechilgan. Ushbu shartlar ostida sistemaning aniq soliton yechimlari topilgan. Eng kam energiyaga ega bo‘lgan yechim, ya’ni (ground state) alohida o‘rganilgan. Bundan tashqari, eng kam ener-giyali holatining turg‘unligi variatsion yondashuvlar yordamida tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Manakov solitonlari, statsionar yechimlar, metrik graflar, variatsion tahlil, eng kam energiyali holat, nochiziqli Shredinger tenglamasi, yulduzsimon graf, turg‘unlik tahlili, optik solitonlar, eksperimental realizatsiya.*

СТАЦИОНАРНЫЕ СОЛИТОНЫ МАНАКОВА В СЕТЯХ: ТОЧНЫЕ РЕШЕНИЯ И АНАЛИЗ УСТОЙЧИВОСТИ В ПОДХОДЕ, ОСНОВАННОМ НА МЕТРИЧЕСКИХ ГРАФАХ

Аннотация. *Мы рассматриваем стационарную (временную независящую) систему Манакова на метрических графах. В частности, для вершинных граничных условий, соответствующих законам сохранения, мы получаем точные солитонные решения задачи. Исследуется решение основного состояния, т.е. решение, соответствующее минимуму энергии. Устойчивость решения основного состояния анализируется с использованием вариационных подходов.*

Ключевые слова: *солитоны Манакова, стационарные решения, метрические графы, вариационный анализ, основное состояние, нелинейное уравнение Шрёдингера, звездообразный граф, анализ устойчивости, оптические солитоны, экспериментальная реализация.*

STATIONARY MANAKOV SOLITONS IN NETWORKS: EXACT SOLUTIONS AND STABILITY ANALYSIS IN A METRIC GRAPH BASED APPROACH

Annotation. *We consider the (stationary) time-independent Manakov system on metric graphs. In particular, for the vertex boundary conditions following the conservation laws, we obtain exact soliton solutions of the problem. The ground state solution, i.e., the solution corresponding to a minimum of energy, is studied. The stability of the ground state solution is analyzed using variational approaches.*

Keywords: *Manakov solitons, stationary solutions, metric graphs, variational analysis, ground state, nonlinear Schrödinger equation, star-shaped graph, stability analysis, optical solitons, experimental realization.*

Kirish. Optik solitonlar zamonaviy optika va optoelektronikaning turli sohalarida yuzaga keladigan fizik xususiyatlarning asosiy fundamental tashuvchilaridir [2;3-b.]. Ular orasida Manakov vektor solitonlari nochiziqli optika, zich modda fizikasi va axborot texnologiyalari sohasidagi amaliy qo‘llanmalarda muhim o‘rin tutadi. Bunday solitonlarning dinamikasi Manakov sistemasi orqali boshqariladi – bu o‘zaro bog‘langan nochiziqli Shrodinger tenglamalari (NLSE) integrallanuvchi sistemasi bo‘lib, u bitta va ikki komponentli vektor soliton yechimlarini qabul qiladi. So‘nggi bir necha o‘n yillik davomida Manakov sistemasining integrallanuvchiligi, soliton yechimlari va amaliy tadbiqlari keng o‘rganilgan [4;12–14-b.]. Uning asosiy tadbiqi nochiziqli optikada, xususan, Kerr muhitida optik vektor solitonlarning dinamikasini modellashtirishda namoyon bo‘ladi [2;3-b.]. Bundan tashqari, Manakov turidagi vektor solitonlari optik tolalarda [2;3;15-b.], Boze-Eynshteyn kondensatlarda [16] va boshqa fizik tizimlarda kuzatilgan (ko‘rib chiqish uchun, masalan, [2;3-b.] Manakov solitonlarining qiziqarli qo‘llanilishi fotorefraktiv polimerlar va kristallarda ham ko‘rsatilgan.

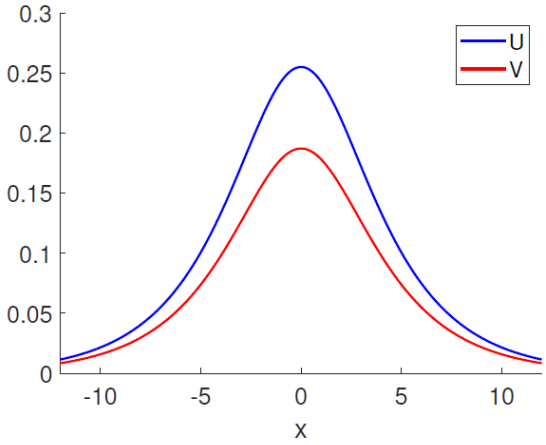
Shuningdek, Manakov vektor solitonlarini hisoblash maqsadida optik mantiqiy elementlar mavzusida e’tibor qozongan [10;11] va yaqinda bunday mantiqiy elementlar kontseptsiyalarining modifikatsiyalari taklif qilingan [27;29]. [7]da kristallarda Manakov solitonlarining tajribaviy realizatsiyasi namoyish etilgan. Soliton to‘qnashuvlariga kichik perturbatsiyalarning ta’siri, ultratez almashtirish qurilmalari uchun muhim bo‘lgan, bu esa, o‘z navbatida, [17]da o‘rganilgan. Tasodifiy birikmali optik tolalarda vektor solitonlar o‘zaro ta’siri tufayli soliton to‘qshuvining amalga oshirilishi [18]da tadqiq qilingan. Tashqi potensi-

allarga ega o‘zgaruvchi koeffitsiyentli Manakov tizimining qotil to‘lqin yechimlari [9]da o‘rganilgan. Manakov modeli, shuningdek, Kerr muhitlarida va *AlGaAs* to‘lqin yo‘llarida nurning tarqalishini tavsiflash uchun qo‘llanilgan [7], shuningdek, kvant tizimlarida modda to‘lqinlarini modellashtirishda ishlatilgan. Yangi mantiqiy elementlarni loyihalash uchun energiya bo‘lishuvchi Manakov solitonlarining xususiyatlari [10]da tahlil qilingan. Manakov sistemasining harakatlanuvchi soliton yechimlari haqidagi keng adabiyot mavjud bo‘lsa-da, statsionar (vaqtga bog‘liq bo‘lmagan) Manakov solitonlari nisbatan kam e’tibor qozongan. Shunga qaramay, bunday statsionar yechimlar nazariy va amaliy nuqtayi nazardan, ayniqsa, nochiziqli optika va optoelektronika sohasida katta qiziqish uyg‘otadi. Bunday solitonlar cheklangan fotorefraktiv muhitlarda, masalan, kristallar yoki polimerlarda – aks ettiruvchi chegaralar (masalan, oynalar) mavjud bo‘lganda yuzaga kelishi mumkin. Ushbu maqolada biz vaqtga bog‘liq bo‘lmagan Manakov sistemasini metrik graflarda modellashtirish orqali statsionar Manakov solitonlari masalasini ko‘rib chiqamiz. Metrik graflar bir o‘lchamli simlardan tashkil topgan bo‘lib, ular tugunlarda maxsus qoidalar – graf topologiyasi — bo‘yicha birikadi [44;45].

E’tiborlisi, graflarda evolyutsiya tenglamalari va tarmoqdagi soliton dinamikasini o‘rganish so‘nggi yillarda tobora ko‘payib bormoqda [31;43-b.]. Ushbu maqola quyidagicha tashkil etilgan: 2-bo‘limda haqiqiy sonlar o‘qidada Manakov sistemasiga qisqacha nazar tashlanadi. 3-bo‘limda graflardagi statsionar Manakov sistemasi tanishtiriladi va aniq soliton yechimlari beriladi. 4-bo‘lim ushbu statsionar yechimlarning turg‘unlik tahliliga bag‘ishlanadi. 5-bo‘limda masala daraxtsimon grafda qaraladi. 6-bo‘limda masalaning tajribaviy realizatsiyasi muhokama qilinadi. 7-bo‘limda maqola xulosalar va kelajak istiqbollari bilan ya-kunlanadi.

Chiziqda manakov sistemasi. Bu yerda, [25]ga muvofiq, haqiqiy sonlar o‘qida statsionar Manakov sistemasini qisqacha eslatib o‘tamiz. U vaqtga bog‘liq bo‘lgan bog‘langan nochiziqli Shrodinger tenglamalaridan olinadi va quyidagicha ifodalanadi:

$$i\frac{\partial u}{\partial t}+\frac{1}{2}\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}+(|u|^2+|v|^2)u=0,$$
$$i\frac{\partial v}{\partial t}+\frac{1}{2}\frac{\partial^2 v}{\partial x^2}+(|u|^2+|v|^2)v=0. \quad (1)$$

1-rasm. (5)-tenglamadagi parametrlar uchun (a = 0, μ_1 = 0.065, μ_2 = 0.035) haqiqiy sonlar o‘qidagi Manakov solitonlari profili.

Ushbu sistema uchun norma va energiya quyidagicha ifodalanishi mumkin

$$M=\int_{-\infty}^{+\infty}(|u^2|+|v^2|)dx,$$
$$E=\int_{-\infty}^{+\infty}\left(\frac{1}{2}\left|\frac{\partial u}{\partial x}\right|^2+\frac{1}{2}\left|\frac{\partial v}{\partial x}\right|^2-\frac{1}{2}|u|^4-\frac{1}{2}|v|^4-|u|^2|v|^2\right)dx. \quad (2)$$

(1)-tenglama vaqt va fazo o‘zgaruvchilarini faktorizatsiyalashni [25] dagi almashtirish orqali tasdiqlaydi.

$$\psi(x,t)=\exp\left(\frac{i}{2}\mu t\right)\Psi(x), \quad (3)$$

Bu yerda $\psi(x,t)=\begin{pmatrix}u(x,t)\\v(x,t)\end{pmatrix}$ va $\Psi(x)=\begin{pmatrix}U(x)\\V(x)\end{pmatrix}$ hamda μ bu doimiy qiymat bo‘lib, natijada

Manakov sistemasining quyidagi statsionar ko‘rinishi hosil bo‘ladi:

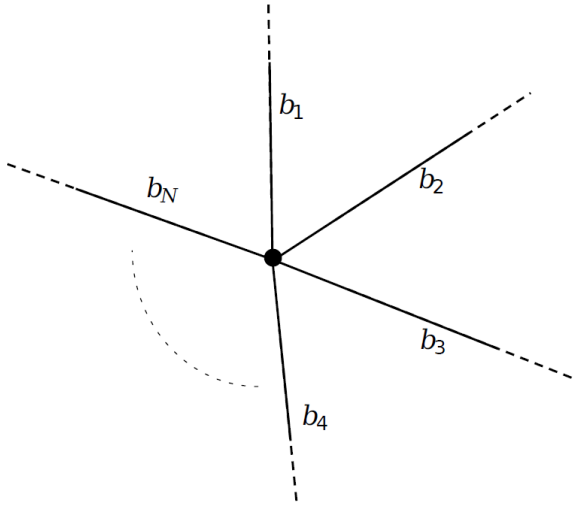
$$\frac{d^2U}{dx^2} + 2(|U|^2 + |V|^2)U = \mu U,$$
$$\frac{d^2V}{dx^2} + 2(|U|^2 + |V|^2)V = \mu V. \quad (4)$$

(4)-tenglama statsionar soliton yechimiga ega [25]:

$$\Psi(x) = \begin{pmatrix}\sqrt{\mu_1}\\ \sqrt{\mu_2}\end{pmatrix} sech\left(\sqrt{\mu}(x-a)\right), \quad (5)$$

Bu yerda $\mu = \mu_1 + \mu_2$ va a – massa markazi (ya'ni og‘irlik markazi). (5)-tenglama haqiqiy sonlar o‘qidagi statsionar Manakov solitonini ifodalaydi; u, masalan, chekli o‘lchamli Kerr rezonatorlari [30] yoki fotorefraktiv polimerlar [22–26] yordamida hosil qilinishi mumkin. 1-rasmda (5)-tenglama orqali berilgan yechimning profil grafigi $a = 0$ parametri uchun ko‘rsatilgan. Profil koordinatalar boshiga nisbatan simmetrikdir. Agar a parametri nolga teng bo‘lmasa, bu simmetriya siljiydi.

Yulduzsimon grafdagi statsionar manakov sistemasi. Ushbu bo‘limda biz N ta bog‘li yulduzsimon grafda statsionar Manakov sistemasini ko‘rib chiqamiz (2-rasm), bu yerda har bir bog‘ j_b uchun j_x koordinata belgilanadi, j=1,2,...,N_j = 1, 2, ..., N_j=1,2,...,N. Koordinatalar $x_j \in [0,+\infty)$ oraliqda aniqlangan.

2-rasm. N ta tarmoqdan iborat yulduzsimon graf.

Ushbu to‘lqin funksiya $\Psi_j(x_j) = \begin{pmatrix}U_j(x_j)\\ V_j(x_j)\end{pmatrix}$ grafning har bir tarmog‘ida aniqlangan. Keyingi o‘rinlarda qulaylik uchun x_j o‘rniga qisqacha x belgisidan foydalanamiz. Yulduzsimon grafning har bir tarmog‘ida statsionar Manakov sistemasi quyidagicha yoziladi:

$$\frac{d^2U_j}{dx^2} + \beta_j\left(|U_j|^2 + |V_j|^2\right)U_j = \mu U_j,$$

$$\frac{d^2V_j}{dx^2} + \beta_j\left(|U_j|^2 + |V_j|^2\right)V_j = \mu V_j, \quad (6)$$

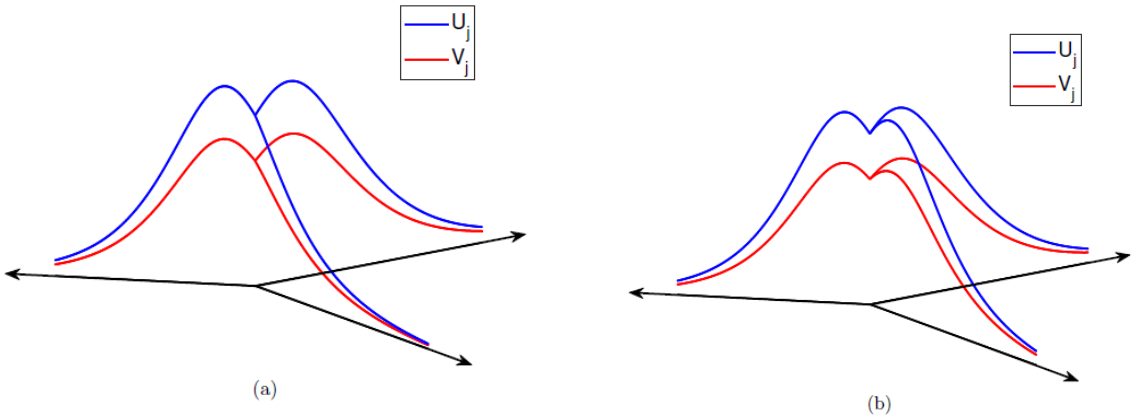
Bu yerda β_j - nochiziqlilik koeffitsiyenti. Tugunlardagi chegaraviy shartlardan biri to‘lqin funksiyasining uzluksizligi quyidagicha ifodalanadi.

$$\alpha_1\Psi_1|_{x=0} = \alpha_2\Psi_2|_{x=0} = \cdots = \alpha_N\Psi_N|_{x=0} \quad (7)$$

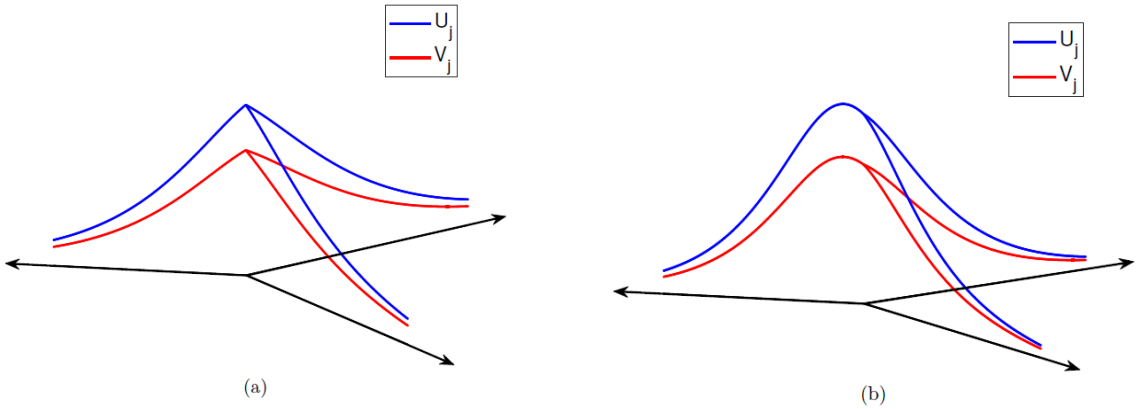
va oqimni saqlanish qonuni

$$\frac{1}{\alpha_1}\frac{d\Psi_1}{dx}\Big|_{x=0} + \frac{1}{\alpha_2}\frac{d\Psi_2}{dx}\Big|_{x=0} + \cdots + \frac{1}{\alpha_N}\frac{d\Psi_N}{dx}\Big|_{x=0} = \lambda\alpha_1\Psi_1|_{x=0}, \quad (8)$$

Bu yerda haqiqiy qiymatga ega λ chegarviy shartning turini belgilaydi, ya'ni λ=0 bo‘lsa, (8)-tenglama Neumann chegaraviy shartlarini ifodalaydi, λ=∞ bo‘lganda esa Dirixle shartlar to‘plamiga aylanadi. Nolga teng bo‘lmagan λ qiymati esa Kirchhoff shartlari bilan bog‘liq hisoblanadi. α_j esa keyinchalik aniqlanadigan musbat doimiydir.

3-rasm. Statsionar Manakov solitonlarining uch tarmoqli yulduzsimon grafdagi profili, λ>0 uchun (5)-tenglama yechimlari asosida chizilgan. {a1,a2,a3}belgilarining tanlovi quyidagicha: (a) panelda {+,+,−} (b) panelda {+,+,+} Ikkala panel uchun ham parametrlar qiymatlari βj=1 μ=0.1 sifatida olingan. Parametr a (13)-tenglama yordamida hisoblangan.

4-rasm. Uch tarmoqli yulduzsimon grafdagi statsionar Manakov solitonlarining profili, λ<0 uchun (5)-tenglama yechimlari asosida chizilgan. {a1,a2,a3} belgilarining tanlovi quyidagicha: (a) panelda {−,−,−} (b) panelda {+,−,−}. Ikkala holatda ham parametrlar qiymatlari βj=1, μ=0.1 olingan. Parametr a (13)-tenglama yordamida hisoblangan.

(6)-tenglamaning yulduzsimon grafdagi yechimini toppish uchun quyidagi usuldan foydalanamiz. Avvalo, chiziqdagi (3)-tenglamaning ma'lum statsionar Manakov sistemasi yechimi (7) va (8)-tenglamalarda berilgan tugundagi chegaraviy shartlarni bajarishini talab qilamiz. So'ngra (9)-tenglamaning yechimini quyidagi shaklda ifodalaymiz:

$$\Psi_j(x) = \begin{pmatrix} \sqrt{\mu_1} \\ \sqrt{\mu_2} \end{pmatrix} \sqrt{\frac{2}{\beta_j}}\, sech\left(\sqrt{\mu}(x - a_j)\right) \tag{9}$$

(7) va (8)-tenglamalardagi tugun chegara shartlari faqat quyidagi cheklanishlar bajarilganda to'liq qanoatlantirilishi mumkinligi aniqlanadi:

$$\frac{\alpha_j}{\alpha_1} = \sqrt{\frac{\beta_j}{\beta_1}}, |a_1| = |a_2| = \cdots = |a_N|,$$

$$\frac{1}{\beta_1}\tanh\left(\sqrt{\mu}a_1\right) + \frac{1}{\beta_2}\tanh\left(\sqrt{\mu}a_2\right) + \cdots + \frac{1}{\beta_N}\tanh\left(\sqrt{\mu}a_N\right) = \frac{\lambda}{\sqrt{\mu}}. \tag{10}$$

Aj = $\varepsilon_j \cdot a$ belgilanmasini kiritamiz, bu yerda $\varepsilon_j = sgn(a_j)$. Shuningdek, yechim 4 ning qo'ng'iroqcha shaklini (3- va 4-rasmlarga qarang) hisobga olgan holda, (10)-tenglik quyidagi ko'rinishda yozilishi mumkin:

$$\tanh\left(\sqrt{\mu}a\right)\sum_{j=1}^{N}\frac{\varepsilon_j}{\beta_j} = \frac{\lambda}{\sqrt{\mu}} \tag{11}$$

(11)-tenlikda yig‘indining ishorasi λ ning ishorasiga mos bo‘lishi kerak, bu yerda a, μ, $\beta_j > 0$. Shunday qilib, (9)-tenlikning statsionar soliton yechimini quyidagicha yozish mumkin:

$$\Psi_j^{(l)}(x) = \sqrt{\frac{2}{\beta_j}} \begin{cases} \Psi(a,x), & j = 1,\dots,l \\ \Psi(-a,x), & j = l+1,\dots,N \end{cases} \tag{12}$$

$$a = \frac{1}{\sqrt{\mu}}\, atanh\left[\left(\frac{\lambda}{\sqrt{\mu}}\left(\sum_{j=1}^{l}\frac{1}{\beta_j} - \sum_{j=l+1}^{N}\frac{1}{\beta_j}\right)\right)^{-1}\right], \tag{13}$$

Bu yerda ℓ qo‘ng‘iroqchalar soni, N−ℓ esa dumlar soni bo‘lib, Ψ(a, x) (5)-tenglik orqali berilgan chiziq ustidagi Manakov tizimining yechimidir.

3 va 4-rasmlarda uchta tarmoqli yulduzsimon graf uchun (12)-tenlikning yechimi grafik ko‘rinishda tasvirlangan. Barcha holatlarda parametrlar μ = 0.1 va $\beta_j = 1$ (j = 1, 2, 3) deb olingan. a parametri qiymati (13)-tenlik orqali hisoblab topilgan.

Rasmlarda ko‘rsatilganidek, solitonlarning qo‘ng‘iroqcha (bell-like) shaklidagi profili va parametr a_j ning nolga teng bo‘lmagan qiymati, uch tarmoqli yulduzsimon tarmoqda Manakov sistemsining har xil sta-tsionar holatlarini yuzaga keltiradi.

3-rasm, λ > 0 bo‘lganda:

(a) panelda b_1 va b_2 tarmoqlarda ikki qo‘ng‘iroqcha, b_3 da esa bitta dum mavjud;

(b) panelda barcha tarmoqlarda qo‘ng‘iroqcha mavjud.

4-rasm, λ < 0 bo‘lganda:

(a) panelda b_1 da bitta qo‘ng‘iroqcha, b_2 va b_3 tarmoqlarda dumlar bor;

(b) panelda barcha tarmoqlarda dumlar kuzatiladi.

Minimum energiyali holatlar va ularning tahlili. Vaqtga bog‘liq bo‘lmagan Manakov sistemasining qiziqarli va fizik jihatdan muhim yechimlaridan biri bu eng kam energiyali yechim, ya’ni asosiy holatdir. Ushbu ishda biz asosiy holat yechimini topamiz va uning barqarorligini [31]-manbadagi kabi uslub yordamida tahlil qilamiz. Barqarorlik tahlili va asosiy holat yechimi uchun muhim fizik kattaliklar norma va energiyadir.

Quyida, metrik yulduzsimon tarmoqda stasionar Manakov sistemasiga tegishli, (7) va (8)-tenglamalardagi tugun chegara shartlariga mos ravishda norma va energiyaning ifodalari keltirilgan:

$$M = \sum_{j=1}^{N}\int_0^{+\infty}\left(|U_j|^2 + |V_j|^2\right)dx + \frac{\lambda\alpha_1^2}{2}(|U_1|^2 + |V_1|^2)|_{x=0},$$

$$E = \sum_{j=1}^{N}\int_0^{+\infty}\left[\frac{1}{2}\left(\left|\frac{\partial U_j}{\partial x}\right|^2 + \left|\frac{\partial V_j}{\partial x}\right|^2\right) - \frac{\beta_j}{4}\left(|U_j|^4 + |V_j|^4\right) - \frac{\beta_j}{2}|U_j|^2|V_j|^2\right]dx + \frac{\lambda\alpha_1^2}{2}(|U_1|^2 + |V_1|^2)|_{x=0}, \tag{14}$$

Bu yerda M va E —$\Psi_j^{(l)}$ funksiyasiga bog‘liq bo‘lgan funksiyalar bo‘lib, ular quyidagicha ifodalanadi: [$M = M\left[\Psi_j^{(l)}\right]$ va $E = E\left[\Psi_j^{(l)}\right]$. (9)-tenglamadagi yechimni norma va energiya ifodalariga qo‘ysak, quyidagilarni hosil qilamiz:

$$M = 2\sqrt{\mu}\sum_{j=1}^{N}\frac{1}{\beta_j}\left[\tanh\left(a_j\sqrt{\mu}\right) + 1\right] + \lambda\mu\, sech^2\left(a_1\sqrt{\mu}\right),$$

$$E = -\mu^{3/2}\sum_{j=1}^{N}\frac{1}{\beta_j}\left[\tanh\left(a_j\sqrt{\mu}\right) + 1\right] + \lambda\mu\, sech^2\left(a_1\sqrt{\mu}\right).$$

Oldin aniqlangan grafdagi Manakov sistemasining stasionar holatlari shunday nuqtalar bo‘lib, ular S_μ ning kritik nuqtalari $S'_\mu[\Psi]$ hisoblanadi [31]:

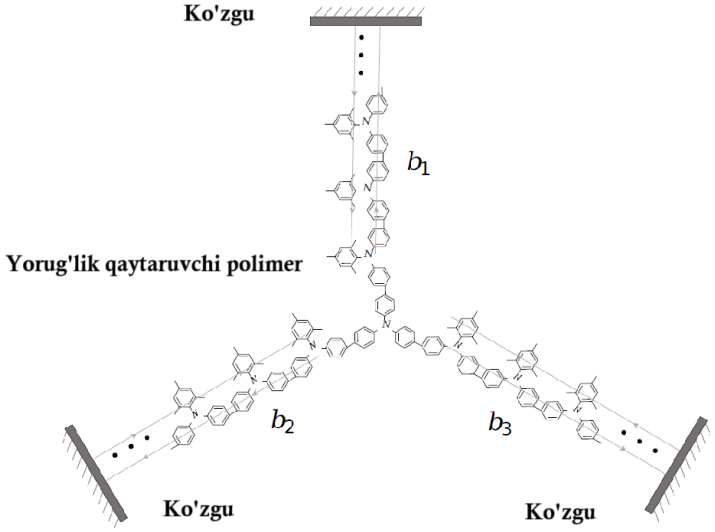
$$S_\mu = E\left[\Psi_j^{(0)}\right] + \frac{\mu}{2}M\left[\Psi_j^{(0)}\right]. \tag{15}$$

Turg‘unlikni Vaxitov-Kolokolov sharti yordamida tahlil qilish mumkin, u (grafdagi statsionar NLS tenglamasi uchun) quyidagicha ifodalanadi:

$$\frac{d^2S_\mu}{d\mu^2} = \frac{2\lambda\alpha^2}{\beta_1} \tag{16}$$

(16)-tenglamadan ko‘rinib turibdiki, $\lambda > 0$ bo‘lganda $\frac{d^2 S_\mu}{d\mu^2} > 0$, bu esa (12)-tenglamadagi statsionar yechim μ ning barcha qiymatlari uchun barqaror ekanligini anglatadi.

Eksperimental amalga oshirish uchun sxema. Yuqoridagi modelni eksperiment jihatdan fotorefraktiv polimerlar yoki fotorefraktiv kristallarning tarmoqlangan shakllari yordamida amalga oshirish mumkin. Statsionar to‘lqin (ya’ni, turuvchi to‘lqin) har bir tarmoq uchiga ko‘zgular joylashtirish orqali hosil qilinadi. Bunday tajriba uchun sxema 5-rasmda ko‘rsatilgan.

5-rasm. Yulduzsimon tarmoqli (star-branched) grafdagi statsionar Manakov solitonlarini eksperimental amalga oshirishning sxemasi.

Ushbu polimerlarni tarmoqlangan shaklda sintez qilish mumkin. Sxema cheklangan uzunlikdagi tarmoqlarga ega Y-shaklidagi fotorefraktiv polimerlardan iborat. Har bir tarmoq uchiga ko‘zgu (yoki optik solitonlarni qaytaruvchi har qanday aks ettiruvchi qurilma) o‘rnatish orqali tizimda turuvchi Manakov solitonlarini hosil qilish mumkin. Bunday sxemada optik soliton tarmoqlardan biriga kiradi, kirgandan so‘ng, shu tarmoqning uchini ko‘zgu bilan yopish kerak bo‘ladi. (10)-tenglamada berilgan shartlarning bajarilishi esa materialning optik sinish ko‘rsatkichi va boshqa fizik xossalarni sozlash orqali boshqarilishi mumkin.

Xulosa. Ushbu ishda biz metrik graflardagi vaqtga bog‘liq bo‘lmagan (statsionar) Manakov Sistemasini o‘rganib, statsionar soliton yechimlariga e’tibor qaratdik. Soliton va eng kam energiyali holat uchun yechimlarini, shuningdek, ularning turg‘unligini topish uchun [31]-manbadagiga o‘xshash yondashuv qo‘llanildi. Manakov sistemasining chiziqdagi yechimlari asosida soliton yechimlarini qanoatlantiruvchi cheklanishlar keltirib chiqarildi. Masalaning eng kam energiyali holat uchun yechimi topildi va uning turg‘unligi tahlil qilindi. Tadqiqot daraxtsimon graf holatiga kengaytirildi. Ushbu maqolada qo‘llanilgan yondashuv agar graf kamida uchta yarim-cheksiz qirraga ega bo‘lsa, har qanday grafga tatbiq qilinishi mumkin,. Yuqoridagi model sozlanadigan xossalarga ega funksional optik materiallarni loyihalash va optoelektron qurilmalarni optimallashtirishda foydali bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. S.V.Manakov, Sov. Phys. JETP 38, 248 (1974).
[2]. G.P.Agrawal, Applications of Nonlinear Fiber Optics (Academic Press, San Diego, 2001).
[3]. Y.S.Kivshar, G.P.Agrawal. Optical Solitons: From Fibers to Photonic Crystals (Academic Press, San Diego, 2003).
[4]. R.Radhakrishnan, M.Lakshmanan, J.Phys. A: Math. Gen. 28, 2683 (1995).
[5]. R.Radhakrishnan, M.Lakshmanan, J.Hietarinta. Phys. Rev. E 56, 2213 (1997).
[6]. T.Kanna, M.Lakshmanan. Phys. Rev. Lett. 86, 5043 (2001).
[7]. J.U.Kang, G.I.Stegeman, J.S.Aitchison, N.Akhmediev. Phys. Rev. Lett. 76, 3699 (1996).
[8]. A.P.Sheppard, Y.S.Kivshar. Phys. Rev. E 55, 4773 (1997).
[9]. W.-P.Zhong, M.Beli, B.Malomed. Phys. Rev. E 92, 053201 (2015).
[10]. K.Steiglitz. Phys. Rev. E 60, 016608 (2000).
[11]. K.Steiglitz. Phys. Rev. E 63, 046607 (2001).
[12]. M.J.Ablowitz, B.Prinari, A.D.Trubatch. Inv. Probl. 20, 1217 (2004).
[13]. B.F.Feng, J.Phys. A: Math. Theor. 47, 355203 (2014).
[14]. Y.Ohta, D.S.Wang, J.Yang,.Stud. Appl. Math. 127, 345 (2011).

[15]. T.I.Lakoba, D.J.Kaup. Phys. Rev. E 56, 6147 (1997).
[16]. A.M.Kamchatnov, V.V.Sokolov. Phys. Rev. 91, 043621(2015).
[17]. J.Yang. Phys. Rev. E 59, 2393 (1999).
[18]. J.Yang. Phys. Rev. E 65, 036606 (2002).
[19]. A.Manˇci´c, F.Baronio, Lj. Hadˇzievski, S.Wabnitz, A.Maluckov. Phys. Rev. E 98, 012209 (2018).
[20]. N.M.Musammil, P.A.Subha, K.Nithyanandan. Phys. Rev. E 100, 012213 (2019).
[21]. G. Akram, M. Sadaf, S. Arshed, M. Farrukh, Optical and Quantum Electronics 56, 906 (2024).
[22]. E.H.M. Zahran, A. Bekir, R.A. Ibrahim, Brazil. J. Phys. 54, 171 (2024).
[23]. A. Katti, Phys. Lett. A 458, 128590 (2023).
[24]. S. Yan-Li, J. Qi-Chang, J. Xuan-Mang, X. Shi-Jie, Commun. Theor. Phys. 57, 281 (2012).
[25]. H.C.-Feng, D.C.-Guang, Abdurusul, L.S.-Qun, Chin. Phys. Lett. 19, 63 (2022).
[26]. A.H.Ganie, Md.S.Rahaman, F.A.Aladsani, M.S.Ullah. Nonlinear Dyn. 113, 9807–9821 (2025).
[27]. M.Vijayajayanthi, T.Kanna, K.Murali, M.Lakshmanan. Phys. Rev. E 97, 060201(R) (2018).
[28]. M.Vijayajayanthi, T.Kanna, M.Lakshmanan, K.Murali. Communications in Nonlinear Science and Numerical Simulation 36, 391-401 (2016).
[29]. M.Vijayajayanthi, T.Kanna, M.Lakshmanan. Phys. Rev. E 108, 054213 (2023).
[30]. X.Dong, Q.Yang, Ch.Spiess, V.G. Bucklew, W.H.Renninger. Phys. Rev. Lett. 125, 033902 (2020).
[31]. R.Adami, C.Cacciapuoti, D.Finco, D.Noja. EPL 100, 10003 (2012).
[32]. Z.Sobirov, D.Matrasulov, K.Sabirov, S.Sawada, K.Nakamura. Phys. Rev. E 81, 066602 (2010).
[33]. Z.Sobirov, D.Matrasulov, S.Sawada, K.Nakamura. Phys. Rev. E 84, 026609 (2011).
[34]. R.Adami, C Cacciapuoti, D Finco, D.Noja. Rev. Math. Phys 23 4, (2011).
[35]. D.Noja, Philos. Trans. R Soc. A 372, 20130002 (2014).
[36]. H.Uecker, D.Grieser, Z.Sobirov, D.Babajanov, D.Matrasulov. Phys. Rev. E 91, 023209 (2015).
[37]. K.K.Sabirov, S.Rakhmanov, D.Matrasulov, H.Susanto. Phys. Lett. A 382, 1092 (2018).
[38]. K.K.Sabirov, D.B.Babajanov, D.U.Matrasulov, P.G.Kevrekidis. J. Phys. A: Math. Theor. 51, 435203 (2018).
[39]. K.K.Sabirov, M.E.Akramov, R.S.Otajonov, D.U.Matrasulov. Chaos, Solitons & Fractals 133, 109636 (2020).
[40]. M.Akramov, K.Sabirov, D.Matrasulov, H.Susanto, S.Usanov, O.Karpova. Phys. Rev. E 105, 054205 (2022).
[41]. J.Matrasulov, K.Sabirov Physica A 608, 128279 (2022).
[42]. M.E.Akramov, J.R.Yusupov, M.Ehrhardt, H.Susanto, D.U.Matrasulov. Phys. Lett. A 459, 128611 (2023).
[43]. J.R Yusupov, Kh.Sh.Matyokubov, M. Ehrhardt, D.U. Matrasulov, Phys. Lett. A 479, 128928 (2023).
[44]. S.Gnutzmann, J.P.Keating, F.Piotet, Ann. Phys. 325, 2595 (2010).
[45]. J.R.Yusupov, K.K.Sabirov, M.Ehrhardt, D.U.Matrasulov. Phys. Lett. A 383, 2382 (2019).
[46]. N.Tsutsumi. Polymer Journal 48, 571–588 (2016).

O‘ktamaliyev Bekzod Ikromjon o‘g‘li (Namangan davlat Texnika universiteti Fizika kafedrasi o‘qituvchisi; uktamaliyevb@mail.ru)

QATTIQ POLIMER ELEKTROLITLARDA ELEKTROKIMYOVIY IMPEDANS SPEKTROSKOPIYA BO‘YICHA XARAKTERISTIKALAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada qattiq polimer elektrolitlarda zaryad tashuvchilarning asosiy elektrofizik parametrlarini aniqlash uchun tajribalar o‘tkazilgan. O‘tkazilgan tajriba natijalaridan foydalanib, polimer elektrolitlarning qarshiligi va ion o‘tkazuvchanligini temperaturaga bo‘g‘lanishi aniqlangan. Elektrokimyoviy impedans metodidan foydalanib, tarkibida suksinonitril (SCN)ning miqdori turlicha bo‘lgan qattiq polimer elektrolitlarda zaryad tashuvchilarning dielektrik singduruvchanligi, diffuziya koeffitsiyenti, transporti va konsentratsiyasi aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *elektrokimyoviy impedans metodi, ion o‘tkazuvchanlik, qattiq polimer elektrolit.*

Октамалиев Бекзод Икромджон оглы (преподаватель кафедры физики Наманганского государственного технического университета; uktamaliyevb@mail.ru)

ХАРАКТЕРИСТИКА ТВЕРДЫХ ПОЛИМЕРНЫХ ЭЛЕКТРОЛИТОВ МЕТОДОМ ЭЛЕКТРОХИМИЧЕСКОЙ ИМПЕДАНСНОЙ СПЕКТРОСКОПИИ

Аннотация. *В данной статье проведены эксперименты по определению основных электрофизических параметров носителей заряда в твердых полимерных электролитах. По результатам экспериментов установлена температурная зависимость сопротивления и ионной проводимости полимерных электролитов. Методом электрохимического импеданса определены диэлектрическая*

проницаемость, коэффициент диффузии, транспорт и концентрация носителей заряда в твердых полимерных электролитах, содержащих различное количество сукцинонитрила (SCN).

Ключевые слова: *метод электрохимического импеданса, ионная проводимость, твердый полимерный электролит.*

Uktamaliyev Bekzod Ikromjon ugli (Teacher Department of Physics, Namangan State Technical University; uktamaliyevb@mail.ru)

ELECTROCHEMICAL IMPEDANCE SPECTROSCOPY CHARACTERIZATION OF SOLID POLYMER ELECTROLYTES

Annotation. *In this article, experiments were conducted to determine the main electrophysical parameters of charge carriers in solid polymer electrolytes. Based on the results of the experiments, the temperature dependence of the resistance and ionic conductivity of polymer electrolytes was established. The permittivity, diffusion coefficient, transport and concentration of charge carriers in solid polymer electrolytes containing different amounts of succinonitrile (SCN) were determined using the electrochemical impedance method.*

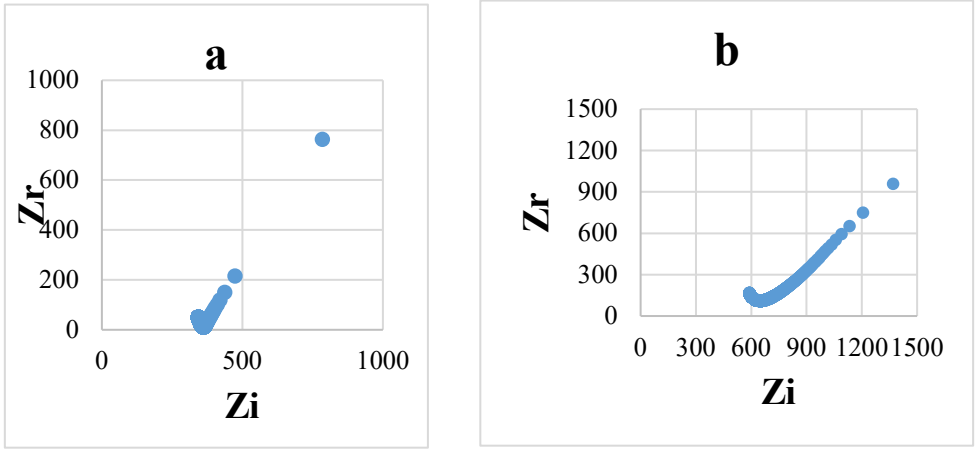
Key words: *Electrochemical impedance method, ionic conductivity, solid polymer electrolyte.*

Kirish (Introduction). So‘nggi yillarda energiya manbalariga bo‘lgan talabning ortishi fonida, xavfsiz, samarali va uzoq umr ko‘radigan zaryadlanadigan batareyalarga ehtiyoj keskin oshdi. Ayniqsa, litiy-ionli va boshqa zamonaviy ikkilamchi batareyalar tizimida qattiq polimer elektrolitlar (QPE) barqarorligi, mexanik mustahkamligi va ion o‘tkazuvchanligi tufayli muhim komponent sifatida ajralib turadi [1]. QPE-larning samaradorligini oshirish va ularning ichki fizik-kimyoviy xususiyatlarini chuqur tahlil qilish, ularni amaliyotga keng tatbiq etishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Elektrokimyoviy impedans spektroskopiya (EIS) – bu materialning elektroaktiv interfeyslaridagi kinetik jarayonlar va ionik o‘tkazuvchanlikni aniqlash uchun qo‘llaniladigan kuchli analitik usuldir [2]. Ayniqsa, qattiq polimer elektrolitlarda EIS yordamida zanjirli qarshilik, kation difuziyasi, elektrod-elektrolit chegaralaridagi o‘zgarishlar va boshqa kompleks hodisalarni aniqlash mumkin bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Olimlar tomonidan turli turdagi qattiq polimer elektrolitlarning impedans spektrlari tahlil qilinadi, ularning elektrokimyoviy xususiyatlari EIS usuli orqali o‘rganiladi [3],[4]. Tadqiqotdan maqsad – QPE materiallarining ion o‘tkazuvchanlik darajasi, interfeys xatti-harakati va ularning umumiy elektrokimyoviy barqarorligini baholashdan iborat bo‘lib, bu kelgusida yuqori samarali energiya saqlovchi qurilmalar ishlab chiqish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi [5].

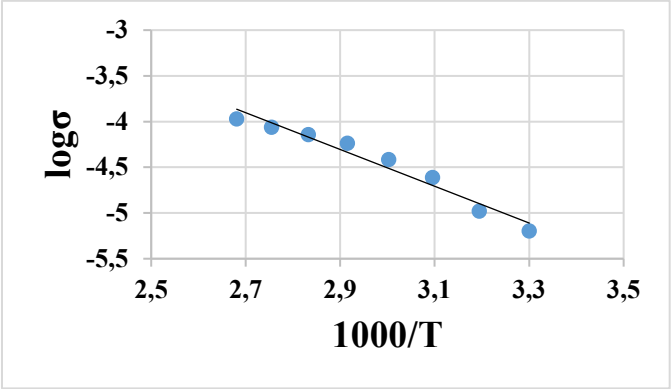
Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bir hil miqdordagi litiy trifilunsulfanat (LiTf), Magniy trifilunsulfanat ikki ($MgTf_2$)larni o‘z ichiga olgan qattiq polimer elektrolitlarining elektrokimyoviy impedans spektroskopiya grafiklari 1a- va 1b-rasmlarda keltirilgan bo‘lib, Li-ion batareya elementlarini yasashda biz ayni shunday elektrolitlardan foydalandik. Tarkibida LiTf va $MgTf_2$ moddasi bo‘lgan qattiq polimer elektrolitlarning impedanslari (1a), (1b) bilan solishtrisak, LiTfning aktiv R qarshiligi kichik ekanligi kuzatildi.

Shunday qilib, bu rasmlarda, asosan, LiTf va $MgTf_2$tuzlari bilan farq qiluvchi qattiq polimer elektrolitlardan LiTf asosli elektrolitning ion o‘tkazuvchanligi yuqori bo‘lishi xona temperaturasida aniqlandi va uning qiymati $2.22 * 10^{-5}\ sm/\Omega$ bo‘lishi hisoblandi.

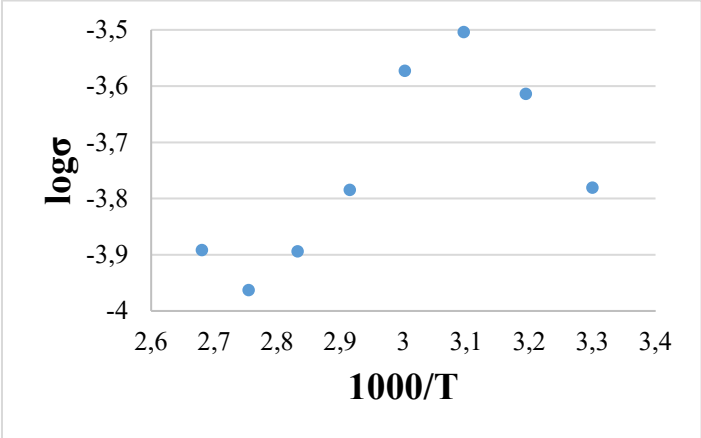
1-rasm. Tarkibida LiTf (a), $MgTf_2$ (b) tuzlari bo‘lgan elektrolitlarning impedans spektroskopiya grafigi.

Bunga sabab qilib LiTf qattiq polimer elektrolitning ionlar bilan bog‘lanishi kichik ekanligini hamda buning natijasida ionlar tezroq harakatlanishini ko‘rsatish mumkin. Bundan tashqari, ushbu namunalarning o‘tkazuvchanligini temperaturaga bog‘liqligi tajribalar asosida aniqlandi va hisoblash ishlari amalga oshirildi.

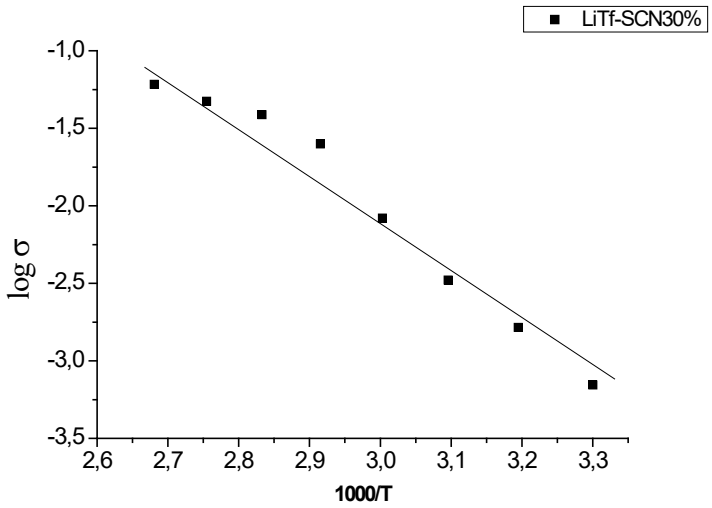

2-rasm. Tarkibida 0.75 gr LiTf moddasi bo‘lgan qattiq polimer elektrolitning ion o‘tkazuvchanligining (30˚Cdan 100˚Cgacha temperaturada) temepraturaga bog‘liqligi.

Tarkibida LiTf-SCN30% bo‘lgan namunani xona temperaturasida ion o‘tkazuvchanligi 30˚Cdan 100˚Cgacha temperaturada ham o‘rganildi. Rasmdan ko‘rish mumkinki, tempertatura oshib borishi bilan ion o‘tkazuvchanligi ko‘tarilib bordi.

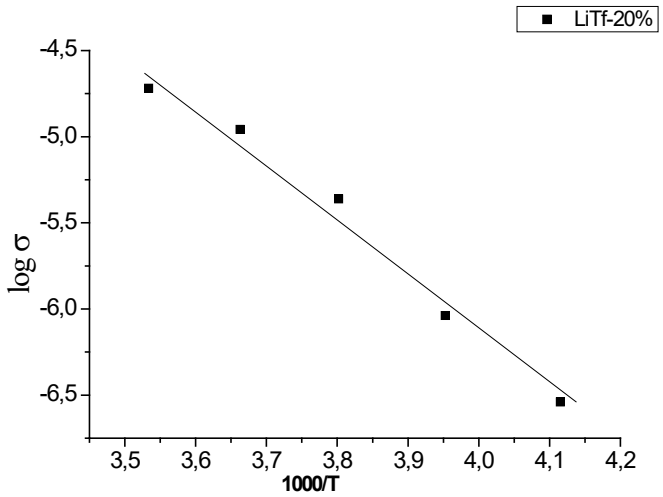

3-rasm. Tarkibida 0.75 gr $MgTf_2$ moddasi bo‘lgan qattiq polimer elektrolitning ion o‘tkazuvchanligining (30˚Cdan 100˚C gacha temperaturada) temepraturaga bog‘liqligi.

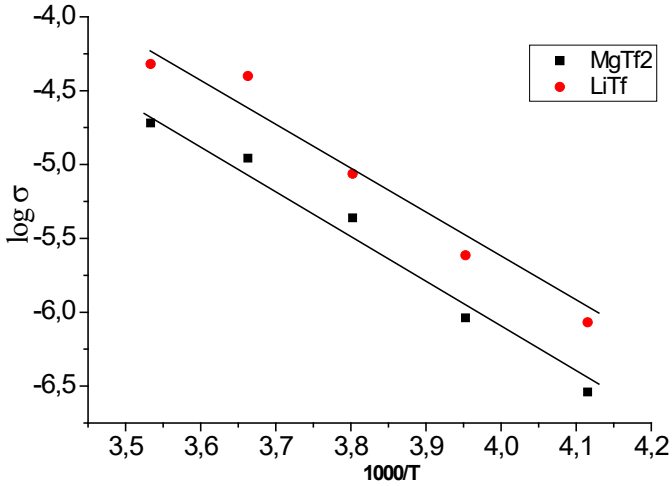

4-rasm. Tarkibida LiTf-SCN30% moddasi bo‘lgan qattiq polimer elektrolitning ion o‘tkazuvchanligining (30˚C dan 100˚C gacha temperaturada) temepraturaga bog‘liqligi.

3.4.5.6-rasmlardan ko‘rinadiki, elektrolitning ion o‘tkazuvchanligi temperature ortishi bilan eksponensial ravishda ortib bormoqda bu esa elektrolitning yarimo‘tkazgich xossasiga ega ekanligini bildiradi.

5-rasm. LiTf20% namunaning quyi temperaturalarda ion o‘tkazuvchanligining temperaturaga bog‘lanishi.

6-rasm. MgTf2 va LiTf namunalarning quyi temperaturalarda ion o‘tkazuvchanligining temperaturaga bog‘lanishi.

Chizmalardan ko‘rinib turibdiki, harorat oshishi bilan har ikkala tizimdagi tuz konsentratsiyasidan qat’i nazar, barcha namunalar uchun o‘tkazuvchanlik oshadi va bu jarayon Armand va boshqa olimlarning ishi bilan moskeladi. Kuzatish mumkinki, o‘tkazuvchanlik qiymatlari harorat bilan keskin o‘zgarishini ko‘rsatmaydi, bu elektrolitning butunlay amorf tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi. Temperatura ortishi bilan o‘tkazuvchanlikning oshishi yopishqoqlikning pasayishi va shuning uchun zanjirning moslashuvchanligi oshishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Temperatura oshgani sayin, polimer zanjiri tezroq ichki rejimlarga muhtoj bo‘lib, ular ionlarning sakrashini qo‘llab-quvvatlash uchun segmental harakatni keltirib chiqaradi va shu bilan polimer elektrolitlarining o‘tkazuvchanligini oshiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bu maqolada tarkibida LiTf hamda $MgTf_2$, SCN tuzlari bo‘lgan qattiq polimer elektrolitlarni zaryad tashuvchilarning asosiy elektrofizik parametrlarini aniqlash uchun tajribalar asosida quyidagi natijalar olindi. Ipedans spektroskopiya metodi yordamida qattiq polimer elektrolitlarning elektrofizik parametrlarini yuqori aniqlikda natija olish mumkunligi aniqlandi. Tarkibida LiTf tuzi bo‘lgan qattiq polimer elektrolitlar $MgTf_2$ ga qaraganda yuqori ion o‘tkazuvchanlikka ega bo‘lishi aniqlandi. Tarkibida LiTf tuzi bo‘lgan qattiq polimer elektrolitlar $MgTf_2$ ga qaraganda yuqori ion o‘tkazuvchanlikka ega bo‘lishi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. M.Armand. The history of polymer electrolytes. Vol. c, pp. 309–319, 1994.

[2]. S.Ramesh, A.H.Yahaya, and A.K.Arof. Dielectric behaviour of PVC-based polymer electrolytes. Solid State Ionics, vol. 152–153, pp. 291–294, 2002, doi: 10.1016/S0167-2738(02)00311-9.

[3]. M.V.Reddy, B.L.Wei Wen, K.P.Loh, and B.V.R.Chowdari. Energy storage studies on InVO4 as high performance anode material for li-ion batteries. ACS Appl. Mater. Interfaces, vol. 5, № 16, pp. 7777–7785, 2013, doi: 10.1021/am401501a.

[4]. P.Shafiei Sabet and D.U.Sauerю. Separation of predominant processes in electrochemical impedance spectra of lithium-ion batteries with nickel–manganese–cobalt cathodes. J.Power Sources, vol. 425, no. December 2018, pp. 121–129, 2019, doi: 10.1016/j.jpowsour.2019.03.068.

[5]. F.A.Amaral. et al. Preparation and characterization of the porous solid polymer electrolyte of PAN/PVA by phase inversion. J.Appl. Electrochem., vol. 45, №. 8, pp. 809–820, 2015, doi: 10.1007/s10800-015-0816-1.

with a self-consistent source. Partial Differential equations in Applied Mathematics, 2025, 13, 101108.

Sultonov Bobur Qobuljon o‘g‘li (Namangan davlat Texnika universiteti “Fizika” kafedrasi o‘qituvchisi; b.sultonov2021@mail.ru)

AMORF YARIMO‘TKAZGICHNING ZONALARARO YUTILISH SPEKTRINI KUBO-GRINVUD FORMULASI BO‘YICHA HISOBLASH

Annotatsiya. *Amorf yarimo‘tkazgichlar uchun Devis-Mott yaqinlashish usuliga ko‘ra, Kubo-Grinvud formulasidan zonalararo yutilish spektrini hisoblashning yangi usuli keltirilgan. Bu usulga ko‘ra, hisoblangan zonalararo yutilish spektri tajribalardan olingan natijalarni tushuntira olishi uchun Kubo-Grinvud formulasidagi aniqmas integralni aniq integral ko‘rishiga keltirib olish shart ekanligi ko‘rsatilgan. Amorf yarimo‘tkazgichlardagi elektron holatlari zichligini taqsimoti uchun yoziladigan Tausni empirik modeliga ko‘ra aniq integral chegaralarini aniqlanishi tushuntirilgan.*

Kalit so‘zlar: *amorf yarimo‘tkazgichlar, elektronlarni zonalararo opik o‘tishlari, zonalararo yutilish spektri, Kubo-Grinvud formulasi, Devis-Mott yaqinlashish usuli, Tausning empirik modeli.*

Султонов Бобур Қобулжон оғлы (преподаватель кафедры физики Наманганского государственного технического университета; b.sultonov2021@mail.ru)

РАСЧЕТ СПЕКТРА МЕЖЗОННОГО ПОГЛОЩЕНИЯ АМОРФНОГО ПОЛУПРОВОДНИКА ПО ФОРМУЛЕ КУБО-ГРИНВУДА

Аннотация. *Представлен новый метод расчета спектра межзонного поглощения по формуле Кубо–Гринвуда в приближении Дэвиса-Мотта для аморфных полупроводников. Показано, что для объяснения экспериментальных результатов спектром межзонного поглощения, рассчитанным по этому методу, необходимо свести неопределенный интеграл в формуле Кубо-Гринвуда к определенному. Пояснено определение пределов определенного интеграла по эмпирической модели Таусни для распределения плотности состояний электронов в аморфных полупроводниках.*

Ключевые слова: *аморфные полупроводники, межзонные оптические переходы электронов, спектр межзонного поглощения, формула Кубо-Гринвуда, метод приближения Дэвиса-Мотта, эмпирическая модель Тауса.*

Sultonov Bobur Qobuljon ugli (Teacher Department of Physics, Namangan State Technical University; b.sultonov2021@mail.ru)

CALCULATION OF THE INTERBAND ABSORPTION SPECTRUM OF AN AMORPHOUS SEMICONDUCTOR USING THE KUBO-GREENWOOD FORMULA

Annotation. *A new method for calculating the interband absorption spectrum using the Kubo–Greenwood formula in the Davis–Mott approximation for amorphous semiconductors is presented. It is shown that in order to explain the experimental results using the interband absorption spectrum calculated using this method, it is necessary to reduce the indefinite integral in the Kubo–Greenwood formula to a definite integral. The determination of the limits of the definite integral using the Tausni empirical model for the distribution of the electron density of states in amorphous semiconductors is explained.*

Key words: *Amorphous semiconductors, interband optical transitions of electrons, interband absorption spectrum, Kubo-Greenwood formula, Davis-Mott approximation method, Taus empirical model*

Kirish (Introduction). Ma’lumki, kristall bo‘lmagan yarimo‘tkazgichlarning optik yutilish koeffitsiyenti spektral xarakteristikasini yutilgan fotonlarni energiyasiga mos ravishda, energetik sohalarga ajratib tadqiq qilindi. Ana shu sohalardan biri zonalararo yutilish sohasidir. Bu sohada elektronlarni valent zonadan o‘tkazuvchanlik zonasiga optik o‘tishlari sodir bo‘ladi. Amorf yarimo‘tkazgichlar uchun zonalararo yutilish spektrini Devis-Mott yaqinlashish usuliga ko‘ra, Kubo-Grinvud formulasidan hisoblanadi [1]:

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

$$\alpha(\hbar\omega) = \frac{8\pi^4 e^2 \hbar^2 a}{m^2 n_0 c} \int \frac{g(\varepsilon) g(\varepsilon + \hbar\omega)}{\hbar\omega} d\varepsilon \,. \quad (1)$$

[2,3] ishlarda (1) formulani hisoblash usullari keltirilgan. Bu formulani:

$$\alpha(\hbar\omega) = A \int \frac{g_V(\varepsilon) g_C(\varepsilon + \hbar\omega)}{\hbar\omega} d\varepsilon \,, \quad (2)$$

ko‘rinishda yozilgan. Bu yerda proporsionallik koeffitsiyenti $A = \frac{8\pi^4 e^2 \hbar^2 a}{m^2 n_0 c}$.

[4] ishda valent va o‘tkazuvchanlik zonalarning chegaralaridagi elektron holatlari zichliklarning taqsimotlari darajali bo‘lishi ko‘rsatilgan: valent zonaning yuqorisi chegarasi yaqinida

$$g_V(\varepsilon) = C_1 (\varepsilon_B - \varepsilon)^p \,, \; \varepsilon \le \varepsilon_B \quad (3)$$

o‘tkazuvchanlik zonaning quyi chegarasi yaqinida

$$g_C(\varepsilon) = C_2 (\varepsilon - \varepsilon_A)^s \,, \; \varepsilon_A \le \varepsilon \quad (4)$$

bu yerda C_1, C_2 – o‘zgarmaslar, p va s lar o‘zgarmas sonlar bo‘lib, ½ va 1 qiymatlarga ega bo‘lishi mumkin [5].

(3) va (4) formulalardagi ε_A – o‘tkazuvanlik zonaning quyi va ε_B – valent zonaning yuqori chegaralarining energetik o‘rinlari bo‘lganligi uchun:

$$\varepsilon_B = \varepsilon_V, \varepsilon_A = \varepsilon_C, \varepsilon_A - \varepsilon_B = \varepsilon_C - \varepsilon_V = E_g.$$

Bu yerda E_g harakatchanlik tirqishining energetik kengligi.

Quyidagi belgilashni kiritib:

$$y = \frac{\varepsilon_A - \hbar\omega - \varepsilon}{\varepsilon_A - \hbar\omega - \varepsilon_B} \,, \; 0 \le y \le 1 \,. \quad (5)$$

uni differensiallab, quyidagi ifoda olingan:

$$dy = \frac{-1}{\varepsilon_A - \hbar\omega - \varepsilon_B} d\varepsilon = \frac{1}{\hbar\omega - Eg} d\varepsilon \,, \quad (6)$$

va (2) formulani quyidagi ko‘rinishda yozilgan:

$$\alpha(\hbar\omega) = A \int \frac{C_1 (\varepsilon_B - \varepsilon)^p C_2 (\varepsilon - \varepsilon_A + \hbar\omega)^s}{\hbar\omega} d\varepsilon \,. \quad (7)$$

(5) formuladan foydalanib, quyidagi ifodalar olingan:

$$\varepsilon - \varepsilon_A = y(\hbar\omega - E_g) - \hbar\omega \,, \quad (8)$$

$$\varepsilon_B - \varepsilon = (1 - y)(\hbar\omega - E_g) \,, \quad (9)$$

(6), (8) va (9) ni (7) ga qo‘yib,

$$\alpha(\hbar\omega) = AC_1C_2 \int \frac{(1-y)^p y^s (\hbar\omega - Eg)^{p+s+1}}{\hbar\omega} dy = C \frac{(\hbar\omega - Eg)^{p+s+1}}{\hbar\omega} \int (1-y)^p y^s dy \,, \quad (10)$$

ifoda olingan. y ning o‘zgarish chegarasini hisobga olib, bu integralni quyidagi ko‘rinishda yozilgan:

$$\alpha(\hbar\omega) = C \frac{(\hbar\omega - E_g)^{p+s+1}}{\hbar\omega} \int_0^1 (1-y)^p y^s dy \,. \quad (11)$$

Bu ifodadagi integralni yechimi gamma funksiya orqali quyidagi ko‘rinishda yozilgan:

$$\int_0^1 (1-y)^p y^s dy = \frac{\Gamma(s+1)\Gamma(p+1)}{\Gamma(s+p+2)} \,. \quad (12)$$

Bundan foydalanib, zonalararo yutilish koeffitsiyenti spektri uchun quyidagi ifodani olingan:

$$\alpha(\hbar\omega) = C \frac{\Gamma(s+1)\Gamma(p+1)}{\Gamma(s+p+2)} \frac{(\hbar\omega - E_g)^{p+s+1}}{\hbar\omega} \,. \quad (13)$$

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bizningcha, (12) integralni hisoblash uchun gamma funksiyadan foydalanish shart emas. Chunki bu formuladagi p va s lar ½ va 1 qiymatlar ega bo‘lganda, (12) integralni analitik yechimlarini olish mumkin [6]:

1. p= ½ va s= ½ bo‘lganda

$$\int_0^1 (1-y)^{1/2} y^{1/2} dy = \frac{1}{4}((2y-1)\sqrt{y(1-y)} + arctg\sqrt{\frac{y}{1-y}}) \Big|_0^1 = \frac{\pi}{8}, \quad (14)$$

2. p= ½ va s= 1 bo‘lganda,

$$\int_0^1 (1-y)^{1/2} y^1 dy = -\frac{2(3y+1)}{15}\sqrt{(1-y)^3}\ |_0^1 = \frac{4}{15}, \quad (15)$$

3. p= 1 va s= ½ bo‘lganda,

$$\int_0^1 (1-y)^1 y^{1/2} dy = -\frac{4}{15}\sqrt{(1-y)^5}\ |_0^1 = \frac{4}{15}, \quad (16)$$

4. p= 1 va s= 1 bo‘lganda esa

$$\int_0^1 (1-y)^1 y^1 dy = (\frac{y2}{2} - \frac{y3}{3})\ |_0^1 = \frac{1}{6}. \quad (17)$$

(15) va (16) formulalardan ko‘rinadiki, ruxsat etilgan zonalarni chegarasidagi holat zichligining taqsimotlari darajali bo‘lganda, bu darajalarning o‘rni almashgani bilan zonalararo yutilish spektrini ifodasi o‘zgarmas ekan. [5] ishda ham xuddi shunday natija olingan.

Shuni aytib o‘tish kerakki, (12) ifodadan foydalanib, bajarilgan hisoblashlar ham xuddi shunday natijalarni beradi. Misol uchun, p=1 va s=1 bo‘lganda, quyidagi natijani olish mumkin:

$$\int_0^1 (1-y)^1 y^1 dy = \frac{\Gamma(1+1)\Gamma(1+1)}{\Gamma(1+1+2)} = \frac{1}{6}.$$

(11) ifodaga (14)-(17) larni qo‘yib, zonalararo yutilish spektrlari uchun quyidagi ifodalarni olamiz:

1. p= ½ va s= ½ bo‘lganda,

$$\alpha(\hbar\omega) = C_0 \frac{(\hbar\omega - E_g)^2}{\hbar\omega}, \quad (18)$$

2. p= ½ va s= 1 hamda p= 1 va s= ½ bo‘lganda,

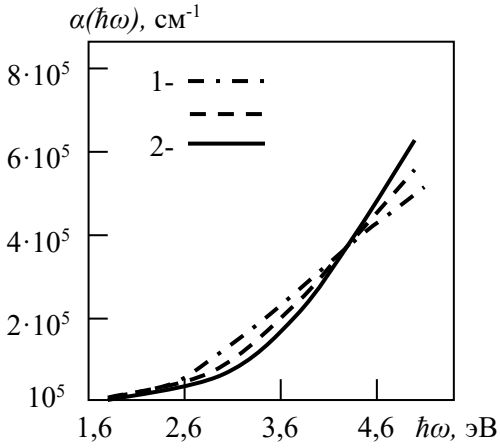
$$\alpha(\hbar\omega) = C_0 \frac{(\hbar\omega - E_g)^{5/2}}{\hbar\omega}, \quad (19)$$

3. p= 1 va s= 1 bo‘lganda esa

$$\alpha(\hbar\omega) = C_0 \frac{(\hbar\omega - E_g)^3}{\hbar\omega}. \quad (20)$$

(18), (19) va (20) ifodalardan hisoblangan zonalararo yutilish spektrlarining grafiklari 1-rasmda keltirilgan. Hisoblashlarni amorf gidrogenizatsiyalangan kremiy (*a-Si:H*) uchun [7] ishda keltirilgan E_g=1.8 eV va C_0=2.5∗10^5 sm^{-1} qiymatlarni qo‘yib bajarildi. Bu grafiklarni hisoblashda re-per nuqta sifatida, $\hbar\omega$=E_g=1.8 eV bo‘lganda, $\alpha(\hbar\omega)$=5∗10^5 sm^{-1} teng bo‘ladigan nuqta tanlandi [8].

Amorf yarimo‘tkazgichlarda o‘tkazilgan tajriba va boshqa usullarda bajarilgan hisoblashlarni ko‘rsatishicha, zonalararo yutilish spektrlarining grafiklari, birinchidan, q-bariq bo‘lishi, ikkinchidan, bu spektrining qiymatlari ruxsat etilgan zonalarning darajasi kattalashib borgan sari, ortib borishi kerak [9]. 1-rasmdan ko‘rinadiki, (18), (19) va (20) ifodalardan hisoblangan grafiklar, tajriba natijalarini qano-atlantirmas ekan.

1-rasm. 1-(18), 2-(19) va 3-(20) formulalardan hisoblangan zonalararo yutilish spektrlari.

Bizningcha, bu kamchilikni bartaraf etish uchun (7) ifodagi integralni (5) ifodadan foydalanib, aniq integaral ko‘rinishda ifodalash kerak.

Buning uchun (5) ifodadan y=0 ga teng bo‘lganda, (7) formuladagi integralning quyi chegarasi (ε_1) uchun:

$$0=\frac{\varepsilon_A-\hbar\omega-\varepsilon_1}{\varepsilon_A-\hbar\omega-\varepsilon_B},\quad \varepsilon_A-\hbar\omega-\varepsilon_1=0,\quad \varepsilon_1=\varepsilon_A-\hbar\omega, \tag{21}$$

tenglikni olamiz. Shu integralning yuqori chegarasi (ε_2) uchun esa y=1 ga teng bo‘lganda:

$$1=\frac{\varepsilon_A-\hbar\omega-\varepsilon_2}{\varepsilon_A-\hbar\omega-\varepsilon_B},\quad \varepsilon_A-\hbar\omega-\varepsilon_2=\varepsilon_A-\hbar\omega-\varepsilon_B,\quad \varepsilon_2=\varepsilon_B, \tag{22}$$

tenglikni olamiz.

Bulardan foydalanib, (7) formulani quyidagi ko‘rinishda yozamiz:

$$\alpha(\hbar\omega)=\frac{C}{\hbar\omega}\int_{\varepsilon_A-\hbar\omega}^{\varepsilon_B}(\varepsilon_B-\varepsilon)^p(\varepsilon-\varepsilon_A+\hbar\omega)^s d\varepsilon. \tag{23}$$

(11) formuladagi integral bilan (23) formuladagi integrallar teng kuchli bo‘lganligi uchun, agar p va s lar ma’lum bo‘lsa, undan zonalararo yutilish spektrlarining analitik yechimini olish mumkin. [10] dan foydalanib, quyidagi ifodalarni olamiz:

1. p= ½ va s= ½ bo‘lganda:

$$\alpha(\hbar\omega)=C\int_{\varepsilon_A-\hbar\omega}^{\varepsilon_B}\frac{(\varepsilon_B-\varepsilon)^{1/2}(\varepsilon-\varepsilon_A+\hbar\omega)^{1/2}}{\hbar\omega}d\varepsilon=$$
$$=\frac{C_0}{\hbar\omega}(2(\hbar\omega-E_g)\sqrt{E_g\hbar\omega}+(E_g+\hbar\omega)^2 arctg(\frac{E_g-\hbar\omega}{\sqrt{4E_g\hbar\omega}})),\quad C_0=\frac{C}{4}. \tag{24}$$

2. p= ½ va s= 1, bo‘lganda,

$$\alpha(\hbar\omega)=\frac{C}{\hbar\omega}\int_{\varepsilon_A-\hbar\omega}^{\varepsilon_B}(\varepsilon_B-\varepsilon)^{1/2}(\varepsilon-\varepsilon_A+\hbar\omega)^1 d\varepsilon=$$
$$=\frac{C_0}{\hbar\omega}(5(\hbar\omega+E_g)(\sqrt{(\hbar\omega)^3}-\sqrt{E_g{}^3})-3(\sqrt{(\hbar\omega)^5}-\sqrt{E_g{}^5})),\quad C_0=\frac{2C}{15}. \tag{25}$$

3. p= 1 va s= ½ bo‘lganda:

$$\alpha(\hbar\omega)=\frac{C}{\hbar\omega}\int_{\varepsilon_A-\hbar\omega}^{\varepsilon_B}(\varepsilon_B-\varepsilon)^1(\varepsilon-\varepsilon_A+\hbar\omega)^{1/2} d\varepsilon=$$
$$=\frac{C_0}{\hbar\omega}(5(\hbar\omega+E_g)(\sqrt{(\hbar\omega)^3}-\sqrt{E_g{}^3})-3(\sqrt{(\hbar\omega)^5}-\sqrt{E_g{}^5})),\quad C_0=\frac{2C}{15}. \tag{26}$$

4. p= 1 va s= 1 bo‘lganda esa:

$$\alpha(\hbar\omega)=\frac{C}{\hbar\omega}\int_{\varepsilon_A-\hbar\omega}^{\varepsilon_B}(\varepsilon_B-\varepsilon)^1(\varepsilon-\varepsilon_A+\hbar\omega)^1 d\varepsilon=$$
$$=\frac{C_0}{\hbar\omega}(\hbar\omega-E_g)(E_g{}^2+4\hbar\omega E_g+(\hbar\omega)^2),\quad C_0=\frac{C}{6}. \tag{27}$$

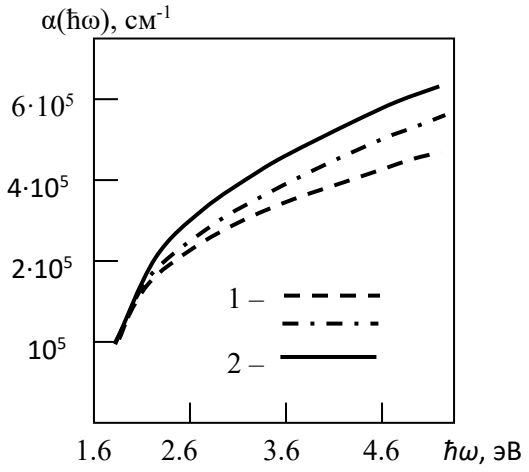
Amorf gidrogenizatsiyalangan kremiy (*a-Si:H*) uchun (E_g=1.8 eV va C_0=2.5∗10^5 sm^{-1}) hisoblangan (24), (26) va (27) zonalararo yutilish spektrlarining grafiklari 2-rasmda keltirilgan. Rasmdan ko‘rish mumkinki, bu spektrlarni barchasi qabariq bo‘lib, tajriba natijalariga mos keladi. Bundan tashqari, ruxsat etilgan zonalardagi elektron holatlari zichligi taqsimotning darajasi kattalashib borgan sari, zonalararo yutilish koeffitsiyentining qiymatlari ham kattalashib boradi. Bundan ko‘rinadiki, Kubo-Grinvud formulasidan zonalararo optik yutilish koeffitsiyenti spektrini hisoblashda, bu formuladagi integral aniq integral bo‘lishi kerak ekan.

Endi Kubo-Grinvud formulasidagi aniq integralni chegarasi qanday aniqlanishini qarab chiqamiz. Buning uchun elektron holatlari zichligi taqsimotini Tausning empirik modeli [11] ko‘rinishida tanlaymiz. Bu modelga ko‘ra, amorf yarimo‘tkazgichlarni ruxsat etilgan zonalarini dumlari holat zichliklari hisobga olinmaydi.

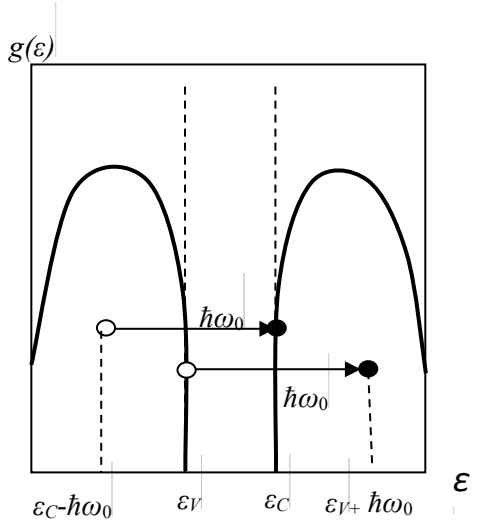
$$g_V(\varepsilon) = C_1 \begin{cases} 0, & \varepsilon > \varepsilon_V \\ (\varepsilon_V - \varepsilon)^{1/2}, & \varepsilon \le \varepsilon_V \end{cases}$$

$$g_C(\varepsilon) = C_2 \begin{cases} (\varepsilon - \varepsilon_C)^{1/2}, & \varepsilon \ge \varepsilon_C \\ 0, & \varepsilon < \varepsilon_C . \end{cases}$$

Shuning uchun elektronlarni faqat valent zonadan o‘tkazuvchanlik zonasiga optik o‘tishlari sodir bo‘ladi. Ma’lumki, buning uchun yutilgan fotonlarni energiyasi harakatchanlik tirqishining energetik kengligidan kichik bo‘lmasligi kerak ($\hbar\omega_0 \ge E_g$). Bu optik o‘tishda ishtirok etuvchi eng katta energetik holatdagi elektron valent zonani yuqori chegarasida joylashgan bo‘lishi kerak. Chunki optik o‘tishda ishtirok etuvchi

2-rasm. Amorf gidrogenizatsiyalangan kremiy (*a-Si:H*) uchun 1-(24), 2-(25) va 3-(27) formulalardan hisoblangan zonalararo yutilish spektrlari.

3-rasm. Taus modeliga ko‘ra $\hbar\omega_0$ energiyali fotonlar yutilganda mumkin bo‘lgan elektronlarni optik o‘tishlari.

elektronni energetik holati valent zonaning yuqori chegarasidagi energetik holatdan yuqorida joylashgan bo‘lsa bu elektron valent zonaning dumidan o‘tkazuvchanlik zonasiga o‘tadi. $\hbar\omega_0$ energiyali fotonlar yutilganda eng kichik energetik holatdagi elektron esa o‘tkazuvchanlik zonasining quyi chegarasidagi energetik holatdan (ε_C-$\hbar\omega_0$) intervalga pastda joylashgan bo‘lishi kerak (3-rasm). Agar optik o‘tishda ishtirok etuvchi elektronni energetik holati ε_C-$\hbar\omega_0$ intervaldan pastda joylashgan bo‘lsa, u valent zonadan o‘tkazuvchanlik zonasining dumiga o‘tadi. Bu hollarda elektronning optik o‘tishlari zonalararo bo‘lmaydi. Shuning uchun Kubo-Grinvud formulasidan zonalararo yutilish koeffitsiyentini hisoblashda, bu formuladagi aniq integralni yuqori chegarasi valent zonaning yuqori chegarasiga (ε_V), quyi chegarasi esa ε_C-$\hbar\omega_0$ energetik holatga mos kelishi kerak.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Shunday qilib, ushbu ishda amorf yarimo‘tkazgichlarga xos bo‘lgan tajribalardan aniqlangan va Devis-Mott yaqinlashish usuliga ko‘ra, Kubo-Grinvud formulasidan hisoblangan zonalararo yutilish spektrlari bir-biriga mos kelishi uchun Kubo-Grinvud formulasidagi integralni aniq integral ko‘rinishiga keltirish shart ekanligi ko‘rsatildi. Bu integralni yuqori va quyi chegralarini aniqlashni Tausning empirik modelidan foydalanib tushuntirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. Davis E.A., Mott N.F. (1979). Electronic Processes in Non Crystalline Materials, 172.

[2]. Davis E.A., Mott N.F. (1970). Conduction in Non-crystalline Systems. Phil. Mag.179 (22), p. 903–922.

[3]. Наджафов В.А. (2016). Получение гидрогенизированных тонких плёное кремния углерода для изготовления электронных приборов. International journal of applied and fundamental research, с. 764–775.

[4]. Brodsky, M.H. Amorphous Semiconductors. Springer-Verlag, New York, 1985, p. 419.

[5]. S.Zainobidinov, R.G.Ikramov, R.M.Zhalalov, and M.A.Nuridinova. (2011). Distribution of the density of electronic states in the allowed bands and interband absorption in amorphous semiconductors. Opt. Spektrosk.110(10), p. 762–766.

[6]. I.N.Bronshtein and K.A.Semendyaev. (1986). Handbook of Mathematics for Engineers and Technical University Students [in Russian], "Nauka", Fizmatlit, Moscow, p. 540.

[7]. Zaynobidinov, S., Ikramov, R.G. and Jalalov, R.M. (2011). Urbach Energy and the Tails of the Density of States in Amorphous Semiconductors. Journal of Applied Spectroscopy, 78(12), p. 223–227.

[8]. V.I.Fistul. (1984). Introduction to the Physics of Semiconductors [in Russian], Vysshaya Shkola, Moscow, p. 270.

[9]. X.Fritsshe. (1991) Amorfniy kremniy I rodstvenniye material. [in Russian]. Sb. obzor. pod red. Mir. 542.

[10]. I.S.Grandshteyn., M.I.Rijik. (1963). Tablitsi integralov, summ, ryadov I proizvdeniy. [in Russian]. M., Goc. izd. Fiz.-mat. lit. 1100.

[11]. J.Tauc. (1970). Absorption edge and internal electric fields in amorphous semiconductors. Materials Research Bulletin, p. 721–729.

Bo‘ronov Musobek Orifovich (O‘zbekiston Milliy universiteti Fizika yo‘nalishi 2-kurs talabasi;
E-mail: musobek658@gmail.com)

BARCHA BOSHLANG‘ICH SHARTLAR UCHUN CHIZIQLI VA NOCHIZIQLI MAYATNIKLAR HARAKATI

Annotatsiya. *Ushbu maqola energiya saqlovchi nochiziqli mayatnikning uchta asosiy harakat holati – tebranish, to‘xtash va aylanish uchun aniq va oddiy yechimlarni taqdim etadi. Garchi uchalasining xarakterli harakatlari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladigan ko‘rinsa-da, endilikda bu uch toifa chastota sohasi yordamida bir xil asosda ko‘rib chiqilishi mumkin. Ushbu yechimlar energiya saqlovchi mayatnikning chastota sohasidagi birinchi aniq va to‘liq tavsifidir. Asosiy tushuncha shundan iboratki, burchak siljishi emas, burchak tezligining chastota tahlili muhim ahamiyatga ega. Tezlik chastotasi sohasiga berilgan urg‘u boshqa nochiziqli harakatlarni o‘rganish uchun ham foydali bo‘lishi kerak. Ularning o‘ziga xos soddaligi, sodda matematik asos talab qiladigan nazariy tadqiqotlarda yoki nochiziqli mayatnikni muhokama qilishni maqsad qilgan kirish fizika kurslarida foydali bo‘lishi mumkin.*

Kalit so‘zlar*: nochiziqli dinamika, nochiziqli mayatnik, matematik fizika.*

Бўронов Мусобек Орифович (студент 2 курса Национального университета Узбекистана)

ДВИЖЕНИЕ ЛИНЕЙНЫХ И НЕЛИНЕЙНЫХ МАЯТНИКОВ ДЛЯ ВСЕХ НАЧАЛЬНЫХ УСЛОВИЙ

Аннотация. *В данной статье представлены точные и простые решения для трёх основных состояний движения сохраняющего энергию нелинейного маятника: колебание, остановка и вращение. Хотя на первый взгляд эти три типа движения значительно различаются, теперь их можно рассматривать на единой основе с помощью частотной области. Эти решения являются первым точным и полным описанием сохраняющего энергию маятника в частотной области. Основная идея заключается в том, что ключевую роль играет частотный анализ угловой скорости, а не углового смещения. Акцент на частотной области скорости должен быть полезен и для изучения других нелинейных движений. Их характерная простота может быть полезна как в теоретических исследованиях, требующих базовой математической подготовки, так и в вводных курсах физики, направленных на обсуждение нелинейного маятника.*

Ключевые слова: *нелинейная динамика, нелинейный маятник, математическая физика.*

Bo‘ronov Musobek Orifovich (National University of Uzbekistan, 2 nd year student)

MOTION OF LINEAR AND NONLINEAR PENDULUMS FOR ALL INITIAL CONDITIONS

Annotation. *This article presents exact and simple solutions for the three primary motion states of an energy-conserving nonlinear pendulum: oscillation, stopping, and rotation. Although these three characteristic motions may appear to differ significantly from each other, they can now be analyzed within the same framework using the frequency domain. These solutions represent the first exact and complete description of an energy-conserving pendulum in the frequency domain. The main idea is that the frequency analysis of angular velocity, rather than angular displacement, plays a key role. The emphasis on the velocity frequency domain should also prove useful for studying other nonlinear motions. Their inherent simplicity may benefit theoretical investigations requiring only basic mathematical foundations, as well as introductory physics courses aiming to discuss the nonlinear pendulum.*

Keywords: *nonlinear dynamics, nonlinear pendulum, mathematical physics.*

Kirish (Introduction). Nochiziqli mayatnikning aniq yechimlari 100 yildan ortiq vaqt davomida ma'lum bo‘lsa-da, ular faqat vaqt sohasida cheklangan bo‘lib, Yakobi elliptik sinus funksiyasi, $sn\ (z,k)$ kabi murakkab maxsus funksiyani o‘z ichiga oladi. To‘g‘ri, $sn\ (z,k)$ funksiyasining aniq Furye qatori ham ma'lum. Energiyani saqlovchi mayatnik, harakat tenglamasi bilan boshqariladi:

$$\frac{d^2}{dt^2}\theta(t) + \frac{g}{L}\sin\theta = 0 \qquad (1)$$

Aslida, Lima $\theta(t)$ni hisoblashda bu qatorni oraliq qadam sifatida ishlatgan. Biroq aniq $\theta(t)$ ning shakli shundayki, Yakobi elliptik sinus funksiyasi arcsinus funksiyasi ichida joylashgan. Masalan, $(t) = arcsin\left[k\ sn\left(\sqrt{\frac{g}{L}}t + K, k\right)\right]$. Agar uni yechish uchun murakkab matematik yondashuv qilinmasa, $sn\ (z,k)$ ning aniq Furye qatorini bilish $\theta(t)$ning aniq Furye qatoriga teng kelmaydi.

Nochiziqli mayatnik bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda, $\theta(t)$ning Furye koeffitsiyentlarini hisoblash uchun raqamli usullar yoki murakkab nazariy sxemalar qo‘llanilgan bo‘lib, yuqori garmonikalar uchun ifodalar tobora murakkablashadi. Bu holatdan kelib chiqib, to‘g‘ridan to‘g‘ri Furye koeffitsiyentlarini hisoblab beruvchi aniq va yopiq shakldagi yechim, aslida, mavjud emas, degan xulosa mantiqan to‘g‘ri bo‘ladi.

Xususan, katta amplitudali mayatniklar uchun Furye qatori ham qayta ko‘rib chiqilgan. Bu tadqiqotlar harakat, haqiqatan ham, faqat toq garmonikalarni o‘z ichiga olishini tajriba o‘lchovlari asosida aniq tasdiqlaydi. Biroq nazariy Furye koeffitsiyentlari buzilish (perturbatsiya) usuli orqali olinadi. Bu yerda (1)-tenglamadagi $\sin\theta$ ifodasi quvvat qatoriga almashtiriladi. Har bir tartibdagi buzilish uchun yechimda garmonikalar paydo bo‘ladi. Bu garmonikalarni yig‘ish va guruhlash orqali Furye koeffitsiyentlari boshlang‘ich amplituda θ_0 ning quvvat qatori ko‘rinishida hosil bo‘ladi. Bu qator, buzilish tartibining murakkablashuvi sababli, ma'lum bir joyda to‘xtatiladi. Shunday qilib, amalda olinadigan Furye koeffitsiyentlari bu faqat yaqinlashtirilgan (taxminiy) qiymatlardir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mayatnik cheklangan amplituda bilan tebranadigan harakat toifasida, tebranish davri birinchi turdagi to‘liq elliptik integral – K(k)ga proporsional bo‘ladi. Chunki K(k)ning ma'lum yopiq (aniq) shakli mavjud emas, uning qiymati raqamli usullar bilan hisoblanishi kerak. Nochiziqli mayatnikning davrini ifodalovchi oddiy formulalarni aniqlashga qaratilgan ko‘plab urinishlar bo‘lgan. Juda turli xil analitik yaqinlashtirishlar nashr etilgan. Masalan, mayatnik davrini ifodalovchi mashhur oddiy formulalardan ba'zilari Ganley va Lima tomonidan taklif qilingan. Ayniqsa, Lima formulasi amplitudalarning to‘liq oraliğini qamrab olishga qaratilgan birinchi urinish hisoblanadi. Biroq davrni hisoblashga qaraganda to‘liq mayatnik traektoriyasi – $\theta(t)$ni aniqlash matematik jihatdan ancha murakkab, odatda, klassik mexanikaning o‘rta bosqichdagi darsliklarida keltirilmaydi. Furye koeffitsiyentlari uchun aniq yopiq shaklning yo‘qligi, bu harakatni chastota sohasida tahlil qilish har doim ham hal qilinmagan muammo bo‘lib qolganini ko‘rsatadi. Nochiziqli harakatning uchta asosiy turi uchun oddiy va aniq yechimlar hali ham mavjud emas. Shu bois ushbu maqolaning maqsadi ilmiy adabiyotdagi ushbu bo‘shliqni o‘rganishdir.

Tahlil va natijalar (analaysis and results). Energiyani saqlovchi nochiziqli mayatnik harakatini uchta toifaga bo‘lish mumkin: tebranish, to‘xtash va aylanish. Bu nomlar ularning mazmunini intuitiv tarzda tushunishni osonlashtirish uchun aynan shu ishda tanlab olingan. Odatdagi holatda mayatnik boshlanishda harakatsiz bo‘ladi, biroq u boshlang‘ich ω_0 burchak tezlikka ham ega bo‘lishi mumkin. Quyidagi holatni ko‘rib chiqamiz: mayatnik pastki holatdan θ_0 harakatni boshlaydi va unga faqat ω_0 orqali harakat beriladi. Energiyaning saqlanishi qonuniga ko‘ra, mayatnik harakatining eng yuqori burchak tezligi har doim pastki nuqtada kuzatiladi. Shu sababli ushbu tezlik ω_m bilan belgilanadi va pastki nuqtadagi burchak tezlik sifatida qaraladi.

Agar harakatni boshlovchi ω_m juda kichik bo‘lsa, mayatnik yuqoriga chiqolmaydi va muqarrar tarzda pastga qaytadi. Bu harakat turi *tebranish* deb ataladi. Agar ω_m mayatnikni tepalik nuqtasigacha yetkazish uchun aynan yetarli bo‘lsa, u yuqoriga yaqinlashadi, biroq to‘liq yetib bormaydi. Bunga sabab energiyaning saqlanishi: mayatnik yuqoriga ko‘tarilgan sayin harakati sekinlashadi. Amalda, mayatnik yuqori nuqtaga yaqinlashganda deyarli to‘xtaydi. Bu holat *to‘xtash* deb ataladi. Agar ω_m juda katta bo‘lsa, mayatnik to‘xtovsiz ravishda bir yo‘nalishda aylanadi. Bu holat *aylanish* deb ataladi.

Ushbu uchta harakat turini bir-biridan ajratib turuvchi muhim mezon mavjud: bu kritik burchak tezlik, ω_c . Energiyaning saqlanishi asosida ushbu qiymatni aniqlash oson:

$$\omega_c = \sqrt{\frac{4g}{L}} \qquad (2)$$

Burchak siljishi $\theta(t)$ uchun aniq yechim, odatda, Yakobi elliptik funksiyalari orqali ifodalanadi. Biroq bu yechimni faqat elementar funksiyalar, masalan, chiziqli, sinus va giperbolik tangens funksiyalarini o‘z ichiga olgan ancha sodda qator shaklida yozish mumkin. Ajablanarlisi shundaki, ushbu qator oddiy analitik shakl orqali aniq ifodalash mumkin bo‘ladi. Quyida ushbu sodda va aniq yechimlar keltiriladi:

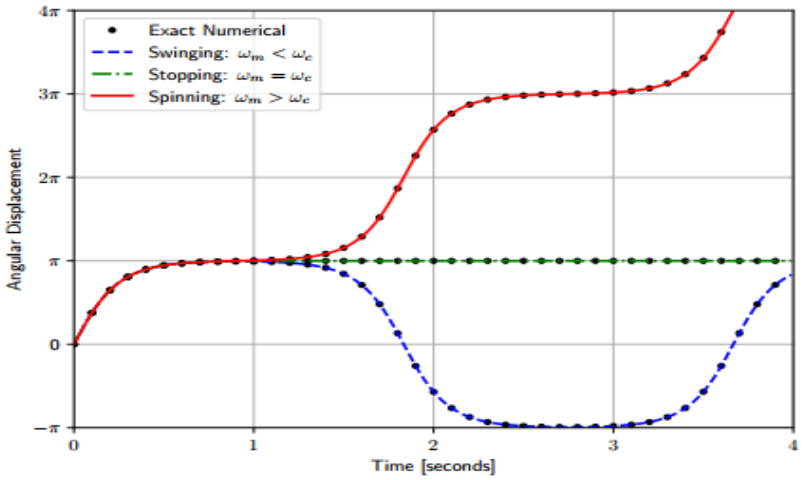
Tebranish: $\omega_m < \omega_c\ \theta(t) = \sum_{n\,odd}^{\infty} a_n \sin(n\Omega_0 t + n\delta)$ (3)

To‘xtash: $\omega_m = \omega_c\ \theta(t) = 2arcsin\left[tanh\left[\sqrt{\frac{g}{L}}(t+\delta)\right]\right]$ (4)

$$\theta(t) = \int_0^{\infty} d\,\Omega B(\Omega)\sin\big(\Omega(t+\delta)\big) \quad (5)$$

Aylanish: $\omega_m > \omega_c\ \theta(t) = \Omega_0 t + \delta + \sum_{n\geq 1} b_n \sin(n\Omega_0 t + n\delta)$ (6)

Soddalik uchun, to‘xtash holati uchun yopiq (ya’ni aniq) shakldagi yechim (4)-tenglamada keltirilgan. Biroq bir xillikni ta’minlash maqsadida, barcha uch harakat sinfi uchun integral shakl ham yozilishi mumkin – bu (5) tenglamada berilgan. Shu tarzda, har uchala harakat turi chastota sohasida bir xil asosda ko‘rib chiqilishi mumkin. Faza doimiysi δ– vaqt o‘tishi orqali har xil boshlang‘ich shartlarni qondirishga xizmat qiladi. Agar $\delta = 0$ bo‘lsa, mayatnik pastki nuqtadan harakati (θ_0=0) boshlanadi va boshlang‘ich burchak tezligi $\omega_0 = \omega_m$ bo‘ladi. Boshlang‘ich burchak $\theta_0$ni o‘zgartirish bu faqat δ faza doimiysini, mos ravishda, o‘zgartirish deganidir. Yechimdagi koeffitsiyentlar $\{a_n, b_n, B\}$, $\Omega_0 = \frac{2\pi}{T}$ asosiy chastota va davr T – barchasi pastki nuqtadagi burchak tezlik ω_m ning aniq funksiyalaridir. Quyidagi belgilash kiritiladi: $k = \sqrt{\frac{L}{g}}\frac{\omega_m}{2}$

1-rasm. Nochiziqli mayatnik uchun oddiy va aniq shakllardagi yechimlar (3)-(6)-tenglamalarga asosan tasvirlangan. Bu rasmda faza doimiysi $\delta = 0$ deb olingan.

Tebranish: $a_n = \frac{4}{n\cosh(kn\pi/2)}$, $k = \frac{K(\sqrt{1-k^2})}{K(k)}$ $T = \sqrt{\frac{L}{g}}4K(k)$ (7)

To‘xtash: $B = \frac{2}{\Omega\cosh(kn\pi/2)}$, $k = \sqrt{\frac{L}{g}}$ $T \to \infty$ (8)

Aylanish: $a_n = \frac{2}{n\cosh(kn\pi)}$, $k = \frac{K\left(\sqrt{1-1/k^2}\right)}{K(1/k)}$ $T = \sqrt{\frac{L}{g}}\frac{2}{k}K(1/k)$ (9)

1-rasm CKSga asoslangan holda, $\delta = 0$ bo‘lgan holatlar uchun $\theta(t)$ funksiyasining namunaviy grafigini ko‘rsatadi. Grafiklarda ishlatilgan ω_m qiymatlari, mos ravishda, $(\omega_c - 0.0001, \omega_c, \omega_c + 0.0001)$. Ko‘rinib turibdiki, mayatnik har doim pastki nuqtadan harakatni boshlaydi va yuqoriga ko‘tariladi, biroq, keyinchalik, uch xil aniq xarakterli harakatga ajraladi.

Agar boshlang‘ich shartlar $(\theta_0; \omega_0)$ boshqa qiymatlarda bo‘lsa, u holda ω_m qiymatini energiyaning saqlanishi qonuni asosida aniqlash mumkin.

$$\omega_m = \sqrt{\omega_0^2 - \frac{2g}{L}\cos(\theta_0) + \frac{2g}{L}} \quad (10)$$

Umuman olganda, boshlang‘ich shartlarning barcha kvadrantlarini $(\pm\theta_0, \pm\omega_0)$ qamrab oluvchi oddiy yechim shaklini tuzish oson emas. Masalan, an’anaviy nochiziqli mayatnik yechimlarida $sgn(x)$ ya’ni

ishora funksiyasidan foydalanish talab etiladi. δ qiymatini mos tanlab, boshlang‘ich burchak θ_0 ning musbat yoki manfiy ishorasini aks ettirish mumkin. Boshlang‘ich burchak tezlik ω_0 ning musbat yoki manfiy bo‘lishi holatida ham, mayatnik harakatining oynadek simmetriyasi orqali saqlanib qoladi.

$$\theta(t; \pm\theta_0, -\omega_0) = -\theta(t; \mp\theta_0, +\omega_0) \quad (11)$$

Ya’ni, agar boshlang‘ich holat $\omega_0 < 0$ bo‘lsa, musbat ω_0 uchun mavjud yechimdan foydalaniladi, faqat boshlang‘ich burchak θ_0 teskari ishorada olinadi. Keyinchalik, $\theta(t)$ yechimi hisoblangach, natijaga qo‘shimcha minus ishora qo‘shiladi. Qisqacha aytganda, agar boshlang‘ich holat $\omega_0 < 0$ bo‘lsa, (11)-tenglamaning o‘ng tomonidagi maxsus shakl qo‘llaniladi. Shunday qilib, barcha mumkin bo‘lgan boshlang‘ich shartlar (ya’ni $(\pm\theta_0, \pm\omega_0)$ uchun mayatnik harakati 3+1 ta yechimlar to‘plami bilan to‘liq tavsiflanadi. Ushbu yechimlarning o‘ziga xos soddaligi ularni nazariy jihatdan ishlov berilishi qulay bo‘lgan asos sifatida qo‘llashga imkon beradi. Masalan, burchak tezlik va tezlanishni osongina hisoblash mumkin; fizik mayatnik modeliga oddiyroq moslashtirish; moment, aylanish momenti va boshqa fizik kattaliklar aniqlanib, ularni ko‘plab ilmiy va amaliy tadqiqotlarda qo‘llash mumkin.

Boshlang‘ich shartlar $(\theta_0; \omega_0)$ berilgandan so‘ng, δ ni aniqlash mumkin. Shunda yechimlaridagi umumiy burchak siljishi $\theta(t)$ to‘liq aniqlanadi. Tebranish harakati uchun ba’zi maxsus holatlar: 1) $\delta = 0$, agar mayatnik pastki nuqtadan harakatni boshlab, o‘ng tomonga burchak tezlik $(\omega_m > 0)$ harakatga kirsa; 2) $\delta = \pi$, agar $(\theta_0 = 0, \omega_m < 0)$, ya’ni chap tomonga harakat boshlansa; 3) $\delta = \frac{\pi}{2}$ – agar mayatnik boshlanishda harakatsiz bo‘lib, ma’lum bir amplituda bilan yuqoridan $\theta_0 > 0$ boshlansa. Boshqa istalgan boshlang‘ich shartlar $(\theta_0; \omega_0)$ uchun esa quyidagi usuldan foydalaniladi: vaqt $t = 0$ bo‘lgan holatda (3)-tenglamani olib qarasak,

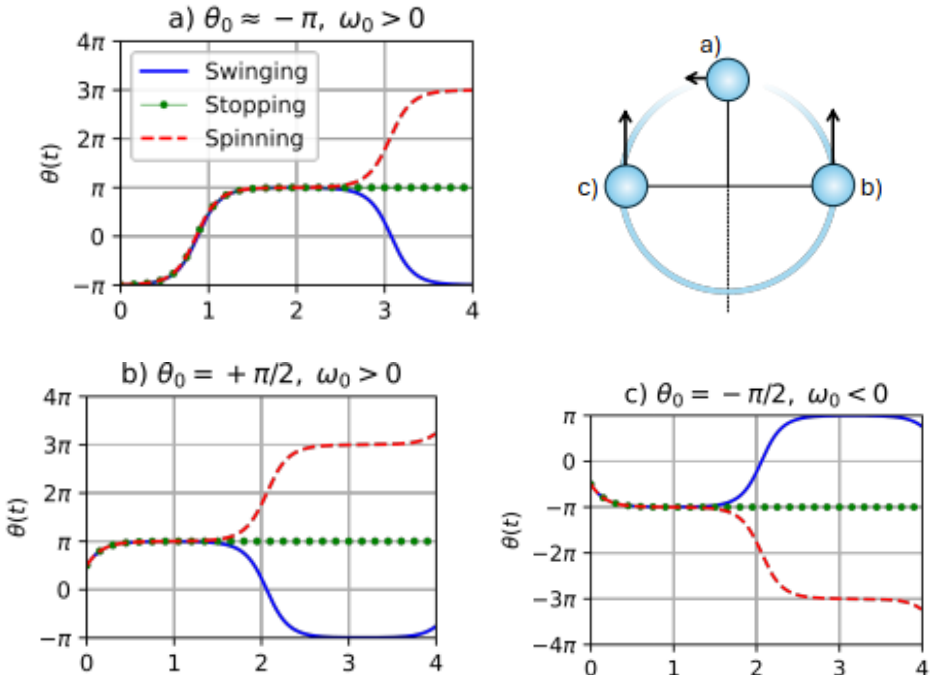
$$\theta_0 - \sum_{n\ odd} a_n \sin(n\delta) = 0 \quad (12)$$

Yuqoridagi shartlardan foydalanib, faza doimiysi δ ni oddiy Newton ildiz topish usuli yordamida sonli (raqamli) yo‘l bilan aniqlash mumkin. To‘xtash va aylanish harakatlari uchun faza doimiysi shunga o‘xshash usulda aniqlanishi mumkin. Ya’ni, to‘xtash harakati uchun

$$\theta_0 - 2arcsin\left[tanh\left[\sqrt{\frac{g}{L}}\delta\right]\right] = 0 \ \rightarrow\ \delta = \frac{1}{2}\sqrt{\frac{L}{g}}ln\left(\frac{1+\sin\frac{\theta_0}{2}}{1-\sin\frac{\theta_0}{2}}\right) \quad (13)$$

Va aylanma harakat harakat uchun

$$\theta_0 - \delta - \sum_{n\geq 1} b_n \sin(n\delta) = 0 \quad (14)$$

2-rasm. Boshlang‘ich shartlar bilan ko‘rsatilgan harakatlarning namunasi.

2a-rasmda uchta boshlang‘ich shartlar to‘plami bilan harakatlar misollari ko‘rsatilgan, ularning barchasi cho‘qqining chap tomonidan boshlanadi, ya’ni $\theta_0 \approx -\pi$, aniqrog‘i, -179° burchakda. Dastlabki burchak tezligi $\omega_m > 0$ bo‘lganligi uchun, mayatnik soat miliga qarshi harakatlana boshlaydi va vaqtincha

pastga yetadi. Pastda mayatnik maksimal burchak tezligi ω_m ga ega bo‘ladi. Uch holatda ω_m shunday tanlanganki, ω_m kritik qiymatdan, mos ravishda, $(-0.0001, 0, +0.0001)$ farq qiladi. Natijada uch xil harakat sinfi paydo bo‘ladi.

Faza doimiysi δ ning roli 1-rasm va 2.a-rasmlar solishtirilganda aniq ko‘rinadi. Masalan, to‘xtash harakatlari ikkala grafikda ham ω_m ning bir xil qiymatlariga ega. Farqi faqat faza doimiysi δ da 1-rasmdagi tanhga o‘xshash xususiyat vaqt o‘qi bo‘ylab suriladi va 2a-rasmdagi grafik hosil bo‘ladi.

2b va 2c-rasmlar esa oldin aytilgan (11)-tenglamadagi oynaga o‘xshash simmetriyani ko‘rsatadi. 2b holatida $\theta_0 = +\frac{\pi}{2}$ va $\omega_0 > 0$. Harakat o‘ng tomondan boshlanib, soat miliga qarshi yo‘nalishda harakatlanadi. c) holatida esa chap tomondan boshlanadi, $\theta_0 = -\frac{\pi}{2}$, ω_0 ning qiymati bir xil, faqat ishorasi manfiy. Boshqacha qilib aytganda, c), b) ning oynaga o‘xshash aksidir. Ushbu oynaga o‘xshashlik harakat paytida davom etadi.

Xulosa (Conclusion). Nochiqli mayatnik harakatining barcha uchta sinfi – tebranish (swinging)**,** to‘xtash (stopping) va aylanish (spinning) uchun sodda va aniq yechimlar keltirib chiqildi. Mayatnik pastki holatda bo‘lganda u erishadigan maksimal burchak tezlik –ω_m– harakat sinfini aniqlovchi asosiy omildir. Agar $\omega_m < \omega_c$ bo‘lsa, mayatnik yuqori nuqtaga chiqa olmaydi va qayta pastga tushadi. Bu tebranish harakati deb ataladi. Agar $\omega_m = \omega_c$ bo‘lsa, mayatnik yuqori nuqtaga chiqadi, lekin bu juda uzoq davom etuvchi (cheksiz) davr bilan sodir bo‘ladi va amalda to‘xtab qoladi. Bu **t**o‘xtash harakati deb ataladi. Agar $\omega_m > \omega_c$ bo‘lsa, mayatnik uzluksiz aylanishda davom etadi. Bu esa aylanish harakati deb nomlanadi. Ushbu ishda taqdim etilgan to‘liq, oddiy va aniq yechimlar to‘plami Chiang Khruea yechimlari deb nomlangan. Ularning o‘ziga xos soddaligi, nochiqli tizimlar uchun qulay matematik asosga ehtiyoj bo‘lgan nazariy ishlanmalar uchun yoki boshlang‘ich fizikadan dars berishda nochiqli mayatnikni tushuntirishda juda foydali bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. A.Bel´endez, C.Pascual, D.I.Mendez, T.Belendez, and C.Neipp. Exact solution for the nonlinear pendulum. Revista Brasileira de Ensino de F´ısica, 29:645–648, 2007.

[2]. Karlheinz Ochs. A comprehensive analytical solution of the nonlinear pendulum. European Journal of Physics, 32:479–490, 3 2011.

[3]. NIST Digital Library of Mathematical Functions. https://dlmf.nist.gov,/ Re lease 1.2.4 of 2025-03-15. F. W.J.Olver, A.B. Olde Daalhuis, D.W.Lozier, B.I.Schneider, R.F.Boisvert, C.W.Clark, B.R.Miller, B.V.Saunders, H. S.Cohl, and M.A.McClain, eds.

[4]. F´abio M.S. Lima. Simple but accurate periodic solutions for the nonlinear pendulum equation. Revista Brasileira de Ensino de F´ısica, 41, 9, 2018.

[5]. Inderpreet Singh, Palakkandy Arun, and Fabio Lima. Fourier analysis of nonlinear pendulum oscillations. Revista Brasileira de Ensino de F´ısica, 40, 2018.

[6]. R.Simon and R.P.Riesz. Large amplitude simple pendulum. A fourier analysis. American Journal of Physics, 47:898–899, 10, 1979.

[7]. A.Bel´endez, E.Arribas, M.Ortu˜no, S.Gallego, A.M´arquez, and I.Pascual. Approximate solutions for the nonlinear pendulum equation using a rational harmonic representation. Computers & Mathematics with Applications, 64:1602–.

[8]. Kim Johannessen. An anharmonic solution to the equation of motion for the simple pendulum. European Journal of Physics, 32:407–417, 3, 2011.

[9]. Vicen¸c M´endez, Cristina Sans, Daniel Campos, and Isaac Llopis. Fourier series expansion for nonlinear hamiltonian oscillators. Physical Review E, 81:066201, 6.

[10]. Salvador Gil, Andr´es E.Legarreta, and Daniel E.Di Gregorio. Measuring anharmonicity in a large amplitude pendulum. American Journal of Physics.

Baltayeva Umida Ismoilovna (Xorazm Ma’mun akademiyasi “Aniq fanlar bo‘limi” bosh ilmiy hodimi; fizika matematika fanlari doktori, dotsent; umida_baltayeva@mail.ru),
Hayitbayev Hamro Shavkatovich (Ma’mun universiteti o‘qituvchisi, Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi)

XARAKTERISTIK VA NOXARAKTERISTIK TIP O‘ZGARISH CHIZIQLARIGA EGA YUKLANGAN ARALASH TIPDAGI TENGLAMA UCHUN CHEGARAVIY MASALALAR

Annotatsiya*.Ushbu maqolada parabolo-giperbolik tipdagi o‘zgaruvchi koeffitsiyentli ikkinchi tartibli yuklangan differensial tenglama uchun qo‘yilgan chegaraviy masalaning bir qiymatli yechimi o‘rganilgan. Tadqiqot davomida masala Koshi masalasiga keltirilib, uning yechimini Riman funksiyasi orqali*

topish metodikasi qo‘llanilib, bunday usul orqali uni Volterra tipidagi integral tenglamaga ekvivalentligi isbotlangan.

Kalit so‘zlar: *yuklangan tenglama, o‘zgaruvchi koeffitsiyent, parabolo-giperbolik operator, integral tenglama.*

КРАЕВАЯ ЗАДАЧА ДЛЯ НАГРУЖЕННОГО УРАВНЕНИЯ СМЕШАННОГО ТИПА С ХАРАКТЕРИСТИЧЕСКИМИ И НЕХАРАКТЕРИСТИЧЕСКИМИ ЛИНИЯМИ ИЗМЕНЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье исследуется задача с граничными условиями для нагруженного дифференциального уравнения второго порядка параболо-гиперболического типа с переменными коэффициентами. В процессе исследования задача сведена к задаче Коши, решение которой получено с использованием метода функции Римана. Показано, что задача эквивалентна интегральному уравнению типа Вольтерра, что позволяет доказать существование и единственность решения.*

Ключевые слова: *нагруженное уравнение, переменный коэффициент, параболо-гиперболический оператор, интегральное уравнение.*

BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR A LOADED MIXED-TYPE EQUATION WITH CHARACTERISTIC AND NON-CHARACTERISTIC LINES OF CHANGE

Annotation. *This paper studies the unique solvability of a boundary value problem for a second-order loaded differential equation of parabolic-hyperbolic type with variable coefficients. During the investigation, the problem is reduced to a Cauchy problem, and its solution is obtained using the Riemann function method. It is shown that using this approach, the problem is equivalent to a Volterra-type integral equation, allowing the proof of existence and uniqueness of the solution.*

Key words. *Loaded equation, variable coefficient, parabolic-hyperbolic operator, integral equation.*

Kirish. Maqolada o‘zgaruvchi koeffitsiyentli yuklangan integrodifferensial tenglama uchun qo‘yilgan chegaraviy masalaning analitik yechimi mavjudligi va uning yagonaligi isbotlangan.

Hozirgi kunda ko‘plab amaliy muammolarning hodisalari faqat bitta tenglama turiga, ya’ni, parabolik, giperbolik yoki elliptik turlarga kirishi bilan cheklanmaydi. Ular o‘zgarishi mumkin; domenning bir qismi bir turga, boshqa qismi esa boshqa turga tegishli bo‘lishi mumkin.

Parabolik-giperbolik (aralash) turdagi tenglama muammosining ko‘rib chiqishning amaliy ahamiyatini 1959-yilda I.M.Gelfand ko‘rsatgan. U poroz muhit bilan o‘ralgan kanal orqali gaz harakati bilan bog‘liq bir misol keltirgan. Ushbu ishning asosiy maqsadi g‘ovak muhit bilan o‘ralgan kanalda gaz harakatini tavsiflovchi parabola-giperbolik operatorlar bilan bog‘liq bo‘lgan aralash turdagi tenglamalarning bir nechta lokal chegaraviy masalalarini bevosita taqdim etishdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ushbu maqolada foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhatida, asosan, aralash tipdagi o‘zgaruvchi koeffitsiyentli yuklangan integrodifferensial tenglama uchun chegaraviy va ular bilan bog‘liq boshqa masalalar bo‘yicha o‘rganishlar keltirilgan. Bunda Т.Д. Джураев, А.Сопуев, М.Мамажанов “Краевые задачи для уравнений параболо-гиперболического типа” kitobida foydalanilgan metodlar, usullar va yondashuvlar asosida shakllantirilgan. Shuningdek, qo‘yilgan masalaning yagonaligini isbotlashda, M.Salohiddinov “Matematik fizika tenglamalari” kitobidagi Volterra tipidagi integral tenglamalar mavzusida keltirilgan teoremalardan keng foydalandik.

$\Omega_1 \subset R^2$ sohada nuqtalari quydagicha $A(0,0), A_0(0,1), B_0(1,1)$, va $B(1,0)$, bo‘lgan to‘rtburchak soha bo‘lsin. $\Omega_2, \Omega_3 \subset R^2$ soha nuqtalari quydagicha

$$A(0,0), A_0(0,1), C\left(-\frac{1}{2}, \frac{1}{2}\right),$$

va

$$A(0,0), B(1,0), C_0\left(\frac{1}{2}, -\frac{1}{2}\right),$$

bo‘lgan uchburchak soha bo‘lsin.

Biz quydagi belgilashlarni ishlatamiz:

$$\Omega_1 = \{(x,y): 0 < x < 1, 0 < y \leq 1\},$$

$$\Omega_2 = \{(x,y): -1/2 < x < 0, -x < y < 1 + x\},$$

$$\Omega_3 = \{(x,y): 0 < x < 1, -x < y < x - 1\}.$$

$$\Omega = \Omega_1 \cup AA_0 \cup \Omega_2, AA_0 = \{(x,y): x = 0, 0 < y < 1\},$$

$$\Omega' = \Omega_1 \cup AB \cup \Omega_3, AB = \{(x,y): y = 0, 0 < x < 1\}.$$

Ushbu ish yuklangan parabola-giperbolik tenglama uchun Trikomi turidagi chegaraviy masalalarni shakllantirish va o‘rganishga bag‘ishlangan.

$$u_{xx} - \frac{1-sgn(xy)}{2} u_{yy} - \frac{1+sgn(xy)}{2} u_y - \lambda u - A_k u = 0, \quad (1.1)$$

bu yerda $A_k (k = 1,2)$ quyidagi shakldagi yuklangan operator

$$A_1 u \equiv \frac{1+sgnx}{2} \sum_{i=1}^{n} a_i(x,y) D_{oy}^{\alpha_i} u(0,y) + \frac{1-sgnx}{2} \sum_{i=1}^{n} b_i(x,y) D_{o\xi}^{\beta_i} u(0,\xi),$$

$$A_2 u \equiv \frac{1+sgny}{2} \sum_{i=1}^{n} a_i(x,y) D_{1x}^{\alpha_i} u(x,0) + \frac{1-sgny}{2} \sum_{i=1}^{n} b_i(x,y) D_{1\xi}^{\beta_i} u(\xi,0),$$

$\xi = x - y, D_{ax}^{\alpha_i}$ $(D_{a\xi}^{\beta_i})$ Bu Rimann-Lyuvil kasrli integral operatori bo‘lib, tartibi α_i (β_i), agar $f(x) \in L(a,b), (a < b < +\infty)$ $f(x)$ funksiya uchun tartibi $\alpha_i < 0 (\beta_i < 0)$ bo‘lgan kasr operator quyida-gicha aniqlanadi:

$$D_{ax}^{\alpha_i} f(x) = \frac{sgn(x-a)}{\Gamma(-\alpha_i)} \int_a^x \frac{f(t)dt}{(x-t)^{1+\alpha_i}}, \alpha_i < 0, x \in (a,b),$$

va $a_i(x,y), b_i(x,y), (i = \overline{1,n})$ o‘zgaruvchilar $L(a,b)$ klassga mansub, deb faraz qilamiz. Ular Höl-der bo‘yicha uzluksiz differensiyalashuvchan va yopiq sohaga mansub. $\overline{\Omega \cup \Omega'}$ sohaning yopilish sohasida $\Omega \cup \Omega'$, bu yerda $\lambda = const \geq 0$ berilgan haqiqiy parametr. Agar $\alpha_i \leq 0$, funksiya $D_{ax}^{\alpha_i} f(x)$ (a,b) oraliqda aniqlangan va $L(a,b)$ sinfiga mansub.

$$D_{ax}^{\alpha_i} f(x) = f(x), holda\ \alpha_i = 0.$$

2 Bitta tip o‘zgarishga ega bo‘lgan masalalarni qo‘yish. Ushbu ishda biz yuklangan (1.1) tenglama uchun chegaraviy masalalarni Ω and Ω' sohalarda o‘rganamiz. Agar (1.1) tenglama Ω sohaga tegishli bo‘l-sa, u holda $k = 1$ va agar Ω' sohaga tegishli bo‘lsa, u holda $k = 2$ bo‘ladi. “Ta’kidlashimiz kerakki, $k = 1$ holatida $y = 0$ chiziq tenglama (1.1) uchun xarakteristik chiziqdir, $k = 2$ holatida esa $x = 0$ chiziq teng-lamaning turini o‘zgartiruvchi xarakteristik bo‘lmagan chiziqdir.

1. Masala (noxarakteristik tip o‘zgarishli). "$k = 1$ uchun Ω sohasida tenglama (1.1) ga ega bo‘l-gan quyidagi xususiyatlarga ega yechimni toping.

1)

$$u(x,y)$$

funksiyasi Ω -chegaralangan sohada uzluksiz, hosilalari uzluksiz va birinchi tartibli hosilalar turi o‘z-garadigan chiziqdagi barcha nuqtalarda uzluksiz bog‘langan.

$$\lim_{x \to -0} u_x(x,y) = \lim_{x \to +0} u_x(x,y), 0 < y < 1$$

AA_0 chiziq qanoatlantiradi;

2) $u(x,y)$ (1.1) tenglama uchun Ω_1 and Ω_2 sohalarni qanoatlantiruvchi regulyar yechimi;

3) berilgan qiymatlarni qabul qiladi.

$$u(x,y)|_{y=0} = \varphi_1(x), 0 \leq x \leq 1, \quad (2.1)$$

$$u_x(x,y)|_{x=1} = \psi(y), 0 \leq y \leq 1, \quad (2.2)$$

$$u(x,y)|_{x=-y} = \psi_1(y), 0 \leq y \leq \frac{1}{2}, \quad (2.3)$$

bu yerda $\varphi_1(x), \psi(y), \psi_1(y)$ berilgan haqiqiy funksiyalar, shuningdek, $\varphi_1(0) = \psi_1(0)$.

2. Masala ($xarakteristik\ tip\ o'zgarishli$). (1.1) tenglamani $k = 2$ holatda va Ω' sohaga tegishli, quyidagi xususiyatlarga tegishli bo‘lgan yechimi toping.

1) $u(x,y)$ funksiya $\overline{\Omega'}$ sohaning yopig‘ida uzluksiz,birinchi tartibdagi hosilalar tur o‘zgarishi chi-zig‘ining barcha nuqtalari bo‘ylab uzluksiz bog‘langan.

$$\lim_{y \to -0} u_y(x,y) = \lim_{y \to +0} u_y(x,y), 0 < x < 1$$

AB chiziq ham qanoatlantiradi;

2) $u(x,y)$ Ω_1 and Ω_3 sohalarda (1.1) tenglamani qanoatlantiruvchi regulyar yechim;

3) (2.2) va berilgan qiymatlarni qabul qiladi:

$$u(x,y)|_{x=0} = \varphi_2(y), 0 \le y \le 1, \tag{2.4}$$

$$u(x,y)|_{y=x-1} = \psi_2(x), \frac{1}{2} \le x \le 1, \tag{2.5}$$

bu yerda $\varphi_2(y), \psi_2(x)$ berilgan haqiqiy funksiyalar.

Izoh. *O'zgaruvchi tipga ega bo'lgan xarakteristik va noxarakteristik chiziqlar bilan bog'liq birinchi va ikkinchi masalalar uchun (2.2) sharti quyidagiga almashtirilishimiz mumkin:*

$$\sum_{k=1}^{n} [c_k(y)u_x(x_k,y) + d_k(y)u(x_k,y)] - e(y) = u_x(1,y), 0 \le y \le 1, \tag{2.6}$$

bu yerda $c_k(y), d_k(y), e(y)$ berilgan haqiqiy funksiyalar.

2.1-teorema. *Agar* a_i, a_{ix}, a_{iy} *funksiyalar* Ω_1, *sohada Holder shartini qanoatlantirsa va* $b_i \in C(\bar{\Omega}_2) \cap C^1(\Omega_2)$, $\alpha_i, \beta_i < 0, i = 1,..,n$. *Shuningdek,*

$$\psi(y) \in C^1[0,1], \varphi_1(x) \in C^1[0,1] \cap C^2(0,1), \tag{2.7}$$

$$\psi_1(y) \in C^1[0,1/2] \cap C^2(0,1/2), \tag{2.8}$$

shartlarni qanoatlantirsa, 1-masalaning yagona yechimi mavjud va yagonadir.

2.2-teorema. *Agar* a_i, a_{ix}, a_{iy} *funksiyalar* Ω_1 *sohada Holder shartini qanoatlantirsa , va* $b_i \in C(\bar{\Omega}_3) \cap C^1(\Omega_3)$, $\alpha_i, \beta_i < 0, i = 1,..,n$. *bundan tashqari,*

$$\psi(y) \in C[0,1] \cap C^1(0,1), \varphi_2(y) \in C^1[0,1] \cap C^2(0,1), \tag{2.9}$$

$$\psi_2(x) \in C[1/2,1] \cap C^2(1/2,1), \tag{2.10}$$

bo'lsa, u holda 2 masalaning yechimi mavjud va yagoandir.

3-masala yechimining mavjudligi

3.1. *Asosiy integrodifferensialni hosil qilish.*

Agar Ω_2 sohada $i = 1$ holda (1.1) tengalamani ko'rib chiqsak, u quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$u_{xx} - u_{yy} - \lambda u - \sum_{i=1}^{n} b_i(x,y) D_{0\xi}^{\beta_i} u(\xi,0) = 0. \tag{3.1}$$

Avvalo, (3.1) tengalamani quyidagi shartlar bilan Koshi masalasini ko'rib chiqamiz:

$$u(-0,y) = \tau_1(y), 0 \le y \le 1, \tag{3.2}$$

$$u_x(-0,y) = \nu_1(y), 0 < y < 1, \tag{3.3}$$

bu yerda $\tau_1(y)$ va $\nu_1(y)$ noma'lum funksiayalar. It is easy to verify that a solution to the Cauchy problem (3.1), (3.2), taking into account the conditions of the Theorem 1.1, (2.8), $b_i(x,y)$ are continuously differentiable functions and can be represented as

$$u(x,y) = \frac{\tau_1(y-x)+\tau_1(y+x)}{2} + \frac{\lambda x}{2} \int_{y-x}^{y+x} \bar{I}_1\left[\sqrt{\lambda(\xi-x-y)(y-x-\xi)}\right]\tau_1(\xi)d\xi -$$

$$-\frac{1}{2}\int_{y-x}^{y+x} I_0\left[\sqrt{\lambda(\xi-x-y)(y-x-\xi)}\right]\nu_1(\xi)d\xi + \tag{3.4}$$

$$+\frac{1}{4}\int_{y+x}^{y-x} d\xi \int_{\xi}^{y-x} I_0\left[\sqrt{\lambda(\xi-x-y)(\eta+x-y)}\right] \sum_{i=1}^{n} b_i\left(\frac{\xi-\eta}{2}, \frac{\xi+\eta}{2}\right) D_{o\xi}^{\beta_i}\tau_1(\xi)d\eta,$$

bu yerda $I_0[z]$, $I_1[z]$ Modifiksirlangan Bessel funksiyasi, $\bar{I}_1[z] = I_1[z]/z$.

(3.4) Koshi masalasining yechimi va (2.3) shartdan foydalanib, biz quyidagi integrodifferensial munosabatni hosil qilamiz. Ω_2 sohada va AA_0 at $0 \le y \le 1$:

$$\tau_1(y) - \frac{\lambda y}{2}\int_0^y \tau_1(\xi)\bar{I}_1\left[\sqrt{\lambda\xi(y-\xi)}\right] d\xi -$$

$$-\int_0^y \nu_1(\xi) I_0\left[\sqrt{\lambda\xi(y-\xi)}\right] d\xi -$$

$$-\frac{1}{2}\int_0^y d\xi \int_{\xi}^{y} I_0\left[\sqrt{\lambda\xi(\eta-y)}\right] \sum_{i=1}^{n} b_i\left(\frac{\xi+\eta}{2}, \frac{\xi-\eta}{2}\right) D_{o\xi}^{\beta_i}\tau_1(\xi)d\eta =$$

$$= 2\psi_1\left(\frac{y}{2}\right) - \varphi_1(0). \quad (3.5)$$

Olingan (3.5) munosabat Ω soahaning giperbolik qismi uchun asosiy funksional munosabatdir.

(1.1) tenglama Ω_1 sohada o‘zgaruvchilarni $e^{\zeta x+\eta y}\hat{u}$ va o‘zgaruvchan $\hat{u} = u$ o‘zgartirish orqali, quyidagini hosil qilamiz:

$$Lu(x,y) \equiv u_{xx} - u_y = \sum_{i=1}^{n} \tilde{a}_i(x,y) D_{0x}^{\alpha_i} u(0,y), (x,y) \in \Omega_1, \quad (3.6)$$

ya’ni, kichik koeffitsiyentdan qutilish mumkin, bu yerda $\tilde{a}_i(x,y)$ koeffitsiyent $a_i(x,y)$ orqali ifodalaniladi. Ω_1 sohada Holder shartini qanoatlantiradi. Shunga asoslanib, (1.1) tenglamani $\lambda = 0$ va $k = 1$ holda ko‘rb chiqamiz.

Ω_1 sohadagi $Lz(x,y) = 0$ tenglama uchun (2.1), (2.2), va (3.3) shartlardan foydalanib yechimi $z(x,y)$ bilan belgilaymiz. Shunday qilib, bu masalaning Green funksiyasini quyidagicha ifodalashimiz mumkin $G(x,y;\xi,\eta)$

$$G(x,y;\xi,\eta) = (y-\eta)^{-\frac{1}{2}} G_0(x,y;\xi,\eta),$$

bu yerda $G_0(x,y;\xi,\eta)$ silliq funksiya. Green funksiyasining xossalarini inobatga olib, 1 maslaning (3.2) and (3.3) shatlaridan foydalaib,

$$u(-0,y) = u(+0,y) = \tau_1(y),$$

$$u_x(-0,y) = u_x(+0,y) = \nu_1(y),$$

and any solution $u(x,y)$ to the problem for equation (2.6) with the second boundary conditions (i.e. problem (3.6), (2.1), (2.2) and (3.3)) is the solution to the following integral equation:

$$u(x,y) = z(x,y) - \int_0^y \frac{d\eta}{(y-\eta)^{1/2}} \int_0^1 G_i(x,y;\xi,\eta) D_{0\xi}^{\alpha_i} u(0,\xi) d\xi, \quad (3.7)$$

bu yerda $G_i(x,y;\xi,\eta) = \tilde{a}_i(\xi,\eta)\, G_0(x,y;\xi,\eta)$, va takrorlanuvchi indeks $i = 1,2,\dots,n$, implies a summation. (3.6) tenglama yechimidan oxirgi munosabatda (2.7) va [45] ni hisobga olgan holda, quyidagi shaklda yozish mumkin:

$$u(x,y) = \int_0^1 G(x,y;\xi,0)\varphi_1(\xi)d\xi + \int_0^y G_\xi(x,y;0,\eta)\tau_1(\eta)d\eta +$$

$$+ \int_0^y G(x,y;1,\eta)\psi(\eta)d\eta - \int_0^y \frac{d\eta}{(y-\eta)^{1/2}} \int_0^1 G_i(x,y;\xi,\eta) D_{0\xi}^{\alpha_i}\tau_1(\xi)d\xi. \quad (3.8)$$

Let us differentiate (3.8) concerning x, then passing to the limit at $x \to +0$, AA_0 Ω_1 sohada $\tau_1(y)$ va $\nu_1(y)$ funksiyalarga nisbatan quyidagi tenglikka erishamiz.

$$\nu_1(y) = \int_0^1 G_x(x,y;\xi,0)\varphi_1(\xi)|_{x=0} d\xi + \int_0^y G_{\xi x}(x,y;0,\eta)|_{x=0}\tau_1(\eta)d\eta +$$

$$+ \int_0^y G_x(0,y;1,\eta)\psi(\eta)d\eta - \int_0^y \frac{d\eta}{(y-\eta)^{1/2}} \int_0^1 G_i(0,y;\xi,\eta) D_{0\xi}^{\alpha_i}\tau_1(\xi)d\xi. \quad (3.9)$$

3.2.1*masala yechimining mavjudligi.*

Dastlab, (3.9) dagi $\nu_1(y)$ funksiyani (3.5) ga qo‘yib va keyin $\alpha_i, \beta_i < 0$ $(i = 1,n)$ hisobga olib, hosil qilamiz:

$$\tau_1(y) - \int_0^y K_1(y,\eta)\tau_1(\eta)d\eta = 2\psi_1\left(\frac{y}{2}\right) - \varphi_1(0) +$$

$$+ \int_0^y \varphi_1(\eta)d\eta \int_0^y I_0\left[\sqrt{\lambda\xi(y-\xi)}\right] G_x(x,\xi;\eta,0)|_{x=0} d\xi -$$

$$- \int_0^y \psi(\eta)d\eta \int_\eta^y I_0\left[\sqrt{\lambda\xi(y-\xi)}\right] G_x(x,\xi;1,\eta)|_{x=0} d\xi, \quad (3.10)$$

bu yerda

$$K_1(y,\eta) = \frac{\lambda y}{2} I_0\left[\sqrt{\lambda\eta(y-\eta)}\right] + \int_\eta^y I_0\left[\sqrt{\lambda\xi(y-\xi)}\right] G_{sx}(x,\xi;0,\eta)|_{x=0} d\xi +$$

$$+ \frac{1}{2\Gamma(-\beta_i)} \int_\eta^y (s-\eta)^{-(1+\beta_i)} ds \int_s^y I_0\left[\sqrt{\lambda s(\xi-2y)}\right] b_i\left(\frac{\xi-s}{2}, \frac{\xi+s}{2}\right) d\xi + \quad (3.11)$$

$$+ \frac{1}{2\Gamma(-\alpha_i)} \int_\eta^y I_0\left[\sqrt{\lambda s(\xi-2y)}\right] d\xi \int_s^y (s-t)^{1/2}(t-\eta)^{-(1+\alpha_i)} dt \int_0^1 G_{ix}(x,\xi;s,t)|_{x=0} ds,$$

the repeating index i implies a summation.

Demak, (3.10) tenglama Voltera integral tenglamasi bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin, (2.1)(2.7) va (2.8) teoramalari shartlarini hisobga olgan holda, yechimning yagona yechimini hisoblash mumkin.

4 2-masala yechimining mavjudligi

4.1. *Asosiy integrodifferensial munosabatlarning kelib chiqishi.*

Ushbu bo‘limda yuklangan (1.1) tenglama uchun ikkinchi masalani ko‘rib chiqamiz. Biz $k = 2$ xarakteristik chizig‘i Ω_3 sohada berilgan

$$u_{xx} - u_{yy} - \lambda u - \sum_{i=1}^{n} b_i(x,y) D_{1\xi}^{\beta_i} u(\xi, 0) = 0. \quad (4.1)$$

Boshqa tomondan, 2-masalaning 1), 2) shartlarini hisobga olgan holda, biz quyidagi belgini kiritamiz:

$$u(x,-0) = u(x,+0) = \tau_2(x), 0 \le x \le 1, \quad (4.2)$$

$$u_y(x,-0) = u_y(x,+0) = \nu_2(x), 0 < x < 1, \quad (4.3)$$

bu yerda $\tau_2(x)$ va $\nu_2(x)$ noma’lum funksiyalar. Agar $\lambda > 0$ va 2.2 teorema sharti qanoatlansa, Koshi masalasining (4.1), (4.2) va (4.3) yechimini ko‘rinishda yozish mumkin:

$$u(x,y) = \frac{\tau_2(x-y)+\tau_2(x+y)}{2} + \frac{\lambda y}{2} \int_{x+y}^{x-y} \bar{I}_1\left[\sqrt{\lambda(\xi - x - y)(x - y - \xi)}\right] \tau_2(\xi) d\xi -$$

$$-\frac{1}{2}\int_{x+y}^{x-y} I_0\left[\sqrt{\lambda(\xi - x - y)(x - y - \xi)}\right] \nu_2(\xi) d\xi + \quad (4.4)$$

$$+\frac{1}{4}\int_{x+y}^{x-y} d\xi \int_{\xi}^{x-y} I_0\left[\sqrt{\lambda(\xi - x - y)(\eta - x + y)}\right] \sum_{i=1}^{n} b_i\left(\frac{\xi+\eta}{2}, \frac{\xi-\eta}{2}\right) D_{1\xi}^{\beta_i} \tau_2(\xi) d\eta,$$

bu yerda $I_0[z]$, $I_1[z]$ modifikserlangan Bessel funksiyalari. ${}_1[z] = I_1[z]/z$. E’tibor bering, agar $\lambda < 0$, keyin masalaning yechimini o‘xshsh tarzda yozish mumkin. O‘zgartirilmagan Bessel funksiyasi yoki Rieman funksiyasi yordamida yozishimiz mumkin.

Demak, Koshi masalasining (4.4) yechimini va (2.5) shartini qanoatlantirib, Ω_3 da quyidagi integral munosabatni olamiz. AB da $0 \le x \le 1$:

$$\tau_2(x) - \frac{\lambda}{2}(x-1)\int_x^1 \tau_2(\xi) \bar{I}_1\left[\sqrt{\lambda(\xi - x)(1 - \xi)}\right] d\xi -$$

$$-\int_x^1 \nu_2(\xi) I_0\left[\sqrt{\lambda(\xi - x)(1 - \xi)}\right] d\xi -$$

$$-\frac{1}{2}\int_x^1 d\xi \int_{\xi}^1 I_0\left[\sqrt{\lambda(\xi - x)(\eta - 1)}\right] \sum_{i=1}^{n} b_i\left(\frac{\xi+\eta}{2}, \frac{\xi-\eta}{2}\right) D_{1\xi}^{\beta_i} \tau_2(\xi) d\eta =$$

$$= 2\psi_2\left(\frac{x+1}{2}\right) - \psi_2(1). \quad (4.5)$$

(1.1) ni k=2 da va (4.2), (4.3) tenglamalarni inobatga olgan holda, y → +0 limitga o‘tib, $\tau_2(x)$ va $\nu_2(x)$funksiyalar o‘rtasidagi ikkinchi integrodifferensial munosabatni hosil qilamiz, bu munosabat $\Omega_1$sohasidan AB ga o‘tkaziladi:

$$\tau''_2(x) - \nu_2(x) - \lambda\tau_2(x) - \sum_{i=1}^{n} a_i(x,0) D_{1x}^{\alpha_i} \tau_2(x) = 0. \quad (4.6)$$

Shunday qilib, olingan munosabatlar (4.5) va (4.6) tipini o‘zgartiruvchi xarakterli 2-masalaning mos ravishda Ω' sohaning giperbolik va parabolik qismlaridan asosiy integrodifferensial munosabatlardir.

4.2. *Masala yechimining mavjudligi.*

Demak, (4.6) munosabatdan,$\alpha_i < 0$ kasr operator xossalarini hisobga olgan holda, biz quyidagi tenglikni hosil qilamiz:

$$\nu_2(x) = \tau''_2(x) - \lambda\tau_2(x) - \sum_{i=1}^{n} \frac{1}{\Gamma(-\alpha_i)} a_i(x,0) \int_x^1 (t-x)^{-1-\alpha_i} \tau_2(t) dt, \quad (4.7)$$

shuningdek, quydagini hisobga olgan holda, $\tau_2(1) = \psi_2(1), \tau'_2(1) = \psi'_2(0)$ va

$$\tau_2(x) = \psi_2(1) - \int_x^1 \tau'_2(t) dt,$$

uni (4.5) ga almashtirib, quyidagi integrodifferensial tenglamani olamiz:

$$\tau'_2(x) - \int_x^1 K_2(x,t) \tau'_2(t) dt = 2\psi_2\left(\frac{x+1}{2}\right) -$$

$$-2\psi_2(1)\left[1-\int_x^1\left(I_0\left[\sqrt{\lambda(\xi-x)(\xi-1)}\right]+\frac{\lambda(x-1)}{4}\bar{I}_1\left[\sqrt{\lambda(\xi-x)(1-\xi)}\right]\right)d\xi\right]+$$

$$+\sum_{i=1}^n\frac{\psi_2(0)}{2\Gamma(-\alpha_i)}\int_x^1 I_0\left[\sqrt{\lambda(1-\xi)(\xi-x)}\right]a_i(\xi,0)(1-\xi)^{-\alpha_i}d\xi+$$

$$+\sum_{i=1}^n\frac{\psi_2(0)}{2\Gamma(-\beta_i)}\int_x^1 dt\int_x^t(t-\xi)^{-(1+\beta_i)}d\xi\int_\xi^1 I_0\left[\sqrt{\lambda(\eta-1)(\xi-x)}\right]b_i\left(\frac{\xi+\eta}{2},\frac{\xi-\eta}{2}\right)d\eta, \qquad (4.8)$$

bu yerda

$$K_2(x,t)=1-\frac{\lambda}{2}(x+1-2t)\bar{I}_1\left[\sqrt{\lambda(t-x)(1-t)}\right]-$$

$$-\int_x^t\left(I_0\left[\sqrt{\lambda(\xi-x)(1-\xi)}\right]+\frac{\lambda(x-1)}{2}\bar{I}_1\left[\sqrt{\lambda(\xi-x)(1-\xi)}\right]\right)d\xi+$$

$$+\sum_{i=1}^n\frac{1}{2\Gamma(1-\alpha_i)}\int_x^1 I_0\left[\sqrt{\lambda(1-\xi)(\xi-x)}\right]a_i(\xi,0)(t-\xi)^{-\alpha_i}d\xi-$$

$$-\sum_{i=1}^n\frac{1}{2\Gamma(-\beta_i)}\int_x^t d\xi\int_x^\xi(\xi-s)^{-(1+\beta_i)}ds\int_\xi^1 I_0\left[\sqrt{\lambda(\eta-1)(s-x)}\right]b_i\left(\frac{\xi+\eta}{2},\frac{\xi-\eta}{2}\right)d\eta.$$

Quyida tenglamaning o‘ng tomonini $F_2(x)$ bilan belgilaymiz.

$$\tau_2(x)=\psi_2(1)-\int_x^1 F_2(t)\left(1+\int_x^t R_2(s,t)ds\right)dt, \qquad (4.9)$$

bu yerda $R_2(x,t)$ yadroning $K_2(x,t)$ rezalventasi.

Demak, (2.9) va (2.10) ga binoan,$\tau_2(x)$ va $\nu_2(x)$ funksiyalar, mos ravishda, (4.9) va (4.7) fo‘rmulalar bo‘yicha yagona aniqlanadi.

Tenglamalar sistemasidan Volterra tipidagi integral tenglamaga keltirishimiz mumkin. Hosil bo‘lgan integral tenglamani yechimining mavjudligi va yagonaligidan barcha noma’lumlar ketma-ket aniqlanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ushbu maqolada o‘zgaruvchi koeffitsiyentli yuklangan integrodifferensial tenglama uchun qo‘yilgan chegaraviy masalaning analitik yechimining mavjudligi va yagonaligi isbotlandi. Bunday yechimlarning mavjudligi va yagonaligi, matematik modelning ishonchliligini ta’minlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. Belhocine, A., Wan Omar, W.Z. Numerical study of heat convective mass transfer in a fully developed laminar flow with constant wall temperature. Case Stud Therm Eng, 6, 116–127 (2015), 10.1016/j.csite.2015.08.003.

[2]. Belhocine, A., Stojanovic, N., and Abdullah, O.I. Numerical predictions of laminar flow and free convection heat transfer from an isothermal vertical flat plate. Archive of Mechanical Engineering, 69(4), 749–773(2022). https://doi.org /10.24425/ame.2022.141523.

[3]. Jenaliyev, M.T. Loaded parabolic equations and boundary value problems of heat conduction in non-cylindrical degenerating domains. International Journal of Pure and Applied Mathematics, vol. 113, no. 4, 527-537 (2017).

[4]. Belhocine, A., Abdullah, O.I. Numerical simulation of thermally developing turbulent flow through a cylindrical tube. Int J Adv Manuf Technol 102, 2001–2012 (2019). https://doi.org/10.1007/s00170-019-03315-y.

[5]. Belhocine, A. and Wan Omar, W.Z. An analytical method for solving exact solutions of the convective heat transfer in fully developed laminar flow through a circular tube. Heat Transfer- Asian Res. 46(8), 1342–1353 (2017). https://doi. org/10.1002/htj.21277.

[6]. Belhocine, A., Stojanovic, N. and Abdullah, O.I. Numerical simulation of laminar boundary layer flow over a horizontal flat plate in external incompressible viscous fluid. European Journal of Computational Mechanics, 30(4-6), 337–386(2021). https://doi.org/10.13052/ejcm2642-2085.30463.

[7]. Afzal, A., Soudagar, M.E.M., Belhocine, A., Kareemullah, M., Hossain, N., Alshahrani, S., Saleel, C.A., Subbiah, R., Qureshi, F., Mujtaba, M.A. Thermal performance of compression ignition engine using high content biodiesels: A comparative study with diesel fuel. Sustainability. 13(14):7688(2021). https:/ /doi.org/ 10.3390/ su 13147688

[8]. Belhocine, A., Omar, W.Z.W. Analytical solution and numerical simulation of the generalized Levique equation to predict the thermal boundary layer. Math Comput. Simulat., 180, 43–60(2021). https://doi.org/10.1016/ j.matcom. 2020, 08.007.

Fayzullayev Bexzod (UrDU; olimpmatem@gmail.com)

SHTURM-LIUVILL CHEGARAVIY MASALASINING REGULARLASHTIRILGAN IZINI HISOBLASHNING P. LAKS USULI

Annotatsiya. *Ushbu ishda Shturm-Liuvill chegaravіy masalasining spektral xossalari o‘rganiladi va uning regulyarlashtirilgan izini hisoblash masalasi ko‘rib chiqiladi. Asosiy e’tibor P.Laks tomonidan taklif etilgan usulga qaratilgan. Mazkur yondashuv differensial operatorlarning spektral nazariyasi asosida regulyarlashtirilgan izni aniq va barqaror hisoblash imkonini beradi. Natijalar masalaning fizikaviy va matematik modellashtirishdagi qo‘llanilish imkoniyatlarini kengaytiradi.*

Kalit so‘zlar: *chegaravіy masala, spektral nazariya, regularlashtirilgan iz, differensial operator, spektral funksiyalar, kasr tartibli hosila.*

КРАЕВАЯ ЗАДАЧА ШТУРМА-ЛИУВИЛЛЯ. МЕТОД П.ЛАКСА ВЫЧИСЛЕНИЯ РЕГУЛЯРИЗОВАННОГО СЛЕДА

Аннотация*. В данной работе исследуются спектральные свойства краевой задачи Штурма-Лиувилля и рассматривается задача вычисления её регуляризованного следа. Основное внимание уделено методу, предложенному П.Лаксом. Этот подход позволяет точно и устойчиво вычислять регуляризованный след на основе спектральной теории дифференциальных операторов. Полученные результаты расширяют возможности применения задачи в физическом и математическом моделировании.*

Ключевые слова*: краевая задача, спектральная теория, регуляризованный след, дифференциальный оператор, спектральные функции.*

STURM-LIOUVILLE BOUNDARY VALUE PROBLEM P. LAX'S METHOD FOR COMPUTING THE REGULARIZED TRACE

Annotation*. This work investigates the spectral properties of the Sturm-Liouville boundary value problem and addresses the computation of its regularized trace. The main focus is on the method proposed by P.Lax. This approach enables accurate and stable computation of the regularized trace based on the spectral theory of differential operators. The results broaden the applicability of the problem in both physical and mathematical modeling.*

Key words*: boundary value problem, spectral theory, regularized trace differential operator, spectral functions.*

Kirish. Shturm-Liuvillning chegaravіy masalasi differensial tenglamalar va matematik fizika nazariyasida muhim o‘rin egallaydi. Bu masala xususiy hosilali differensial tenglamalarni ajratish usuli orqali yechishda tabiiy ravishda yuzaga chiqadi hamda chiziqli operatorlar spektral nazariyasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Shturm-Liuvill masalalari natijasida hosil bo‘ladigan o‘z qiymatlar va o‘z funksiyalar mos funksional fazoda ortogonal bazis hosil qiladi, bu esa funksiyalarni ushbu o‘z funksiyalar orqali yoyishga imkon beradi.

Bunday masalalarning muhim tahliliy jihatlaridan biri spektral xossalarni, jumladan, yechim operatorining izi (trace) yoki spektral zeta-funksiyasini o‘rganishdir. Biroq spektraning cheksizligi sababli ba’zi miqdorlar, masalan, teskari operatorning izi, divergensiyalanadi, ya’ni cheksiz bo‘lib qoladi. Shu sababli ularni ma’noli tarzda aniqlash uchun regulyarlashtirilgan iz (ya’ni, “regularized trace”) tushunchasi joriy etiladi.

Aynan shu nuqtayi nazardan, Piter Laks tomonidan taklif etilgan usul Shturm-Liuvill operatorlarining regulyarlashtirilgan izini hisoblashda samarali yondashuvni taqdim etadi. Bu usul o‘z qiymatlarning asimptotik xatti-harakatlarini va funksional analiz vositalarini chuqur o‘rganishga asoslanadi. Laks usuli nazariy tadqiqotlar va amaliy hisob-kitoblarda o‘zini yaxshi ko‘rsatgan.

Mazkur ishda Shturm-Liuvill masalalarining umumiy tuzilmasi, regulyarlashtirilgan iz tushunchasi va uni P.Laks usuli orqali hisoblash yo‘llari bayon etiladi.

Ushbu

$$\begin{cases} l_\alpha y := -D_x^\alpha D_x^\alpha y + q(x)y = \lambda y \\ D_x^\alpha y(0) - hy(0) = 0 \\ D_x^\alpha y(\pi) + Hy(\pi) = 0 \end{cases}, \quad 0 < x < \pi \qquad (1)$$

Shturm-Liuvill masalasini ko‘rib chiqamiz. (1) chegaraviy masalaning xos qiymatlari $\{\lambda_n\}_{n=0}^{\infty}$ bo‘lsin. Quyidagi asimptotik formula o‘rinli bo‘lishi bizga ma’lum:

$$\lambda_n = \rho_n^2 = (\frac{\alpha^2}{\pi^{2\alpha-2}})n^2 + \frac{2\alpha\omega_\alpha}{\pi^\alpha} + O(\frac{1}{n^2}). \tag{2}$$

Agar biz xos qiymatlardan ushbu

$$\sum_{n=0}^{\infty}\lambda_n, \tag{3}$$

qatorni tuzib olsak, (2) asimptotik formulaga ko‘ra, bu qator uzoqlashuvchi bo‘ladi, ya’ni Shturm-Liuvill operatorining oddiy ma’nodagi izi mavjud emas.

Agar biz ushbu

$$\sum_{n=0}^{\infty}\left[\lambda_n - (\frac{\alpha^2}{\pi^{2\alpha-2}})n^2 - \frac{2\alpha(h+H)}{\pi^\alpha} - c_0\right], \tag{4}$$

sonli qatorni qaraydigan bo‘lsak, (2) asimptotik formulaga ko‘ra, bu qator yaqinlashuvchi bo‘ladi.

1-ta’rif. (4) qatorning yig‘indisiga (1) Shturm-Liuvill chegaraviy masalasining regulyarlashtirilgan izi deyiladi.

$q(x) \equiv 0$ bo‘lgan holda, (1) chegaraviy masalaning xos qiymatlarini $\{\lambda_n(0)\}_{n=0}^{\infty}$ orqali, ortonormallangan xos funksiyalarini $y_n(x,0)$ orqali belgilaymiz.

1-teorema. (*P.Laks*). (1) Shturm-Liuvill chegaraviy masalaning regularlashtirilgan izi uchun quyidagi formula o‘rinli:

$$\sum_{n=0}^{\infty}\left[\lambda_n - \lambda_n(0) - c_0\right] = \int_0^{\pi} q(x)S(x)dx. \tag{5}$$

Bu yerda

$$S(x) = \sum_{n=0}^{\infty}\left(y_n^2(x,0) - \frac{\alpha}{\pi^\alpha}\right). \tag{6}$$

Isbot. Quyidagi Shturm-Liuvill operatorlari oilasini ko‘rib chiqamiz:

$$\begin{cases} l_\alpha y := -D_x^\alpha D_x^\alpha y + t\cdot q(x)y = \lambda(t)y \\ D_x^\alpha y(0) - hy(0) = 0 \\ D_x^\alpha y(\pi) + Hy(\pi) = 0 \end{cases} \qquad 0 < x < \pi \tag{7}$$

Bu yerda $t \in [0,1]$ parametr. (7) chegaraviy masalaning xos qiymatlarini $\lambda_n(t)$ orqali va ularga mos keluvchi ortonormallangan xos funksiyalarni $y_n(x,t)$ orqali belgilaymiz. Ushbu

$$l_\alpha(t)y_n = \lambda_n(t)y_n,$$

tenglikni y_n funksiyaga skalyar ko‘paytiramiz:

$$(l_\alpha(t)y_n, y_n) = \lambda_n(t).$$

Bundan t bo‘yicha hosila olamiz:

$$((l_\alpha(t)y_n)', y_n) + (l_\alpha(t)y_n, y_n') = \lambda_n'(t) \tag{8}$$

$$(l_\alpha(t)y_n)' = -D_x^\alpha D_x^\alpha \dot{y}_n + t\cdot q(x)\dot{y}_n + q(x)y_n = l_\alpha(t)\dot{y}_n + q(x)y_n \tag{9}$$

(9) ifodani (8) tenglikka qo‘yamiz:

$$(l_\alpha(t)\dot{y}_n, y_n) + (q(x)y_n, y_n) + (l_\alpha(t)y_n, \dot{y}_n) = \dot{\lambda}_n(t). \tag{10}$$

$L(t)$ operatorning simmetrikligidan foydalanib, (10) tenglikni ushbu

$$(\dot{y}_n, l_\alpha(t)y_n) + (q(x)y_n, y_n) + (l_\alpha(t)y_n, \dot{y}_n) = \dot{\lambda}_n(t) \tag{11}$$

tarzda yozib olamiz. $l_\alpha(t)y_n = \lambda_n(t)y_n$ tenglikka asosan, (3.1.11) ayniyat quyidagi ko‘rinishni oladi:

$$\lambda_n(t)[(\dot{y}_n, y_n) + (y_n, \dot{y}_n)] + (q(x)y_n, y_n) = \dot{\lambda}_n(t),$$
$$\lambda_n(t)(y_n, y_n)\dot{} + (q(x)y_n, y_n) = \dot{\lambda}_n(t),$$
$$(q(x)y_n, y_n) = \dot{\lambda}_n(t),$$

ya’ni

$$\int_0^\pi q(x)y_n^2(x,t)d_\alpha x = \dot{\lambda}_n(t) \tag{12}$$

(12) tenglikni t bo‘yicha $[0,1]$ kesmada integrallaymiz:

$$\lambda_n(1) - \lambda_n(0) = \int_0^\pi q(x)\int_0^1 y_n^2(x,t)dtd_\alpha x, \tag{13}$$

va (13) tenglikdan (3) tenglikni ayiramiz:

$$\lambda_n(1) - \lambda_n(0) - c_0 = \int_0^\pi q(x)\{\int_0^1 (y_n^2(x,t) - \frac{\alpha}{\pi^\alpha})dt\}d_\alpha x \tag{14}$$

(14) tenglikdan

$$\sum_{n=0}^{\infty}(\lambda_n(1) - \lambda_n(0) - c_0) = \int_0^\pi q(x)\int_0^1 \sum_{n=0}^{\infty}(y_n^2(x,t) - \frac{\alpha}{\pi^\alpha})dtd_\alpha x, \tag{15}$$

kelib chiqadi. ■

Lemma. Ushbu

$$\sum_{n=0}^{\infty}(y_n^2(x.t) - \frac{\alpha}{\pi^\alpha}), \tag{16}$$

qator umumlashgan ma’noda yaqinlashuvchi bo‘ladi va uning yig‘indisi t parametrga bog‘lik bo‘lmaydi.

Isbot. 2-ta’rifga ko‘ra, ushbu

$$\sum_{n=0}^{\infty}\cos 2nx,$$

qator umumlashgan ma’noda yaqinlashuvchi bo‘ladi.

(16) qatorning umumlashgan ma’noda yaqinlashuvchi bo‘lishi, ortonormallangan xos funksiyalarning ushbu

$$y_n(x,t) = \sqrt{\frac{2\alpha}{\pi^\alpha}}\left\{\cos(\frac{\rho}{\alpha}x^\alpha) + a(x,t)\frac{\sin(\frac{\rho}{\alpha}x^\alpha)}{n}\right\} + O(\frac{1}{n^2}), n \to \infty$$

asimptotikasidan kelib chiqadi. (16) qator yig‘indisini $S(x,t)$ bilan belgilaymiz:

$$S(x,t) = \sum_{n=0}^{\infty}(y_n^2(x.t) - \frac{\alpha}{\pi^\alpha}),$$

va bu funksiyaning t parametrga bog‘lik emasligini ko‘rsatamiz. Buning uchun t bo‘yicha olingan hosila nolga teng bo‘lishini ko‘rsatish kifoya:

$$\dot{S}(x,t) = 2\sum_{n=0}^{\infty} y_n(x,t)\dot{y}_n(x,t), \tag{17}$$

$$\dot{y}_n(x,t) = \sum_{m=0}^{\infty} a_{m,n} y_m(x,t), \tag{18}$$

$$a_{m,n} = (\dot{y}_n, y_m). \tag{19}$$

Xos funksiyalarning ortonormallanganligini, ya'ni

$$(y_n, y_m) = \delta_{m,n} = \begin{cases} 1, & m = n, \\ 0, & m \neq n, \end{cases}$$

e'tiborga olib, ushbu

$$(\dot{y}_n, y_m) + (y_n, \dot{y}_m) = 0,$$

tenglikni hosil qilamiz. (19) formulaga asosan,

$$a_{m,n} + a_{n,m} = 0, \tag{20}$$

bo'ladi.

(18) ifodani (17) tenglikka qo'yamiz:

$$\dot{S}(x,t) = 2\sum_{n,m=1}^{\infty} a_{m,n} y_n(x,t) y_m(x,t). \tag{21}$$

(20) tenglikka ko'ra, (21) qatorning yig'indisi uchun $\dot{S}(x,t) = 0$ bajariladi, ya'ni $S(x,t)$ funksiya t parametrga bog'liq emas. Demak,

$$\sum_{n=0}^{\infty} (y_n^2(x.t) - \frac{\alpha}{\pi^{\alpha}}) = S(x,t) = S(x,0). \blacksquare$$

(15) tenglikning o'ng tarafidagi qator o'rniga $S(x,0)$ ni qo'yib, (3.1.5) tenglikni hosil qilamiz:

$$\sum_{n=0}^{\infty} (\lambda_n(1) - \lambda_n(0) - c_0) = \int_0^{\pi} q(x) S(x,0) d_{\alpha} x.$$

(1) chegaraviy masalaning regularlashtirilgan izini hisoblashdan oldin, quyidagi

$$\begin{cases} l_{\alpha} y := -D_x^{\alpha} D_x^{\alpha} y + q(x) y = \lambda y \\ y(0) = 0 \\ y(\pi) = 0 \end{cases} \qquad 0 < x < \pi \tag{22}$$

yordamchi Dirixle masalasining izini hisoblaymiz.

(22) chegaraviy masalaning xos qiymatlarini $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3, ..., \lambda_n, ...$ orqali belgilaymiz. Bu holda λ_n xos qiymatlari uchun quyidagi

$$\lambda_n = \frac{\alpha^2}{\pi^{2\alpha-2}} n^2 + c_0 + O\left(\frac{1}{n^2}\right), \quad n \to \infty \tag{23}$$

asimptotik formula o'rinli bo'lishi bizga ma'lum. Bu yerda

$$c_0 = \frac{\alpha}{\pi^{\alpha}} \int_0^{\pi} q(x) d_{\alpha} x. \tag{24}$$

Ushbu

$$\sum_{n=0}^{\infty} (\lambda_n - \frac{\alpha^2}{\pi^{2\alpha-2}} n^2 - c_0), \tag{25}$$

sonli qator (23) asimptotik formulaga ko‘ra absolut yaqinlashuvchi bo‘ladi. Shuning uchun (25) sonli qator yagona yig‘indiga ega bo‘ladi.

3-ta’rif. (25) sonli qatorning yig‘indisiga (22) Dirixle masalasining izi deyiladi.

2-teorema (I.M.Gelfand, B.M.Levitan). (22) Dirixle chegaraviy masalasining regularlashtirilgan izi uchun quyidagi

$$\sum_{n=0}^{\infty}[\lambda_n - n^2 - c_0] = \frac{1}{2}c_0 - \frac{q(0)+q(\pi)}{4}, \tag{26}$$

formula o‘rinli.

Isbot. (26) formulani Laks usulidan foydalanib isbotlaymiz. Buning uchun $q(x) \equiv 0$ bo‘lgan` holda hosil bo‘lgan

$$\begin{cases} l_\alpha y := -D_x^\alpha D_x^\alpha y = \lambda y \\ y(0) = 0 \\ y(\pi) = 0 \end{cases}$$

chegaraviy masalaning xos qiymatlarini

$$\lambda_n(0) = \alpha^2 \pi^{2-2\alpha} n^2, \; n = 1, 2, 3, ...,$$

va ortonormallangan xos funksiyalarini

$$y_n = \sqrt{\frac{2\alpha}{\pi^\alpha}} \sin(n\pi^{1-\alpha} x^\alpha), \; n = 1, 2, 3, ...,$$

topib olamiz. Keyinchalik, Laks teoremasidagi

$$S(x,0) = \sum_{n=1}^{\infty}(y_n^2(x.t) - \frac{\alpha}{\pi^\alpha}) = \sum_{n=1}^{\infty}(\frac{2\alpha}{\pi^\alpha}\sin^2(n\pi^{1-\alpha}x^\alpha) - \frac{\alpha}{\pi^\alpha}) =$$

$$= -\frac{\alpha}{\pi^\alpha}\sum_{n=1}^{\infty}\cos(2n\pi^{1-\alpha}x^\alpha), \tag{27}$$

funksional qatorning yig‘indisini topamiz. (27) qator uzoqlashuvchi, chunki qator yaqinlashishining zaruriy sharti bajarilmaydi. Lekin bu qatorning yig‘indisini umumlashgan funksiyalar nazariyasidan foydalanib hisoblasa bo‘ladi. Umumlashgan funksiyalar kursidan bizga quyidagi tengliklar ma’lum:

$$\sum_{n=-\infty}^{\infty}\cos nx = \pi\sum_{n=-\infty}^{\infty}\delta(x - 2\pi n), \quad x \in (-\infty, \infty), \tag{28}$$

$$\delta(cx) = \frac{1}{|c|}\delta(x). \tag{29}$$

(28) tenglikni $[0, 2\pi]$ oraliqda qarasak,

$$\sum_{n=-\infty}^{\infty}\cos nx = \pi[\delta(x) + \delta(x - 2\pi)], \tag{30}$$

bo‘ladi. (30) tenglikda x o‘rniga $2x$ ni qo‘yamiz:

$$\sum_{n=-\infty}^{\infty}\cos 2nx = \pi[\delta(2x) + \delta(2(x - \pi))], \;\; x \in [0, \pi]. \tag{31}$$

(29) formuladan foydalanib, (31) tenglikni quyidagi ko‘rinishda yozamiz:

$$1 + 2\sum_{n=1}^{\infty}\cos 2nx = \frac{\pi}{2}[\delta(x) + \delta(x - \pi)], \;\; x \in [0, \pi].$$

Demak, ushbu

$$\sum_{n=1}^{\infty}\cos 2nx = -\frac{1}{2}+\frac{\pi}{4}[\delta(x)+\delta(x-\pi)],\ \ x\in[0,\,\pi],$$

formula o‘rinli bo‘lar ekan. Bundan foydalanib, $x \to \frac{x^{\alpha}}{\pi^{\alpha-1}}$ tenglikni quyidagi ko‘rinishda yozish mumkin:

$$\sum_{n=1}^{\infty}\cos(2n\frac{x^{\alpha}}{\pi^{\alpha-1}}) = -\frac{1}{2}+\frac{\pi}{4}[\delta\left(\frac{x^{\alpha}}{\pi^{\alpha-1}}\right)+\delta\left(\frac{x^{\alpha}}{\pi^{\alpha-1}}-\pi\right)]$$

$$\sum_{n=1}^{\infty}\cos(2n\frac{x^{\alpha}}{\pi^{\alpha-1}}) = -\frac{1}{2}+\frac{\pi}{4}[\delta\left(\frac{x^{\alpha}}{\pi^{\alpha-1}}\right)+\delta\left(\frac{x^{\alpha}-\pi^{\alpha}}{\pi^{\alpha-1}}\right)]$$

$$\sum_{n=1}^{\infty}\cos(2n\frac{x^{\alpha}}{\pi^{\alpha-1}}) = -\frac{1}{2}+\frac{\pi}{4}[\pi^{\alpha-1}\delta\left(x^{\alpha}\right)+\pi^{\alpha-1}\delta\left(x^{\alpha}-\pi^{\alpha}\right)]$$

$$\sum_{n=1}^{\infty}\cos(2n\frac{x^{\alpha}}{\pi^{\alpha-1}}) = -\frac{1}{2}+\frac{\pi^{\alpha}}{4}[\delta\left(x^{\alpha}\right)+\delta\left(x^{\alpha}-\pi^{\alpha}\right)]$$

$$S(x,0) = -\frac{\alpha}{2\pi^{\alpha}}+\frac{\alpha}{4}[\delta\left(x^{\alpha}\right)+\delta\left(x^{\alpha}-\pi^{\alpha}\right)]$$

(3.1.5) tenglikdan quyidagi

$$\sum_{n=0}^{\infty}(\lambda_n(1)-\lambda_n(0)-c_0) = \int_0^{\pi} q(x)S(x,0)d_{\alpha}x = \int_0^{\pi} q(x)(\frac{\alpha}{2\pi^{\alpha}}-\frac{\alpha}{4}[\delta\left(x^{\alpha}\right)+\delta\left(x^{\alpha}-\pi^{\alpha}\right)])d_{\alpha}x =$$

$$= \frac{\alpha}{2\pi^{\alpha}}\int_0^{\pi} q(x)d_{\alpha}x - \frac{\alpha}{4}\int_0^{\pi} q(x)\delta(x^{\alpha})d_{\alpha}x - \frac{\alpha}{4}\int_0^{\pi} q(x)\delta(x^{\alpha}-\pi^{\alpha})d_{\alpha}x =$$

$$= \frac{\alpha}{2\pi^{\alpha}}\int_0^{\pi} q(x)d_{\alpha}x - \frac{1}{4}(q(0)+q(\pi)) = \frac{1}{2}c_0 - \frac{1}{4}(q(0)+q(\pi)),$$

tenglik kelib chiqadi. ■

Xulosa. Kasr tartibli Shturm-Liuvill operatori uchun izlar formulasi kelitirib chiqarilsa, u holda bu operator uchun qo‘yilgan teskari spektral masalalarni yechish algoritmi yaratiladi. Kasr tartibli hosila qatnashgan Shturm-Liuvill operatori uchun qo‘yilgan teskari masalalardan geofizikada impedans xarakteristikalar orqali Yerning ichki qatlamlarining elektrik xossalarini o‘rganishda, radiotexnika sohasida bir jinslimas uzatish liniyalari parametrlarini sintezlashda, kvant mexanikasida energiya sathlari bo‘yicha atomlarning ichki kuchlarini aniqlashda qo‘llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bremermann H.J. On a generalized Dirichlet problem for plurisubharmonic functions and pseudoconvex domains. Characterization of Silov boundaries.Trans.Amer.Math.Soc.

(2). Blocki Z. On the definition of the Monge-Ampere operator in, Math. Ann, 2004.

(3). B2. Blocki Z. The domain of definition of the complex Monge-Ampere operator, preprint, 2004.

(4). B3. Blocki Z. A note on maximal plurisubharmonic functions, Uzbek Mathematical Journal, 2009.

(5). Be. Bedford E. Survey of pluripotential theory, Several Complex Variables, Math. Notes, 1993.

(6). BT1. Bedford E. and Taylor B.A. The Dirichlet problem for a complex Monge-Ampere equations, Invent. Math, 1976.

(7). BT2. A new capacity for plurisubharmonic functions, Acts Math, 1982.

(8). C1. Cegrell U. Sums of continuous plurisubharmonic functions and the complex Monge-Ampere operator in, Math. Z 1986.

Атаназарова Шоира Эркиновна (младший научный сотрудник Института математики имени В.И.Романовского АНРУз, соискатель Ургенчского государственного университета; atanazarova94@gmail.com)

ИНТЕГРИРОВАНИЕ МАТРИЧНОГО МОДИФИЦИРОВАННОГО УРАВНЕНИЯ КОРТЕВЕГА-ДЕ ФРИЗА ОТРИЦАТЕЛЬНОГО ПОРЯДКА

Аннотация. *В данной статье исследуется матричное модифицированное уравнение Кортевега-де Фриза (КдФ) отрицательного порядка в классе «быстроубывающих» функций методом обратной задачи рассеяния.*

Ключевые слова: *оператор Дирака, интегральное уравнение, солитон, пара Лакса, нормирующая постоянная.*

Atanazarova Shoira Erkinovna (O‘zFA V.I.Romanovskiy nomidagi Matematika instituti kichik ilmiy xodimi, Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi; atanazarova94@gmail.com)

MANFIY TARTIBLI MATRITSAVIY MODIFITSIRLANGAN KORTEVEG-DE FRIZ TENGLAMASINI INTEGRALLASH

Annotatsiya*. Mazkur maqolada manfiy tartibli matritsaviy modifitsirlangan Korteveg-de Friz (KdF) tenglamasi “tez kamayuvchi” funksiyalar sinfida sochilish nazariyasining teskari masalasi usuli yordamida integrallangan.*

Kalit so‘zlar: *Dirak operatori, integral tenglama, soliton, Laks juftligi, normallovchi o‘zgarmas.*

Atanazarova Shoira Erkinovna (Junior researcher of the Institute of Mathematics Uzbekistan Academy of science, researcher of Urgench State University; atanazarova94@gmail.com)

INTEGRATION OF THE NEGATIVE ORDER MATRIX MODIFIED KORTEVEG-DE VRIES EQUATION

Annotation*. In this paper, we study the negative order matrix modified Korteweg-de Vries (KdV) equation of in the class of “rapidly decreasing” functions using the inverse scattering problem method.*

Key-words**:** *Dirac operator, integral equation, soliton, Lax pair, norming constant.*

Введение. Матричные нелинейные эволюционные уравнения представляют собой важное обобщение скалярных интегрируемых систем, таких как уравнения Кортевега-де Фриза (КдФ), нелинейного уравнения Шредингера (НУШ) и модифицированного КдФ (мКдФ). Подобные уравнения широко применяются в физике плазмы, оптике, квантовой теории поля, а также в моделях многомодовой передачи сигналов. В настоящей работе, мы рассматриваем матричный аналог уравнения мКдФ отрицательного порядка методом обратной задачи рассеяния для оператора Захарова-Шабата, который изначально разработан для интегрирования нелинейного уравнения Шредингера в 1972 году [1]. Особый интерес представляют нелинейные уравнения отрицательного порядка, которые впервые рассматривались в работе Вероски [5]. В данной работе, мы впервые применим данный метод к интегрированию матричного аналога мКдВ отрицательного порядка, где сохраняется интегрируемость системы.

Анализ источников. Интегрирование матричного уравнения мКдФ основано на теории рассеяния для оператора Дирака на всей оси. Обратная спектральная задача для оператора Дирака была исследована в работах В.Е.Захарова и А.Б.Шабата[1], Л.А.Тахтаджяна и Л.Д.Фаддеева [2], а также А.Б.Хасанова и Г.У.Уразбоева [3]. В матричном случае теория обратной задачи рассеяния для системы Захарова-Шабата была подробно изучена Ф.Демонтисом и применена для интегрирования нелинейных матричных уравнений мКдФ [4]. Уравнение мКдФ отрицательного порядка впервые было выведено в работе А.М.Вазваза с использованием рекурсивных операторов [6]. В работе метод обратной задачи рассеия впервые применен к интегрированию матричного аналога нелинейного уравнения отрицательного порядка, а именно – матричного КдФ отрицательного порядка [7]. Уравнение мКдФ отрицательного порядка в скалярной форме с источником и без него было проинтегрировано в работе [8], [9].

Методология исследования. Матричное уравнение мКдФ отрицательного порядка интегрировано методом обратной задачи рассеяния в классе “быстроубывающих” функций.

Анализ и результаты исследования. В настоящей работе мы рассмотрим следующую систему уравнений

$$\begin{cases} \rho_x(x,t) = \upsilon(x,t)\upsilon_t(x,t) + \upsilon_t(x,t)\upsilon(x,t) \\ \upsilon_{xt}(x,t) + \upsilon(x,t)\rho(x,t) + \rho(x,t)\upsilon(x,t) + \upsilon(x,t) = 0, \end{cases} \tag{1}$$

при начальном условии

$$\upsilon(x,t)\,|_{t=0}=\upsilon_0(x), \tag{2}$$

где $\upsilon(x,t)$ и $\rho(x,t)$ - квадратные матрицы размера $(m\times m)$, а норма матрицы определяется выражением $\|M\|=\max_i\sum_{j=1}^{N}|M_{ij}|$. Пусть матрица $\upsilon_0(x)$ – вещественная и симметричная матрица размера $(m\times m)$ б, удовлетворяющая условию:

$$1.\ \int_{-\infty}^{\infty}(1+|x|)\|\upsilon_0(x)\|dx<\infty; \tag{3}$$

2. Матричный оператор $L(0)=-iJ\dfrac{d}{dx}-U_0(x)$ обладает $2N$ простыми собственными значениями $\lambda_1(0),\lambda_2(0),...,\lambda_{2N}(0)$. Здесь $U_0(x)=\begin{pmatrix}0 & i\upsilon_0(x)\\ i\upsilon_0(x) & 0\end{pmatrix}$.

Предположим, что функции $\upsilon(x,t)$ и $\rho(x,t)$ принадлежат классу

$$\Lambda=\left\{\begin{array}{c}\upsilon\in C^2,\ \ \rho\in C^{1,0};\ \ \lim\limits_{x\to\pm\infty}\rho(x,t)=0,\ \ t\in\mathbb{R};\\ \int\limits_{-\infty}^{+\infty}\Big[\big(1+|x|\big)\big(\|\upsilon(x,t)\|+\|\upsilon_x(x,t)\|+\|\upsilon_t(x,t)\|+\|\upsilon_{xt}(x,t)\|\big)\Big]dx<\infty\end{array}\right\}.$$

Систему (1) можно переписать в виде пары Лакса следующим образом

$$L_t=[L,B],$$

где

$$L(t)=-iJ\frac{d}{dx}-U(x,t),\ \ B(t)=-\frac{i}{2\lambda}\left(\frac{1}{2}J+\mathrm{P}J\right)+\frac{U_t}{2\lambda}.$$

Здесь $U(x,t)=i\begin{pmatrix}0_m & \upsilon(x,t)\\ \upsilon(x,t) & 0_m\end{pmatrix}$ и $\mathrm{P}(x,t)=\begin{pmatrix}\rho(x,t) & 0_m\\ 0_m & \rho(x,t)\end{pmatrix}$ - матрицы размерами $2m\times 2m$, $J=\begin{bmatrix}I_m & 0_m\\ 0_m & -I_m\end{bmatrix}$, I_m - единичная матрица, $\sigma=\begin{pmatrix}0 & I_m\\ I_m & 0\end{pmatrix}$.

Работа посвящается нахождению решения $\{\upsilon(x,t),\rho(x,t)\}$ задачи (1)-(3) в классе Λ методом обратной задачи рассеяния.

Система связана со следующей матричной системой Захарова-Шабата

$$LY(x,\lambda)=-iJY'(x,\lambda)-UY(x,\lambda)=\lambda Y(x,\lambda), \tag{4}$$

где $Y(x,\lambda)=[y_j]_{j=1}^{2m}$ -вектор-функции. Предположим, что матричная функция $\upsilon(x,t)$ удовлетворяет условию

$$\int_{-\infty}^{\infty}(1+|x|)\|\upsilon(x)\|dx<\infty. \tag{5}$$

Согласно условию (5), система (4) обладает решениями Йоста $\Psi(x,\lambda)$ и $\Phi(x,\lambda)$, которые есть матричные функции размерности $(2m)\times(2m)$ и однозначно определяются асимптотиками

$$\Psi(x,\lambda)=\big[\overline{\psi}(x,\lambda)\ \ \psi(x,\lambda)\big]=\begin{pmatrix}e^{i\lambda x}I_m & 0_m\\ 0_m & e^{-i\lambda x}I_m\end{pmatrix}+o(1),\ \ x\to+\infty$$

$$\Phi(x,\lambda)=\left[\phi(x,\lambda)\ \bar{\phi}(x,\lambda)\right]=\begin{pmatrix} e^{i\lambda x}I_m & 0_m \\ 0_m & e^{-i\lambda x}I_m \end{pmatrix}+o(1),\ x\to-\infty$$

где $\lambda\in R$ и $\bar{\psi}(x,\lambda)$, $\psi(x,\lambda)$, $\phi(x,\lambda)$ и $\bar{\phi}(x,\lambda)$ - матрицы $2m$ строками и m столбцами, соответственно.

Для $\lambda\in R$ существуют матрица $S(\lambda)$ размером $2m\times 2m$ такая, что

$$\Psi(x,\lambda)=\Phi(x,\lambda)S(\lambda),$$

где $S(\lambda)$ -матрица вида $Y=\begin{pmatrix} Y_1 & Y_2 \\ Y_3 & Y_4 \end{pmatrix}$, Y_l, $l=\overline{1,4}$ - матрицы размерности $m\times m$

Существуют матрицы C_j такие, что

$$\bar{\varphi}(x,\lambda_j)\eta_j=\bar{\psi}(x,\lambda_j)C_j,\ \ j=\overline{1,N}.$$

Коэффициент отражения при $\lambda\in R$ определяется равенством

$$R(\lambda)=-S_1^{-1}(\lambda)S_2(\lambda).$$

Определение 1*. Набор величин* $\left\{R(\lambda),\lambda_j,C_j,j=1,\ldots,N\right\}$ *называется данными рассеяния системы (4).*

Теорема 1. *Пусть пара функций* $\left\{\upsilon(x,t),\rho(x,t)\right\}$ *принадлежит классу* Λ*. Тогда данные рассеяния системы (4) зависят от времени* t *согласно следующим эволюционным уравнениям*

$$\dot{R}(\lambda)=\frac{i}{2\lambda}R(\lambda),\ \lambda\in R,$$

$$\frac{d\lambda_j}{dt}=0,\ \frac{dC_j(t)}{dt}=\frac{i}{2\lambda_j}C_j(t),\ j=\overline{1,N}$$

Заключение. Полученные равенства полностью определяют зависимость от времени данных рассеяния оператора $L(t)$, что позволяет применить метод обратной задачи рассеяния для решения задачи (1)-(3) в классе Λ.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Zakharov V.E., Shabat A.B. Exact theory of two-dimensional self-focusing and one-dimensional self-modulation on waves in nonlinear media. Sov. Phys. JETP, 34, (1972), pp. 62–69.

[2]. Faddeev L.D., Takhtajan L.A. Hamiltonian Methods in the Theory of Solitons. Springer-Verlag, Berlin, 1987.

[3]. Хасанов А.Б., Уразбоев Г.У. Метод решения уравнения мКдФ с самосогласованным источником. “Узб. матем. журнал”, 2003, № 1, с. 69–75.

[4]. Demontis F. Scattering Operators for Matrix Zakharov-Shabat Systems. Integr. Equ. Oper. Theory, 62, (2008), p. 517–540.

[5]. J.M. Verosky. Negative powers of Olver recursion operators. J.Math. Phys. 1991, 32, p. 1733–1736.

[6]. Wazwaz A.M., Xu G.Q. Negative order modified KdV equations: multiple soliton and multiple singular soliton solutions // Mathematical methods in the Applied Sciences, 2016, vol. 39.

[7]. T Kriecherbauer, G.U.Urazboev, A.K.Babadjanova. On the matrix negative order Korteweg–de Vries equation-the commutative case. Wave motion, 2025, 103562.

[8]. Urazboev G.U., Baltaeva I.I., Atanazarova Sh.E. Soliton Solutions of the Negative Order Modified Korteweg-de Vries Equation. Известия Иркутского государственного университета. Серия Математика. 2024, т. 47, с. 63– 77.

[9]. G.U.Urazboev, I.I.Baltaeva, Sh.E.Atanazarova. Analysis of the solitary wave solutions of the negative order modified Korteweg-de Vries equation.

FALSAFA

Surobova Rayxona (Turan International universiteti dotsenti, PhD)

TARIXIY TAFAKKUR VA AXLOQIY ONGNING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI: NAZARIYA VA QARASHLAR TAHLILI

Annotatsiya. *Tarixiy tafakkur va axloqiy ong bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, shaxslar va jamiyatlarning axloqiy tamoyillar va axloqiy majburiyatlarni tushunishlariga ta’sir qiladi. Tarixiy tafakkur o‘tmishdagi voqealarni tahlil qilish, qonuniyatlarni tan olish va axloqiy hukmlarni shakllantiradigan saboqlarni chizish uchun asos yaratadi. Ushbu maqola tarixiy tafakkur va axloqiy ong o‘rtasidagi munosabatlarga turli falsafiy va nazariy nuqtai nazarlarni o‘rganadi. U yirik mutafakkirlar, jumladan, Kant, Hegel va Dyuilarning hissalarini o‘rganadi va axloqiy ongni tarbiyalashda tarix ta’limining rolini ta’kidlaydi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, tarixiy ong tanqidiy fikrlashni, empatiyani va axloqiy dilemmalarni chuqurroq tushunishni rag‘batlantirish orqali axloqiy ongni oshiradi.*

Kalit so‘zlar: *tarixiy tafakkur, axloqiy ong, axloq, falsafa, tarix ta’limi, tanqidiy fikrlash, axloqiy rivojlanish.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ИСТОРИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И МОРАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ: АНАЛИЗ ТЕОРИЙ И ВЗГЛЯДОВ

Аннотация. *Историческое мышление и моральное сознание тесно связаны, влияя на понимание моральных принципов и этических обязательств отдельными людьми и обществами. Историческое мышление обеспечивает основу для анализа прошлых событий, распознавания закономерностей и извлечения уроков, формирующих моральные суждения. В статье рассматриваются различные философские и теоретические точки зрения на взаимосвязь исторического мышления и морального сознания. В нем рассматривается вклад крупнейших мыслителей, включая Канта, Гегеля и Дьюи, и подчеркивается роль исторического образования в развитии нравственного сознания. Исследования показывают, что историческое сознание повышает моральное сознание, поощряя критическое мышление, сочувствие и более глубокое понимание моральных дилемм.*

Ключевые слова: *историческое мышление, моральное сознание, этика, философия, историческое образование, критическое мышление, моральное развитие.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN HISTORICAL THINKING AND MORAL AWARENESS: AN ANALYSIS OF THEORY AND PERSPECTIVES

Annotation. *Historical thinking and moral awareness are closely related, influencing individuals and societies’ understanding of moral principles and ethical obligations. Historical thinking provides a framework for analyzing past events, recognizing patterns, and drawing lessons that shape moral judgments. This article explores various philosophical and theoretical perspectives on the relationship between historical thinking and moral awareness. It explores the contributions of major thinkers, including Kant, Hegel, and Dewey, and highlights the role of history education in cultivating moral awareness. The study suggests that historical awareness enhances moral awareness by encouraging critical thinking, empathy, and a deeper understanding of moral dilemmas.*

Keywords: *Historical thinking, moral awareness, ethics, philosophy, history education, critical thinking, moral development.*

Kirish. Tarixiy tafakkur va axloqiy ong o‘rtasidagi bog‘liqlik azaldan fanlararo tadqiqot mavzusi bo‘lib, tarix, psixologiya va falsafa sohalarini o‘zida jamlagan. Tarixiy tafakkur o‘tmishdagi voqealarni tanqidiy tahlil qilish, ularni kontekstuallashtirish va saboqlar olish qobiliyatini o‘z ichiga oladi, axloqiy ong esa, ko‘pincha, axloqiy tamoyillar va ijtimoiy me’yorlar ta’sirida insonning yaxshi va yomonni ajratish qobiliyatiga tegishli. Olimlar tarixiy ong axloqiy rivojlanishga bevosita ta’sir qiladimi yoki madaniy va psixologik omillar ta’sirida shakllangan ikki soha mustaqil ravishda ishlaydimi, degan bahs-munozaralar olib borishdi. Tarixni o‘rganish uzoq vaqtdan beri axloqiy ong bilan uzviy bog‘liq bo‘lib kelgan, chunki jamiyatlar o‘tmishdagi voqealarni nafaqat faktik aniqlik, balki axloqiy tushunish uchun ham izohlashga intiladi. Tarixiy tafakkur shaxslarga hodisalarni tanqidiy baholash imkonini beradi, axloqiy ong esa ularning to‘g‘ri va noto‘g‘ri haqidagi mulohazalari uchun rahbarlik qiladi. Ushbu ikki soha o‘rtasidagi bog‘liqlik tarixchilar va psixologlar o‘rtasida ham muhokama mavzusi bo‘ldi. Ushbu maqolada ularning o‘zaro bog‘liqligi o‘rganiladi, turli nazariy nuqtayi nazarlar va ekspert qarashlariga asoslanadi. Undan tashqari, tarixiy tafakkur deganda o‘tmishdagi voqealarni dalillar asosida tahlil qilish, izohlash va sintez qilish qobiliyati tushuniladi. Bu sabab uzluksizlik, o‘zgarish va istiqbolni tushunishni o‘z ichiga oladi. Tarixchi Sem Uaynburgning so‘z-

lariga koʻra, tarixiy tafakkur “gʻayritabiiy harakat” boʻlib, u odamlardan oʻtmishni oʻz shartlari asosida tushunish uchun oʻzlarining hozirgi moyilliklarini chetga surishlarini talab qiladi. Bu empatiya va turli davrlarda odamlar tomonidan qabul qilingan qarorlarni kontekstuallashtirish qobiliyatini talab qiladi. Yana uning fikricha, tarixiy fikrlash – bu kognitiv jarayon boʻlib, u odamlarga oʻtmish bilan sana va voqealarni yodlashdan tashqarida boʻlish imkonini beradi. Bu tarixiy ma’lumotlarni manba, kontekstuallashtirish va tasdiqlashni oʻz ichiga oladi.

Adabiyotlar tahlili. Yorn Ryusen fikricha, tarixiy tafakkurni an’anaviy, namunali, genetik va tanqidiy shakllarga boʻlish mumkin, ularning har biri oʻtmish bilan aloqadorlikning turli darajalarini ifodalaydi. Nazariy nuqtai nazardan qaraganda, konstruktivistik yondashuv tarixiy tafakkur shunchaki bilim toʻplash emas, balki tahlil va mulohaza yuritish orqali ma’no yaratishdir, deb ta’kidlaydi. Lev Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi bizning tarixni talqin qilishimiz madaniy kontekst va ijtimoiy oʻzaro ta’sirlar bilan shakllantirilishini koʻrsatadi, bu esa tarixiy ongning axloqiy va axloqiy asoslar bilan oʻzaro bogʻliqligi haqidagi gʻoyani yanada qoʻllab-quvvatlaydi.

Axloqiy ong yoki axloqiy ong – bu inson bilishining asosiy jihati boʻlib, u kishilarga axloqiy hukmlar chiqarish imkonini beradi. Lourens Kohlberg axloqiy rivojlanishning bosqichga asoslangan modelini taklif qildi, u an’anaviylikdan oldingi axloqqa qadar. Uning tadqiqotlari shuni koʻrsatadiki, turli nuqtai nazarlar va tarixiy voqealarga ta’sir qilish yuqori axloqiy fikrlashni ragʻbatlantirishi mumkin. Kerol Gilligan kabi psixologlar qat’iy adolatga yoʻnaltirilgan ramkalar ustidan gʻamxoʻrlik va munosabatlarga urgʻu berib, axloqiy ongni yanada nozikroq tushunish uchun bahslashdilar. Falsafiy nuqtai nazardan Immanuil Kantning deontologik etikasi axloqiy burchning muhimligini ta’kidlaydi, Jon Styuart Millning utilitarizmi esa har ikkalasi ham axloqiy qarorlarning tarixiy tahlillarida qoʻllanilgan xatti-harakatlarning oqibatlariga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Koʻpgina olimlarning ta’kidlashicha, tarixiy tafakkur odamlarga oʻtmishdagi adolatsizliklar, axloqiy dilemmalar va jamiyatdagi oʻzgarishlarni baholash uchun vositalarni taqdim etish orqali axloqiy ongni rivojlantiradi. Margaret MacMillan ta’kidlashicha, tarixni oʻrganish empatiya va inson xatti-harakatlarini, axloqiy ongning muhim tarkibiy qismlarini chuqurroq tushunishni rivojlantiradi. Xuddi shunday, Govard Zinn tarixning hukmron rivoyatlarga qarshi kurashish va ijtimoiy adolatni targʻib qilishdagi rolini ta’kidlaydi. Bundan tashqari, Jerom Bruner hikoyalar tarixiy tushuncha va axloqiy fikrlashni shakllantirishda hal qiluvchi rol oʻynaydi, deb ta’kidlaydi. Tarixiy shaxslar, toʻqnashuvlar va inqiloblar haqidagi hikoyalar oʻtmishdagi qarorlarning axloqiy murakkabliklarini oʻrganish orqali odamlarda toʻgʻri va notoʻgʻri tuygʻusini rivojlantirishga yordam beradi.

Tarixiy tahlilda axloqiy hukm. Tarixiy fikrlash odamlardan oʻtmishdagi harakatlarini tanqidiy baholashni talab qiladi, bu, koʻpincha, axloqiy hukmlarga olib keladi. Masalan, mustamlakachilik, qullik va urush jinoyatlari haqidagi bahslar axloqiy baholarga bogʻliq. Psixolog Jonatan Xaydtning axloqiy asoslar nazariyasi shuni koʻrsatadiki, odamlar tarixni sharhlashda turli xil axloqiy sezgilarga tayanib, tarixiy voqealarga turlicha qarashlarga olib keladi.

Kontekstni tushunish va prezentizm. Prezentizm – zamonaviy qadriyatlarni oʻtmishdagi voqealarga anaxronistik tarzda qoʻllash – tarixiy tafakkur uchun jiddiy muammo tugʻdiradi. Axloqiy ong, koʻpincha, odamlarni amaldagi axloqiy me’yorlar asosida harakatlarini hukm qilishga undasa, tarixiy tafakkur kontekstda tushunishni ragʻbatlantiradi. Tarixchi Margaret Makmillan prezentizmdan ogohlantirib, u tarixiy talqinni buzadi va oʻtmishdan haqiqiy oʻrganishga toʻsqinlik qiladi, deb ta’kidlaydi.

Empatiya va istiqbolga ega boʻlish. Tarixiy tafakkur empatiyani rivojlantirish orqali axloqiy ongni rivojlantiradi. Tarixiy shaxslarning kurashlari, motivlari va cheklovlarini tushunish yanada nozik axloqiy baholash imkonini beradi. Daniel Batson kabi psixologlar axloqiy qarorlar qabul qilishda empatiyaning rolini ta’kidlab, tarixiy istiqbollarni qabul qilish qobiliyati axloqiy ongni oshiradi, deb ta’kidlaydilar.

Tahlil va natijalar. Holokost va inson huquqlari. Tadqiqotlar shuni koʻrsatdiki, Xolokost ta’limi oʻquvchilarning axloqiy ongini, axloqiy dilemmalar va axloqiy muvaffaqiyatsizliklarning oqibatlariga qarshi turish orqali oshiradi. Omon qolganlarning guvohliklari bilan tanishish empatiya va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Tarixchilar genotsidning sabablari, tuzilishi va oqibatlarini tahlil qiladilar, axloqiy mulohazalar esa inson huquqlari, mas’uliyat va adolatga qaratilgan. Xanna Arendtning “yovuzlikning oddiyligi” haqidagi asari byurokratik sheriklikning axloqiy jihatlarini ta’kidlaydi.

Fuqarolik huquqlari harakati. Kichik Martin Lyuter King kabi shaxslarni oʻrganish odamlarga ma’naviy jasorat va tarixiy agentlikning kesishishini tushunishga yordam beradi. Jeyms Banks fikriga koʻra, koʻp madaniyatli tarix ta’limi turli nuqtai nazarlarni taqdim etish orqali axloqiy fikrlashni ragʻbatlantiradi.

Mustamlakachilikdan keyingi xabardorlik – mustamlakachilik tarixi va uning axloqiy oqibatlarini tushunish iqtisodiy nomutanosiblik va irqiy adolatsizlik kabi zamonaviy muammolar haqida xabardorlikni

oshirishga olib keladi (Said. 1978). Bunday sharoitda tarixiy ong axloqiy mas'uliyatni tarbiyalash uchun juda muhimdir.

Xulosa. Tarixiy tafakkur va axloqiy ong o'rtasidagi munosabatlar murakkab va dinamikdir. Tarixiy ong axloqiy fikrlash uchun asos bo'lsa-da, axloqiy ong, o'z navbatida, shaxslarning tarixni qanday talqin qilishiga ta'sir qiladi. Tarixchilar, psixologlar va faylasuflarning nazariyalari tarixiy savodxonlikni rivolantirish axloqiy ongga hissa qo'shishi mumkinligini va aksincha. Biroq tarafkashlik va subyektiv talqinning qiyinchiliklarini tan olish kerak. Jamiyat tarixiy adolatsizliklar va axloqiy dilemmalar bilan kurashishda davom etar ekan, tarix ta'limi va axloqiy nutqning integratsiyasi hayotiy muhim tashabbus bo'lib qolmoqda. Tarixiy tafakkur va axloqiy ong o'zaro chuqur bog'liqdir. Tarixiy tafakkur o'tmishni tanqidiy va kontekstli tahlil qilish vositalarini taqdim etsa, axloqiy ong bu tahlillar axloqiy fikrlash va jamiyatni o'rganishga hissa qo'shishini ta'minlaydi. Ikkalasi o'rtasidagi o'zaro ta'sir ehtiyotkorlik bilan muvozanatni talab qiladi – axloqiy nisbiylik va prezentistik qoralashdan qochish. Nuansli tarixiy istiqbollarni rivojlantirish orqali jamiyatlar o'zlarining o'tmishlari bilan ko'proq ma'lumotli va axloqiy jihatdan mas'uliyatli munosabatni rivojlantirishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Wineburg S. Historical thinking and other unnatural acts. Phi delta kappan. 2010, T. 92, №.4, p. 81–94.

(2). Ryusen, Miyahara, Egami Yasushi, and Ryūsen Miyahara. Buddhist paintings: Japanese national treasures; restored copies. Kōsei Publ., 1981.

(3). Part, X.V.I., and Concluding Chapter. Lawrence Kohlberg. Lawrence Kohlberg, Consensus and Controversy 1 (1986), 485 p.

(4). Gilligan, Carol. Reply by Carol Gilligan. Signs: journal of women in culture and society 11.2 (1986), 324–333 p.

(5). Chiarotto, Francesca. Margaret Macmillan. The uses and abuses of history, London, Profile Books 2009, 194 pp. (Viking Canada, 2008).

Berdikulova Surayyo Aslamovna (dotsent (PhD), O'zbekiston Milliy universiteti; s.berdikulova@gmail.com)

JAHON IJTIMOIY-FALSAFIY TAFAKKURIDA IJTIMOIY ISLOHOTLAR VA IJTIMOIY ME'YORLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada jahon ijtimoiy-falsafiy tafakkurida ijtimoiy islohotlar va ijtimoiy me'yorlarning shakllanishi, rivojlanishi hamda ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, turli davr va madaniyatlarda islohotlar jarayoni va me'yoriy tizimlar o'rtasidagi o'zaro ta'siri, shuningdek, ularning ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy islohotlar, ijtimoiy me'yorlar, falsafiy tafakkur, jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy barqarorlik, global tajriba, tarixiy-falsafiy manbalar.*

Бердикулова Сурайё Асламовна (доцент Национального университета Узбекистана; s.berdikulova@gmail.com)

СОЦИАЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ И СОЦИАЛЬНЫЕ НОРМЫ В МИРОВОМ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОМ МЫШЛЕНИИ

Аннотация. *В данной статье раскрываются процессы формирования и развития социальных реформ и социальных норм в мировом социально-философском мышлении, их роль в развитии общества, взаимосвязь между процессами реформ и нормативными системами в различные исторические периоды и культуры, а также их значение для обеспечения социальной стабильности.*

Ключевые слова: *социальные реформы, социальные нормы, философская мысль, развитие общества, социальная стабильность, мировой опыт, историко-философские источники.*

Berdikulova Surayyo Aslamovna (Associate Professor National University of Uzbekistan; s.berdikulova@gmail.com)

SOCIAL REFORMS AND SOCIAL NORMS IN WORLD SOCIO-PHILOSOPHICAL THOUGHT

Annotation. *This article explores the formation and development of social reforms and social norms in world socio-philosophical thought, their role in the progress of society, the interaction between reform processes and normative systems in various historical periods and cultures, as well as their significance in ensuring social stability.*

Keywords: *social reforms, social norms, philosophical thought, societal development, social stability, global experience, historical-philosophical sources.*

Kirish (Introduction). Jahon ijtimoiy-falsafiy tafakkurining rivojlanish jarayoni insoniyat tarixidagi eng muhim tamoyillardan biri jamiyatning o'z-o'zini yangilash va mukammallashtirishga intilish g'oyasi

bilan chambarchas bog‘liqdir. Ijtimoiy islohotlar va ijtimoiy me’yorlar ana shu jarayonning asosiy tarkibiy qismlari sifatida, turli davr va madaniyatlarda jamiyat hayotini tashkil etish, barqarorlikni ta’minlash hamda ijtimoiy adolat tamoyillarini qaror toptirishda muhim o‘rin tutadi.

Ijtimoiy islohotlar jamiyat taraqqiyotining zaruriy bosqichi sifatida mavjud tizimning kamchiliklarini bartaraf etish, yangi imkoniyatlar yaratish va ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirishga qaratilgan bo‘lsa, ijtimoiy me’yorlar ushbu jarayonlarni tartibga soluvchi, jamiyat a’zolari o‘rtasidagi muvozanat va uyg‘unlikni saqlovchi mexanizm vazifasini bajaradi. Turli tarixiy davrlarda, qadimiy sivilizatsiyalardan tortib, zamonaviy globallashuv davrigacha, bu ikki tushuncha o‘zaro ta’sirda bo‘lib, ijtimoiy tuzumlarning shakllanishi va barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Jahon ijtimoiy-falsafiy tafakkurida ijtimoiy islohotlar va ularning ijtimoiy me’yorlarga ta’sirini o‘rganishga qaratilgan falsafiy nazariyalar va konsepsiyalar mavjud. Ularning qisqacha tahlili bizning yangilanayotgan jamiyatimizdagi islohotlarning ijtimoiy me’yorlarga ta’sirini o‘rganishga yordam beradi. Masalan, strukturalizm va ijtimoiy tartib nazariyasini tahlil qilsak, bu nazariya hozirgi kunda ham ilmiy ahamiyatini yo‘qotmagan. Ijtimoiy islohotlarning ijtimoiy me’yorlarga ta’sirini P.Burdyo va E.Dyurkgeymning strukturalizm va ijtimoiy tartib nazariyasi asosida tahlil qilish mumkin. Dyurkgeym ijtimoiy me’yorlarni “jamiyatni bir butun saqlab turuvchi axloqiy va huquqiy intizom shakli” deb ta’riflaydi. Uning fikriga ko‘ra, “Har qanday islohot, agar u ijtimoiy tartibni o‘zgartirsa, mavjud me’yorlar tarkibidagi funksiyalar o‘zgarishiga olib keladi” [1;149-b.]. Bu fikrga ko‘ra, islohotlar ijtimoiy me’yorlarni qayta yo‘naltiradi, jamiyatdagi yangi interaksiyalarni tashkil etadi, ammo bu har doim ham barqarorlikni ta’minlamaydi.

Shuningdek, Jeyms March va Yoxan Olsenning normativ institusionalizm nazariyasiga ko‘ra, islohotlar ijtimoiy institutlarning ichki me’yorlari va ularni qabul qiluvchi fuqarolar o‘rtasidagi munosabatni qayta shakllantiradi. Ularning ta’kidlashicha, “Ijtimoiy institutlar o‘zgarganda, me’yorlar ham qayta shakllanadi. Bu jarayon shaxslarning munosabati orqali institutsionallashgan bo‘ladi, chunki me’yorlar insonlarning “mavjudlik” haqidagi tushunchasini belgilaydi” [2;35–37-p]. Bu konsepsiyada me’yorlar faqat huquqiy emas, balki madaniy va ma’naviy tartib vositasi sifatida ko‘riladi.

Gegelning dialektik modeliga ko‘ra, har qanday ijtimoiy o‘zgarish jamiyatning mavjud me’yorlari (tezis) va yangilanish istagi (antitezis) o‘rtasidagi qarama-qarshilik natijasida yangi tartib (sintez) sifatida vujudga keladi. “Tartib va me’yorlar qarama-qarshilik va inkor orqali taraqqiy etadi, bu jarayon inson ongidagi erkinlik g‘oyasi bilan bog‘liq” [3;111-p.], deydi.

Giddensning “strukturalashuv nazariyasi” bo‘yicha ijtimoiy me’yorlar doimiy ravishda amaliyot orqali qayta ishlab chiqiladi. Uning fikricha, “Struktura bu doimiylik emas, balki amaliy ong orqali qayta ishlab chiqiladigan dinamik jarayondir” [4;17-b.]. Ushbu nuqtayi nazarga ko‘ra, islohotlar faqat formal me’yorlarni o‘zgartirmasdan, fuqarolarning kundalik hayotidagi me’yor va xulq-atvor modellarini ham transformatsiya qiladi. Bu boradagi mashhur nazariyalardan biri poststrukturalizm va Mishel Fukoning qudrat-nazorat nazariyasi hisoblanadi. Fuko ijtimoiy me’yorlarni qudratning shakli deb qaraydi. Uning nazariyasida islohotlar “nazoratning yangi mexanizmlari”ni yaratadi: “Me’yor bu hatto qonun emas, balki qudrat mexanizmining ichkariga singdirilgan nazariy tasarruf shaklidir” [5;184-p.]. Bu yerda islohotlar ijtimoiy nazoratning yangi formalarini yaratib, odamlarning o‘z-o‘zini kuzatish (self-surveillance) orqali me’yorlarga moslashishini ta’minlaydi.

Umuman olganda, ijtimoiy islohotlar ijtimoiy me’yorlarga chuqur ta’sir ko‘rsatadigan, faqat yuridik yoki siyosiy emas, balki falsafiy va ma’naviy ongdagi transformatsiyaviy jarayondir. Bunday o‘zgarishlar nazariy jihatdan strukturalizm, institusionalizm, dialektika, poststrukturalizm va adolat nazariyalari asosida tahlil etiladi. Bu nazariyalar inson ongi, qudrat, axloq, adolat va iroda tushunchalarini markazga qo‘ygan holda, ijtimoiy me’yorlar qanday qayta shakllanishi mumkinligini yoritib beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maqolani yozishda qiyosiy tahlil, induktiv va deduktiv, analiz va sintez, tizimlilik, mantiqiylik, uzluksizlik kabi usul va tamoyillardan foydalanilgan. Shuningdek, mavzuni yoritishda xorijiy adabiyotlar va mahalliy manbalarning tahliliy materiallariga murojaat qilingan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mamlakatimizda tobora takomillashib borayotgan qonunchilik va huquqiy ong me’yorlari mustahkamlandi. Ushbu sohadagi islohotlar ta’siri sud-huquq tizimida amalga oshirilgan islohotlar (masalan, sudlar mustaqilligi, odil sudlov, advokaturaning erkinligi) jamiyatda qonun ustuvorligi va huquqiy tenglik me’yorlarini mustahkamladi.

Bu fikr falsafiy nuqtayi nazardan, axloqiy me’yorlarning yangilanishi va inson qadrining normativi kategoriyaga aylanayotganini ko‘rsatadi. Buning natijasida “Har kim qonun oldida teng” fuqarolik ongidagi

yangi huquqiy me’yor sifatida shakllandi hamda sudga murojaat qilish va jamoatchilik eshituvlarida ishtirok etish faol normativ fe’l sifatida qabul qilinmoqda. Bu boradagi yorqin o‘zgarishlardan biri ma’naviy me’yorlarda inson markaziy nuqtaga chiqqani hisoblanadi.

Ma’naviy sohada islohotlar ta’sirida fuqaroning “obyekt” emas, ijtimoiy jarayonlarning faol subyekti sifatida tan olinishi jamiyatdagi ma’naviy qadriyatlar iyerarxiyasini o‘zgartirdi. Misol uchun, “Konstitutsiyamizda inson, uning hayoti, erkinligi, sha’ni, qadr-qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat sifatida mujassam etilgani bejiz emas” [6;115-b.]. Buning natijasida esa davlat mafkurasining markaziga inson qadri tushunchasi joylashdi, ma’naviy munosabatlarda “hokimlik”dan “xizmat”ga o‘tish sodir bo‘ldi. Bundan tashqari, fuqarolik ishtiroki me’yori institusionallashdi va bu boradagi islohotlar ta’sirida jamoatchilik nazorati, “otkrытыy budjet”, “xalq qabulxonalari” kabi mexanizmlar orqali fuqaro – ijtimoiy nazoratchi me’yor sifatida shakllandi. Natija shunda ko‘rinadiki, davlatni nazorat qilish jinoyat emas, ijtimoiy mas’uliyat sifatida qabul qilinmoqda hamda fuqarolik pozitsiyasi ijtimoiy me’yor darajasiga ko‘tarildi.

Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilgan ma’naviy-ma’rifiy islohotlardan biri “Ma’naviyat va ma’rifat” markazining transformatsiyasi bo‘ldi. 2020-yilda Prezident tashabbusi bilan Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazining faoliyati tubdan qayta ko‘rib chiqildi. Bu orqali ideologik barqarorlik, ma’naviy targ‘ibotning yangi modeli, fuqarolik mas’uliyati me’yorlari yangilangan mazmunda shakllantirildi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Jahon ijtimoiy-falsafiy tafakkurida ijtimoiy islohotlar va ijtimoiy me’yorlar masalasi tarixiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida dolzarb bo‘lib kelgan. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy islohotlar jamiyatdagi mavjud tizimlarni yangilash, ijtimoiy adolatni qaror toptirish va taraqqiyot jarayonini tezlashtirishga qaratilgan bo‘lsa, ijtimoiy me’yorlar ushbu o‘zgarishlarni tartibga soluvchi, ularning izchilligi va samaradorligini ta’minlovchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Turli davr va madaniyatlarda bu ikki jarayonning o‘zaro ta’siri jamiyat barqarorligi, ijtimoiy uyg‘unlik va madaniy merosning uzluksizligini ta’minlashga xizmat qilgan. Zamonaviy global sharoitda esa islohotlarning muvaffaqiyati me’yoriy tizimlarning moslashuvchanligi, inson huquqlarini hurmat qilish va ijtimoiy manfaatlarni uyg‘unlashtirish darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Shunday qilib, ijtimoiy islohotlar va ijtimoiy me’yorlarni uyg‘un holda qo‘llash nafaqat jamiyatning hozirgi muammolarini hal etishda, balki kelajak taraqqiyotining strategik asoslarini shakllantirishda ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Durkheim E. The Division of Labour in Society. Macmillan, 1984, p. 149.
(2). March J.G., & Olsen, J.P. Rediscovering Institutions. Free Press, 1989, p. 35–37.
(3). Hegel G.W.F. Phenomenology of Spirit. Oxford University Press, 1977, p. 111.
(4). Giddens A. The Constitution of Society. Polity Press, 1984, p. 17.
(5). Foucault M. Discipline and Punish. Pantheon Books, 1977, p. 184.
(*6).* Мирзиёев Ш. Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2020., 111–115-бетлар.
(7). Ўзбекистон Республикаси Президентининг 26.03.2021 йилдаги “Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5040-қарори. https://lex.uz/docs/5344692

Masharipova Gularam Kamilovna (Alfraganus universiti professori, falsafa fanlari doktori;
UO‘K 502.10:159.955.000.93)

“MAFOTIH AL-ULUM” – FANLAR TASNIFIDA MUHIM MANBA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada buyuk muhaddis, faqih va mutafakkir Abu Abdulloh al-Xorazmiyning ilm-fanni tasniflashga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. uning asarlarida ilmlarni ilohiy va aqliy sohalarga ajratishi, ularning o‘zaro aloqasi va manfaatlari haqidagi qarashlari ochib beriladi. Shuningdek, Al-Xorazmiyning fanlar ichida islomiy ilmlarga birinchi darajali ahamiyat berishi va bu ilmiy merosning keyingi davrlardagi ta’siri tahlil etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Al-Xorazmiy, fanlar tasnifi, ilm, islomiy ilmlar, aqliy ilmlar, ilmiy meros.*

КЛАССИФИКАЦИЯ НАУК В «MAFOTIH AL-ULUM” АБУ АБДУЛЛАХА АЛ-ХОРЕЗМИ

Аннотация. *В данной статье анализируется вклад великого хадисоведа, факиха и мыслителя Абу Абдуллаха аль-Хорезми в классификацию наук. Раскрываются его взгляды на деление знаний на божественные и рациональные дисциплины, их взаимосвязь и польза. Также рассматривается приоритет, отдаваемый исламским наукам, и влияние этой научной традиции на последующие эпохи.*

Ключевые слова: *Аль-Хорезми, классификация наук, знание, исламские науки, рациональные науки, научное наследие.*

THE CIASSIFICATION OF SCIENCES BY ABU ABDULLAH AL-KHWARAZMI

Annotation. *This article explores the contribution of the great hadith scholar, jurist, and thinker Abu Abdullah al-Khwarazmi to the classification of sciences. It examines his approach to dividing knowledge into divine and rational disciplines, as well as their interrelation and benefits. The article also highlights al-Khwarazmi's emphasis on Islamic sciences and the enduring impact of his scholarly legacy in subsequent periods.*

Keyword: *al-Khwarazmi, classification of sciences, knowledge, Islamic sciences, rational sciences, scientific legacy.*

Kirish (Introduction). Jahonda kechayotgan bugungi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ta’sirida zamonaviy jamiyatda inson dunyoqarashi va tafakkuri tizimida yuzaga kelayotgan o‘zgarishlarni barqarorlashtirish masalasi har qachongidan dolzarb bo‘lib bormoqda. Ayniqsa, axborotlashgan jamiyatda madaniy transformatsion jarayonlarni me’yorlashtirish, umuminsoniy g‘oyalar orqali qadriyatlar majmuini boyitish, bilim ideallari va normalariga rioya qilishda tarixiylik tamoyiliga amal qilish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Abu Abdulloh al-Xorazmiyning bu asari o‘rta asrlardagi fanlar rivojlanishi tarixiga oid kamyob manba sifatida ko‘pgina olimlarning diqqat-e’tiborini o‘ziga jalb etdi. Gollandiyalik sharqshunos Van Floten birinchi bo‘lib, bu manbani o‘rgangan, 1895-yilda nashr qilgan. Shuningdek, V.Bartold, K.Brokkelman, I.Krachkovskiy, E.Videman, G.Ssarton, M. Xayrullayev, U.Karimov, G.Matvievskaya, A.Sharipov, R.Bahodirov, G.Masharipovalar ham asarning turli tomondan tadqiq qilganlar.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maqolada sinergetika, giroteza, analogiya, mantiqiylik va dialektika usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-Kotib al-Xorazmiy IX–X asrlarda yashagan mashhur mutafakkir, ulamolar qatorida etuk bilim egasi bo‘lgan zotlardan biri hisoblanadi. U o‘z asarlari va ilmga oid yondashuvi bilan islom falsafasi, fanlar tasnifi va ma'rifatga xizmat qilgan muhimi shaxs sifatida tanilgan. Abu Abdulloh al-Kotib al-Xorazmiy X asr boshlarida Xorazmda tug‘ilgan va yashagan. Uning faoliyati, asosan, islomiy ilmlar, til va fanlar tasnifi bilan bog‘liq bo‘lib, u vaqtda Xorazm madaniy va ilmiy markazlardan biri hisoblangan. U ilm ahli bilan aloqada bo‘lgan, ehtimol, madrasa yoki boshqa ta’lim muassasalarida dars bergan.

Abu Abdulloh al-Kotib al-Xorazmiyning eng mashhur asari “Mafotih al-ulum” (“Ilmlar kaliti”). Bu asar islom dunyosida fanlar tasnifiga bag‘ishlangan ilk lug‘at-ensiklopedik qo‘llanmalardan biri hisoblanadi. Asarda: islomiy ilmlar (qur’onshunoslik, hadis, fiqh, kalom), til va adabiyot fanlari (sarf, nahv, balog‘at, aro‘z), aqliy ilmlar (mantiq, falsafa, tib, arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa) kabi sohalar bo‘yicha tushunchalar, atamalar va ularning ta’riflari keltirilgan. Bu asar islom olamida ilmlarni tasniflash va tushunishga katta ta'sir ko‘rsatgan. muallif har bir fanni muayyan tizim asosida izohlab, ularning maqsadi, foydasi va bir-biri bilan bog‘liq jihatlarini ko‘rsatib bergan. Bu asar lug‘aviy-ma’rifiy uslubda yozilgan bo‘lib, ilmlarning ilk tipologiyalaridan birini tashkil etadi. unda ilmlar tartibi, atamalarning ma'nosi, fanlarning vazifasi va ishlatilish sohasi keltirilgan. Asar ko‘pgina keyingi mutafakkirlarga, masalan, Forobiy, Ibn Sino, G‘azzoliy kabi olimlarga ta'sir o‘tkazgan. Bu kitob ilmiy terminologiyani shakllantirish va standartlashtirishda muhim rol o‘ynagan.

Abu Abdulloh al-Kotib al-Xorazmiy islom ilm-fanida fanlarni tasniflash, lug‘atchilik va ta’rifiy bilimlarni shakllantirishda muhim o‘rin tutadigan allomadir. Uning “Mafoteh al-ulum” asari bilim sohalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib berishi bilan ham, lug‘aviy uslubda ilmni ommalashtirish yo‘lidagi sa’y-harakatlari bilan ham alohida ahamiyatga egadir. Ungacha ilmlar haqida alohida lug‘atlar yozilmagan, aynan u bu yo‘nalishga ilk qadam qo‘ygan.

Abu Abdulloh al-Xorazmiy nafaqat matematik, astronom va geograf sifatida, balki musulmon ilmiy an'anasida bilimlarning klassifikatsiyasi borasida ham muhim o‘rin tutadigan mutafakkir sifatida tanilgan. Uning fanlarga bo‘lgan yondashuvi islom sivilizatsiyasida ilmlarning mantiqiy va ilohiy jihatdan tuzilishiga asos soldi. 1. Fanlarni tasniflash zarurati. fanlarni tasniflash – ilm-fanning tuzilishini tushunish, uni tizimlashtirish va o‘rganishda samaradorlikka erishishning asosiy sharti hisoblanadi. ilmlarni toifalash orqali insonlar ma’lumotlarni yaxshiroq anglaydi, ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni bilib oladi, bilimning qaysi turi qay darajada muhim ekanini farqlay oladi. Al-Xorazmiy ana shu maqsadlarni ko‘zlab, fanlarni mantiqiy asosda guruhlagan.

2. Al-Xorazmiyning ilmlarga yondashuvi. Al-Xorazmiy ilmlarni ikki asosiy toifaga ajratgani ta'kidlanadi: naqliy (shar'iy, ilohiy) ilmlar – Qur'on, hadis, fiqh, aqida va kalom kabi ilmlar bo'lib, ular ilohiy manbaga asoslangan. Bu bilimlar insonning axloqiy va diniy kamolotini ta'minlaydi. Aqliy (mantiqiy, tabiiy) ilmlar – matematika, mantiq, fizika, astronomiya, geografiya kabi ilmlar bo'lib, tafakkur va tajribaga asoslangan. Bu bilimlar insonning tabiatni anglash va jamiyatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu toifalash shunchaki nazariy emas, balki amaliy jihatdan ham juda muhim bo'lib, har bir fanning vazifasini aniq belgilashga yordam beradi. Shu orqali ilmlar ichidagi iyerarxiya, ularning o'zaro aloqasi va hayotga ta'siri aniq bo'ladi.

3. Ta'lim va madaniyatdagi ahamiyati. Al-Xorazmiyning fanlar tasnifi islomiy ta'lim tizimida nazariy asos sifatida xizmat qilgan. ushbu tasnif, keyinchalik, Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy va boshqa ulamolar tomonidan rivojlantirildi. Bu ilmlar islom olamidagi madaniyat, falsafa va tabiiy fanlarning uyg'un rivojiga zamin yaratdi.

4. Metodologik ahamiyati. Al-Xorazmiyning yondashuvi faqat mazmun jihatidan emas, balki metod jihatidan ham muhim: u ilmlarni manba, metod va maqsad jihatdan tasnif etishga intiladi. Bu esa mutafakkirlarning fanni chuqur tahlil qilish, mantiqiy usullardan foydalanish va har bir bilim turining funksiyasini belgilash imkonini berdi. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning fanlar tasnifi islomiy ilm-fan an'anasining shakllanishi, bilimlarni mantiqiy tizimga solish va fanlararo bog'liqlikni tushunishda asosiy rol o'ynagan. Uning tizimi orqali ilm nafaqat axloqiy va diniy tarbiya, balki ijtimoiy va texnologiyaviy taraqqiyotga xizmat qiluvchi kuchga aylangan.

Abu Abdulloh Xorazmiy ilmlar tasnifini quyidagicha beradi: I. Shariat va u bilan bog'liq «arab»larning ilmlari 1. Fiqh, ya'ni musulmon huquqshunosligi. 2. Kalom, ya'ni din asoslari. 3. Grammatika. 4. Ish yuritish. 5. She'riyat va aruz. 6. Tarix [1;24-b.].

II. «Arablarniki bo'lmagan» ilmlar (yunon va boshqa xalqlar).

1. Nazariy falsafa: a) tabiiy ilmlar – tibbiyot tib, samoviy hodisalar – meteorologiya, mineralogiya, al-kimyo, mexanika – ilm an-nujum, musiqa; b) ilohiy, ya'ni metafizika; d) mantiq. 2. Amaliy falsafa: a) axloq – etika (odamni boshqarish); e) uyshunoslik (uyni boshqarish); f) siyosat (shahar, mamlakatni boshqarish).

«Mafotih al-ulum» kitobi ikki qismdan iborat bo'lib, uning birinchi qismi 5, ikkinchi qismi 9 bo'limdan iborat. Birinchi qismda quyidagi bo'limlar bor: grammatika, nutq san'ati, yozish san'ati, she'riyat va she'r yozish, hikoyalar. Ikkinchi qism quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi: falsafa, mantiq, tibbiyot, hisob, geometriya, falakiyot, musiqa, mexanika, kimyo.

Abu Abdulloh Xorazmiy asarning hisobga oid qismida uni beshta bo'limga ajratib tekshiradi. Uning yozishicha, hisob sonlar haqidagi fan. u juft va toq sonlarga bo'linadi. toq (fard) sonlar shundayki, ular teng ikkiga bo'linmaydi, juft (zavj) sonlar esa teng ikkiga bo'linadi. Agar juft songa yana juft sonni qo'shilsa, natija yana ikkiga bo'linadi, to bo'linma bir bo'lguniga qadar.

Abu Abdulloh al-Xorazmiyning «Mafotih al-ulum» (مفاتيح العلوم) asaridagi tabiatshunos va riyoziyotchilar uchun kitobning ikkinchi qismi qiziqarlidir [2;50-b.]. 8-bo'lim mexanika to'g'risida bo'lib, unda qattiq, suyuq va gaz holidagi jismlarning harakatlari, ular og'irliklarining qadimgi sharq olimlari tomonidan o'rganilganligi haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Asarning geometriya bo'limida shartlari, chiziqlar, yuzalar, jismlar haqidagi muammolarni o'z ichiga oladi. Abu Abdulloh al-Xorazmiy: "qadimgi yunonlar bu san'atni «geometriya» deb ataganlar, bu so'z «Yer o'lchash» ma'nosini bildiradi», deb yozadi. Uning aytishicha, «geometriya» so'zi arablashtirilgan so'z. forschada bu so'z andoza yoki kattalik deb ataladi. Abu Abdulloh al-Xorazmiy jismlarni to'qqiz turga bo'-ladi:

1. Tetraedr. U muntazam to'rtyoqli yoki to'rtta teng tomonli uchburchak bilan chegaralangan. U to'rt tomonga, to'rt uchga va oltita qirraga ega.

2. Kub – teng tomon va burchakli oltita kvadrat bilan chegaralangan bo'ladi. U jism olti tomon, o'n ikki qirraga, sakkiz uchga ega.

3. Oktaedr – muntazam sakkiz yoqli. u teng tomonli va teng burchakli sakkizta uchburchak bilan chegaralangan. Oktaedr sakkiz tomon, olti uch va o'n ikki qirraga ega.

4. Ikosaedr – teng tomonli va teng burchakli yigirmata uchburchak bilan chegaralangan. U yigirma tomon, o'n ikki uch va o'ttiz qirraga ega.

5. Dodekaedr – teng tomonli o'n ikkita muntazam besh burchaklilar bilan chegaralangan. U o'n ikki tomon, yigirma uch va o'ttiz qirraga ega.

6. Silindr doiradan boshlanib, shunga teng doira bilan tamomlanadigan jism. U sirt bilan chegaralanadi.

7. Konus bir nuqtadan boshlanib, doira bilan tamom bo‘ladigan jism. U pastdan doira, so‘ngra konus sirti bilan chegaralanadi.

8. Shar shunday jismki, uning sirtidagi hamma nuqtalar ichidagi bitta nuqtadan teng uzoqlikda turadi. U sharning markazi deb ataladi. Sharning markazidan sirtiga etib borgan har qanday to‘g‘ri chiziq uning radiusidir. Markazidan o‘tib, uning ikki qutblarini birlashtiruvchi chiziq sharning o‘qi deyiladi.

9. Xalqa aylanasimon yuza bilan chagaralangan jism. bulardan boshqa o‘roqsimon va sholg‘omsimon jismlar ham mavjud [3;242-b.].

Xulosa. Abu Abdulloh Xorazmiy fanda “shaklli sonlar” tushunchasidan foydalandi. Ular uchburchak, to‘rtburchak, beshburchak, oltiburchak, ettiburchak va boshqa handasa shakllari tarzida ifodalanadi. Shuningdek, murakkab 9 ta jism – tetraedr, kub, oktaedr, ikosaedr, dodekaedr, silindr, konus, shar va halqasimonlarga ta’rif berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bahodirov R. Abu Abdulloh al-Xorazmiy va ilmlar tasnifi tarixidan. Toshkent, “O‘zbekiston”, 1995, 24-bet.

(2). Ибадов Дж.Х. Физико-математические главы энциклопедии “Ключи наук» («Мафотих ал-улум») Абу Абудуллаха ал-Хорезми (XV в.). Ташкент, “Фан”, 2005, с. 50.

(3). Masharipova G.K. Main Research areas Of Scientists Of The Khorazm academy Of Ma'muna american Journal of advanced Scientific Research (aJaSR) ISSN: 2195–1381, Vol. 1, Issue 8, December, 2024, p. 242–247. http://ijarer.org/index.php /ij/issue/view/4.

Abduraxmonov Xolboy To‘xtayevich (Alfraganus universiteti mustaqil izlanuvchisi;
ORCID: 1-855-646-1390; e-mail; xolboy_abd@mail.ru)

AHMAD DONISH FALSAFIY MEROSIDA IJTIMOIY MUNOSABATLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Ahmad Donishning falsafiy qarashlari asosida ijtimoiy munosabatlarga bergan bahosi tahlil qilinadi. Unda ijtimoiy adolat, boshqaruv, ilm-ma’rifat va jamiyat taraqqiyotidagi roliga doir fikrlar o‘rganiladi. Ahmad Donishning g‘oyalari XIX asr Buxoro jamiyati uchun dolzarb bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy masalalarni yoritishda muhim manba hisoblanadi. Maqolada uning falsafiy merosida ilgari surilgan ijtimoiy g‘oyalar zamonaviy nuqtayi nazardan baholanadi.*

Kalit so‘zlar*: Ahmad Donish, falsafa, ijtimoiy munosabatlar, islohot, Buxoro, adolat, ilm-ma’rifat, jamiyat.*

СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ФИЛОСОФСКОМ НАСЛЕДИИ АХМАДА ДОНИША

Аннотация. *В данной статье рассматривается философское наследие Ахмада Дониша в контексте его взглядов на социальные отношения. Анализируются его идеи о социальной справедливости, управлении, роли науки и просвещения в развитии общества. Наследие Ахмада Дониша является важным источником для изучения социально-политических вопросов общества Бухары XIX века. В статье оцениваются социальные идеи мыслителя с точки зрения современных научных подходов.*

Ключевые слова*: Ахмад Дониш, философия, социальные отношения, реформы, Бухара, справедливость, просвещение, общество.*

SOCIAL RELATIONS IN THE PHILOSOPHICAL LEGACY OF AHMAD DONISH

Annotation. *This article explores the philosophical views of Ahmad Donish with a focus on his perspective on social relations. It analyzes his ideas on social justice, governance, the role of knowledge and education in societal development. Ahmad Donish’s legacy serves as a valuable source for understanding the socio-political issues of 19th-century Bukhara society. The article evaluates his social ideas from a modern academic standpoint.*

Keywords*: Ahmad Donish, philosophy, social relations, reform, Bukhara, justice, enlightenment, society*

Kirish (Introduction). Jahonda Ahmad Donishning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini zamonaviy falsafiy konsepsiyalar asosida tahlil qilish, ularning bugungi jamiyat taraqqiyotiga qanchalik uyg‘un kelishini aniqlash dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, uning fikrlari orqali jahon tarixida ijtimoiy adolat, taraqqiyot, yangilanish va axloqiy yetuklik kabi tushunchalarning qanday shakllanganini aniqlash, bugungi falsafiy tafakkurimiz uchun muhim g‘oyaviy asos bo‘la oladi. Bu esa tarixiy merosni tahlil qilish va zamonaviy g‘oyaviy qarashlarni shakllantirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O‘zFA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida Ahmad Donishning “Navodir ul-vaqoe” (“Nodir voqealar”), “Tarjimayi ahvoli amironi Buxoro” (“Buxoro amirlarining tarjimayi hollari”), “Tarixi saltanati xonadoni mang‘itiya” (“Mang‘it amirlari tarixi”), “Daftari taqvim” (“Kundaliklar”), “Risolayi dar nazmi tamaddun va ma’ovun” (“Madaniyat va jamiyat tartibi haqida risola”), “Majmuayi hikoyati Ahmadi Kalla” (“Ahmad Kalla hikoyalari to‘plami”), “In risolaist isloh miyoni shia va sunn” (“Shialar va sunniylarni yarashtirish to‘g‘risida nasihat”), “Manozir ul-kavokib” (“Sayyoralarning joylashuvi”), “Risola fi a’mol al-kurra” (“Globusdan foydalanish yo‘llari”), “Majmuyi risolai nujum”, “Me’yori tadayyun”, “Buxorodan Peterburgga sayohat” singari 16 ta qo‘lyozma asari. Mazkur manbalar ichida eng yirigi Ahmad Donishning «Navodir ul-vaqoe» (Nodir voqealar) asaridir. Ushbu asarda muallif o‘zidan oldin o‘tgan faylasuflarning, birinchi navbatda, Bedilning ba’zi falsafiy qarashlarini tahlil qilgan. O‘z zamonasining qo‘ygan masalalarini hal qilishga intilgan. Ushbu asar ahamiyati jihatidan XI asrda yozilib, saljuqiylar sulolasi tarixiga bag‘ishlangan Nizomulmulkning «Siyosatnoma» asariga qiyoslash mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maqolada tarixiylik, analogiya, mantiqiylik, sinergetika, giroteza, dialektika usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (analysis and results). Navodir ul-vaqoe’” kitobining birinchi bobi “Mamlakatni boshqarish va xalqni ma’rifatli qilish haqida risola” deb nomlanadi. Biz ushbu tadqiqotda Ahmad Donishning “Dunyo tarixi va qadimligi haqidagi bobi to‘g‘risida so‘z yuritamiz. Bu bob uncha katta bo‘lmay, unda dunyoning yaratilganligi, o‘shandan beri qancha vaqt o‘tganligi masalasi qo‘yilgan bo‘lib, Ahmad Donish jahonda mashhur bo‘lgan hind, xitoy, fors xukamo (olim)larining fikrlarini keltiradi. Xuddi shuningdek, Ahmad Donish Xitoy va uyg‘urlarning ham olamning yaratilishidan shu kungacha, ya’ni Ahmad Donish yashagan davrgacha bo‘lgan vaqt sanasini hisoblab beradi [2;46-b.. asarning asosiy mazmunini – xalqni ma’rifatli bo‘lishga chaqirish, insonparvarlik g‘oyalarini targ‘ib etish kabi g‘oyalar tashkil etadi. «Navodir ul-vaqoe»ni o‘z davrining ensiklopediyasi, deb aytsak bo‘ladi. Asar Ahmad Donish Peterbugga qilgan ikkinchi safaridan keyin 1868–1873-yillar oralig‘ida yozilgan. ammo Buxoro-da bos-maxona mavjud bo‘lmagani uchun chop etilmagan. Kitob yozilishi davomida tartibga solinmay uning ay-rim sahifalarini yaqinlariga o‘qishga bergan. Bu haqida o‘zi shunday deydi: «Zamona ahlining qilgan ish-lari, ularning harakatlari menga yoqmas edi. Juda ko‘nglim olinib, yuragim torayib ketganda qayg‘u alamlarimni chiqarish uchun do‘stlarim yoniga qalam olib borib, qog‘oz yuzini qoralash bilan shug‘ullanardim. Mening mijozimni bilganlar shu yozilgan tarqoq varaqlarni tartibga keltiishgan, hiko-yalarni ko‘rib, o‘z yozganlaringni boshqalarning so‘zlaridan ajratib, bir to‘plam kitob holiga keltirgin», deganlarini bayon etadi [3;33-b.].

Ushbu asarning yozilish sanasi va boblari to‘g‘risida turli fikrlar mavjud. «Navodir ul-vaqoe»ning kirish – “Ahmad Donish va uning «Navodir ul-vaqoe» asari haqida” qismida aytilishicha, asar 13 bobdan iborat deyiladi. Andijon davlat universiteti tadqiqotchilari Arofat Abdullayeva, Xurshid Xolmirzayevlarning «Navodir ul-vaqoe» o‘zbek tilida» nomli Ahmad Donish tavalludining 180 yilligi munosabati bilan o‘tkazilgan anjumandagi ma’ruzalarida asar 22 bobdan iborat bo‘lib, 1875–1882-yillarda yozilgan deyiladi. Ushbu asar muqaddima, 3 fasl (qism) va xotimadan iborat.

Mazkur asar boblari alohida-alohida masalalarni o‘z ichiga olgan. Masalan, ota-ona va farzand munosabatlari (1-bob), mol-dunyo (2-bob), tarix (3-bob), olim va johil taqdiri (4-bob), vaqt qadri (5-bob), safar qilish foydalari (6-bob) Ahmad Donishning 1869-yilgi Rossiya safariga bag‘ishlangan va 1957-yilda chop etilgan. (7-bob) podshoh Aleksandr II ning qizi Mariyaning 1874-yilda bo‘lgan nikoh to‘yiga yuborilgan elchi Abdulqodirbek safari haqida. (8-bob), ilm-fan manfaati (9-bob), haqiqiy va majoziy ishq hamda uning odobi (10-bob), nikoh (11-bob), taqdir (12-bob), kasb-kor (13-bob), jism va ruh (14-bob), yer tuzilishi va ma’danlar (16-bob), tush ta’biri (19-bob), Bedil baytlari (20-bob), ayrim hadislar talqini (22-bob), inson axloqini belgilash (23-bob) kabi. Tamaddun haqidagi risolasi (15-bob) va xilma-xil vo-qeiy hikoyalar (18, 21-boblar) ham asardan joy olgan. Ularning har biri ham muhim va qiziqarlidir.

“Navodir ul-vaqoe” kitobi Ahmad Donishning asosiy asari hisoblanibdi. Unda olim o‘zining turli masalalarga munosabatini ifodalagandir. Ahmad Donish ijtimoiy-siyosiy tuzum, tartib va munosabatlar-ni tanqid ostiga oladi. O‘rta asr falsafasida keng tarqalgan tavakkul nazariyasini tanqid etib, bunday deb yozadi: “Agar kishi tavvakulga ishonib harakat qilmasa, mehnat qilmasa va qiyinchilikda, kambag‘allik bilan hayot kechirish yoki mo‘l-ko‘lchilikda yashash qismatda bor ekan” deb aytsa, unday kishi xato qiladi. Buxoro xonligini Ovropa mamalakatlari, xususan, Rossiya bilan taqqoslab, Donish o‘z vatanini iqtisodiy, madaniy jihatdan orqada qolganligini ko‘rsatib beradi va bu qoloqlikdan chiqish uchun ijtimoiy-siyosiy tuzumda islohotlar qilish zarurligini uqdirdi [4;38-b.].

Ahmad Donishning ushbu asari haqida Sadriddin Ayniy «Esdaliklar»ining 7-jildida (4-qismi) bir qator ma'lumotlarni ko'rishimiz mumkin. Ushbu jildda Ahmad Donishning yirik asari «Navodir ul-vaqoe» bilan birinchi tanishuvim deb atalgan qismi to'liq mazkur asarga bag'ishlanadi. Muallifning ta'kidlashicha, «Navodir ul-vaqoe» asari borligini hamma bilsa-da, uning kimning qo'lida ekanligini hech kim bilmasdi. Keyinchalik, ma'lum bo'lishicha, Ahmad Donish hayotligi davrida bu kitobning o'z qo'li bilan yozilgan nusxasini Siddiqxon bilan maxfiy aloqa bog'lab, nusxa ko'chirish uchun u kitobni omonat olgan va ko'chirishni xushxat Mirzo Abdulvohid Munzimga topshirgan.

Sadriddin Ayniy Ahmad Donishning badiiy til va uslub sohasidagi eng yaxshi an'analarini o'zlashtirib olishga va rivojlantirishga intiladi. Ayniy bu haqda shunday deydi: «Navodir ul-vaqoe» kitobini, dastlab, ko'rganim va o'qiganimda, menga ta'sir qilgan joylari juda ko'p edi... «Navodir ul-vaqoe» bilan tanishuvim menga inqilobiy fikrlarni uyg'otibgina qolmay, balki nasrnavis bo'lsaydim, nasrnavislik muyassar bo'lganida ham Ahmad Mahdum kabi voqealarni o'quvchilarga sodda tilda gavdalantirib ko'r-sata oladigan nasrnavis bo'lsam edi, deb orzu qilardim. Sodda tilda yozish bobida Ahmad Mahdumdan o'tib ketish fikrida bo'ldim» [2;20-b.]. Bu esa uning ustoziga chuqur hurmati va munosib shogird ekan-ligini ko'rsatadi .

Bu asar XIX asrda Buxoro amirligida bo'lib o'tgan ijtimoiy-siyosiy voqealar, shuningdek, o'lkashunoslik, axloq, odob, madaniyat, san'at masalalariga bag'ishlangan bo'lib, fors tilida bitilgan, unda eski arab so'zlari ham ko'p ishlatilgan. asar matnini atoqli tarixchi Abdurahmon Hamroyev va mashhur alloma Sog'uniy domla o'zbek tiliga tarjima qilganlar. Endigi vazifa o'zbek tilidagi matnni nashriyot va kitobxonlar talabi darajasida tahrir qilish, shu bilan birga, asar mazmuniga putur yetkazmaslikdan iborat edi. Domla ana shu vazifani (mening oldin jurnalistika sohasida ishlaganimni hisobga olib bo'lsa kerak) menga topshirmoqchi ekanliklarini aytdilar. Bu, albatta, men uchun sharafli edi. "Navodir ul-vaqoe"ni nashrga tayyorlash jarayonida ustoz bilan tez-tez uchrashadigan bo'ldim. Domla asar matnining nashrga tayyor qismini diqqat bilan o'qir, ko'pincha, ayrim iboralar ustida to'xtalib, menga maslahatlar berardilar [5; 148-b.]. Ahmad Donish asarlarda ko'p marotaba aholining ilimli bo'lishini ta'kidlab o'tgan. Mamlakat har sohada bilimli aholi ishlashini istagan. Yoshlarni bilim olishni ilm o'rganishlari kerakligi haqida ku-yinib gapiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ahmad Donish, barcha buyuk aql egalariga xos bo'lganidek, muhabbat masalalarida o'z qarashlarini bildiradi va muhabbat munosabatlarining insoniy tabiati borligini ta'kidlaydi. U, shuningdek, muhabbat kuchli bir qudrat ekanligini va insonlarni yaxshilik va zavqlarga erishish uchun harakat qilishga undaydi, deb ogohlantiradi. Buyuk va haqiqiy muhabbatga intilish, jinsiy tarbiyada va kelajakda mustahkam oilani yaratishda katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Mirziyoyev Sh. Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent, "Adolat", 2017, 12-bet.
(2). Rahmonov T.E., Orziyev M.Z. Ikki tarixiy siymo. Buxoro, 2015, 36-bet.
(3). Donish A. Navodir ul-vaqoe. "Fan" nashriyoti, 1964, 33-bet.
(4). Turdiyev B.S. Ma'naviyatshunoslik fanidan o'quv-uslubiy majmua. Buxoro, 2017, 38-bet.
(5). Aayniy S. Tanlangan asarlar. 6-tom. Buxoro, 2009, 148-bet.

Narziyev Zubaydillo Ibodilloyevich (Buxoro davlat Pedagogika instituti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi dosenti, Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD); https://orcid.org/0000-0003-0401-2992; zubaydillonarziyev@gmail.com)

AZIZIDDIN NASAFIY TASAVVUFIY QARASHLARIDA ISHQ HAQIDAGI G'OYALARNING FALSAFIY TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tasavvuf ta'limoti va falsafasining nazariy rivojiga o'zining serqirra ma'naviy merosi hamda g'oyalari bilan munosib hisob hissa qo'shgan o'rta asrlarda o'z o'rniga ega bo'lgan mutasavvif, alloma, tabib bo'lib hisoblangan Aziziddin Nasafiyning tasavvufiy qarashlaridagi ishq haqidagi g'oyalarining falsafiy tahliliga oid fikrlar haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, mutasavvifning ishq haqidagi g'oyalari qisqacha tarzda antropologik va gnoseologik nuqtai nazardan tahlil etilgan.*

Kalit so'zlar: *Aziziddin Nasafiy, "Komil inson kitobi", "Ishq risolasi", "Risola fil ishq", "Bahrul mahabba", haqiqiy ishq, majoziy ishq.*

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ИДЕЙ О ЛЮБВИ АЗИЗИДДИНА НАСАФИ

Аннотация. *В данной статье представлена информация о философском анализе идей Азиздина Насафи, о его мистических воззрениях, которые имели место в Средние века, когда он считался мудрецом, ученым, врачом, внесшим достойный вклад в теоретическое развитие учения и философии суфизма своим плодотворным духовным наследием и идеями. Кроме того, идеи фанатика о романе кратко анализируются с точки зрения антропологии и гносеологии.*

Ключевые слова: *Азизиддин Насафи, "Книга совершенного человека","Трактат о любви", "Бахрул махабба", истинная любовь, образная любовь.*

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF IDEAS ABOUT LOVE BY AZIZIDDIN NASAFI

Annotation. *This article provides information about the philosophical analysis of Aziziddin Nasafi's ideas about Roman in his mystical views, which took place in the Middle Ages, when he was considered a sage, scientist, and doctor who made a worthy contribution to the theoretical development of the teachings and philosophy of Sufism with his fruitful spiritual heritage and ideas. In addition, the fanatic's ideas about the novel are briefly analyzed from the point of view of anthropology and gnoseology.*

Key words: *Aziziddin Nasafi, "The book of the wise man", "A Treatise on love", "Risola fil ishq (A Treatise on the love)", "Bahrul mahabba", true love, imaginative love.*

Kirish (Introduction). Ishq tasavvuf ta‘limotida maxsus e’tibor qaratilgan masalalardan biridir. Bizning fikrimizcha, ishq, uning majoziy martabalari, ishqning inson kamolotiga ta’siri haqida fikr bildirmagan mutasavvif bo‘lmasa kerak. Lug‘atlarda “ishq” (sevgi) so‘zining o‘zagi sifatida “ashqa” so‘zi ishlatilgan bo‘lib, arab tilidagi pechakgulning nomi hisoblanadi. Pechakgul daraxt yoki boshqa narsalarni chirmab olgani kabi, ishq ham o‘zi paydo bo‘lgan qalbni o‘rab oladi, shuning uchun kuchli muhabbatni “ishq” deb ataganlar. Qur’oni karimda “ishq” so‘zi to‘g‘ridan to‘g‘ri tilga olinmagan bo‘lsa-da, lekin Ibn Arabiyning so‘zlariga ko‘ra, bu hodisa majoziy ma’noda ifodalangan. Mutasavviflar fikricha, “Men yashirin xazina edim. Meni tanishlarini istadim va maxluqot olamini yaratdim” hadisiga binoan ishq, aslida, Alloh Taolodan sodir bo‘lib, butun olamning yaratilishiga sabab bo‘lgan. Shuningdek, “Ey iymon keltirganlar! Sizlardan biringiz o‘z imonidan yuz o‘girsa, Alloh shunday bir qavmni keltirurki, ularni Alloh sevadigan va ular ham Uni sevadigan, mo‘minlarga (nisbatan) kamtar, kofirlardan esa (o‘zlarini) yuqori turuvchi, Allohning (toati) yo‘lida jiddu jahd qiluvchi, malomatchining malomatidan qo‘rqmaydigan bo‘lurlar. Bu Allohning fazlidirki, uni O‘zi xohlagan (bandalari)ga berur. Alloh karami keng, dono zotdir.” (Al-Moida, 5;54-b.) oyatida ishq Allohdan ekanligini tasdiqlanadi.

Tasavvuf allomalarining fikricha, olamlar orasida ishq bilan qamrab olinmagan biror-bir zarra ham yo‘q. Biroq har bir yaratilgan narsada ishq qobiliyati va imkoniyatlari bilan namoyon bo‘ladi. Nafsni yengishning eng qisqa yo‘li bu ishq hisoblanadi. Shu bilan birga, ishq bu ta’riflab bo‘lmaydigan narsa bo‘lib, faqat bu tuyg‘uni, ruhiy zavqni va shavqni boshidan kechirgan kishi tushuna oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Islom an’analarida ishq tushunchasiga deyarli barcha bilim sohalarida so‘z san’atidan tortib, falsafa ilohiyot, hatto huquq sohalarida ham murojaat qilingan. Ishqqa oid iboralar tasavvuf an’anasining barcha namoyandalari faoliyatida bor. Ishq to‘g‘risidagi qarashlarni keyingi avlodlarga yetkazganlar orasida Ja’far as-Sodiq va Abu Sa’id bin Abul Xayr, Abu Nasr as-Sarroj, Abdurahmon as-Sulamiy (vafoti 1021), Abulkarim Qushayriy (vafoti 1072) va boshqalarni alohida ko‘rsatish mumkin. Ishq haqida alohida asarlar yozilganini ta’kid etish lozim va Abu Ali ibn Sinoning “Risola fil ishq”, Ahmad G‘azzoliyning “Bahr ul-mahabba”, “Savonih ul-ushshoq” (Ishq metafizikasi), Ibn Arabiyning “Futuhot ul-makkiyya”, Sayfiddin Boxarziyning “Kitob risolai ishq” (“Ishq risolasi kitobi”), Shaxobiddin Suxravardiyning “Fi haqiqat al-ishq”(Ishq haqiqatlari), Sa’diy Sheroziyning “Besh majlis” va aql va ishq risolasi” nomli asarlari shunday asarlar sirasiga kiradi. So‘fiylik falsafasi va tasavvuf ta’limotiga ham tegishli asarlarda ishq, mayl, muhabbat, irodat masalalari aralashib ketgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Tadqiqotda analiz, sintez, tarixiylik, sinergetika va germenevtika usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O‘rta asr tasavvuf falsafasining rivojiga munosib hissa qo‘shgan, mazkur ta'limotning nazariy asoslarini ishlab chiqishda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan va hozirgi qadar bu mutasavvifning asarlaridagi falsafiy qarashlari kam o‘rganilgan mutasavviflardan biri bu Aziziddin Nasafiydir. Aziziddin Nasafiy o‘zining serma’no va chuqur tahliliy g‘oyalari bilan tasavvufning umumnazariy mavzulariga alohida e’tibor hamda juda ehtiyotkorlik bilan munosabat bildirgan. Nasafiy o‘zining yigirma ikki risoladan iborat bo‘lgan “Komil inson kitobi” asarining bir risolasi (yettinchi risolasi)ni ishq va uning tasavvufiy, falsafiy tahliliga bag‘ishlagan. Mutasavvifning fikriga ko‘ra, bir guruh darveshlar undan ishq haqida bitta risola tartib berishini so‘rashgan va Nasafiy bunga rozilik bildirgani, muhabbat, ishqning mar-

tabalari haqida so‘rashganini ma’lumot tarzida qoldirib, “...ammo ba’d, zaiflarning eng zaifi va faqirlarning xodimi, kamina, Aziziddin Muhammad Nasafiydan darveshlar–Alloh ularni yanada ko‘paytirsin, ishq haqida bir risola tartib berib, unda muhabbat nima, ishq nima, ishqning martabalari nechtaligi haqida ma’lumot berishimni so‘radilar. Ularning takliflarini qabul qildim hamda xato va gumrohlikdan panoh istab, Alloh taolodan madad va yordam so‘radim. Negaki, faqat U neniki istasa Qodir erur va so‘raganlarni ijobat qilishga muqtadir”[1]mazmunidagi fikrni keltirgan. Nasafiyning fikricha, ishq kuchli muhabbatdir, ya’ni boshqacha ta’kid etish mumkinki, muhabbatning haddan oshgan darajasidir.

Nasafiy fikrlarini bayon etar ekan, dastavval, to‘g‘ridan to‘g‘ri ishq masalasiga to‘xtalmaydi. Dastlab, mutasavvif zikr ahlining to‘rt (moyillik, irodat, muhabbat, ishq) martabasi borligi qayd etib etib, tasavvuf ahlidan kimgaki uruj muyassar bo‘lsa, to‘rtinchi martabada, zokir to‘rtinchi martabani egallamaguncha, ruhiga uruj muyassar bo‘lmas, deya fikr bildirgan, so‘ngra to‘rt martabaning mohiyatini sharhlashga o‘tgan. Bizning fikrimizcha, mutasavvifning to‘rt martabani sharhini berib, o‘tishdan asosiy maqsadi zikr ahlining qaysi martabada ekanliklarini bilishlari uchundir. Dastlabki martaba uldurkim, deydi Nasafiy, zokirning jismi xilvatxonada, tili zikrga mashg‘uldir, ammo ko‘ngli bozorda bo‘lib, dunyoning savdosi ko‘nglida pishar. Bu martabadagi zikrning ta’siri kamroq bo‘lsa-da, foydasi ham bor va aytish lozimki, solikning qalbi moddiy dunyoga aloqador bo‘ladi. Nasafiy ikkinchi martabadagi haqida gapirar ekan, zokir zikrga tushgan paytda ko‘ngli g‘oyib bo‘lar, zokir mashaqqat bilan ko‘nglini zikrga hozir etar. Ko‘pchilik zokirlar shu martabadadirlar va ko‘ngillarini qiyinchilik bilan zikrga to‘g‘rilaydi va bu martabadagilarning miqdori ko‘proq bo‘ladi. Uchinchi martabada zokir qalbiga g‘olib keladi va qalbini to‘liq nazorat qiladi, ya’ni zikr aytmasdan turolmaydigan bo‘lib qoladi. Zikr qalbni to‘liq qamrab oladi. Masalan zohiriy olamning biror yumushiga mashg‘ul bo‘lmoqchi bo‘lsa, ikkinchi martabadagi zokirlar qalbini mashaqqat bilan dunyo ishidan zikrga yo‘naltirganlaridek, bu endi zikrdan mashaqqat bilan dunyo ishiga yo‘naltiradi. Bu holat tasavvufda – qurb (Allohga yaqin bo‘lish) maqomi deb yuritiladi va soliklardan juda kam kishi bu maqomga erishadi. Nasafiyning xulosasiga ko‘ra, bu so‘zni qachonlardir sevgilisi bo‘lgan odamlargina tushunadi[2]. Zero, oshiq faqat o‘zining mahbubasi haqida gapirishni yaxshi ko‘radi va mahbubasini zikr etmasdan tura olmaydi. Bu holatda oshiq hamisha o‘z mahbubasi (Alloh)ni vasf etishi yoki boshqalar uning oldida sevgilisini maqtab turishlarini istaydi. To‘rtinchi martabaga kelib esa zikr etiluvchi (Alloh) ko‘ngilga g‘olib bo‘lar. Bu xuddi uchinchi martabada zikr qalbni to‘liq qamrab olganidek, bu martabada Alloh taolo ko‘ngli uyini butunlay qamrab oladi. Nasafiyning fikriga ko‘ra, ishq hech qanday sheriklikni xush ko‘rmaydi va toqat ham qilmaydi. Shuning uchun oshiq o‘z qalbini faqat ishqqa bag‘ishlashi va ishqdan boshqa barcha ehtiroslardan xalos qilishi lozim. Aslida, ishqning o‘zi ham insonning ichini o‘zidan boshqa barcha hirslardan tozalashdir. Mutasavvif yana bir o‘rinda ishqqa “soliklar Buroqi va tariqat ahlining ulovidir”[3] ta’rif bergan. So‘ngra ishq va aql o‘rtasidagi farqni ham antropologik, ham gnoseologik nuqtai nazardan tahlil qilib, “... aql ellik yilda to‘plagan narsani Ishq bir lahzada unga o‘t qo‘yar va oshiqni pok va musaffo etar. Oshiq bir lahzada erishgan narsaga solik yuz marta chillaga o‘tirganida ham eplolmaydi. Negaki, oqil dunyodadir, oshiq–oxiratda. Oqilning nazari Oshiqning sayrining qadamiga yetmas”,[4]deya fikrlarini bildirgan.

Ayni shu masalada Nasafiy quyidagi qarashni o‘rtaga tashlagan: “Ey darvesh! Bir olam borki, uni faqat his (besh tuyg‘u) idrok etar. Yana bir olam bordirki, uni faqat aql idrok eta olar. Yana bir boshqa olam bordirki, uni faqat ishq idrok etar. Shunga inonki, his va aqldan tashqari yana bir idrok kuchimiz bordirki, u ham bo‘lsa ishqdir. Ishq bilan anglangan narsa his va aql bilan idrok etilmas”. Nasafiyning yuqorida keltirilgan fikrlariga mutanosib tarzda Jaloliddin Rumiy “haqiqat tog‘ning cho‘qqisidir, bu tog‘ning etagiga aql ko‘magida borasan, tepasiga esa qalb qushi bilan chiqarsan. Bu yo‘q bo‘lish bizning ongimiz bilan idrok eta oladigan bir narsa emas. Zotan, aksariyat oriflar, aql bilan faylasuf, qalb so‘fiy bo‘lursan derlar”,[5] deya ishqning haqiqatni anglashdagi roliga yuqori baho bergan. Mahdumi A’zam Nasafiy va Rumiy singari ha-

[1] Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент, 2021, 93-бет.

[2] Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент, 2021, 94-бет.

[3] Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент, 2021, 95-бет.

[4] Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент, 2021, 95-бет.

[5] https://mumkundergi.com/tasavvufta-ask-makami/

qiqatni bilishda aql va ishq masalasidagi bahsga munosabat bildirib, unda ishqning rolini e'tirof etib, quyidagicha fikr bildirgan:

Sevgidur otash bu yerda aql do'd,
Sevgi kelgan onda, qochgay aql zo'd.[1]

Nasafiyning fikriga ko'ra, haqiqatni ko'radigan ikki ko'z bordir:

1. Boshimizda mavjud bo'lgan ko'z.
2. Qalb ko'zi.

Biz jismoniy ko'zlarimiz bilan moddiy olamning obyektlarini, qalb ko'zimiz orqali esa metafizik olamning haqiqatlarini mushohada etamiz. Moddiy narsalarni ko'radigan ko'zning mudabbiri (idorachisi, rahbari) bu aqldir. Qalb ko'zining jilosi va bezagi esa ishqdir. Aql uzoqni ko'radigan o'tkir nigohga ega bo'lsa-da, ishqning ko'rish saviyasi aqldan kengroq va keskin, ya'ni o'tkirroqdir.

Aziziddin Nasafiyning fikricha, ishq ikki turli bo'ladi.

1. Haqiqiy ishq.
2. Majoziy ishq.

Mutasavvif "Insoni komil kitobi" asarida haqiqiy ishq haqida yozishni lozim ko'rmagan. Lekin majoziy ishqni batafsil tushuntirib, majoziy ishqni haqiqiy ishqqa o'tish vazifasini bajaradi deb tushuntirgan. Ammo majoziy ishq faqat haqiqiy ishqqa yetkazgan taqdirdagina joiz bo'lishi mumkin. Nasafiyning fikricha, majoziy ishq haqiqiy ishqqa namuna bo'ladi. Majoziy ishqning xususiyatlarini anglagan kishi, haqiqiy ishqning ham o'ziga xosliklarini qiyoslash yo'li bilan tushunib oladi. Majoziy ishqning uch martabasi bor.

1. Avvalida, oshiq har kuni o'z ma'shuqasi yodida bo'lib, uning ko'yida ovora yurar,
2. Dilbarining uyi uning qiblasi bo'lib, har kuni uning uyini tavof qilar.

Shoyadki, uzoqdan bo'lsa ham, jamolini bir nazar ko'rarman, deb, ma'shuqasining eshigi va devoridan poylab yurar. Ma'shuqaning uyi ziyoratidan majruh dili rohat topar va dilining jarohatlariga malham bo'lar.[2]

Zero, ishq bir olovdir. Bu olovning joyi ham insonning asosiy tuzilishi bo'lgan qalbdir. Qalb ishqning vatanidir. Agar qalb bo'lmasa, ishqning vatani qayerda bo'lardi? Agar ishq bo'lmaganida, qalbning nima keragi bor edi? Insonni bu olamga erishtirgan yagona rahbar bu ishqdir. Nasafiy shu kabi nozik savollarga javob tariqasida qator fikrlarni ilgari surgan va yana bir o'rinda ishqqa o't (olov, otash) deb ta'rif berib: "Ey darvesh! Ishq bir o'tdirki, oshiq vujudiga tushar; bu o'tning makoni ko'ngildir. Ko'ngilga bu o't nazar yo'lidan kelar va ko'ngilda vatan tutar",[3] deb qayd etib,

Gar dil nabuvad kujo vatan sozad dil,
Var ishq naboshad, ba chi kor oyad dil.

(Ma'nosi:

Agar ko'ngil bo'lmasa, Ishq qayda vatan tutar,

Agar ishq bo'lmasa, ko'ngil nima kerak,[4] deb ta'kidlagan. Bu bosqichda ishq otashi oshiqning butun a'zolariga tarqaladi. Uni asta-sekin ichidan yondiradi. Uni poklaydi va tiniqlashtiradi. Natijada oshiqning qalbi juda nozik va shaffof bo'lib qoladi va shu sababli oshiq endi ma'shuqaning diydoriga bardosh bera olmaydigan holatga tushadi. Bu holda oshiq ma'shuqaning bir jilvasi bilan yo'q bo'lib ketadi. Mana shu ishqning maqomi payg'ambarlardan Muso (a.s.) payg'ambarning maqomidir.

Nasafiyning fikricha, inson faqat ishq tufayligina pok bo'lishi mumkin. Oshiq bo'lmagan pok bo'lolmaydi. Ammo oshiqning o'z ishqini oshkor qilishi o'ta xatodir. Ishqini izhor etgan kishi murdor bo'lib qoladi. Agar inson o'z sevgisini tilga olib, uni tashqariga to'kib solsa, uning yarim-yorti, noto'g'ri bo'lgan qalbi bu yo'lning o'rtasida to'xtab qoladi, boshqa yuqoriga ko'tarila olmaydi. Bunday qalb ham bundan keyin hech narsaga yaramaydi. Undan na dunyo, na oxirat va na Mavlo uchun biror narsa kutib bo'lmaydi. Aql va ishqning nuri birlashgan so'ng majhul (noma'lum) bo'lgan haqiqat kun issig'i kabi o'rtaga chiqadi.

---

[1] Жўзжоний А. Тасаввуф ва инсон (Масъул муҳаррир ва сўз боши муаллифи: А.Ҳ.Саидов). Т., "Адолат", 2001, 125-бет.

[2] Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент, 2021, 96-бет.

[3] Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент, 2021, 96-бет.

[4] Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент, 2021. 96-бет.

Zero, ishqning otashi insonni shirkdan va kasratdan qutqaradi. Insonning butun kuchlarini bir nuqtada jamlash imkonini beradi. Biroq ishqdan maqsad, Nasafiyning fikricha, xayolparastlarning ishqi emas. Nasafiyning nazarida, majoziy ilm g‘oya emas, balki vositadir.

Xulosa. Aql va ishq munosabati ko‘plab tasavvufiy va falsafiy asarlarning, ayniqsa, she’riyatning mavzusi bo‘lgan. Diniy va dunyoviy masalalarni tushunish va sharhlashda aqlning ahamiyati, shubhasiz. Biroq Aziziddin Nasafiy kabi mutasavviflar aqlning ahamiyatiga ishonish bilan birga, uni ko‘proq ikkinchi o‘ringa surib, ishqqa ustuvorlik berganlari, hatto ishq bilan safar qilganlari ma’lum haqiqatdir. Xulosa o‘rnida shuni qayd etish mumkinki, Aziziddin Nasafiyning ishq haqidagi tasavvufiy-falsafiy qarashlari bizning tasavvuf ontologiyasi va gnoseologiyasiga oid muammolarni yanada teran anglashimiz uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент, 2021, 95-бет.

(2). Жўзжоний А. Тасаввуф ва инсон (Масъул муҳаррир ва сўз боши муаллифи: А.Ҳ.Саидов). Т., “Адолат”, 2001, 125-бет.

(3). Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Тошкент, 2018, 117-бет.

(4). https://mumkundergi.com/tasavvufta-ask-makami/

Farxodjonova Nodira Farxodjon qizi (mustaqil tadqiqotchi (DSc). Farg‘ona davlat universiteti; uz.science@gmail.com)

JAMIYAT BARQARORLIGINI TA’MINLASHDA JADIDCHILARNING IJTIMOIY-FALSAFIY G‘OYALARI

Annotatsiya. *Jadidlar ilgari surgan ma’rifat, ta’lim-tarbiya islohotlari, milliy uyg‘onish va zamonaviylik g‘oyalari O‘zbekiston hamda butun Markaziy Osiyo hududida siyosiy, madaniy va ma’naviy o‘zgarishlar jarayoniga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Ushbu maqolada jadidchilik harakatining ijtimoiy-falsafiy g‘oyalari va ularning ijtimoiy taraqqiyot, milliy o‘zlikni anglash va jamiyat barqarorligini ta’minlashga oid fikr-mulohazalari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *jadidchilik, ijtimoiy-falsafiy qarashlar, milliy uyg‘onish, ma’rifatchilik, ta’lim islohoti, jamiyat barqarorligi, modernizatsiya, milliy o‘zlik.*

Фарходжонова Нодира Фарходжон кизи (независимый исследователь (DSc), Ферганский государственный университет; uz.science@gmail.com)

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ ДЖАДИДОВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ СТАБИЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА

Аннотация. *Идеи просвещения, образовательных реформ, национального возрождения и модернизации, выдвинутые джадидами, оказали значительное влияние на процессы политических, культурных и духовных преобразований в Узбекистане и во всём регионе Центральной Азии. В данной статье анализируются социально-философские идеи джадидского движения и их взгляды, касающиеся социального прогресса, осознания национальной идентичности и обеспечения стабильности общества.*

Ключевые слова: *джадидизм, социально-философские взгляды, национальное возрождение, просветительство, образовательная реформа, стабильность общества, модернизация, национальная идентичность.*

Farxodjonova Nodira Farxodjon qizi (Independent Researcher (DSc), Fergana State University; uz.science@gmail.com)

SOCIO-PHILOSOPHICAL IDEAS OF THE JADIDS IN ENSURING SOCIETAL STABILITY

Annotation. *The ideas of enlightenment, educational reforms, national revival, and modernization advanced by the Jadids had a profound impact on the political, cultural, and spiritual transformation processes in Uzbekistan and across the entire Central Asian region. This article analyzes the socio-philosophical ideas of the Jadid movement and their views on social progress, the awareness of national identity, and ensuring societal stability.*

Keywords: *jadidism, socio-philosophical views, national revival, enlightenment, educational reform, societal stability, modernization, national identity.*

Kirish (Introduction). XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida yuz bergan tub o‘zgarishlar jarayonida jadidchilik harakati milliy uyg‘onish paradigmasi sifatida shakllandi. Ushbu harakatning ijtimoiy-falsafiy g‘oyalari jamiyatning sotsiomadaniy transformatsiyasi, modernizat-

sion dinamikasi va barqaror rivojlanish strategiyalarida muhim o‘rin tutdi. Jadidlar o‘z davrida normativ-huquqiy islohotlar, ma’naviy-ma’rifiy modernizatsiya hamda ijtimoiy hamjihatlik konsepsiyalarini ilgari surib, ta’lim tizimini yangilashni jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishning eng muhim omili sifatida ko‘rganlar. Ular ilgari surgan sekulyar ta’lim modeli, kritik tafakkurni rivojlantirish va ilmiy bilish metodologiyasini joriy etish orqali ijtimoiy ongni yangilashga intilgan. Shuningdek, jadidchilik ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda sotsial kapitalni mustahkamlash, millatlararo va dinlararo bag‘rikenglikni rivojlantirish, hamda global modernizatsiya jarayonlariga moslashish zarurligini ta’kidlagan. Ularning qarashlari bugungi kunda ham milliy identitetni saqlagan holda demokratik institutlarni rivojlantirish va barqaror rivojlanish strategiyalarini amalga oshirishda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev haqli ta’kidlaganidek: “…taraqqiyparvar ajdodlarimizning ilg‘or g‘oya va qarashlarini tadqiq etish va tizimlashtirish, Turkiston jadidlarining milliy davlatchilik rivojidagi o‘rni va ta’sirini o‘rganish, XX asrning birinchi choragida ular tomonidan barpo etilgan davlat tuzilmalarining qonunchilik bazasini tahlil qilish, dunyoviy, huquqiy va demokratik jamiyat qurishga qaratilgan faoliyatiga tarixiy baho berish, Yangi O‘zbekiston va Uchinchi Renessansni bunyod etishda ushbu merosning mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qilishi” [1], shubhasiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mashhur jadidshunos olim, professor Begali Qosimov “jadidchilik” tushunchasining kelib chiqishi haqida to‘xtalib, uning mohiyati to‘g‘risida chuqur keng ma’noli fikr bildirgan:“Jadidchilikning” asosida “jadid” so‘zi yotadi. “Jadid”ning ma’nosi “ya-ngi” demakdir. U shunchaki “yangi” yo bo‘lmasa, “yangilik tarafdori” degani emas. Balki “yangi tafakkur“, “yangi inson”, “yangi avlod” singari keng ma’nolarni o‘zida mujassam etgan [2].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida jadidchilikning shakllanishi va rivojlanishini o‘rganishda M. Abdurashidxonov, A.Avloniy, M.Behbudiy, A.Fitrat, A.Qodiriy, Alixonto‘ra Sog‘uniy, Elbek, Cho‘lpon kabi jadid namoyandalarining asarlari birlamchi manba sifatida muhim ahamiyatga ega. Fitratning “Milliy til”, Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarlari o‘sha davrdagi ijtimoiy ong, ta’lim-tarbiya islohoti va milliy uyg‘onish jarayonlarining nazariy asoslarini ochib beradi [3].

Sovet davri tadqiqotlarida (S.A.Azimjonov, H.Komilov, R.Qo‘chqorov) jadidchilik harakati ko‘proq siyosiy-ideologik kontekstda talqin qilinib, uning milliy uyg‘onishdagi o‘rni cheklangan tarzda yoritilgan. Mustaqillikdan keyingi davrda esa (A.Abdug‘afurov, M.Jo‘rayev, O.Muhiddinov) jadidchilik merosini qayta baholash, uning milliy o‘zlikni shakllantirish va jamiyat barqarorligini mustahkamlashdagi o‘rni bo‘yicha ko‘plab ilmiy izlanishlar olib borildi.

Zamonaviy falsafiy va tarixiy tadqiqotlarda (A.Saidov, Sh.Yusupov, N.Norqulov) jadidchilikning modernizatsion harakat sifatidagi mohiyati, uning aksiosotsial tizimga qo‘shgan hissasi hamda sotsiomadaniy transformatsiya jarayonidagi roli chuqur tahlil qilinmoqda. Xususan, milliy identitetni mustahkamlash, ma’naviy uyg‘onish va ijtimoiy integratsiya kabi masalalarda jadid g‘oyalarining nazariy va amaliy ahamiyati keng yoritilgan. Shuningdek, xorijiy adabiyotlarda (Adeeb Khalid, Edward Allworth, Marianne Kamp) jadidchilik Markaziy Osiyo modernizatsiyasining tarkibiy qismi sifatida talqin etilib, uning postkolonial nazariya, modernizm konsepsiyalari va ijtimoiy taraqqiyot modellari bilan uyg‘unligi o‘rganiladi. Bu tadqiqotlar jadidchilikni nafaqat tarixiy fenomen, balki hozirgi davr ijtimoiy-falsafiy tahlilining dolzarb mavzusi sifatida baholash imkonini beradi.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, jadidchilarning ijtimoiy-falsafiy qarashlari jamiyat barqarorligini ta’minlashning konseptual asosi sifatida o‘rganilgan bo‘lsa-da, bu masalani zamonaviy global chaqiriqlar, ma’naviy xavfsizlik va rivojlanish strategiyalari kontekstida yanada chuqur tadqiq etish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur maqolada jadidchilarning ijtimoiy-falsafiy qarashlari, uning jamiyat barqarorligiga ta’siri va zamonaviy ijtimoiy taraqqiyot konsepsiyalari bilan o‘zaro aloqasi komparativ-tarixiy tahlil asosida o‘rganiladi. Tadqiqot, jadidchilik merosining bugungi sotsial barqarorlik paradigmasi doirasidagi metodologik ahamiyatini aniqlashga qaratilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Jadid mutafakkirlarining ijtimoiy-falsafiy qarashlari ma’rifatparvarlik, milliy uyg‘onish va ijtimoiy transformatsiya tamoyillari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular ijtimoiy institutlarni isloh qilish orqali siyosiy barqarorlik va madaniy yuksalishga erishishni maqsad qilgan. Jadidchilik harakatiga hamohang faoliyat ko‘rsatgan, ensiklopedik olim Ahmad Donish ijtimoiy erkinlik va taraqqiyot tafakkur formatiga yangi g‘oyalar va tamoyillarni kiritdi. Mazkur tafakkur formatida quyidagi attraktorli konstruktiv konseptual elementlar markaziy o‘rinni egallagan: insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, jamiyat manfaatlarini ko‘zlash, ozodlik va taraqqiyotga intilish, milliy o‘zlikni anglash va boshqalar [4].

Inson ma’rifati va ma’naviyatini yuksaltirishga bo‘lgan ehtiyoj keng qamrovli ijtimoiy-hayotiy hodisa sifatida jamiyatdagi barcha ijtimoiy munosabatlar tizimiga chuqur singib bormoqda. Mazkur jarayon nafaqat shaxsning intellektual va ma’naviy salohiyatini oshirishga, balki ijtimoiy barqarorlik, madaniy taraqqiyot va ma’naviy-ma’rifiy immunitetni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, “tafakkur” va “sog‘lom tafakkur” kategoriyalari o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, aqliy-mantiqiy munosabatlarni tartibga soluvchi, inson faoliyatini baholashda mezon vazifasini bajaruvchi muhim metodologik tushunchalar sifatida namoyon bo‘ladi. Ular ijtimoiy ong va axloqiy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlab, shaxsning ham, jamiyatning ham strategik rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashda hal qiluvchi omil sifatida maydonga chiqadi. Bu borada, Behbudiyning quyidagi fikri juda ham chuqur ma’noga ega: “Ey muhtaram, yoshlar! Aziz birodarlar, o‘g‘il to‘ylarig‘a sarf qilaturgon aqchalaringizni mana shul zamoni yo‘lig‘a sarf etingiz, sizdan o‘g‘lingizg‘a mol meros qolmasin, balki, albatta, ilm va tarbiya meros qolsin” [5].

Umuman olganda, jadidchilik g‘oyalari hozirgi zamon ijtimoiy falsafasi va milliy siyosat konsepsiyasi doirasida chuqur tadqiq etilishi lozim. “Buyuk ma’rifatparvar bobolarimiz tomonidan olg‘a surilgan g‘oyaviy-siyosiy, ijtimoiy-ma’rifiy va huquqiy-axloqiy qarashlar, turli millat va elatlar o‘rtasida bag‘rikenglik va hamjihatlik tamoyillarini qaror toptirish bilan birga, milliy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan intilishlar hozirgi murakkab va tahlikali zamonda barchamiz, avvalo, yoshlarimiz uchun chinakam ibrat namunasidir. Ularning hayoti va jasorati bugungi tinch va osoyishta kunlarga osonlik bilan erishilmaganini eslatib, milliy istiqlolimizni, jonajon Vatanimizni ko‘z qorachig‘iday asrashga doimo da’vat etib turadi”[6].

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, jadidchilik harakati nafaqat o‘z davrida, balki bugungi ijtimoiy taraqqiyot jarayonlarida ham dolzarb ahamiyatga ega bo‘lgan ijtimoiy-falsafiy konsepsiyalar tizimini yaratdi. Ularning ilgari surgan ma’rifatparvarlik paradigmasi, pedagogik modernizatsiya tamoyillari, milliy identitetni mustahkamlash strategiyalari va ijtimoiy ongni yangilash modeli jamiyat barqarorligi uchun zarur bo‘lgan aksio-sotsial asosni shakllantirdi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Jadidchilik konsepsiyasida ta’lim-tarbiya islohoti orqali inson kapitalini rivojlantirish, sotsiomadaniy barqarorlikni ta’minlash va milliy uyg‘onish jarayonini institutsionalizatsiya qilish kabi vazifalar belgilab qo‘yilgan. Bu yondashuv nafaqat mustamlaka davridagi ijtimoiy inqirozlarni yumshatishga, balki uzoq muddatli barqaror rivojlanish strategiyasini shakllantirishga xizmat qilgan.

Zamonaviy sharoitda jadidchilik merosining metodologik va gnoseologik ahamiyati shundaki, u hozirgi milliy taraqqiyot strategiyalari bilan uyg‘unlashib, ma’naviy xavfsizlik, ijtimoiy integratsiya va madaniy barqarorlikni ta’minlashning nazariy asosini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “Jadidlar: milliy o‘zlik, istiqlol va davlatchilik g‘oyalari” mavzusidagi konferensiyadagi nutqidan. Toshkent, 2023-yil, 11-dekabr.

(2). Qosimov Begali. Milliy uyg‘onish. T., “Ma’naviyat”, 2002, 49-bet.

(3). Farxodjonova N. Jadidlar g‘oyalarining jamiyat ma’naviy-ma’rifiy hayotiga ta’siri. “Tamaddun nuri” jurnali, 2025, 67-son, c. 252–255.

(4). Muhammadjonova L. Dilshod Barno ijodida ma’naviy-axloqiy g‘oyalar inikosi. O‘zbek falsafasi tatixi. III jild, T., “Muharrir” nashriyoti, 2020, 134–142-betlar.

(5). Jadidlar. Mahmudxo‘ja Behbudiy. T., “Yoshlar” nashriyot uyi, 2022, 156-bet.

(6). Prezident Shavkat Mirziyoyevning “Jadidlar: milliy o‘zlik, istiqlol va davlatchilik g‘oyalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga tabrigi //https://president.uz/oz/lists/view/6919

Gulova Anorgul Axtamovna (Andijon davlat universiteti doktoranti (DSc);
e-mail: Gulovaanorgul2@gmail.com)

ALISHER NAVOIYNING IJTIMOIY-ANTROPOLOGIK QARASHLARIDA MILLATLARARO TOTUVLIK VA TINCHLIKSEVARLIK G‘OYALARI

Annotatsiya. *Navoiy ijodini odam mavjudligining axloqiy murakkabliklarini tasarruf etish uchun umrboqiy qo‘llanma qilgan omil bu uning axloqiy mavhumlikni tan olishi hamda umumbashariy axloqni targ‘ib etishidir. Allomaning axloqiy g‘oyalarini tadqiq etarkanmiz, Navoiyning insonparvarlikka qo‘shgan ulushi hamda uning axloqiy negizlarining hozirgi vaqtda har doimgidan ham muhimligini ko‘ramiz. Xususan, Navoiy ma’naviy merosida millatlararo totuvlik va tinchliksevarlik g‘oyalari targ‘iboti ustunligi ko‘zga yaqqol namoyon bo‘ladi. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning ijtimoiy-antropologik qarashlarida ilgari surilgan millatlararo totuvlik va tinchliksevarlik g‘oyalari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *millatlararo totuvlik va tinchliksevarlik, saxovat, adolat, ma’naviyat, ma’rifat, tafakkur, jamiyat, ta’lim, e’tiqod.*

ИДЕИ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ И МИРОТВОРЧЕСТВА В СОЦИАЛЬНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация. *Именно признание моральной абстракции и утверждение общечеловеческой морали сделали творчество Навои жизненным путеводителем по моральным сложностям человеческого существования. Изучая нравственные идеи ученого, мы видим, что вклад Навои в гуманизм и его нравственные основы сегодня значим как никогда. В частности, отчётливо видна главенствующая роль пропаганды идей межнационального согласия и миротворчества в духовном наследии Навои. В данной статье анализируются идеи межнационального согласия и миротворчества, заложенные в социально-антропологических воззрениях Алишера Навои.*

Ключевые слова: *межнациональное согласие и мир, щедрость, справедливость, духовность, просвещение, мысль, общество, образование, вера.*

THE IDEAS OF INTERETHNIC HARMONY AND PEACEMAKING IN ALISHER NAVOI'S SOCIO-ANTHROPOLOGICAL VIEWS

Annotation. *What made Navoi's work a lifelong guide to the moral complexities of human existence is his recognition of moral abstraction and the promotion of universal morality. Studying the scholar's moral ideas, we see that Navoi’s contribution to humanism and its moral foundations are more important than ever today. In particular, the primacy of the promotion of the ideas of interethnic harmony and peacemaking in Navoi’s spiritual heritage is clearly visible. This article analyzes the ideas of interethnic harmony and peacemaking put forward in Alisher Navoi’s socio-anthropological views.*

Key words: *Interethnic harmony and peace, generosity, justice, spirituality, enlightenment, thought, society, education, faith.*

Kirish. “Mahbub ul-qulub”da ko‘tarinki ruh hamda purhikmat ohangda yozilgan jumlalar talayginani tashkil qiladi. Mutafakkir xalqning og‘irini yengil qilish ilinjida harakat qiladigan, saxovatpesha, oliyjanob, halol, odil kishilarni ulug‘laydi. Darhaqiqat, odam qandaydir mavhum tushuncha bo‘lmay, aksincha, u o‘z hunari, kasbi, xalq orasida egallagan mavqeyi bilan aniq bir shaxsdir. Navoiy bilan zamondosh insonlarni nazarda tusak, bu hunarmandlar, dehqonlar, savdogarlar, olimlar, ijodkorlar, amirlar, shohlar va boshqalardan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Mahbub ul-qulub”da alloma ushbu ijtimoiy tabaqalarning barchasini birin-ketin ta’riflab, har bir toifaning ham yaxshi-yomoni borlig‘ini tahlil qilib beradi.

Mana shu kabi qarama-qarshi toifa vakillarini bir-biriga zid qo‘yib tasvirlash “Hayrat ul-abror” asarida ham uchraydi. Buyuk mutafakkir odobli va odobsiz odam, saxiy va baxil kishi, odil va zulmkor shoh, olim va johil, rost qavl va riyokor shayxlar to‘g‘risida yozib, jamiyat uchun ulardan keladigan naf yoki ziyonni ko‘rsatib beradi. Misol uchun, ilmning fazilati hamda nodonlikning kasofati xususida o‘n birinchi maqolatda fikr yuritiladi:

Dahr ishi to xalq ila bo‘lmish sitez,
Xordurur olim-u johil aziz. [1]

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda ilmiy bilishning tarixiylik, ilmiy xolislik, mantiqiylik va vorisiylik, qiyosiy-tipologik, germenevtika kabi usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Zamona zolimlikni sevsa, nokas, zulmkorlarga amal, mansab pillapoyasiga chiqish nasib qiladi, “ahli ilm” esa xor-u zor bo‘ladi.

Fe’li yomon topsa rafi’ aylabon,
Hukmiga olamni mute aylabon. [1]

Yomon kimsa o‘zgalarni o‘ziga tobe’ qilsa, yaxshi kishilar, oqil hamda donishmand insonlar ahvoli tang bo‘ladi, la’l kabi qimmatbaho, oqko‘ngil insonlar “ko‘hi bolo ostida g‘amnok” umr kechiradilar. Alisher Navoiy fe’l-atvori, yurish-turishi darrandadik bo‘lgan pastkashlar hukmdor saroyida izzat-ikromda umrguzaronlik qiladilar deydi. Alloma ilm o‘rganishning qiyinchiliklarini qalamga oladi. Bir burda nonga zor, cho‘ntagida bir chaqasi yo‘q mulavachchalar achinarli holatda madrasalarda kecha-yu kunduz ta’lim olib, yangi ilmlarni o‘zlashtiradilar, o‘z oldilariga qo‘ygan maqsadlariga yetishish yo‘lida hamma narsadan, hattoki dunyoviy hoyu havaslardan ham o‘zlarini tiyadilar:

G‘urbat aro holi yomondin yomon,
Har ne yok andin yomon, andin yomon. [1]

Ammo, Alisher Navoiy “bir johili qotilvash”, “so‘zi ham, o‘zi ham noxush” iymon-e’tiqoddan nari zolim kimsalar amalu mansab egasiligi, mulm sohibi ekanligidan kuyunadi. Bundan ham ajablanarlisi, bu

johil, nokaslar xizmatida bir qancha donishmandu olimlar yurib, ularga mulozimlik qiladi. Alloma bu toifa olimlarga nafrat bilan qaragan. Alisher Navoiy qanchalik qiyin ahvolda bo‘lsang ham nodon, zolim kimsaning xizmatini qilma, qaddingni tik tutib, ozod yurgin, deya uqdiradi:

Ilmni kim vositayi joh etar
O‘zini-yu xalqini gumroh etar. [1]

Insonlarga ilm mansab, martaba uchun vosita emas, aksincha, el-u yurt koriga yarash, unga naf keltirish qurolidir. Sohibi ilm foniy dunyo ne’matlariga mehr qo‘ymasligi lozim:

Solmasa ko‘z jifai dunyo sori,
Boqmasa tuz dunyi foni sori.
Oni sharaf gavharining koni bil,
Gavhar-u kon har ne desang, oni bil. [1]

Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinib turibdiki, mutafakkir ilm egallashni kishining muhim xislatlatlaridan deb biladi. Shuningdek, alloma o‘z zamonasining real holatlarini nazarda tutib, nochor, ijtimoiy ko‘makka muhtoj ijtimoiy ko‘makka muhtoj kishilar farzandlari uchun ilm cho‘qqilarini zabt etishning juda ham mushkulligi, bundan ham yomoni shu qiyinchiliklar bilan ilm egallaganlar jamiyatga xor-u zor, johillar esa farog‘atda hayot kechirishini afsus va nadomatlar bilan bayon qilgan. Alisher Navoiy gumanizmining kuch-qudratini kuchaytirgan, uning qarashlarining ta’sirchanligini oshirib, hayotiyligini ta’minlagan omil bu – mutafakkirning jamiyatdagi turli nohaqliklar, past-balandliklarni ochiq-oydin bayon qilishidir. Oyatlarda ham ilm ulug‘lanadi: “Kim ilm talab qilish yo‘liga tushsa, Alloh unga jannatning yo‘lini yengllashtiradi. Oyati karima va hadisi shariflarda zikri kelgan ilmdan murod barcha foydali ilmlar bo‘lib, ularga qilingan va’dalarga iymon va ixlos bilan uringan mo‘min-musilmonlar, albatta, erishadilar” [2].

Ma’naviyatimiz sarchashmalari ichida Alisher Navoiy ma’naviy merosi alohida ahamiyat kasb etadi. “Beshlik”ning daslabki dostoni “Hayrat ul-abror”dan o‘rin olgan olti maqolat odam ko‘rki va ziynati bo‘lgan insoniy xislatlar: odob, sabr, saxiylik, muhabbat, vafo, halollik, rostlik hamda ilmlilik tavsifiga bag‘ishlangan. Muallif shu bilan cheklanib qolmasdan, mazkur fazilatlarning qarama-qarshisi bo‘lgan illatlar tanqid ostiga olinadi. Alloma har bir bo‘limda ushbu fazilatlar haqida mulohaza yuritib, aynan shu xislat mazmunini yana ham chiqurroq ochib beruvchi ibratomuz hikoya ham bayon qilinadi. Navoiy dostonni yaratishda islom dinining maqaddas manbalari Qur’oni karim va Hadisi shariflardan umumli foydalangan hamda betakror she’riy san’at namunalarini ijod qilgan.

Alisher Navoiyning saxiylik to‘g‘risidagi fikrlaridan uning nafaqat islom dini, qolaversa, tasavvuf ta’limoti g‘oyalarining bilimdoni ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Oni saxiy anglag‘il, ey hushmand,
Kim oni davlat qilibon sarbaland.
Holi agar yaxshi durur, gar taboh.
Kimsadin etmas tamayi mol-u joh. [1]

Mazkur misralar Quroni karimning Oli Imron susurasi 134-oyati ma’nosi bilan hamohang*: “Ular (mazkur taqvodorlar) farovonlik va tanglik kunlarida ham xayr-sadaqa qiladigan, g‘azablarini yutadigan, odamlarni (xato va kamchiliklarini) afv etadiganlardir. Alloh ezgulik qiluvchilarni sevar”.*

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash mumkinki, Alisher Navoiy o‘z ma’naviy merosida insoniyat uchun zarur bo‘lgan chin insoniy sifatlar: insonparvarlik, millatlararo totuvlik, tinchliksevarlik, odob, qanoat, karam, vafo, ishq, ilmlilik, halollik, rostlik kabilarni yorqin badiiy bo‘yoqlarda tasvirlaydi. Shu bilan birga, mazkur xislatlarning qarama-qarshisi bo‘lgan xasislik, beodoblik, ta’magirlik, yolg‘onchilik va johillik singari zamima axloqlarni keskin tanqid qiladi.

Alisher Navoiy axloqiy nuqtayi nazarining o‘ziga xos jihati uning universalligidir. Alloma o‘z ma’naviy *merosida aksariyat holatda diniy chegaralardan o‘tib, axloqiy qonun-qoidalarning universalligiga urg‘u qaratadi.* Uning nasriy va nazmiy merosida axloqiy qadriyatlar bashariyatni jipslashtiruvchi kuch sifatida xizmat qilishi, har xil turdagi madaniyat hamda e’tiqodlar o‘rtasida hamfikrlilik va hamkorlikni yuksaltirishi lozim degan qarash ustuvorlik qiladi. Mutafakkir asarlari axloqiy hikmatning bebaho xazinasi hisoblanadi. Navoiy ijodini odam mavjudligining axloqiy murakkabliklarini tasarruf etish uchun umrboqiy qo‘llanma qilgan omil bu uning axloqiy mavhumlikni tan olishi hamda umumbashariy axloqni targ‘ib etishidir. Allomaning axloqiy g‘oyalarini tadqiq etarkanmiz, Navoiyning insonparvarlikka qo‘shgan ulushi hamda uning axloqiy negizlarining hozirgi vaqtda har doimgidan ham muhimligini ko‘ramiz:

Odamiy ersang demakim odamiy,
Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami. [1]

Yurtboshimizning olib borayotgan siyosati: shaxsga e’tibor hamda sifatli ta’lim g‘oyasi ostidagi dolzarb ishlar, imzolagan normativ-huquqiy hujjatlar, yoshlar hamda biznesni qo‘llab-quvvatlash va texnologiya bilan mushtaraklikda olib borilayotgan islohotlar to‘g‘ridan to‘g‘ri yuqoridagi baytda ifodalangan g‘oya bilan hamohangdir.

Zamonlar o‘zgaradi, dunyoqarashlar yangilanadi. Zamonamiz degan masalaga-Navoiy merosi, ma’naviy-axloqiy go‘yalarining zamonaviy ahamiyati, qimmati degan masalaga yanada yaqinroq bo‘lish, ularni hayotga tadbiqan idrok va targ‘ib qilish imkoniyati va zaruriyatini tug‘diradi [3]. Ayni paytda el va yurtga fidoyilikning ahamiyati har doimgidan ham muhimroqligini yana ham chuqurroq anglash boshqaruvni amalga oshiruvchilarnigina emas, balki zamon taqozosi sifatida yuzaga chiqmoqda. Vatanimizda bir qancha islohotlar amalga tatbiq etilib, ilm-fanga alohida e’tibor berilishiga urg‘u qaratilmoqda. Alisher Navoiy ma’naviy merosi qahramonlari qarashlari XXI asrning ko‘pgina dolzarb muammolariga samarali yechim topishga biz va zamonamizga yorqin mayoq vazifasini o‘taydi:

– bugungi kunda o‘zining kuch-qudratini haddan oshiq deb bilib, endi rivojlanish yo‘liga o‘tayotgan xalqlarga tajovuzkorlik siyosatini ochiq va xufyona olib borayotgan davlatlarning qing‘ir xatti-harakatlarini oshkor qilishda;

– mana man degan ba’zi mamlakatlarning millionlab aholisi ishonchiga sazovor bo‘lmagani sababli o‘zi tarafidan saylangan boshqaruvchini siyosatni tark etsin deb, ko‘chalarda isyonlar qilayotganigi o‘xshagan bir qancha jiddiy muammolarga yechim qidirish hamda topishda;

– murosa yo‘lini tanlab, o‘zaro tinch-totuv hayot kechirish o‘rniga bir-birlariga nisbatan amalga oshirayotgan zo‘ravonlik vaziyatlarini bartaraf qilishda;

– globallashuvning salbiy ta’siri sababli mard o‘g‘lonlar o‘zini va millatini oyoqqa turg‘izish maqsadida ish izlab boshqa davlatlarda darbadar kezayotganida;

– quldorlik tuzumi paytidan ham boshqacharoq shaklda ko‘zga tashlanayotgan odam savdosi degan ofat keng quloch yozayotgan vaziyatda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Alisher Navoiy. MAT. 10 jildli, 6-jild, Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2011.

(2). Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Olam va odam, din va ilm. Toshkent, 2021, 66–67-betlar.

(3). Очилова М. Алишер Навоий маънавий-ахлоқий қарашларининг ижтимой фалсафий таҳлили. Фалс. фан. док. (PhD)...дисс., Бухоро, 2024, 98-бет.

Otaqulov Nodirjon Baxromaliyevich (O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti, PhD;
E-mail: nodirorient@gmail.com)

KOLLOKVIAL VA SUBKOLLOKVIAL FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada fransuz va o‘zbek tillaridagi kollokvial hamda subkollokvial frazeologik birliklarning pragmatik xususiyatlari tilshunoslik doirasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosida kompleks tarzda tahlil etilgan. Tadqiqot davomida til tizimidagi kollokvial va subkollokvial frazeologizmlarning tutgan o‘rni aniqlanib, ularning kommunikativ-funksional, ijtimoiy-diskursiv roli va stilistik xarakteristikasi ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, bu frazeologik birliklarning leksikografik manbalarda qanday tasvirlanganiga tayanib, ularni tanlab olish mezonlari, uslubiy qatlamlarga mansubligi, kommunikativ kontekstda ifoda etilish darajasi aniqlashtirilgan.*

Kalit so‘zlar: *kollokvial, subkollokvial, frazeologizm, funksional-stilistik, pragmatik, kommunikativ, ekspressiv, so‘zlashuv tili.*

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОЛЛОКВИАЛЬНЫХ И СУБКОЛЛОКВИАЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация. *В данной статье комплексно проанализированы прагматические особенности коллоквиальных и субколлоквиальных фразеологических единиц французского и узбекского языков на основе научных исследований, проведённых в области лингвистики. В процессе исследования определено место указанных фразеологизмов в системе языка, рассмотрены их коммуникативно–функциональная, социально-дискурсивная роль и стилистические характеристики. Кроме того, на основе лексикографических источников уточнены критерии отбора таких единиц, их принадлежность к стилистическим уровням, а также степень выраженности в коммуникативном контексте.*

Ключевые слова: *коллоквиальный, субколлоквиальный, фразеологизм, функционально–стилистический, прагматический, коммуникативный, экспрессивный, разговорный речь.*

PRAGMATIC FEATURES OF COLLOQUIAL AND SUBCOLLOQUIAL PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation.*, This article presents a comprehensive analysis of the pragmatic features of colloquial and subcolloquial phraseological units in French and Uzbek, based on scholarly linguistic research. The study identifies the place of such phraseologisms within the language system and examines their communicative–functional load, socio-discursive role, and stylistic characteristics. Additionally, relying on lexicographic sources, the criteria for selecting these units, their stylistic attribution, and the degree of their expression in communicative contexts are clarified.*

Keywords: *colloquial, subcolloquial, phraseology, functional–stylistic, pragmatic, communicative, expressive, colloquial speech.*

Kirish. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda kollokvial va subkollokvial frazeologik birliklar tahlili tilning funksional-stilistik qatlamlarini o‘rganishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ularning ichki shakily komponent tuzilmasi, semantik o‘ziga xosligi va og‘zaki nutqdagi ekspressiv-pragmatik imkoniyatlarini o‘rganish til birliklarining real kommunikativ holatdagi faolligini ochib berishda alohida dolzarblik kasb etadi.

Mazkur tadqiqotda kollokvial va subkollokvial frazeologizmlarning pragmatik-funksional xususiyatlari tizimli asosda o‘rganilib, ularning kommunikativ vazifalari, diskursdagi stilistik o‘rni hamda semantik strukturalari tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari ushbu turkumdagi frazeologik birliklarning kommunikativ-pragmatik ahamiyatini ochib berish, shuningdek, ularni uslubiy jihatdan tasniflash orqali tilning funksional-stilistik differensialligini aniqlashtirish imkonini beradi.

Frazeologiya sohasidagi qiyosiy-taqqoslama tadqiqotlar so‘nggi o‘n yilliklarda tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida jadal rivojlanmoqda. Qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar frazeologiyasini tahliliy solishtirish ularning formal, semantik, funksional va lingvomadaniy umumiy hamda differensial xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Y.F.Arsenteva ta’kidlaganidek, “frazeologiyaning umumiy nazariyasini ishlab chiqish hamda tadqiq qilinayotgan tillarning umumiy va farqlanuvchi belgilarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi” [5;3-b.]. Ana shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, tillararo qiyosiy frazeologik tadqiqotlar nafaqat umumiy tilshunoslik, balki lingvomadaniyatshunoslik, tarjima nazariyasi,

funksional stilistika va chet tillarini o‘qitish metodikasi sohalari uchun ham metodologik va amaliy manba vazifasini bajaradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mazkur mavzu bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, so‘zlashuv tili, uning tabiati va funksional xususiyatlarini pragmatik nuqtayi nazardan o‘rganishga qaratilgan izlanishlar bir qator yetuk tilshunos olimlar, jumladan, Sh.Balli, Y.M.Skrebnev, V.A. Xomyakov, A.Mamatov, Sh.Safarov, M.Hakimov, N.D.Arutyunova, L.Kalve, D.Fransua–Jeje, F.Gade, J.–P.Gudaye, P.Giro, I.G.Rey va boshqalar tomonidan olib borilgan.

Xususan, XX asr boshlaridayoq Sharl Balli so‘zlashuv tilini (betakalluf tili) badiiy til bilan qiyosiy tahlil qilib, uning asosiy obyekti sifatida jonli, tabiiy ravishda vujudga kelgan og‘zaki nutqni e’tirof etgan edi. Uning fikricha, badiiy til estetik maqsadlarga yo‘naltirilgan bo‘lsa, so‘zlashuv tili hayotiy kontekst bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi va fikr ifodasining bevosita vositachisiga aylanadi [6;18-b.]. Sh.Ballining bu qarashlari, keyinchalik, P.Giro, A.Frey va boshqa tadqiqotchilar tomonidan rivojlantirilib, so‘zlashuv tili milliy tilning umumiy grammatik tizimi ichida alohida subsistema sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin degan ilmiy xulosaga olib keldi [8;35–38-b.]. Ushbu yondashuv so‘zlashuv tilining lingvistik tahlil doirasida mustaqil obyekt sifatida rasmiylashtirilishiga zamin yaratdi.

Kollokvial va subkollokvial leksika, frazeologizmlarni adabiy til doirasida baholash masalasi keng muhokama qilindi. V.A.Salyaev [13;7-b.], Y.A.Skrebnev [14;40–45-b.] singari olimlar kollokvial va subkollokvial elementlarni adabiy tilning stilistik tizimi doirasida tahlil qilish zarurligini ta’kidladilar. So‘zlashuv tili o‘zining ekspressiv funksiyasi bilan adabiy tilning yuqori stilistik registrlari uchun ham zarur resurs hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda kollokvial va subkollokvial frazeologik birliklarning nutqiy munosabatdagi o‘rni va funksional imkoniyatlarini tahlil etishda zamonaviy frazeologik tadqiqotlarning asosiy metodlari majmuaviy tarzda qo‘llanilgan. Xususan, A.V.Kunin tomonidan ishlab chiqilgan frazeologik identifikatsiya hamda frazeologik tahlil metodlari, lug‘aviy definitsiyalar va real kontekstda qo‘llanilgan birikmalarni o‘rganishga asoslangan kontekstual tahlil, shuningdek, komponentli tahlil metodi asosiy vosita sifatida xizmat qilgan.

Bundan tashqari, A.D.Rayxshteyn tomonidan ishlab chiqilgan frazeologik birliklarning qo‘llanilish chastotasi va stilistik bo‘yoqdorlik darajasini aniqlashga xizmat qiluvchi semantik tahlil metodidan foydalanilib, kollokvial va subkollokvial frazeologizmlarning semantik tuzilmasi aniqlashtirilgan. Ushbu metodologik yondashuv frazeologik birliklarning kommunikativ-pragmatik funksiyalarini aniqlash, ularning nutqiy kontekstdagi ekspressiv yuklamasini belgilash hamda uslubiy mansubligini aniqlab berish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. A.V.Kunin ta’kidlaganidek, frazeologik birlik bu “o‘zgaruvchan birikmalarni keltirib chiqaruvchi struktur–semantik modellar asosida hosil qilinmaydigan murakkablashtirilgan semantikaga ega bo‘lgan barqaror birlikdir” [9;5-b.]. Kollokvial va subkollokvial frazeologik birliklar mana shu frazeologizmlar doirasining periferiya qismini tashkil qilgan holda, funksional-stilistik chegaradagi janrlar bilan aloqadorligi tufayli lingvomadaniy tahlilda alohida o‘rin tutadi.

Avvalo, kollokvial va subkollokvial leksikani normativ–stilistik nuqtai nazardan baholash tendensiyasi mavjud bo‘ldi. Fransuz tilshunosligida adabiy til va so‘zlashuv tili munosabatlari uzoq vaqt davomida ziddiyatli xarakter kasb etdi. Xususan, XX asrning birinchi yarmida so‘zlashuv tili adabiy tilni bilmaydigan ijtimoiy quyi qatlam vakillarining nutqi sifatida ta’riflanar edi. Bu holat ekstralingvistik, ya’ni siyosiy–ijtimoiy o‘zgarishlar ta’sirida yuzaga kelgan. Masalan, 1917-yilgi inqilob natijasida jamiyatning ijtimoiy tuzilishi o‘zgarib, adabiy til hududiga turli qatlam leksikasi, jumladan, jargon va argo singari leksema va frazeologizmlar kirib keldi [11;66-b.]. Vayrongarchilik va ochlik yillarida jargon leksika keng tarqalgan, keyinchalik, bu to‘lqin barqarorlashgan va so‘ngan. Bu jarayon tilning demokratizatsiyasi, adabiy til normalarining susayishiga olib keldi. Normativ–nonormativ elementlarni ajratish, yangi leksikani kodlashtirish masalalari tilshunoslikda asosiy muammolardan biriga aylandi [13;8-b.].

O‘tgan asrning 70-yillarida so‘zlashuv tilining ilmiy baho topishi F.P.Filinning ishlari bilan bog‘liqdir. U so‘zlashuv tilini adabiy tilning zarur ekspressiv tarkibiy qismi sifatida qo‘llab-quvvatladi: “Adabiy til faqat neytral vositalardan iborat bo‘la olmaydi. So‘zlashuv tilidagi ba’zi elementlar har qanday o‘qimishli kishi tomonidan munosabatli vaziyatda qo‘llanilishi mumkin” [15;7-b.].

F.Filin so‘zlashuv tilida qo‘llaniladigan so‘z va iboralarni adabiy va adabiydan tashqari deb ikki guruhga ajratdi. Birinchi turga adabiy tildagi qo‘pol, lekin faol leksema va konstruksiyalar, ikkinchisiga esa savodsiz kishilar tiliga xos elementlar kiradi. Filinning bu yondashuvi so‘zlashuv tilining stilistik funksiyalarini kengaytirishga turtki bo‘ldi [15;20–22-b.]. Masalan, fransuz tilida misollardan: *régaler ses amis*

– ichini tozalamoq, surgi qilmoq; *avoir barbe* – mast bo‘lmoq, o‘lguday ichmoq, otib (ichib) olmoq; *tomber dans la dèche* – pulsiz o‘tirmoq, bir tiyini (sariq chaqasi) ham yo‘q bo‘lmoq, qashshoqlikda, muhtojlikda yashamoq, qashshoqlikka tushmoq; *emballer une fille* – qizni o‘ziga moyil qilmoq; *pisser de la copie* (yoki *sa copie*) – gazetaga maqolalar yozmoq kabi misollarni ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbek tilida misollardan: *to‘nkaga o‘xshagan* – biror kimsaga yoki narsaga e’tiborsiz kishi haqida; hech narsani tushunmasdan to‘nkaday turadigan kishi haqida; *go‘rga kirgizmoq* – uyaltirmoq; *ado qilmoq* – uyaltirmoq; tugatmoq; *o‘zini o‘t-u–cho‘qqa urmoq* – qo‘lidan hech narsa kelmasa ham, har xil ishga qo‘l urmoq; *boshini aylantirmoq* – biror-bir qizni o‘ziga rom qilmoq; *oyoqda turolmaydi* – mast holda, zo‘rg‘a–zo‘rg‘a, arang yurmoq; *dimog‘iga qurt tushdi, dimog‘idan eshak qurti yog‘iladi* – o‘ta darajada kekkayib, kibr–havoli bo‘lmoq [12;74-b.] kabi frazeologik birliklarni uchratamiz.

“Vulgaire” sifatida ko‘rsatiluvchi fransuzcha dag‘al–sodda so‘zlashuv tiliga oid frazeologik birliklarga misollar, fransuz tilida: *aller à l’as = prendre son nez pour ses fesses; manger des briques = manger de la merde; être dans le lac = être dans la merde.*

Jargon komponentli va argotik frazeologik birliklarga kelsak, *collet rouge* – commissaire de l’hôtel des ventes, à Paris, dans le langage des brocanteurs; *dégringolade à la flûte* – pour une prostituée, action de voler un client, puis de s’enfuir “à toutes jambes”; *avoir du flambeau* – a) avoir de la chance (au jeu ou ailleurs), des cartes maîtresses; b) avoir du succès auprès des femmes.

Subkollokvial frazeologik birliklar har bir mentalitet, realiya va qarashlardan kelib chiqib ham xosil bo‘ladi, masalan, fransuzlarga xos bo‘lgan iboralardan *être vacciné avec une aiguille de phono* – sergap, ezma, vaysaqi bo‘lmoq; *marchand de mort subite* – vrach kabi frazeologizmlarni ko‘rishimiz mumkin.

Shu bilan birga qo‘pol, dag‘al subkollokvial frazeologik birliklarga misollardan – *pisser un vulgaire, cravate espangol, polire le chinois, face du grand turc, un baisé à la russe, bander comme un turc, une chose de congolège, capote anglaise, parapluie vulgaire, les poules comme pisseront, se piquer le nez, avoir un verre dans le nez* kabi iboralar.

E.M.Beregovskaya ta’kidlaganidek, jargon va so‘zlashuv tilini “noma’qul” deb baholash ilmiy yondashuvga xos emas. Tilshunos, u yoki bu leksik qatlamni baholash emas, balki uning voqeligi va ifodalash imkoniyatlarini o‘rganishi lozim [7;33-b.]. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, kollokvial va subkollokvial frazeologizmlarning ilmiy tadqiqi bugungi kunda juda dolzarbdir.

F.Gade o‘zining tadqiqotlarida sodda so‘zlashuv tilining avvalgi vaqtlarda kambag‘al va tizimsiz xarakterga ega bo‘lganligi, bu sohadagi ilmiy manbalarning yetarli emasligi haqida fikr yuritadi [4;8-b.]. Uning ta’kidlashicha, leksikografik manbalarni, shartli ravishda, “to‘g‘rilovchilar” (correcteurs) va “tasvirlovchilar” (descripteurs) sifatida guruhlash mumkin. Bunda ikkinchisi – tilning real holatini aks ettirishga harakat qiluvchi manbalar hisoblanadi.

Shu tariqa, argo va sodda so‘zlashuv tili o‘rtasidagi lingvistik, sotsiolingvistik hamda leksikografik bog‘liqliklar murakkab, tarixiy asoslangan va dinamik xususiyatga ega bo‘lib, ularni tadqiq qilish zamonaviy tilshunoslikning muhim vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Bu so‘zlar har bir fransuz so‘zlovchisining faol lug‘atida bo‘lmasligi mumkin, ammo ular ko‘pchilikka tanish va jamiyat tomonidan qabul qilingan. Fransuzcha “umumiy argo”ga mos ravishda, o‘zbek tilida ham “jargonlashtirilgan sodda so‘zlashuv tili” yoki “umumiy jargon” tushunchasini qo‘llash mumkin. V. Salyayevning fikricha, u “vertikal bo‘yicha” argo va sodda so‘zlashuv tili o‘rtasida aloqa o‘rnatishga imkon beradi [13;7-b.].

Global miqyosda qaralganda, argo fenomeni har bir tilda mavjud. Shuningdek, tillar *rangli* belgilar bilan *(la langue bleue, la langue verte, italien rouge)* ajralib turadi, bu Lixachev tomonidan tilning lokal koloriti sifatida tavsiflangan [10;115-b.].

Argo to‘g‘risida gap ketar ekan, biz uni Sossyurcha “til” (langue) emas, balki nutqning leksik ifodasi sifatida qabul qilamiz. Argo, birinchi navbatda, leksikon; u o‘z leksikasi bilan ajralib turadi [1;40–48-b.]. M.Cohen ta’kidlaganidek, argo – bu “o‘z lug‘ati orqali o‘zini takrorlovchi” va argolashtiruvchi subyekt uchun “ustqurmaviy hodisa” sanaladi [2;27-b.].

Shuning uchun ham D.Fransua–Jeje ta’kidlaganidek, argo – bu “katta va kichik bezorilarning tili” (“le parler des truands, grands et petits”) bo‘lib qolaveradi [3; 878-b.]. Bu ifodada “bezorilar” so‘zi faqat yosh emas, balki ularning tildagi “bezorilik” darajasini ham anglatadi.

So‘nggi yillarda tilshunoslik sohasida so‘zlashuv nutqi masalalariga bo‘lgan ilmiy qiziqish izchil ortib bormoqda. Bu jarayon ko‘plab tillar, jumladan, turkiy tillar materiallari asosida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar sonining ko‘payishiga olib keldi. Xususan, o‘zbek tilining so‘zlashuv shaklidagi qiyofasiga bag‘ishlangan tahliliy tadqiqotlar ko‘paymoqda.

Kollokvial hamda subkollokvial, ya’ni, sadda til, sodda so‘zlashuv tili frazeologik birliklarga o‘zbek tilida misollardan ko‘rib chiqamiz: *katta xolasini ko‘rmoq, og‘zi og‘rigan buzoqqa o‘xshamoq, chaqib olmoq, ko‘zingizni qising, orqasidan it quvgandek qochadi, qatig‘i achimagan, o‘zida yo‘q xursand, karam sho‘rvangni yig‘ishtir, ayroni achimagan, bekorni beshtasini aytibsan (ebsan), basharang (afting) qursin, basharangga ot tepsin, o‘zi yemas itga bermas, jahlingiz chiqsa, burninggizni tishlang, ovchidan qochgan quyon, qiyqiriq modalardan, o‘ynashga ishonib ersiz qolmoq, bir yutib tuflab tashlamoq, sharmandaga shahar keng, jirafamisan yetib borishi qiyin, eshak miya, qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan, kuydirgan kallaga o‘xshab, dabdalasini chiqarmoq, kattalikdan tushib qolmoq, ilon po‘st tashlaydi, qisr hangoma, qisr bordi–keldi, toshini termoq, chumolinikida to‘y, borsa tuxumi uzulib tushmaydi, qo‘lini yuvmasdan* kabi iboralarni uchratishimiz mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, B.O‘rinboyev tomonidan amalga oshirilgan va o‘zbek so‘zlashuv nutqining sintaktik [16] xususiyatlariga bag‘ishlangan ilmiy ish alohida e’tiborga loyiqdir. Muallif ushbu ishda so‘zlashuv nutqining shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar, uning leksik komponentlari, shuningdek, so‘zlashuv nutqida keng qo‘llaniladigan so‘zlar va gap birliklarini alohida–tahlil asosida o‘rganadi. Bu kabi yondashuv so‘zlashuv nutqini to‘liq tasavvur qilish imkonini beradi.

Aslida, til o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, nisbatan mustaqil va tugallangan xususiyatlarga ega bo‘lgan kichik tizimlar majmuasidir. Bu tizimlar, ya’ni, tagtillar (funksional nutq tarzlari) – tillararo munosabatlar va kommunikatsiya jarayonlarida muhim vosita sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Ular tilning universal qonuniyatlari bilan bir qatorda, har bir nutq jarayonida namoyon bo‘luvchi individual xususiyatlarni ham o‘z ichiga oladi. Shu bois til tuzilmasidagi har bir tagtil o‘ziga xos stilistik va pragmatik funksiyalarga ega.

Nutq tematikasiga ta’sir etuvchi omillar qatorida ko‘plab ekstralingvistik (tildan tashqari) faktorlarni qayd etish mumkin. Bu faktorlar miqdor jihatdan ancha salmoqli bo‘lib, nutqning shakllanishi va leksik tarkibini belgilab beradi. Pragmatik yondashuv nuqtayi nazaridan, so‘zlashuv nutqidagi tematika doirasida qo‘llaniladigan mavzular turli ijtimoiy, kasbiy va lingvistik sohalar bilan bog‘liqdir. Ushbu sohalarga xizmat qiluvchi nutqiy tarzlar, odatda, funksional va stilistik jihatdan farqlanadi.

So‘zlashuv nutqining leksik tarkibini o‘rganish orqali nafaqat uning ichki tizimiy qonun-qoidalari, balki tilning ijtimoiy va pragmatik majmuasi ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu esa, o‘z navbatida, o‘zbek tilining funksional stilistikasi va leksikologik tizimini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Kollokvial va subkollokvial frazeologizmlarning vujudga kelishi ko‘p hollarda argo, jargon, xalq shevalari, diaxronik evolyutsiya va leksik stilistik jarayonlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Ularning pragmatik qiymati esa faqatgina ma’no darajasidagina emas, balki ularning ijtimoiy konnotatsiyasi, kommunikativ vazifalari, emotsional yuklamalari orqali namoyon bo‘ladi. Subkollokvial frazeologik birliklar zamonaviy tilning eng dinamik, stilistik jihatdan pasaytirilgan, ammo semantik jihatdan boy qatlamlaridan biridir. Ularning pragmatik va lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlash til va madaniyat o‘zaro aloqasini ochib berish bilan birga, jamiyatning psixologik, ijtimoiy, etnik tafakkur tarzini anglashda ham muhim vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Calvet L.–J. L’argot variation diastratique, diatopique et diachronique. P., Langue française, 1991, p.40–48.

(2). Cohen M. Histoire d’une langue: Le français. P., Sociales, 1947, p. 27.

(3). François–Geiger D. L’argot et ses dictionnaires. P., Lex.hist, 2001, p. 878.

(4). Gadet Françoise. Le français populaire. Paris, Armand Colin, 1992, p. 8.

(5). Арсентьева Е.Ф. Сопоставительная фразеология. Казань, 1989, с. 3.

(6). Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961, 326 с.

(7). Береговская Э.М. Молодежный сленг как объект лингвистики. М., 1996.

(8). Гиро П. Разделы и направления стилистики и их проблематика. М., “Прогресс”, 1980, с. 35–68.

(9). Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., “Высшая школа”, 1996. с. 5.

(10). Лихачев Д.С. Арготические слова профессиональной речи. Статьи ранних лет, Тверь, 1993, с. 15.

(11). Лихолитов П.В. Жаргонная речь уличных торговцев. М., 1994, с. 66.

(12). Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Т., 1992.

(13). Саляев В.А. Лексика и нормы. М., 1998, с. 8.

(14). Скребнев Ю.М. Введение в коллоквиалистику. Саратов, 1985, с. 40–45.

(15). Филин Ф.П. О соотношении разговорного языка. 1973, с. 7.

(16). Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутқи. Т., “Фан”, 1982.

Karlibaeva Gulmira (Qoraqalpoq davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori)

AJINIYOZ SHOIR QORAQALPOQ ADABIY TILI ASOSCHILARIDAN BIRI SIFATIDA

Annotatsiya. *Maqolada atoqli qoraqalpoq shoiri Ajiniyoz she'riyatida adabiy til normalarining saqlanishi, ifoda va tasvir imkoniyatlari ifoda etilgan. Bundan tashqari, shoir ijodidagi uslubiy birikuv, o'z navbatida, qoraqalpoq adabiy tili me'yorlari shakllanishi va takomilida muayyan salmoq kasb etishi tahlilga olingan.*

Kalt so'zlar: *adabiy jarayon, mumtoz adabiyot, qoraqalpoq tilshunosligi, til taraqqiyoti.*

Карлыбаева Гульмира (профессор Каракалпакского государственного университета, доктор филологических наук)

АЖИНИЯЗ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВАТЕЛЕЙ КАРАКАЛПАКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *В статье раскрыто использование норм литературного языка, возможности выражения в творчестве великого каракалпакского поэта Ажинияза. К тому же проанализирована стилистическая привязанность, формирование нормы литературного языка.*

Ключевые слова*: литературный процесс, классическая литература, каракалпакское языкознание, развитие языкознания.*

Karlibaeva Gulmira (Professor of the Karakalpak State University, Doctor of Philology)

AZHINIYAZ AS ONE OF THE FOUNDERS OF THE KARAKALPAK LITERARY LANGUAGE

Annotation. *The article reveals the use of literary language norms and the possibilities of expression in the works of the great Karakalpak poet Azhiniyaz. It also analyzes the stylistic attachment and the formation of literary language norms.*

Key words*: Literary process, classical literature, Karakalpak linguistics, development of linguistics.*

Kirish. Ajiniyoz Qo'siboy o'g'li betakror va sermazmun ijodi bilan xalqimiz madaniyati va adabiyotini rivojlantirish, yosh avlodni vatanparvarlik va ezgu g'oyalar ruhida tarbiyalash, o'zbek va qoraqalpoq xalqlari o'rtasidagi azaliy do'stlik va og'izbirchilikni mustahkamlashga munosib hissa qo'shgan ulkan ijodkordir.

Ajiniyoz Qo'siboy o'g'li ijodida til va va madaniy qadriyatlarning uyg'inligin masalasi bugungi kun tilshunosligi uchun eng dolzarb masalalarning biri hisoblanadi. Shu sababli ham maqolada shoir ijodida til birliklarining sifat ko'rsatkichlari va xususiyatlari har tomonlama tahlilga olingan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ajiniyoz shoir ijodi qoraqalpoq tilshunoslari va adabiyotshunoslari ham har tomonlama o'rganib kelishmoqda.

Ajiniyoz – qoraqalpoq xalqining klassiklari orasida uch tilda–arab, fors va turkiy tillarni yaxshi biladigan shoir. U qiz-kenlinchaklarning portretini yasash uchun turli tushdagi bo'yoqlarni Navoiy, Maqtimquli va boshqa sharq adabiyoti klassiklari ijodidan namuna olib, ulardan o'rgangan, arab-fors so'zlaridan foydalangan [2;64-b.].

Bundan tashqari, shoir ijodini olimlardan N.Davqarayev [3], Q.Ayımbetov [4], A.Paxratdinov [5], A.Murtazayev [6], Q.Bayniyazov [7], Q.Jarimbetov [8], K.Allambergenov [9], B.Genjemuratov [10] va boshqalar maxsus tadqiq qilishgan.

Tahlil va natijalar. Hassos shoirning she'r va dostonlarida aks etgan umuminsoniy qarashlar el-yurtimiz qalbidan chuqur joy egallagani joylarda tashkil etilayotgan tadbirlarda ham namoyon bo'layotir. Ajiniyoz Qo'siboy o'g'lining qoraqalpoq adabiy tili rivojidagi o'rni alohida. Keng qamrovli lisoniy madaniyatni o'zida ifodalagan XIX asr qoraqalpoq mumtoz shoiri ijodini leksik-semantik va uslubiy jihatdan tahlil qilish qoraqalpoq adabiy tili tarixiy taraqqiyotining yetakchi tamoyillarini ochishga asos beradi. Ajiniyoz ijodi noyob lingvopoetik hodisa sifatida o'z davri tili va madaniy qadriyatlarini to'laqonli aks ettiruvchi adabiy manbadir. Shu bois Ajiniyoz poeziyasini leksik-semantik va uslubiy jihatdan o'rganish qoraqalpoq tili taraqqiyotining muhim aspektlarini, o'sha davr qoraqalpoq adabiy tilining lingvopoetik tabiatini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi.

XIX asr qoraqalpoq mumtoz poeziyasi millat madaniyati taraqqiyotida oltin halqani tashkil qiladi. Joriy ijodiy bosqichda ifoda va tasvir imkoniyatlari an'anaviy uslubiy qo'llanma hosil qilish barobarida davr ijtimoiy-tarixiy manzarasini chizish, hayotiy-maishiy muammolar hajmini umumlashtirish, voqeahodisot mohiyatiga kirib borishga moyillik, xalq ma'naviyati, manfaati va ehtiyojlarini tahlillashga intilish an'anaga aylanayozdi. Xususan, Kunxo'ja she'riyatida so'z va tasavvur bir-birini to'ldiruvchi ajib uyg'unlikka erishadi. Ajiniyoz lirikasida diniy-ma'rifiy aqidalar ustuvorligi qabarib ko'rinadi. Berdaq nazmida xalqona ohang ijod falsafasi shakllanishiga zamin hozirlaydi. Otesh va Omar badiiy izlanishlarida bo'rtib

turadigan o‘ziga xos adabiy tafakkur olamni estetik idroklash jarayoni cheksizligini ko‘rsatadi. Mavjud uslubiy birikuv, o‘z navbatida, qoraqalpoq adabiy tili me’yorlari shakllanishi va takomilida muayyan salmoq kasb etadi.

Qoraqalpoq adabiy tilining shakllanishi, rivoji va takomillashuvida Ajiniyoz Qo‘siboy o‘g‘lining xizmati katta. U qoraqalpoq adabiyotiga turkiyzabon xalqlar uchun umumiy bo‘lgan yozma adabiyot an’analarini olib kirdi. Shu ma’noda, Ajiniyoz adabiy merosini qoraqalpoq yozma adabiyoti va adabiy til tadriji tizimi yaxlitligida o‘rganish muhim ilmiy ehtiyojlar keltirib chiqaradi.

Manbalarning guvohlik berishicha, shoir yashagan davrda qoraqalpoq adabiy tili tarixida ikkita yo‘nalish muhim sanalgan. Birinchi yo‘nalish – qoraqalpoq xalqi hayotida amalda bo‘lgan umumxalq so‘zlashuv uslubi negizida asarlar yaratish, ikkinchi yo‘nalish Markaziy Osiyo madaniy hayotida hukm surgan bir necha asrlik turkiy adabiy til an’analariga tayangan ijod namunalarini rivojlantirishdir. Qoraqalpoq yozma adabiyoti va adabiy tilining shakllanishi ham ana shu turkiy adabiy til an’anasi bilan bog‘liq. Markaziy Osiyoda amalda bo‘lgan turkiy adabiy til hududda yashaydigan barcha turkiy xalqlar uchun mushtarak til vazifasini o‘tagan.

Har bir turkiy xalqda adabiy tilning mahalliy variantlari vujudga kelgan va u o‘z tarkibiga o‘sha etnoslarning umumxalq so‘zlashuv tili vositalarini qamrab olgan. XIX asrning ikkinchi yarmida mazkur adabiy tilning qoraqalpoqcha varianti shakllana boshlaganini mavjud huquqiy-me’yoriy hujjatlar va qoraqalpoq mumtoz shoirlari asarlarining yozma nusxalari tasdiqlaydi. Turkiy adabiy til an’analari arab yozuvida bitilgan “Alpomish”, “Yedigey” dostonlari qo‘lyozma nusxalari tiliga oz ta’sir qilgan bo‘lsa, Ajiniyoz asarlari va huquqiy hujjatlar tiliga ko‘p ta’sir o‘tkazgan.

Sharq xalqlari adabiyoti yetuk namoyandalarining Ajiniyoz ijodiga ta’siri kuchli bo‘lgan. Bu esa shoirga yozma adabiyot an’analaridan ijodiy foydalanib, umumxalq qoraqalpoq tili asosida adabiy til me’yorlarini muayyan tartibga tushirish uchun katta imkoniyat yaratgan. Shu ma’noda, u qoraqalpoq yozma adabiy tiliga turkiyzabon xalqlar uchun mushtarak bo‘lgan turkiy adabiy til an’analarini olib kirgan tarixiy siymodir.

Ajiniyoz Sharq she’riyatini yaxshi bilgan, uning asrlar davomida shakllangan an’analari, tajribalarini chuqur o‘zlashtirgan shoir sifatida qoraqalpoq poeziyasini janr, shakl, badiiy vosita va uslub jihatidan ancha boyitdi. Til badiiy tasvir vositalarining ma’no mukammalligiga erishish uchun undan poetik san’atlar ifodasi sifatida mohirona foydalandi. Qoraqalpoq adabiyotida so‘z qo‘llash san’atini adabiyotning ruhiy-estetik mohiyati va inson botiniy dunyosini ochib berish tamoyillariga bo‘ysundirdi, qoraqalpoq adabiyotini xalqchil, insonparvar, teran ichki tuyg‘ularni nozik ifodalovchi adabiyot o‘zaniga burib yuborishga erishdi.

Sharq mumtoz adabiyotining yetuk namoyandalari – Navoiy, Fuzuliy, Maxtumquli asarlaridan cheksiz ilhomlandi, ularni ijodiy qayta ishlab, qoraqalpoq yozma adabiyotini shaklan va mazmunan boyitdi, tilini esa oddiy so‘zlashuv tilidan go‘zal adabiyot tiliga aylantirdi. Darhaqiqat, shoir asarlari ta’sirchan, go‘zal, leksik-semantik va uslubiy jihatdan rang-barang. Bu haqda akademik H.Hamidov “XVII–XIX asrlardagi qoraqalpoq shoirlari orasida o‘z asarlari va tili bo‘yicha alohida ajralib turadigani – Ajiniyoz Qo‘siboy o‘g‘li. Uning asarlarida, tilida Sharqning ta’siri ko‘proq seziladi. U mahalliy ona tilini bilish bilan birga o‘sha davrning havas qilsa arziydigan namunasi – Sharq madaniyatini, tilini, Markaziy Osiyo yozma adabiy tilini yaxshi bilgan va uni o‘z ona tili – qoraqalpoq tili bilan payvasta qila olgan. Ajiniyozning yana bir xususiyati ijodining yozma adabiy tilga mansubligidir. Uning ushbu an’anaga bevosita aloqadorligini keyingi yillarda topilgan asarlari qo‘lyozma nusxalari to‘la oydinlashtiradi”, deya ta’kidlagan [11;247-b.].

Shoir lirikasida badiiy til puxta ishlangan vosita. U xalq lisonida iste’molda bo‘lgan lug‘aviy birliklardan o‘rinli va unumli foydalanish darajasi bilan o‘lchanadi. Badiiy san’at muayyan malakasiz, nozik qochirim, so‘zni har xil ma’no tovlanishlarida qo‘llashsiz o‘z vazifasini tugal ado eta olmaydi. Ajiniyoz o‘z asarlarida so‘z san’atining turli usullarini qo‘llab, she’rlarining poetik qimmatini oshirish, ularni xalq diliga yaqinlashtirishga intilgan. Shoir, eng avvalo, asarlarida so‘zlarning ko‘p ma’noliligidan mohirona foydalangan. Shu asosda she’rlarida ko‘rish, tasavvur qilish, sevish, fahmlash, tushunish, anglash, hissiy zavqlanish tuyg‘ulari bilan bog‘liq uyg‘unlikka erishishga harakat qilgan.

Ijodkor aynan qoraqalpoq mumtoz adabiyoti vakillari orasida badiiy til imkoniyatlarini yanada kengaytirishga xizmat qilgan. Unda tasvir ko‘p qatlamligi bilan ifoda o‘ziga xosligi bir-biriga o‘tib turadigan tushunchalar sanaladi. Shu bois adabiy talqinda xalqona ohang ustuvor. Tuyg‘ular realizmi haqqoniyati ko‘p ma’noli so‘zlar tanlovida yorqin in’ikosini topadi. Binobarin, istiloh til mezonlari barqarorlashuviga mustahkam zamin hozirlaydi. Odatda, tushuncha ma’no tarmoqlari kengayishi til nazariyasida polisemiya deb ataladi. Ko‘p ma’noli so‘z qo‘llanishida Ajiniyoz poetik mahorati ko‘zga tashlanadi:

Mambet to‘ra bosh bo‘lib, keladi qo‘l,

Qo‘lning ko‘pligidan qazilar yo‘l...

Bu misoldagi qo‘l so‘zi “odamning qo‘li” ma’nosida emas, so‘z birikmalaridagi “qo‘l keladi”, “qo‘lning ko‘pligi” ma’nosida Mambet to‘ra boshqargan askarlar kelayotgani, ularning ko‘pligi haqidagi tushunchani anglatadi. Demak, ko‘p ma’noviylik leksik ma’no odatiy tadrijida emas, balki ma’nolar orasidagi yaxlitlik, ma’no anglatish tizimi tarmoqlari xoslanganlik darajasidagina to‘laqonli poetik ahamiyat kasb etadi.

So‘zning o‘z va ko‘chma ma’nolari, ko‘p ma’noviylik, ularning orasidagi bog‘liqlik bu tarixiy taraqqiyot davomida barqarorlashadigan til semantik o‘zgarishlaridan iborat. Masalan, Ajiniyoz qalamiga mansub “Bo‘zatovli nozanin” nomli she’rda buning yorqin tajassumini ko‘rish mumkin.

So‘z ko‘p ma’noligi hosil bo‘lishining eng asosiy usullaridan biri – metafora. Ajiniyoz asarlarida qo‘llangan metaforalar poetik nutqqa alohida jozibadorlik va emotsionallik bag‘ishlaydi. Unda xalq tiliga xos obrazli metaforalar ham, badiiy adabiyotga xos obrazli-ekspressiv metaforalar ham, faqat shoirning individual uslubiga xos metaforalardan ham mohirona foydalanilgan.

Istiorani unumli qo‘llashda Ajiniyozning individual poetik uslubi o‘ziga xosligi ko‘zga tashlanadi. Unda tashbeh qo‘llash, tasavvur aniqligini hosil qilish bilan payvand adabiy mahorat saviyasi seziladi:

So‘zlaganda shakar etar so‘zingni,
Ko‘rganda bemag‘rur etar o‘zingni,
Bahori to‘ydirar ikki ko‘zingni,
Layli, Zulayhoday qizlari bordir...

She’riy lavhada muallif milliy ma’naviyat ifodasini tadqiq sahniga chiqaradi. Yurt tarannumi chizilgan manzara yaratishda shoir “so‘z”, “ko‘z” tushunchalari ma’no tovlanishidan samarali foydalanadi. Til, jur’at va rizq-nasiba ma’nolarini tashiydigan ma’no uzvlarida o‘ziga xos tarovat mujassam. Nutq va namoyish muqoyasasini urg‘ulagan san’atkor poetik idrok yaxlitligini aynan tasavvurlararo raqobatdan axtaradi. Metaforik fikr qatidan sizib chiqadigan mushohada mantig‘i tashbehni detallashtiradi:

Avvalo, dunyoga keldi Banijon,
Ellik ming yildan so‘ng foniy demishlar.
Ins-jinsi, jonli-jonsiz bir inson,
Odam karvon, dunyo sarbon demishlar.

Ajiniyoz “Demishlar” she’rida metaforik tafakkur umumlashgan ifoda tarzi kuzatiladi. Sujet va obrazni tutashtiradigan istiorada mavjudlik jumbog‘i, odamzod ibtidosi va intihosi hamda hayotning mazmunmohiyati falsafiy umumlashtiriladi. Mavjud holat, birinchidan, tasavvur-taassurot ko‘p qatlamliligi hosilasi, ikkinchidan, badiiy vazifadoshlik kengayishi, uchinchidan, ijodiy yaxlitlik zichligi bilan izohlanadi. Adabiy muhokamada Banijon qiyofasi dominant obraz tarzida mushohada mantiqiy taraqqiyotini ta’minlagan. Ibtidoiy tasavvurga muvofiq, odamzoddan avval paydo bo‘lgan bahaybat qush aqlli va so‘zlash olish qobiliyatiga ega bo‘lgan jonzot sanaladi. Ellik ming yil umr ko‘radigan maxluq tirnoq bilan tog‘lar qazigani e’tirof etiladi. Muallif “inson karvon, dunyo sarbon” ta’kidlovi vositasida faqat va faqat ezgulik umri boqiyligiga ishora qiladi. Muallif falsafiy mushohada tazodiy munosabati (baqo va fano) yordamida insoniyatni ogohlikka da’vat etadi.

Xulosa. Umuman, Ajiniyoz she’riyatida voqelikni poetik idroklash va real baholash jaraëni tasavvurga muntazam vazifadoshlik yuklash, uni boyitib borish vositasida muayyan estetik salmoq kasb etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). www. president.uz

(2). Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. Нөкис, “Билим”, 1995, 46-бет.

(3). Дәўқараев Н. Революциядан бурынғы қарақалпақ классиклери дөретпелери. Филол. фан. номз. дис ... автореф., Тошкент, 1946.

(4). Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977, 127–128-бетлер.

(5). Пахратдинов А. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2014.

(6). Муртазаев А. Шайырдың муҳаббаты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.

(7). Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.

(8). Жәримбетов Қ. Ашық Зийўар. Нөкис, «Билим», 1998; XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, «Билим», 2004.

(9). Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс. Нөкис, 1989, 5–82; 94–97-бетлер.

(10). Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, “Билим”, 1997.

(11). Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1974, 247-бет.

Komilova Nilufar Abdilkadimovna (Farg‘ona davlat universiteti Til o‘rgatish markazi rahbari, PhD; nilufar.abdilkadimovna@gmail.com)

KOGNITIV TILSHUNOSLIK NUQTAYI NAZARIDAN GENDER TUSHUNCHASINING KONSEPTUAL MODELLARI VA ULARNING TIL TIZIMIDA AKS ETISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqola kognitiv tilshunoslik paradigmasi doirasida gender tushunchasining konseptual modellarini va ularning til tizimidagi aks etish xususiyatlarini tahlil qiladi. Tadqiqot gender kategoriyasining kognitiv tuzilmalari, konseptual metaforalar va ularning leksik-semantik tizimda namoyon bo‘lish jarayonlarini o‘rganadi. Maqolada gender konseptlarining til va fikrlash jarayonlaridagi o‘rni, shuningdek, kognitiv lingvistikaning zamonaviy yondashuvlari asosida gender tushunchasining konseptualizatsiya mexanizmlari tahlil etiladi.*

Kalit so‘zlar: *kognitiv tilshunoslik, gender konsepti, konseptual model, leksik-semantik tizim, til va fikrlash*

Комилова Нилуфар Абдылкадымовна (руководитель центра изучения языков Ферганского государственного университета, PhD; nilufar.abdilkadimovna@gmail.com; Orcid: 0000-0003-2618-6010)

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ ГЕНДЕРНОЙ КОНЦЕПЦИИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация. *Данная статья анализирует концептуальные модели понятия гендера в рамках когнитивной лингвистики и особенности их отражения в языковой системе. Исследование изучает когнитивные структуры гендерной категории, концептуальные метафоры и процессы их проявления в лексико-семантической системе. В статье анализируется роль гендерных концептов в языковых и мыслительных процессах, а также механизмы концептуализации понятия гендера на основе современных подходов когнитивной лингвистики.*

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, гендерный концепт, концептуальная модель, лексико-семантическая система, язык и мышление*

Komilova Nilufar Abdilkadimovna (Head of Language Teaching Centre, PhD, Fergana State University)

CONCEPTUAL MODELS OF THE CONCEPT OF GENDER FROM THE POINT OF VIEW OF COGNITIVE LINGUISTICS AND THEIR REFLECTION IN THE LANGUAGE SYSTEM

Annotation. *This article analyzes conceptual models of gender notion within cognitive linguistics paradigm and their reflection features in the language system. The research examines cognitive structures of gender category, conceptual metaphors and processes of their manifestation in lexical-semantic system. The article analyzes the role of gender concepts in linguistic and cognitive processes, as well as conceptualization mechanisms of gender notion based on modern approaches of cognitive linguistics.*

Keywords: *cognitive linguistics, gender concept, conceptual model, lexical-semantic system, language and cognition.*

Kirish. Hozirgi zamon tilshunosligida gender kategoriyasining til tizimidagi ifodalanish usullari va kognitiv mexanizmlarini o‘rganish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Gender tushunchasi nafaqat ijtimoiy-madaniy, balki kognitiv-lingvistik jihatdan ham murakkab hodisa sifatida namoyon bo‘ladi [1;12–15-b.]. Kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi bilan gender konseptining til va fikrlash jarayonlaridagi o‘rni yanada chuqurroq o‘rganilmoqda. Bu soha tadqiqotchilari gender tushunchasining konseptual tuzilmalarini, ularning leksik-semantik tizimda aks etish xususiyatlarini va kognitiv modellarini tahlil qilishga alohida e’tibor qaratmoqdalar [2;34–37-b.].

Gender konseptining kognitiv tahlili zamonaviy tilshunoslikda interdissiplinar yondashuvni talab qiladi, chunki bu jarayon tilshunoslik, psixologiya, sotsiologiya va antropologiya sohalarining kesishmasida joylashgan [3;78–82-b.]. Kognitiv lingvistikada gender tushunchasi konseptual metaforalar, prototipik tuzilmalar va sxematik bilimlar orqali tashkil etilgan murakkab kognitiv model sifatida qaraladi. Bu holda til nafaqat gender konseptlarini aks ettiruvchi vosita, balki ularni shakllantirishda faol ishtirok etuvchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotning dolzarbligi gender tushunchasining kognitiv aspektlarini o‘rganishning zarurligi, shuningdek, bu sohaning nazariy va amaliy ahamiyati bilan belgilanadi. Gender konseptlarining til tizimidagi ifodalanish usullarini tushunish tillararo va madaniyatlararo muloqot jarayonlarini yaxshilashga, gender stereotiplarining shakllanish mexanizmlarini aniqlashga va til ta’limida gender masalalarini hisobga olishga yordam beradi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqotda kognitiv tilshunoslikning asosiy nazariy yondashuvlari qo‘llanilgan bo‘lib, gender konseptining tahlili uchun konseptual metafora nazariyasi, proto-

tip nazariyasi va konseptual integratsiya nazariyasi kabi metodologik asoslardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida gender tushunchasining konseptual modellarini aniqlash va ularning til tizimidagi aks etish xususiyatlarini o‘rganish maqsadida o‘zbek, rus va xorijiy adabiyotlarning keng qamrovli tahlili amalga oshirildi.

J.Lakoff va M.Johnsonning konseptual metafora nazariyasi gender konseptlarining kognitiv tuzilmalarini tushunishda asosiy nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [4;156–159-b.]. Ushbu nazariyaga ko‘ra, gender tushunchasi turli sohalardagi bilimlarning metaforik proyeksiyasi orqali tashkil etiladi va til orqali ifodalanadi. Gender konseptlarining metaforik tuzilmalari madaniyat va tilga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, turli lingvokultural muhitlarda o‘ziga xos ko‘rinishda namoyon bo‘ladi.

E.Roschning prototip nazariyasi gender kategoriyalarining kognitiv tashkillanishini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi [5;89–92-b.]. Bu nazariyaga ko‘ra, gender konseptlari markaziy (prototipik) va periferiyali elementlardan tashkil topgan bo‘lib, til foydalanuvchilari tomonidan turli darajada qabul qilinadi. Gender prototiplari madaniy va ijtimoiy faktorlar ta’sirida shakllanib, til tizimida turli darajadagi markerlash orqali ifodalanadi.

R.W.Langackerning kognitiv grammatika nazariyasi gender konseptlarining grammatik tizimda aks etish mexanizmlarini tushunishda muhim rol o‘ynaydi [6;234–237-b.]. Kognitiv grammatika doirasida gender kategoriyasi nafaqat grammatik hodisa, balki til foydalanuvchilarining dunyoni idrok etish va konseptualizatsiya qilish usulining aks etishi sifatida qaraladi. Bu yondashuv gender markerlari va ularning semantik-pragmatik funksiyalarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Zamonaviy tadqiqotlarda gender konseptining madaniy-kognitiv aspektlari alohida o‘rganilmoqda. A.Wierzbicka tomonidan ishlab chiqilgan “natural semantic metalanguage” nazariyasi gender tushunchasining turli tillardagi ifodalanish xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi [7;123–126-b.]. Bu yondashuv gender konseptlarining universal va milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Gender tushunchasining kognitiv tadqiqotlari sohasi L.Talmy tomonidan ishlab chiqilgan “force dynamics” nazariyasi bilan ham bog‘liq [8;67–70-b.]. Bu nazariya gender rollarining til orqali ifodalanishida kuch dinamikasi va ta’sir mexanizmlarini o‘rganishga imkon beradi. Gender konseptlari, ko‘pincha, faollik-passivlik, ta’sir etishdek dinamik munosabatlar orqali konseptualizatsiya qilinadi.

Kognitiv tilshunoslikda gender tushunchasining tahlili shuningdek, G.Fauconnier va M.Turnerning konseptual integratsiya (blending) nazariyasi bilan ham bog‘liq [9;145–148-b.]. Bu nazariya gender konseptlarining murakkab kognitiv jarayonlar natijasida shakllanishini va turli konseptual sohalarning integratsiyasi orqali yangi ma'nolarning paydo bo‘lishini tushuntiradi. Gender stereotiplari va ijtimoiy rollar aynan bunday kognitiv jarayonlar natijasida til ongida mustahkamlanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, gender tushunchasining kognitiv-lingvistik tadqiqotlari hali ham rivojlanish bosqichida bo‘lib, bu sohada yangi nazariy yondashuvlar va metodlar ishlab chiqilmoqda. Ayniqsa, gender konseptlarining neyrolingvistik aspektlari, ularning til xotirasida saqlanish usullari va kognitiv jarayonlardagi o‘rni keng tadqiqotni talab qiladi.

Tahlil va natijalar. Gender tushunchasining kognitiv-lingvistik tahlili bir nechta asosiy yo‘nalishlarda amalga oshirildi va quyidagi natijalar olindi. Birinchidan, gender konseptlari til tizimida uch asosiy kognitiv model orqali tashkil etilganligi aniqlandi: biologik model, ijtimoiy-madaniy model va psixologik-xulqiy model. Har bir model o‘ziga xos konseptual metaforalar va leksik-semantik maydonlar orqali ifodalanadi.

Biologik model doirasida gender tushunchasi “tabiiy kategoriya” metaforasi asosida tashkil etiladi. Bu modelda gender erkak va ayol jinslari orasidagi biologik farqlar negizida konseptualizatsiya qilinib, “kuch-zaiflik”, “faollik-passivlik”, “himoyachi-himoyalanuvchi” kabi metaforik proyeksiyalar orqali ifodalanadi [10;78–81-b.]. Leksik darajada bu model anatomik, fiziologik va reproduktiv funksiyalarga bog‘liq terminlar orqali namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiy-madaniy model gender tushunchasini “ijtimoiy rol” metaforasi asosida tashkil etadi. Bu modelda gender nafaqat biologik xususiyat, balki ijtimoiy konstrukt sifatida qaraladi. “Ijtimoiy teatr” metaforasi doirasida gender rollari “o‘yin”, “sahna”, “maqom” kabi konseptlar orqali ifodalanadi. Leksik-semantik jihatdan bu model kasb-kor, oilaviy status, ijtimoiy vazifalar bilan bog‘liq leksemalar orqali realizatsiya qilinadi.

Psixologik-xulqiy model gender tushunchasini “shaxsiy xususiyat” metaforasi asosida konseptualizatsiya qiladi. Bu modelda gender psixologik va xulqiy xususiyatlarning majmuyi sifatida qaraladi. “Ichki tabiat” metaforasi gender identifikatsiyasini “haqiqiy men”, “ichki ovoz”, “ruhiy holat” kabi konseptlar or-

qali ifodalaydi. Leksik darajada bu model emotiv, xulqiy va kognitiv xususiyatlarni ifodalovchi leksemalar orqali namoyon bo‘ladi.

Gender konseptlarining prototipik tuzilishi tahlili natijasida aniqlandi ki, har bir gender kategoriyasi markaziy va periferiyali elementlardan iborat. Markaziy elementlar madaniy jihatdan eng muhim va stereotipik xususiyatlarni aks ettiradi, periferiyali elementlar esa o‘zgaruvchan va kontekstga bog‘liq bo‘lgan xususiyatlarni ifodalaydi. Masalan, “ayol” konseptining markaziy elementi, ko‘pincha, “onalik” roli bilan bog‘liq bo‘lsa, periferiyali elementlari professional va ijtimoiy faollik bilan bog‘liq xususiyatlarni o‘z ichiga oladi.

Konseptual integratsiya jarayonlari tahlili gender stereotiplarining shakllanish mexanizmlarini ochib berdi. Gender stereotiplari ikki yoki undan ortiq konseptual sohalarning integratsiyasi natijasida paydo bo‘ladi. Masalan, “ayol haydovchi” konsepti “ayol” va “haydovchi” konseptlarining integratsiyasi natijasida shakllanib, yangi stereotipik ma'nolarni keltirib chiqaradi.

Gender konseptlarining til tizimidagi grammatikalizatsiya jarayonlari o‘rganish natijasida ma’lum bo‘ldiki, gender kategoriyalari nafaqat leksik, balki grammatik darajada ham kodlanadi. Gender markerlari, kishilik olmoshlari, fe’l shakllari va boshqa grammatik vositalar orqali gender konseptlari til tizimiga chuqur singib ketgan. Bu jarayon gender tushunchasining kognitiv ahamiyatini va til foydalanuvchilarining ongidagi markaziy o‘rnini ko‘rsatadi.

Gender konseptlarining pragmatik funksiyalari tahlili shuni ko‘rsatdiki, gender til orqali nafaqat informatsiya berish, balki ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, kuch munosabatlarini o‘rnatish va madaniy qiymatlarni uzatish funksiyalarini bajaradi. Gender konseptlari muloqot jarayonida strategik vosita sifatida ishlatiladi va muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy identifikatsiyasini shakllantiradi.

Gender konseptlarining leksik-semantik maydonlarini korpus tahlili asosida o‘rganish natijasida aniqlandiki, gender tushunchasi til tizimida bir nechta semantik klasterlar orqali tashkil etiladi. Asosiy semantik klasterlar orasida fiziologik xususiyatlar, ijtimoiy rollar, psixologik xususiyatlar va madaniy stereotiplar guruhlari ajralib turadi. Fiziologik xususiyatlar klasteri, asosan, anatomik tuzilish, jismoniy kuch va reproduktiv funksiyalar bilan bog‘liq leksemalarni o‘z ichiga oladi. Bu klasterdagi leksemalar, ko‘pincha, “tabiiy” va “ajralmas” sifatida konseptualizatsiya qilinadi va til foydalanuvchilarining ongida gender farqlarining “obyektiv” asosi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiy rollar semantik klasteri gender konseptining eng murakkab va dinamik qismi hisoblanadi. Bu klaster professional faoliyat, oilaviy status, ijtimoiy mas'uliyat va jamoaviy funksiyalar bilan bog‘liq leksemalarni birlashtiradi. Diaxronik tahlil natijasida ma’lum bo‘ldiki, ushbu klasterdagi leksemalarning semantik maydoni ijtimoiy o‘zgarishlar ta’sirida doimiy ravishda kengayib va o‘zgarib bormoqda. Zamonaviy davr uchun xos bo‘lgan gender rollarining “gibridlashuvi” jarayoni til tizimida yangi leksik birliklarning paydo bo‘lishi va mavjud leksemalarning semantik strukturasining murakkablashuvi orqali aks etmoqda.

Psixologik xususiyatlar semantik klasteri gender konseptlarining eng subyektiv va madaniyatga bog‘liq qismini tashkil etadi. Bu klaster emotsional reaktivlik, kognitiv qobiliyatlar, xulqiy moyilliklar va shaxsiy xususiyatlar bilan bog‘liq leksemalarni qamrab oladi. Semantik tahlil natijasida aniqlandiki, psixologik xususiyatlar klasteridagi leksemalar, ko‘pincha, qutbli oppozitsiyalar asosida tashkil etiladi: “emotsional-ratsional”, “intuitsiya-mantiq”, “konkret-abstrakt” kabi. Bu oppozitsiyalarning kognitiv asosi gender stereotiplarining chuqur ildizlari bilan bog‘liq bo‘lib, madaniy-tarixiy sharoitlarda shakllanadi.

Gender konseptlarining diskurs darajasidagi realizatsiyasi tahlili yangi ko‘rinishlarni ochib berdi. Turli diskurs turlarida – ilmiy, publitsistik, badiiy, ommaviy axborot vositalari diskurslari – gender konseptlari turli strategiyalar orqali faollashtiriladi va manipulatsiya qilinadi. Ilmiy diskursda gender tushunchasi “objektiv kategoriya” sifatida taqdim etiladi va terminologik aniqlik talab qilinadi. Publitsistik diskursda gender konseptlari, ko‘pincha, ideologik kontekstda ishlatiladi va ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga xizmat qiladi. Badiiy diskursda gender konseptlari estetik va psixologik ta’sir yaratish uchun metaforik va simvolik vositalar orqali ifodalanadi.

Shuningdek, gender konseptlarining mujassamlangan bilish nazariyasi doirasida tahlili amalga oshirildi. Bu yondashuvga ko‘ra, gender tushunchasi nafaqat abstrakt kognitiv kategoriya, balki jismoniy tajriba asosida shakllanadigan embodied concept hisoblanadi. Gender konseptlarining embodied xususiyati til orqali jismoniy harakatlar, fazoviy munosabatlar va sensor tajribalar bilan bog‘liq metaforalar orqali ifodalanadi. Masalan, “yuqori-past”, “kuchli-zaif”, “faol-passiv” kabi fazoviy va kuch dinamikasi metaforalari gender konseptlarining embodied asosini tashkil etadi.

Xulosa va takliflar. Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan gender tushunchasining konseptual modellarini o‘rganish natijasida bir qator muhim xulosalar va nazariy umumlashmalar amalga oshirildi. Gender konsepti murakkab, ko‘p qatlamli kognitiv tuzilma bo‘lib, biologik, ijtimoiy-madaniy va psixologik-xulqiy modellar orqali tashkil etilganligi aniqlandi. Bu modellarning har biri o‘ziga xos konseptual metaforalar va leksik-semantik vositalar orqali til tizimida aks etadi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, gender konseptlarining prototipik tuzilishi va konseptual integratsiya mexanizmlari orqali shakllanishi tasdiqlandi. Gender stereotiplarining kognitiv asoslari va ularning til orqali uzatilish mexanizmlari aniqlandi. Shuningdek, gender tushunchasining grammatikalizatsiya jarayonlari va pragmatik funksiyalari o‘rganildi.

Nazariy jihatdan gender konseptining kognitiv-lingvistik tadqiqoti tilshunoslikning bir nechta sohalarini bog‘lab turuvchi interdissiplinar yo‘nalish ekanligini ko‘rsatdi. Bu soha konseptual metafora, prototip, konseptual integratsiya va kognitiv grammatika nazariyalarining sintezini talab qiladi.

Amaliy jihatdan tadqiqot natijalari til ta’limida, madaniyatlararo muloqot jarayonlarida va gender masalalarini o‘rganishda qo‘llanilishi mumkin. Gender konseptlarining kognitiv mexanizmlarini tushunish gender stereotiplarining shakllanish jarayonlarini nazorat qilish va gender tengligini ta’minlashda yordam beradi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun quyidagi yo‘nalishlar taklif etiladi: gender konseptlarining neyrolingvistik aspektlarini o‘rganish, turli tillar va madaniyatlarda gender tushunchasining qiyosiy tahlili, gender konseptlarining ontogenetik rivojlanishi va zamonaviy texnologiyalar ta’sirida gender konseptlarining o‘zgarish jarayonlarini tadqiq etish. Shuningdek, gender konseptlarining diskurs tahlili va ularning ijtimoiy konstruksiyalanish jarayonlarini kognitiv jihatdan o‘rganish muhim yo‘nalish bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Алефиренко Н.Ф. Когнитивно-семиологические аспекты лингвокультурологии. “Вопросы когнитивной лингвистики”, М., Институт языкознания РАН, 2007, № 2, с. 12–22.

(2). Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. М., “Русские словари”, 2008, 416 с.

(3). Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке. М.,” Языки славянской культуры”, 2004, 560 с.

(4). Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980, p. 242.

(5). Rosch E. Cognitive representations of semantic categories. Journal of Experimental Psychology, 1975, Vol. 104, p. 89–102.

(6). Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press, 1987, p. 516.

(7). Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. New York: Oxford University Press, 1997, p. 317.

(8). Talmy L. Force Dynamics in Language and Cognition. Cognitive Science. 1988, Vol. 12, p. 49–100.

(9). Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. New York, Basic Books, 2002, p. 440.

(10). Сафаров Ш.С. Прагмалингвистика. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008, 318-бет.

Hamidova Bibigul Rabbimovna (Samarqand shahar 32-maktab oliy toifali ona tili va adabiyot fanіy o‘qituvchisi; bibiguluz88@gmail.com)

O‘ZBEK TILIDA KONVERSIYA, OTLASHISH, OMONIMLIK TUSHUNCHALARINING QO‘LLANILISHI

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek tilida konversiya hodisasining umumiy lingvistik talqini, uning milliy tilshunoslikdagi ko‘rinishlari – otlashish, sifatlashish jarayonlari tahlil qilinadi. Xususan, otlashish hodisasining mohiyati, boshqa so‘z turkumlaridan otga aylanish jarayonidagi leksik-grammatik xususiyatlar misollar orqali yoritiladi. Shuningdek, konversiya va otlashishning omonimlik hodisasi bilan o‘zaro bog‘liqligi nazariy va amaliy jihatdan asoslab beriladi. Maqolada uch tushunchaning farqli va umumiy tomonlari taqqoslangan. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilidagi grammatik turkum almashuvi jarayonlarini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *konversiya, otlashish, sifatlashish, omonimlik, so‘z turkumlari, grammatik vazifa.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ КОНВЕРСИИ, СУБСТАНТИВАЦИИ, ОМОНИМИИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается общее лингвистическое понимание явления конверсии в узбекском языке, а также его национальные проявления – субстантивация. Особое внимание уделено сущности процесса субстантивации, лексико-грамматическим особенностям перехода слов из других частей речи в имена существительные, что проиллюстрировано конкретными примерами. Кроме того, обосновывается теоретическая и практическая взаимосвязь между конверсией, субстантивацией и явлением омонимии. В статье сопоставлены различия и сходства указанных понятий. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию процессов грамматического перехода частей речи в узбекском языке.*

Ключевые слова: *конверсия, субстантивация, адъективация, омонимия, части речи, грамматическая функция.*

USE OF CONVERSION, SUBSTANTIVATION, HOMONYMY IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation. *This article examines the general linguistic interpretation of the phenomenon of conversion in the Uzbek language, as well as its national manifestations – nominalization, adjectivization. Special attention is given to the nature of nominalization, including the lexico-grammatical features of the transition from other parts of speech to nouns, illustrated with specific examples. Furthermore, the theoretical and practical interrelation between conversion, nominalization, and homonymy is substantiated. The article compares the differences and similarities of these concepts using. The research results contribute to a deeper understanding of the processes of grammatical category shifts in the Uzbek language.*

Keywords: *conversion, nominalization, adjectivization, homonymy, parts of speech, grammatical function.*

Kirish (Introduction). Til insoniyat tafakkurining eng muhim ifoda vositasi bo‘lib, undagi so‘zlar tizimi doimo rivojlanib, turli grammatik o‘zgarishlarga uchrab boradi. Shu o‘rinda, o‘zbek tilining ham nazariy qarashlari tadqiqotlar natijasida o‘zgarib, takomillashib bormoqda. Tilshunoslikda so‘zlarning bir turkumdan ikkinchisiga o‘tishi qadimdan kuzatilgan va xalqaro miqyosda bu jarayon *konversiya* deb ataladi. O‘zbek tilida esa mazkur hodisaning ayrim ko‘rinishlari alohida terminlar bilan ifodalanadi. Jumladan: *otlashish, sifatlashish, ravishlashish* kabi tushunchalar. Bu terminlar milliy tilshunoslik an’analarida keng qo‘llanib keladi va konversiya jarayonining mahalliy ilmiy talqinlari sifatida qaraladi. Otlashish hodisasi o‘zbek tilida eng ko‘p uchraydigan turkum almashuvi bo‘lib, u boshqa so‘z turkumlarining ot vazifasida qo‘llanishi orqali namoyon bo‘ladi [1;45–46-b.]. Masalan, *chiroyli* qiz birikmasidagi *chiroyli* sifat turkumiga mansub bo‘lsa, *Chiroylilar* bir yerga yig‘ilgan – gapida u ot vazifasini bajaradi. Bunday o‘zgarish shakl o‘zgarmasdan, faqat grammatik vazifa almashishi orqali yuzaga keladi. Konversiya va otlashish jarayonlari ba’zan omonimlik hodisasi bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkinligi e’tiborga olinadi. Chunki turkum almashuvi natijasida shakli bir xil, lekin vazifasi va ba’zan ma’nosi farqli so‘zlar paydo bo‘ladi. Bu esa omonimlikning ayrim ko‘rinishlariga yaqinlashadi. Shu bois o‘zbek tilida konversiya–otlashish–omonimlik zanjirini ilmiy jihatdan birgalikda o‘rganish tilning ichki dinamikasini chuqurroq anglash imkonini beradi. Mazkur maqolada o‘zbek tilida konversiya hodisasining umumiy talqini, otlashishning xususiyatlari va omonimlik bilan o‘zaro bog‘liqligi nazariy hamda amaliy misollar asosida yoritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O‘zbek tilshunosligida *konversiya* termini ilmiy muomalaga XX asrning oxirlarida va XXI asr boshlarida kirib kelgan bo‘lib, ko‘proq qiyosiy tilshunoslik va tarjimashunoslik yo‘nalishidagi tadqiqotlarda uchraydi. Maktab va oliy ta’lim uchun yaratilgan grammatik qo‘llanmalarda *konversiya* termini bevosita ishlatilmaydi; o‘rniga *so‘z turkumlari o‘rtasidagi o‘tish*, *funksional o‘zgarish* yoki *grammatik vazifasining almashishi* kabi ta’riflar qo‘llanadi. O‘zbek tilshunosligida so‘z turkumlariaro o‘tish hodisasi qadimdan ilmiy izlanishlar markazida bo‘lib kelgan. Xalqaro lingvistik terminologiyada bu jarayon *konversiya* nomi bilan yuritiladi, o‘zbek tilshunosligida esa uning ayrim turlari alohida atamalar bilan ifodalanadi: *otlashish (substantivatsiya), sifatlashish (adyektivatsiya), ravshlahish (verbikatsiya)* va boshqalar [3;342 b.]. Ushbu hodisalarning mohiyati, til tizimidagi o‘rni hamda boshqa grammatik hodisalar bilan bog‘liqligi bo‘yicha bir qator olimlar izchil tadqiqotlar olib borgan. A.Pardayev o‘z izlanishlarida o‘zbek tilidagi so‘z turkumlariaro o‘tish jarayonini keng qamrovda yoritib, *konversiya, transpozitsiya va translyatsiya* kabi atamalarni yagona “ko‘chish” hodisasi doirasida birlashtirib o‘rganishni taklif etadi. U konversiyaning o‘zbek tilidagi eng faol turi sifatida otlashishni ajratib ko‘rsatadi va sifat, fe’l, son kabi turkumlarning ot vazifasida qo‘llanishini misollar bilan asoslaydi. J.Eltazarov esa til o‘zgarishlarini izohlashda *transformatsiologiya* atamasini kiritib, *konversiya, transpozitsiya* kabi

jarayonlarni yagona tizimda o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, bunday yondashuv tilning ichki dinamikasini chuqurroq anglashga imkon beradi. A.Hojiyev lingvistik terminologiya sohasida *konversiya, ko‘chish, transpozitsiya* tushunchalariga aniq ta’riflar beradi. Unga ko‘ra, *konversiya* – bir turkumga mansub leksemani boshqa turkumga xos shakl va vazifaga o‘tkazish jarayoni bo‘lib, u turli grammatik vazifalarda yuzaga keladi. Umuman olganda, A.Pardayev, J.Eltazarov, A.Hojiyev va boshqa olimlarning izlanishlari o‘zbek tilida konversiya, otlashish va omonimlik hodisalarini nazariy hamda amaliy misollar asosida o‘rganish, ularning o‘zaro bog‘liqligi va farqini aniqlash hamda umumiy til tizimidagi o‘rnini belgilashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur ilmiy maqola konversiya va otlashish tushunchalarini ilmiy manbalar asosida izohlash. O‘zbek tili grammatikasi va Yevropa tillaridagi konversiya tushunchasini qiyoslash. Konversiya va otlashishning umumiy va farqli belgilarini aniqlash. O‘zbek tilida konversiya natijasida yuzaga kelgan omonimlik misollarini tahlil qilish. Konversiya natijasi bo‘lgan birliklarni polisemiyadan farqlash.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tilimizda otlashish konversiyaning faqat ot turkumiga o‘tish holatini bildiradi. O‘zbek tilidagi leksikologik tadqiqotlarda konversiyaning asosiy turlari sifatida *substantivatsiya, adyektivatsiya, verbikatsiya va adverbializatsiya* ko‘rsatilib, bu jarayonlar turli so‘z turkumlari o‘rtasida shakl o‘zgarmasdan yuz berishi ta’kidlanadi [7;140-b.]. Masalan, *yashil* (sifat) *Yashil* daraxt; →*yashil* (ot) *Yashillar* ekologiya tanlovida g‘olib bo‘lishdi. O‘zbek tilidagi “otlashish” atamasi bilan lingvistikada qo‘llanadigan *konversiya* atamasi orasida ma’lum darajada o‘xshashlik bo‘lsa-da, ular to‘liq ekvivalent emas. *Konversiya* (lingvistik termin), asosan, ingliz va boshqa Yevropa tillari grammatikasida ishlatiladi. Masalan, ingliz tilida *to run (fe’l) → a run (ot)* [8;497-b.]. Bu jarayonda hech qanday yasovchi qo‘shimcha qo‘shilmaydi; o‘zgarish faqat funksional va sintaktik darajada yuz beradi. *Otlashish* (o‘zbek tili grammatikasida) boshqa so‘z turkumiga mansub birlikning otga aylanishi. O‘zbek tilida odatda morfo-sintaktik yo‘l bilan yuz beradi, lekin, ko‘pincha, qo‘shimcha ishtirok etadi. Masalan: *Yomon* (sifat) → *yomonlar* (ot: “*yomonlar* ko‘payib ketdi”). Ikkala hodisa ham so‘z turkumi o‘zgarishi jarayoni ham semantik siljish va yangi sintaktik funksiya paydo bo‘ladi. Agar otlashish qo‘shimchasiz bo‘lsa (faqat vazifasi o‘zgarsa), u konversiyaning tipik ko‘rinishiga juda yaqin bo‘ladi. Faoliyat morfosintaktik darajada sodir bo‘ladi. Morfosintaktik bo‘lishi mumkin, ammo, ko‘pincha, morfologik yasash ishtirok etadi. Natijada yangi so‘z sintaktik jihatdan boshqa turkumga mansub bo‘ladi, ammo shakli o‘zgarmaydi. Masalan, *o‘qish* (fe’l) → *o‘qish* (ot), *yirtqich* (sifat)*Yirtqich* hayvon turlar ko‘p; → *yirtqich* (ot). “Yol uzoq, tun qaro qashqir esa och, Och *yirtqich* bilarmi nadir sadoqat?” (Matnazar Abduhakim) [9;144-b.] she’rida *yirtqich* so‘zi ot bo‘lib kelgan. Bu so‘zlarni o‘zbek tilida konversiya hodisasi deb olish to‘g‘ri bo‘ladi. Bunday misollardan ko‘plab keltirish mumkin. *Konversiya* – qamrovi kengroq tushuncha, barcha turkumlar o‘rtasida sodir bo‘lishi mumkin. *Otlashish* – torroq tushuncha, faqat ot turkumiga o‘tishni bildiradi.

Bundan tashqari konversiya va otlashish hodisalari ba’zan omonimlik bilan ham kesishadi. Chunki so‘z turkumlariaro o‘tish natijasida shakli bir xil, lekin vazifasi va ko‘pincha ma’nosi farqli birliklar yuzaga keladi. Misol uchun, *ko‘k*(sifat) rang →*ko‘k* (ot) osmon ma’nolarida kelishi bu konversiya jarayonining natijasi bo‘lishi bilan birga, bu so‘zni tilimizda omonimlik hodisasiga olinadi. Tadqiqotlarda bu ikki hodisaning bog‘liqligi izohlanib, konversiya natijasida hosil bo‘lgan omonimlarning polisemiyadan farqlanishi ham alohida ko‘rsatib o‘tiladi. *Omonimlik* – kelib chiqishi va ma’nosi bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan ikki yoki undan ortiq so‘zning shaklan bir xil bo‘lishi. Xususiyati esa ma’nolar o‘zaro hech qanday semantik alqaga ega emas. Jumladan, *kul* (ot); O‘tin yonib kulga aylandi; *kul* (fe’l). Do‘stning ustidan *kul*magin. Bu ikki ma’no bir-biriga hech qanday semantik jihatdan bog‘liq emas, shunchaki shaklan tasodifan bir xil. Asosiy farqlar: *konversiya* – ma’no aloqadorligi bor, yangi turkumdagi ma’no avvalgisiga yaqin. Bir xil shakl. Kelib chiqish bitta so‘zdan funksional siljish natijasida hosil bo‘ladi. Til tizimidagi roli so‘z boyligini ichki yo‘l bilan kengaytiradi. *Omonimlik* – ma’nolar mutlaqo mustaqil. Bir xil shakl. Har xil kelib chiqishga ega bo‘lgan so‘zlar tasodifan bir xil shaklga ega bo‘ladi. Til boyligida ko‘proq leksik tasodif sifatida mavjud. Konversiya va omonimlik yuzaki o‘xshash ko‘rinishi mumkin, chunki ikkala hodisada ham so‘z shakli bir xil bo‘lishi mumkin. Ammo ular, aslida, tubdan farqli lingvistik hodisalar. *Konversiya* –morfologik o‘zgarishsiz, so‘zning boshqa so‘z turkumiga o‘tishi (funksional siljish). Xususiyati: Bir so‘zning bir xil shakli ikki turli vazifada ishlatiladi, ma’no bog‘liqligi saqlanadi. Maslan, *yosh* (sifat) – “*yosh* bola”; *yosh* (ot) – “*yosh*im yigirma beshda”. Bu yerda ma’no o‘zgaradi, lekin semantik aloqadorlik saqlangan: ikkalasi ham *hayot davri* tushunchasiga bog‘liq.

Darsliklarda maktab va oliy ta’lim darsliklarida *konversiya* atamasi deyarli ishlatilmaydi. Unga mos hodisa sifatida qo‘shimchasiz otlashish yoki boshqa turkumga o‘tish misollari beriladi. Ilmiy maqolalarda

esa ba’zi tilshunoslar (masalan, qiyosiy grammatika yo‘nalishida ishlovchilar) konversiyani o‘zbek tilida ham kuzatish mumkinligini aytishadi, ayniqsa, qo‘shimchasiz turkum o‘zgarish holatlarida. Mustaqil monografiyalarda to‘liq o‘zbek tilidagi *konversiya* bo‘yicha maxsus monografiya yoki chuqur tadqiqotlar juda kam. Ko‘proq umumiy grammatik jarayon sifatida tilga olinadi. Sabablari shundaki, an’anaviy terminologiyada Turkologiyada *otlashish, fe’llashish* kabi o‘z atamalarimiz ustuvor bo‘lgan. Tuzilma o‘zbek tili aglutinativ til bo‘lgani uchun so‘z turkumi o‘zgarishi, ko‘pincha, qo‘shimchalar orqali amalga oshadi, bu esa *konversiya* (qo‘shimchasiz o‘tish) hodisalarini nisbatan kam qiladi. Qiyosiy ishlarga bog‘liq. *Konversiya* atamasi ko‘proq ingliz yoki boshqa Yevropa tillari bilan qiyosiy tadqiqotlar olib borilganda ishlatiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O‘zbek tilidagi otlashish konversiyaning bir ko‘rinishi hisoblanadi, ammo konversiya kengroq tushuncha. Agar otlashish qo‘shimchasiz amalga oshsa, bu to‘g‘ridan to‘g‘ri konversiyaga mos keladi. O‘zbek tilida konversiya atamasi nazariy jihatdan mavjud, ammo amaliy tilshunoslikda keng ishlatilmaydi. Unga mos hodisalar ko‘proq an’anaviy turkologik terminlar bilan tasvirlanadi. Tadqiqotlar asosan qiyosiy-lingvistik yondashuvlarda uchraydi va maxsus, keng qamrovli o‘zbekcha monografik tadqiqotlar deyarli yo‘q. *Konversiya* termini, asosan, ingliz va boshqa Yevropa tillarining grammatik tizimida faol qo‘llanib, qo‘shimchasiz turkum o‘zgarishi hodisalarini keng miqyosda qamrab oladi. Agglutinativ tuzilishga ega bo‘lgan o‘zbek tilida esa so‘z turkumi o‘zgarishi ko‘pincha yasovchi affikslar yordamida amalga oshadi, shu bois sof konversiya holatlari tilimizda nisbatan chegaralangan ko‘rinishga ega. Bugungi kungacha o‘zbek tilida konversiya hodisasini to‘liq qamrab oluvchi monografik tadqiqotlar kam. Mavzu ko‘proq umumiy grammatik izohlar doirasida yoki chet tillari bilan qiyosiy tahlil jarayonida tilga olinadi. Bunga bir necha omillar sabab bo‘lgan: milliy terminologiya turkologiyada o‘zbek tiliga mos atamalar (otlashish, fe’llashish va boshqalar) faol ishlatilgan. Til tipologiyasida agglyutinativ tuzilma sabab qo‘shimchasiz turkum o‘zgarishi holatlari kam uchraydi. Konversiya masalasi ko‘proq ingliz tili va boshqa analitik tillar bilan qiyosiy tahlilda o‘rganilgan. Shunday qilib, o‘zbek tilida konversiya hodisasi mavjud bo‘lsa-da, uning nazariy jihatdan chuqur va tizimli o‘rganilishi hali ham yetarli darajada emas. Kelgusida bu hodisani tipologik va qiyosiy yondashuvlar asosida tahlil qilish, shuningdek, o‘zbek tilining ichki tizimida konversiya imkoniyatlarini aniqlash dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Hojiyev A. O‘zbek tilida so‘z yasalishi. Toshkent, “Fan”, 1985, 256-bet.
(2). Hojiyev A., Madrahimova M. O‘zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1991, 212-bet.
(3). Qosimova M., Mahmudov N., Sobirov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, “Fan”, 2005, 342-bet.
(4). Nurmonov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2002, 280-bet.
(5). Crystal D.A. Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford, Blackwell, 2008, 529 p.
(6). Xudoyberganova D. O‘zbek tilida omonim so‘zlar. Toshkent, “Fan”, 1983, 196-bet.
(7). Qurolboyev M. Hozirgi o‘zbek tilida so‘z turkumlariaro o‘tish hodisalari. Toshkent, “Fan”, 1992, 140-bet.
(8). Quirk R., Greenbaum S.A. University Grammar of English. London, “Longman”, 1993, 497 p.
(9). Matnazar Abduhakim. She’rlar to‘plami. Toshkent, “Yozuvchi”, 2001, 144-bet.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Tillayeva Rayxona Tuxtasinovna (Namangan davlat Pedagogika instituti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent; e-mail; rayxona_tillayeva_05@mail.ru; ORCID: 0000-0002-0018-5530)

BADIIY OBRAZLAR TIZIMI: TAHLIL VA TALQIN MASALALARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada adabiy asarlarning mazmuniy va estetik asosini tashkil etuvchi badiiy obrazlar tizimining nazariy va amaliy jihatlari keng yoritilgan. Obraz tushunchasining mohiyati, uning shakllanish manbalari, funksional xususiyatlari, obrazlar o‘rtasidagi munosabatlar, ularni talqin qilish usullari va badiiy matnda tutgan o‘rni atroflicha tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy adabiyotimizda shakllangan an’anaviy obrazlar bilan zamonaviy adabiy jarayonda yuzaga kelayotgan yangi, ko‘p qatlam-li, psixologik va timsolli obrazlar o‘rtasidagi farqlar, ularning o‘quvchi ongida uyg‘otadigan estetik va ma’naviy taassurotlari ko‘rib chiqiladi. Maqolada badiiy obrazlarni o‘rganishning zamonaviy yondashuv-lari – strukturalistik, kontekstual, psixoanalitik va intertekstual metodlar asosida talqin qilish zarurati ta’kidlangan. Shuningdek, adabiy ta’lim jarayonida obrazlarni tahlil qilish orqali o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, badiiy-estetik tafakkur va axloqiy dunyoqarashni shakllantirish bo‘yicha metodik tavsiyalar ham keltirilgan. Maqola adabiyotshu-noslar, o‘qituvchilar, tadqiqotchilar hamda badiiy matn ustida samarali ishlashni istovchi o‘quvchilar uchun foydali nazariy va amaliy manba bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar. *badiiy obraz, obrazlar tizimi, obraz tahlili, obraz talqini, adabiy obraz, adabiyotshunoslik, badiiy tafakkur, milliy obrazlar, timsollar, ramziy ma’no, psixologik obraz, strukturalizm, intertekstual yondashuv, kontekstual metod, obraz va g‘oya, estetik tafakkur, adabiy tahlil, obrazlararo munosabat, qahra-mon xarakteri, postmodern obraz, psixoanaliz, obrazlar tipologiyasi, tarixiy obraz, adabiy metodika, adabiy ta’lim, talaba va o‘quvchi tafakkuri, ma’naviy tarbiya, badiiy matn, didaktik yondashuv, komparativ tahlil, adabiy qahramon, xalq obrazlari, obrazning ijtimoiy funksiyasi, zamonaviy adabiyotda obraz, darsda obraz tahlili.*

Тиллаева Райхона Тухтасиновна (Наманганский государственный педагогический институт, доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент e-mail: raykhona_tillayeva_05@mail.ru; ORCID: 0000-0002-0018-5530)

СИСТЕМА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОБРАЗОВ: ВОПРОСЫ АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Аннотация. *В статье подробно рассматриваются теоретические и практические аспекты системы художественных образов, образующих содержательную и эстетическую основу литературных произведений. Подробно анализируются сущность понятия «образ», источники его формирования, функциональные свойства, взаимосвязи между образами, способы их интерпретации и их место в художественном тексте. Также рассматриваются различия между традиционными образами, сложившимися в нашей национальной литературе, и новыми, многослойными, психологическими и символическими образами, возникающими в современном литературном процессе, а также эстетические и духовные впечатления, которые они вызывают в сознании читателя. В статье подчеркивается необходимость интерпретации, основанной на современных подходах к изучению художественных образов – структуралистском, контекстуальном, психоаналитическом и интертекстуальном методах. Также даются методические рекомендации по формированию самостоятельного мышления, художественно-эстетического мышления и нравственного мировоззрения у учащихся посредством анализа образов в процессе литературного образования. Статья служит полезным теоретическим и практическим ресурсом для литературоведов, преподавателей, исследователей и студентов, желающих эффективно работать с литературными текстами*

Ключевые слова. *художественный образ, система образов, анализ образов, интерпретация образов, литературный образ, литературная критика, художественная мысль, национальные образы, символы, символическое значение, психологический образ, структурализм, интертекстуальный подход, контекстуальный метод, образ и идея, эстетическая мысль, литературный анализ, взаимосвязь образов, герой, постмодернистский образ, психоанализ, типология образов, исторический образ, литературная методология, литературное образование, мышление студента и ученика, духовное воспитание, художественный текст, дидактический подход, сравнительный анализ, литературный герой, народные образы, социальная функция образа, образ в современной литературе, анализ образа в классе.*

Tillayeva Raykhona Tukhtasinovna, Namangan State Pedagogical Institute, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor;e-mail:rayxona_tillayeva05@mail.ru; ORCID: 0000-0002-0018-5530)

SYSTEM OF ARTISTIC IMAGES: ISSUES OF ANALYSIS AND INTERPRETATION

Annotation. *This article extensively covers the theoretical and practical aspects of the system of artistic images that form the substantive and aesthetic basis of literary works. The essence of the concept of image, its sources of formation, functional properties, relationships between images, methods of their interpretation and their place in the literary text are analyzed in detail. Also, the differences between traditional images formed in our national literature and new, multi-layered, psychological and symbolic images emerging in the modern literary process are considered, as well as the aesthetic and spiritual impressions they evoke in the reader's mind. The article emphasizes the need for interpretation based on modern approaches to the study of artistic images–structuralist, contextual, psychoanalytic and intertextual methods. Also, methodological recommendations are given on the formation of independent thinking, artistic and aesthetic thinking and moral worldview in students through the analysis of images in the process of literary education. The article serves as a useful theoretical and practical resource for literary critics, teachers, researchers, and students who want to work effectively on literary texts.*

Key words. *artistic image, image system, image analysis, image interpretation, literary image, literary criticism, artistic thought, national images, symbols, symbolic meaning, psychological image, structuralism, intertextual approach, contextual method, image and idea, aesthetic thought, literary analysis, relationship between images, hero character, postmodern image, psychoanalysis, typology of images, historical image, literary methodology, literary education, student and pupil thinking, spiritual education, artistic text, didactic approach, comparative analysis, literary hero, folk images, social function of image, image in modern literature, image analysis in the classroom.*

Kirish. Adabiyot inson tafakkuri va ruhiyatining eng chuqur qatlamlarini ochib beruvchi badiiy hodisadir. U jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, tarixiy voqealar va ma’naviy qadriyatlarni badiiy ifoda vositasida aks ettiradi. Adabiy asarning mazmunini to‘liq anglash, uning estetik mohiyatini ochish esa, eng avvalo, undagi badiiy obrazlarni chuqur tahlil qilish va talqin etish bilan bog‘liqdir. Zero, har bir badiiy asar muallif yaratgan obrazlar orqali yashaydi, o‘quvchida estetik kechinma, falsafiy mushohada va ma’naviy o‘zgarish uyg‘otadi.

Badiiy obraz adabiy tafakkurning asosi, yozuvchining ichki dunyosi, hayotga, inson va jamiyatga munosabatining badiiy ko‘rinishidir. Shu sababli obraz tahlili va uni talqin qilish adabiyotshunoslikning doimiy e’tibor markazida turadi. Obraz bu oddiy personaj emas, balki u orqali berilayotgan g‘oya, axloqiy ideal, timsol va falsafiy mazmunlarning murakkab tizimidir.

So‘nggi yillarda badiiy tafakkurda yuz berayotgan o‘zgarishlar, yangi yondashuvlarning shakllanishi, adabiyotda psixologik, metaforik, timsollik va postmodernistik unsurlar kuchayib borayotgani badiiy obrazlarni o‘rganishda yangicha ilmiy yondashuvlarni talab qilmoqda. Ayniqsa, maktab va oliy ta’lim jarayonida badiiy obrazlar ustida ishlash, ularni tahlil va talqin qilish orqali o‘quvchilarning estetik didi, tanqidiy fikrlashi, badiiy tafakkuri shakllanadi.

Mazkur maqolada badiiy obrazlar tizimining mohiyati, ularni tahlil qilishning asosiy yo‘nalishlari, talqinda uchraydigan metodik yondashuvlar, shuningdek, milliy adabiyotimizda shakllangan obrazlar turlari va ularning tarbiyaviy-estetik ahamiyati keng ko‘lamda yoritib beriladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Adabiyotshunoslikning eng muhim va murakkab masalalaridan biri bu badiiy obrazlar tizimini tahlil qilish va uni talqin etishdir. Chunki adabiy asarning estetik, ideyaviy, falsafiy va emotsional qirralari aynan obrazlar orqali ifodalanadi. Badiiy obraz adabiy asarning markaziy elementi bo‘lib, unda muallif dunyoqarashi, zamon ruhi, jamiyat bilan bog‘liq munosabatlar, shaxsiy va ijtimoiy ziddiyatlar mujassam bo‘ladi. Obraz bu oddiy tasvir emas, balki u anglatadigan tushunchalar majmuyi, ijtimoiy-psixologik mazmun va ramziy ifodadir.

Badiiy obrazlar tahlili ularning shakli, mazmuni, funksiyasi va badiiy vositalar bilan uyg‘unligi orqali amalga oshiriladi. Obrazlar ko‘p qatlamli bo‘lib, ular turli darajadagi tahlilni talab etadi: tashqi (real) qiyofa, ichki psixologik holat, timsollik, ramziylik va ijtimoiy kontekst. Masalan, Alisher Navoiy asarlaridagi obrazlar faqatgina bir insonning portreti sifatida emas, balki shu obraz orqali berilgan g‘oyaviy-ma’naviy qadriyatlar, axloqiy mezonlar, sufiyona tafakkur unsurlarini ham aks ettiradi. Xususan, “Farhod va Shirin” dostonidagi Farhod obrazida mehnatsevarlik, fidoyilik, pok muhabbatga sadoqat timsoli ko‘rinadi. Bu obraz timsollar orqali talqin qilinsa, u yana chuqurroq qatlamlarga ega bo‘ladi: Farhod bu ideal inson, ruhiy kamolot sari intiluvchi shaxs, jamiyatdagi ezgulikning ifodasidir.

Obraz tahlilida yana bir muhim jihat – bu obrazlararo munosabatlar va ularning ichki dinamikasidir. Obrazlar bir-biri bilan ziddiyatga kiradi, ular orasidagi ijtimoiy, axloqiy, hissiy munosabatlar asar dramatizmini oshiradi va o‘quvchi tafakkurini faollashtiradi. Har bir badiiy obraz boshqa obrazlar bilan muloqotda shakllanadi. Shu jihatdan, G‘afur G‘ulomning “Shum bola” asaridagi bosh qahramon – bola obrazi, uning atrofidagi ijtimoiy muhit, ota-onasi, qo‘shnilari, maktab muhitidagi obrazlar orqali boyitiladi, teranlashadi va jonlanadi. U faqatgina bir bola emas, balki o‘z zamonining aksi sadosi bo‘lib, xalqning quvnoq, mard, dangal va sofdil xarakterini o‘zida mujassamlashtiradi.

Zamonaviy adabiy jarayonda ham badiiy obrazlarga yondashuvlar o‘zgarib bormoqda. Postmodern adabiyotda obrazlar, ko‘p hollarda, fragmentar, paradoksal, ko‘p ma’noli holatda tasvirlanadi. Bu hol o‘quvchini passiv qabul qiluvchi emas, balki faol talqin qiluvchi darajaga olib chiqadi. A.Abdurahmonovning “Ko‘zgu” asaridagi obrazlar shaxsning ichki kechinmalari, ong oqimi, ruhiy bo‘hronlari orqali tahlil qilinadi. Bunday obrazlar real hayotni emas, balki insonning ichki dunyosini ochishga xizmat qiladi. Shu sababli ham bugungi adabiyotshunos tahlilchi obrazni o‘qishda va talqin qilishda turli yondashuv va metodlarni qo‘llashi zarur: psixoanaliz, strukturalizm, semiotika, kontekstual yondashuvlar va boshqalar.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, har bir obraz muayyan tarixiy va madaniy kontekstda tug‘iladi. Ma’naviy merosimizda o‘ziga xos obrazlar tizimi shakllangan: Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi tarixiy shaxslar obrazlari yillar, asrlar osha xalqimiz tafakkurida, adabiyotda va san’atda turlicha talqin etilgan. Bu obrazlar o‘z zamonining ramziy belgilariga aylangan, xalq ongida ideal qahramonlar sifatida yashab kelmoqda. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodida yaratilgan obrazlar Alpomish, Ravshan, Yorqinoy singari qahramonlar ham milliy badiiy tafakkurning mahsulidir.

Badiiy obrazlar tahlilida o‘quvchining saviyasi, dunyoqarashi, estetik didi va ma’naviy tayyorgarligi ham muhim rol o‘ynaydi. Shu boisdan ta’lim tizimida adabiy obrazlar ustida ishlash jarayonida o‘qituvchining vazifasi faqatgina asardagi sujetni tushuntirish emas, balki obraz orqali o‘quvchini fikrlashga, talqin qilishga, xulosa chiqarishga o‘rgatishdir. Bunda savol-javoblar, interfaol metodlar, ijodiy yozuvlar, rolli o‘yinlar, dramaturgiya asosida tahlil qilish kabi faol metodlar samara beradi. Zero, obrazni to‘g‘ri anglay olgan o‘quvchi, o‘z hayotida ham voqelikka teran nigoh bilan qarashni o‘rganadi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy obrazlar tizimini tahlil qilish va talqin etish bu oddiy matn ustida ishlash emas, balki butun bir ma’naviy olamni anglash jarayonidir. Har bir obraz o‘zida muallifning qarashini, xalq tafakkurini, zamon ruhini, insoniy qadriyatlarni mujassam etadi. Shu bois badiiy obrazlar ustida tahliliy ishlash adabiyotshunosning ham, o‘qituvchining ham, o‘quvchining ham ma’naviy va estetik kamoloti yo‘lidagi muhim qadam hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Badiiy obrazlar tizimi adabiy matnning asosiy estetik konstruksiyasi sifatida asarning ichki va tashqi mazmunini anglashda markaziy o‘rin egallaydi. Maqolada olib borilgan nazariy va amaliy tahlillar asosida quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

1. **Badiiy obraz tushunchasining ko‘p qatlamliligi.** Tahlil natijalariga ko‘ra, badiiy obraz oddiy pesonaj emas, balki u orqali ifodalanayotgan falsafiy g‘oya, ma’naviy qadriyat va axloqiy timsollar majmuasidir. Har bir obraz o‘zida muallifning ichki kechinmalari, tarixiy-falsafiy qarashlari va ijtimoiy pozitsiyasini mujassamlashtiradi.
2. **Obrazlararo munosabat va kompozitsion dinamika.** Obrazlarni yakkalab emas, balki ular o‘rtasidagi ziddiyat, uyg‘unlik, o‘zaro ta’sir doirasida tahlil qilish samarali ekanligi aniqlandi. Aynan obrazlararo aloqalar dramatik kuchlanishni yuzaga keltirib, o‘quvchining tafakkurini faollashtiradi.
3. **Zamonaviy yondashuvlarning ahamiyati.** Badiiy obrazlarni strukturalizm, intertekstual yondashuv, psixoanaliz va kontekstual metodlar asosida o‘rganish, ayniqsa, zamonaviy, ko‘p ma’noli va fragmentar obrazlar uchun zarur ekani tahlilda yaqqol ko‘zga tashlandi. Bu metodlar obrazning chuqur ma’no qatlamlarini anglashda muhim vosita bo‘ladi.
4. **Milliy adabiy tafakkurda obrazlarning ramziy va tarbiyaviy funksiyasi.** Milliy adabiyotimizda shakllangan tarixiy, folkloriy va sufiy obrazlar – Farhod, Alpomish, Jaloliddin Manguberdi, Navoiy obrazlari – estetik did, vatanparvarlik, fidoyilik, ma’naviy barkamollik g‘oyalarini targ‘ib etadi. Bu obrazlar o‘quvchilar tafakkurini tarbiyalashda kuchli estetik va axloqiy omil sifatida xizmat qiladi.
5. **Ta’lim jarayonida badiiy obraz bilan ishlashning samarasi.** Didaktik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, adabiy ta’limda obrazlar bilan ishlash orqali o‘quvchilarda mustaqil tahlil ko‘nikmasi, tanqidiy-estetik tafakkur va ijtimoiy ong shakllanadi. Bunda faol o‘quv metodlari (ijodiy yozuv, rolli o‘yin, interfaol savol-javob) obrazni chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

6. **Postmodern adabiyotdagi yangi obrazlar xususiyati.** Postmodernizm ta’sirida yuzaga kelgan yangi badiiy obrazlar ko‘proq ichki ruhiy holat, ong oqimi, simvol va metaforalar asosida quriladi. Bu esa tahlilchidan yangi, kompleks yondashuvni talab qiladi va o‘quvchini passiv emas, balki faol talqinchi darajasiga olib chiqadi.

7. **Ilmiy-nazariy va metodik jihatdan asoslangan yondashuvlarning zarurligi.** Maqola doirasida olib borilgan tahlillar badiiy obrazlarni talqin qilishda nazariy bilimlar, metodik yondashuvlar va madaniy kontekstni uyg‘unlashtirish zaruriyatini ko‘rsatdi. Bu holat adabiy ta’limda ham, ilmiy izlanishda ham yuqori darajadagi metodologik tayyorgarlikni talab etadi.

Xulosa. Badiiy obrazlar tizimi adabiy asarning ideyaviy-estetik mohiyatini belgilovchi asosiy elementlardan biridir. Har bir obraz o‘zida muallifning dunyoqarashi, maqsadi, tarixiy va ijtimoiy kontekst bilan bog‘liq g‘oyaviy mazmunni mujassam etadi. Shu boisdan obrazni tahlil qilish bu oddiy sujet tafsilotlarini tahlil etish emas, balki badiiy matnning chuqur qatlamlariga kirib borish, timsollar, ramzlar, psixologik holatlar va ijtimoiy konnotatsiyalarni anglash demakdir.

Badiiy obrazlar talqini faqat adabiyotshunoslik doirasida emas, balki ta’lim jarayonida ham alohida ahamiyatga ega. O‘quvchilarda mustaqil fikrlash, matnga estetik va tahliliy yondashuv, obraz orqali jamiyat va inson mohiyatini anglash ko‘nikmalari aynan obraz tahlili asosida shakllanadi. Zamonaviy adabiy jarayonda paydo bo‘layotgan murakkab va ko‘p qatlamli obrazlar esa tahlil jarayonida yangicha metodlar, kontekstual va psixologik yondashuvlarni talab qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, badiiy obrazlar tizimini chuqur o‘rganish nafaqat adabiyotshunoslik ilmiy sohasini boyitadi, balki yosh avlodda badiiy-estetik tafakkur, milliy ong va ma’naviy dunyoqarashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu yo‘nalishdagi izlanishlar va amaliy metodik yondashuvlar adabiy ta’lim samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Yo‘ldosh Q. Jilovlanmagan tafakkur mahsuli. Toshkent, “Tafakkur” nashriyoti, 2023, 628-bet.

(2). Mahmudov B. Portret yaratish mahorati. “Xalq ta’limi”. 2010, 2-son.

(3). Abdullayev A. (2012). Pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar. Toshkent, O‘zbekiston Respublikasi O‘qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish institutining nashriyoti.

(4). Nazarova, G. (2010). O‘quvchilarga estetik tarbiya berishning metodik asoslari. Toshkent, “Fan va texnologiya”; Shamsutdinova F. (2015). Adabiyot darslarida badiiy tahlilning o‘rni. Toshkent, “O‘qituvchi” nashriyoti.

(5). Mukhamedova R. (2018). Pedagogik texnologiyalar va metodlar: Adabiy tahlil usullari. Toshkent, O‘zbekiston yoshlar nashriyoti.

(6). Yusufov S. (2014). Adabiyotda estetik o‘zgarishlar va tarbiya metodlari. Toshkent, “Universitet” nashriyoti.

(7). Raximov N. (2016). Badiiy matn tahlili va uning pedagogik ahamiyati. Tashkent, O‘qituvchilar malakasini oshirish markazi.

(8). Azimov, U. (2012). Adabiyot ta’limida estetik tushunchalar. Toshkent, O‘zbekiston xalq ta’limi nashriyoti

(9). Sadriddinov B. (2020). Adabiyot va estetik tarbiya. Nazariy asoslar va metodik yondashuvlar. Toshkent, “Ma’naviyat” nashriyoti.

(10). Mustafayev D. (2014). Badiiy tafakkur va adabiy tahlil. Toshkent, O‘zbekiston davlat Pedagogika universiteti nashriyoti.

(11). Oripov A. (1996). She’riyat va badiiy tafakkur. Toshkent, “Yangi avlod” nashriyoti, 67-bet.

Ernazarova Iroda Shavkat qizi (Samarqand davlat universiteti Filologiya fakulteti “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi dotsenti, PhD),
Bozorov Sardor (Samarqand davlat universiteti Filologiya fakulteti “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi magistranti; sardorbozorov16@gmail.com)

O‘ZBEK XALQ ERTAKLARINING O‘RGANILISH MASALALARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek xalq ertaklarini o‘rganish masalalari keng qamrovda tahlil etilgan. Tadqiqot davomida ertaklarning sujet qurilishi, kompozitsion struktura, obrazlar tizimi va g‘oyaviy qatlamlari o‘rganilib, ular orqali xalqning axloqiy va estetik ideallari namoyon bo‘lishi ochib berilgan. Shuningdek, maqolada o‘zbek xalq ertaklarini o‘rganishda duch kelinayotgan muammolar – manbashunoslikdagi kamchiliklar, tasniflashdagi noaniqliklar, zamonaviy-ilmiy yondashuvlarning yetishmasligi, dialektal tafovutlar va arxaik qatlamlarning to‘liq tadqiq etilmaganligi kabi masalalar yoritilgan. Tadqiqot natijalari ertaklarni turli xil yondashuvlar asosida o‘rganishning dolzarbligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek ertaklari, sujet qurilishi, obrazlar tizimi, xalq og‘zaki ijodi, folklor, ramz, g‘oya, xalq an’analari, ertak tahlili, zamonaviy tadqiqot yondashuvlari.*

Эрназарова Ирод Шавкат кизи (Самаркандский государственный университет, факультет филологии, Узбекский язык и литература, доцент кафедры литературы, PhD),
Бозоров Сардор (Самаркандский государственный университет, факультет узбекского языка и филологии, магистрант кафедры литературы)

ИЗУЧЕНИЕ УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК

Аннотация*. В данной статье подробно анализируются вопросы изучения узбекских народных сказок. В ходе исследования были изучены сюжетное построение, композиционная структура, система образов и идейные пласты сказок, и через них раскрыто проявление нравственных и эстетических идеалов народа. Также в статье освещаются проблемы, с которыми сталкиваются при изучении узбекских народных сказок – недостатки в источниковедении, неопределенности в классификации, отсутствие современных научных подходов, диалектные различия и неполное изучение архаических пластов. Результаты исследования показывают актуальность изучения сказок на основе различных подходов.*

Ключевые слова*: узбекские сказки, построение сюжета, система образов, устное народное творчество, фольклор, символ, идея, народные традиции, анализ сказок, современные исследовательские подходы.*

Ernazarova Iroda Shavkat kizi (Samarkand State University Faculty of Philology Uzbek language and Associate Professor of the Department of Literature, PhD),
Bozorov Sardor (Samarkand State University Faculty of Philology Uzbek language and Master's student of the Department of Literature)

ISSUES OF STUDY OF UZBEK FOLK TALES

Annotation. *This article analyzes key issues in the study of Uzbek folk tales. The research focuses on the plot structure, compositional features, character system, and ideological layers of folk narratives, revealing how these tales reflect the moral and aesthetic ideals of the Uzbek people. The article also highlights ongoing challenges in the study of Uzbek folktales, such as classification inconsistencies, limited application of modern analytical approaches, and underexplored regional and archaic elements. The findings emphasize the importance of interdisciplinary perspectives, including cultural, psychological, and sociological analyses in the contemporary study of folk tales.*

Keywords: *Uzbek fairy tales, plot construction, system of images, folk oral art, folklore, symbol, idea, folk traditions, fairy tale analysis, modern research approaches.*

Kirish. Har bir xalqning madaniy merosi uning tarixiy xotirasi va ijtimoiy ongining mahsulidir. Bu merosning muhim qismini og‘zaki xalq ijodi, xususan, ertaklar tashkil etadi. O‘zbek xalq ertaklari asrlar davomida shakllanib, xalqning dunyoqarashi, axloqiy me’yorlari, hayot tajribasi va estetik didini o‘zida mujassam etgan noyob manbaga aylangan. Ularda xalqning o‘tmish hayoti, qadriyatlari, orzu-umidlari, axloqiy-ruhiy qarashlari o‘z ifodasini topgan. Biroq o‘zbek ertaklari faqatgina badiiy zavq bag‘ishlovchi asarlar emas, balki etnografik, sotsiologik va psixologik tahlil uchun ham boy material manbayi sifatida diqqatga sazovordir. Shuning uchun o‘zbek xalq ertaklarining o‘rganilishi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bugungi globallashuv davrida milliy madaniyatlararo muloqot kuchayib borar ekan, xalq ertaklarini chuqur o‘rganish ularning zamonaviy kontekstdagi qiymatini aniqlash, madaniy identitetni mustahkamlash va ilmiy doirada milliy boylik sifatida tanitish imkonini beradi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda o‘zbek ertaklarini o‘rganishga doir ishlanmalar mavjud bo‘lsa-da, ular, ko‘pincha, umumiy tahlillarga asoslangan, tizimli tipologik yondashuvlar esa yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ayni paytda, xalqaro folklorshunoslik fanida V.Propp, K.Levi-Stross, A. Dundes, E.Meletinskiy kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan nazariy asoslar ertaklarni strukturaviy, mifopoetik va sotsiomadaniy kontekstda tahlil etish imkonini bermoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida olimlarning ertaklar tahlili bo‘yicha yondashuvlari o‘rganildi. Ertaklar tahlilining o‘ziga xos xususiyatlari, muammolari ko‘rsatib berildi va tegishli xulosalar shakllantirildi. O‘rganilgan ma’lumotlar asosida kuzatish, tahlil va sintez, umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Ushbu maqolada o‘zbek xalq ertaklarini ilmiy jihatdan tizimli o‘rganish masalalari yoritiladi. Xususan, ertaklarning tipologiyasi, kompozitsion qurilishi, qahramonlar tizimi, g‘oyaviy qatlamlari va hududlararo farqlari hamda jahon ertaklari bilan qiyosiy tahlil asosida ularning badiiy-strukturaviy xususiyatlari ochib beriladi.

Tahlil va natijalar. O‘zbek ertaklarini o‘rganishda zamonaviy folklorshunoslikda shakllangan bir qancha nazariy yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Jumladan, rus olimi V.Propp tomonidan taklif etilgan strukturaviy-funksional model ertaklarda takrorlanuvchi sujet komponentlarini aniqlashga asoslanadi. Proppning “Морфология сказки” (Qahramonlik ertaklarining morfologiyasi. 1928) asarida u 31 ta funksional element va ularning ketma-ketligi asosida ertak syujeti tuzilishini tahlil qilgan. Bu yondashuv o‘zbek ertaklariga ham tatbiq etilishi mumkin bo‘lib, ularning strukturaviy asoslarini aniqlashga xizmat qiladi [1;112–114-b.].

Fransuz antropologi K.Levi-Stross ertaklarni mifologik tizim sifatida ko‘rib, ular orqali arxetipik qarama-qarshiliklar – “yaxshi va yomon”, “hayot va o‘lim”, “tabiat va madaniyat” kabi dualistik munosabatlarni tahlil qiladi. Unga ko‘ra, ertaklar ijtimoiy ongda mavjud bo‘lgan oppozitsiyalarni yumshatish, muvozanatni tiklash vazifasini bajaradi. Bu yondashuv, ayniqsa, o‘zbek ertaklarida uchraydigan zulm va adolat, boy va gado, mag‘lub va g‘olib kabi qarama-qarshiliklarni tahlil etishda muhimdir [2;111-b.].

Amerikalik folklorshunos A.Dundes esa ertaklarni madaniy psixologiya kontekstida o‘rganishni taklif etadi. Uningcha, ertaklar xalqning jamoaviy psixologiyasi, orzu-umidlari va xavotirlarini ramziy shaklda ifodalaydi. Bu jihatdan o‘zbek ertaklaridagi “Oltin bolalar”, “Zumrad va Qimmat”, “Boy ila gado” kabi obrazlar xalq ongidagi ideallarning in’ikosi sifatida qaraladi [4;71–80-b.]. Ushbu nazariy yondashuvlar, ularning o‘zbek ertaklariga qo‘llanishi va qiyosiy tahlili maqolaning keyingi bo‘limlarida asosiy ilmiy yo‘nalish sifatida ishlatiladi.

O‘zbek xalq ertaklari o‘zining badiiy-falsafiy mazmuni, obrazlar tizimi va sujet xilma-xilligi jihatidan xalq og‘zaki ijodining eng serqirra janrlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek ertaklarini quyidagi asosiy tipologik guruhlarga ajratish mumkin:

Sehrli (fantastik) ertaklar. Bu guruhga kiritilgan ertaklar mo‘jizakor voqealarga, sehr-joduga, afsonaviy mavjudotlar (ajdaho, dev, pari, kampir, sehrgar) ishtirokiga asoslanadi. Masalan: “Sehrgar yigit”, “Boy ila gado”, “Oltin bolalar”, “Zumrad va Qimmat” kabi ertaklar bu turga kiradi. Bu ertaklarda qahramon ko‘pincha oddiy yigit yoki qiz bo‘lib, u sadoqat, sabr, jasorat kabi fazilatlari bilan g‘alabaga erishadi.

Hayotiy (maishiy) ertaklar. Bunday ertaklar xalqning kundalik hayoti, ijtimoiy munosabatlari, turmushdagi adolatsizliklar va axloqiy qadriyatlarni aks ettiradi. Ular real hayot voqealariga yaqin, lekin kinoya, istehzo, muammoli vaziyatlar orqali badiiylashtiriladi. Masalan: “Uch yolg‘onda qirq yolg‘on”, “Xasis boy bilan Abdurahmon o‘g‘ri”, “Erni-er qiladigan xotin”. Bu ertaklarda xalqona donishmandlik, o‘tkir til, hazil-mutoyiba asosiy o‘rinda turadi.

Hayvonlar haqidagi ertaklar. Bu turdagi ertaklarda hayvonlar insoniy fazilatlar bilan ta’minlangan holda tasvirlanadi. Ularda axloqiy saboq, ibratli yakun bo‘ladi. Masalan: “Bo‘ri va tulki”, “Sichqon va mushuk”, “Eshak va bo‘ri”. Bu ertaklar bolalar tarbiyasida muhim rol o‘ynaydi.

Diniy-mistik ertaklar. Islomiy qarashlar, mo‘jizaviy hodisalar, pir-u avliyolar, duo va taqdir motivlari asosida yaratilgan ertaklar. Masalan: “Xizr va kambag‘al”, “Iymon kuchi”, “Yaxshi niyat, yaxshi oqibat”. Bu ertaklar xalq orasida diniy tarbiya vositasi sifatida qo‘llangan.

Sarguzasht va qahramonlik ertaklari. Bu guruhdagi ertaklarda bosh qahramon jasorat, mardlik, yurtparvarlik fazilatlari bilan gavdalanadi. Ko‘pincha, ular xalq qahramonlari, podshohlar yoki afsonaviy shaxslar obrazida ko‘rinadi: “Rustam”, “Avazxon”, “Qahramon”.

Lirik va ibratli ertaklar. Bu ertaklarda nozik ruhiy kechinmalar, muhabbat, sadoqat, yovuzlik va ezgulik kabi mavzular badiiy ifoda topadi: “Chin muhabbat”, “Ko‘ngil ko‘zi”, “Ona duosi”. Bu ertaklardan ko‘riladigan asosiy maqsad −axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash, estetik tarbiya berish.

O‘zbek xalq ertaklarining sujet tuzilishi, asosan, klassik dramatik modelga – kirish (ekspozitsiya), voqea rivoji, cho‘qqi nuqtasi (kulminatsiya) va yakun (rezolutsiya) bosqichlariga asoslanadi. Shu bilan birga, ular o‘ziga xos milliylik va an’anaviy shakllarga ham egadir.

V.Propp tomonidan taklif etilgan funksional modelga ko‘ra, ertaklarda syujet quyidagi doimiy ketma-ketlikda rivojlanadi:

1) qahramon safarga chiqadi;
2) vazifa beriladi (muammo);
3) to‘siqlar duch keladi;
4) yordamchi personaj (pari, kampir, qush, hayvon va b.) paydo bo‘ladi;
5) qahramon sinovdan o‘tadi;
6) yovuz kuch ustidan g‘alaba qozonadi;
7) mukofotlanadi, nikoh yoki podsholik bilan yakun topadi.

Masalan, “Oltin bolalar” ertagida qahramonlar tug‘ilishi, ularning ajratilishi, sinovli yo‘lga chiqishi, sehrli yordamchilar (qush, pahlavon, quduq), yovuzlik bilan kurash va nihoyat, adolat qaror topishidek an’anaviy struktura mavjud.

Ko‘plab ertaklarda voqealar uch marta takrorlanadi: uch o‘g‘il yo‘lga chiqadi, uchta topshiriq beriladi, uch sinovdan o‘tiladi. Bu Sharq an’anaviy og‘zaki adabiyotida “muqaddas sonlar” konsepsiyasiga tayanadi (3, 7, 40 va h.k.), [3;18-b.].

Kompozitsiya elementlari qat’iy tuzilgan:

Kirish qismi – “Bor ekan, yo‘q ekan...” kabi folklor formulalari orqali boshlanadi.

Asosiy qism – voqealarning zanjirli rivoji, konflikt va qarama-qarshiliklar.

Yakun qismi – axloqiy saboq, ezgulikning g‘alabasi, ijobiy yakun.

Bu tuzilma ertaklarni nafaqat estetik, balki didaktik jihatdan ham ta’sirli qiladi.

O‘zbek xalq ertaklarida obrazlar tizimi ramziy va funksional xususiyatga ega. Obrazlar orqali xalqning axloqiy ideallari, ijtimoiy qarashlari va orzu-umidlari ifodalanadi.

Markaziy qahramonlar – xalq ideallarining in’ikosi bo‘lib ishtirok etadi. Qahramonlar, ko‘pincha, kambag‘al, lekin dono, sabrli, halol kishilar sifatida tasvirlanadi. Masalan: “Boy ila gado” ertagida gadoning donoligi va tozaligi boyning hiylakorligi bilan qarama-qarshi qo‘yiladi.

“Zumrad va Qimmat” ertagida sabr-toqatli Zumrad go‘zal mukofotga, yovuz Qimmat esa jazoga duchor bo‘ladi. Bu orqali xalq ertaklarida axloqiy dualizm (ezgulik-yovuzlik, rost-yolg‘on, sadoqat-xiyonat) asosiy tamoyil sifatida ko‘rinadi.

Yordamchi obrazlar – timsoliy vosita sifatida e’tirof etiladi. Yordamchi obrazlar (pari, kampir, qush, daraxt, sehrli buyum), ko‘pincha, ramziy ma’noga ega. Ular: Xudo inoyati yoki tabiatning kuchi sifatida talqin qilinadi. Masalan, “Sehrgar bola” ertagida yigitga yordam bergan kampir –oqsoqol nasihatining timsoli, oltin uzuk esa halollik va sabrning mukofoti sifatida aks etadi.

Yovuz obrazlar–ijtimoiy salbiy kuchlar sifatida qo‘llanadi. Yovuzlar, ko‘pincha, quyidagi obrazlar orqali gavdalanadi: Ajdaho, dev, zolim podsho, xunuk kampir, hasadgo‘y opa-singillar. Ular nafaqat individual shaxs sifatida, balki ijtimoiy adolatsizlik, zo‘ravonlik, johillikning ramzi sifatida ko‘rinadi.

O‘zbek ertaklarida ayol obrazlari ikki asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

1. Pozitiv: mehribon ona, sabrli qiz, sadoqatli yor (Zumrad, Ona duosi).

2. Negativ: yovuz kampir, hasadgo‘y xotin, zolim o‘gay ona (Qimmat, Kampir va dev). Bu kontrast xalq ongi uchun qanday ayol ideal hisoblanganini ham ko‘rsatadi.

Aksariyat ertaklarda asosiy g‘oya halollik, mehnatsevarlik, sadoqat va sabr fazilatlarining yovuzlik, hiyla, zo‘ravonlik ustidan g‘alabasidir. Bu bilan ertak xalqni axloqiy tarbiyalaydi, ijtimoiy ongni shakllantiradi.

Xulosa va takliflar. O‘zbek xalq ertaklari milliy madaniyat, axloq, estetik qarashlar va tarixiy ongni ifodalovchi noyob og‘zaki badiiy meros hisoblanadi. Ular o‘zining sujet qurilishi, obrazlar tizimi, ramziy mazmuni hamda g‘oyaviy qatlamlari bilan o‘zbek xalqining mentaliteti, orzu-umidlari, ijtimoiy ideallari va axloqiy qadriyatlarini ifodalaydi.

Maqolada quyidagilar asosiy ilmiy xulosalar sifatida ta’kidlanadi:

1. Ertaklarning klassik struktura va ramziy shakllari ularni nafaqat badiiy, balki tarbiyaviy, psixologik vosita sifatida ham dolzarb qiladi.

2. Obrazlar tizimi orqali xalqning qadimiy dunyoqarashi, diniy tasavvurlari va ijtimoiy baholari ifodalanadi.

3. O‘zbek ertaklarini o‘rganishda hanuzgacha manbashunoslik, tasniflash, zamonaviy tahlil usullaridan foydalanish bo‘yicha kamchiliklar mavjud.

4. Yangi yondashuvlar (komparativ tahlil, psixoanaliz, lingvokulturologik izlanishlar) ertaklarni yanada chuqurroq va tizimliroq o‘rganish imkonini beradi.

Demak, xalq ertaklarini tadqiq etish bugungi ilmiy muhitda ham dolzarb bo‘lib, bu yo‘nalishda yanada keng qamrovli, tizimli va xalqaro talabga mos izlanishlar olib borish zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Пропп.В. Морфология сказки. “Academia”, Ленинград, 1928, 152 с.

(2). Леви-Строс К. Неприрученная мысль. Леви-Строс К. Леви-Строс К. Первобытное мышление. Москва, 1994, с. 390.

(3). Rustamov A. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Toshkent, “Fan”, 1978.

(4). Dundes A. Interpreting Folklore. Indiana University Press, 1980, 420 p.

(5). Шукуров А. Кулса – гул, йигласа – дур: эртаклар. 1983.
(6). Ўзбек халқ эртаклари. I – II томлар, Тошкент, Ўздавнашр, 1961– 1963.
(7). Мирзаев Т., Жураев М., Турдимов Ш., Эшонкулов Ж., Тиловов А. Ўзбек фольклори. Дарслик, Тошкент, “Тафаккур бўстони”, 2020, 240-бет.
(8). https://gov.uz/oz/yoshlar/news/view/51480
(9). https://tsuull.uz/uz/content/folklorshunoslik-va-dialektologiya

Juraboyev Ikromjon Abdullajon o‘g‘li (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti; juraboyevikromjon5@gmail.com)

IMOM G‘AZZOLIY – ZAMONDOSHLARI VA ZAMONAVIY G‘AZZOLIYSHUNOSLAR TALQINIDA

Annotatsiya. *Maqola islom tafakkuri tarixida “Hujjat ul-Haqq” rutbasi bilan nom qozongan Abu Homid Muhammad G‘azzoliyning serqirra boy ijodiy, ilmiy-ma’naviy merosini Sharq va G‘arb sharqshunoslari, shuningdek, g‘azzoliyshunoslar tomonidan o‘rganilishi tahliliga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *Sharq, G‘arb, Hujjat ul-Haqq, sharqshunos, Ba’daviy, Murtazo Zubaydiy, Faxri Majid.*

Джурабоев Икромджон Абдулладжон угли (докторант-исследователь Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои; juraboyevikromjon5@gmail.com)

ИМАМ ГАЗАЛИ – В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЕГО СОВРЕМЕННИКОВ И СОВРЕМЕННЫХ УЧЁНЫХ-ГАЗАЛИСТОВ

Аннотация. *Данная статья посвящена анализу изучения многогранного творческого, научно -духовного наследия Абу Хамида Газали, известного в истории мысли Ислама как «Худжат ул-Хакк» востоковедами Востока и Запада, а также учеными-газаливедами.*

Ключевые слова: *Восток, Запад, ориенталист, Бадави, Муртаза Зубайди, Фахри Мажид*

Juraboev Ikromjon Abdullajon ugli (Research doctoral student at the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi; juraboyevikromjon5@gmail.com)

IMAM GHAZALI –IN THE INTERPRETATION OF HIS CONTEMPORARIES AND MODERN GHAZALI SCHOLARS

Annotation. *The article deals with the analysis of the study of the multifaced, rich, creative, scientific cultural heritage of Abu Khamid Mukhammad Ghazzali who was well known with the title of “Khujjat ul Khaqq”, by the western and Eastern orientalists, scholars who study Ghazzali’s work.*

Keywords: *East, West, orientalist, Badavi, Murtaza Zubaidy, Majeed Fahri*

Kirish. Arab-musulmon taffakkuri tarixida Muhammad G‘azzoliy kabi yirik ijodiy shaxs bo‘lmagan. Gap faqat, o‘zining shuhrati bilan o‘z zamondoshlari va oddiy xalq, Sharqning ziyolilari, vazirlar, amirlar va xalifalarning hurmatiga sazovor bo‘lganligida emas, gap shundaki, uning faoliyati o‘z davrining g‘oyaviy, falsafiy, siyosiy va madaniy darajasini belgilab berishidan tashqari, Sharq va G‘arb madaniyati rivojlanishiga ham ta’sir o‘tkazdi.

Abu Homid G‘azzoliy ijodiga qiziqish uning hayotlik davridayoq paydo bo‘lgan edi. O‘rta asrlar davridan boshlaboq, bir qancha tadqiqotchilar G‘azzoliyning asosiy tamoyillari bayon etilgan risolalariga o‘z e’tiborlarini qaratib, ularni tahlil qilish uchun bir qancha asarlar yozdilar. Xususan, Abu G‘ofur ibn Ismoil Foris Nishopuriy, Ibn Asakir, Ibn al-Javziy, Shamsiddin Abul Abbos Ahmad ibn Xolliqon, Imom Muhammad ibn Ahmad ibn Usmon Zahobiy, Shayx Salohiddin Abulsafa Xalil ibn Aybaki Sa’fadiy, Imom Abu Muhammad Abdulloh ibn As’ad ibn Ali ibn Sulaymon Afifaddin Yafan, Takiuddin Subki, Tosh Kubrazoda, Murtazo Zubaydiy va boshqalar. Bu o‘rta asr olimlari o‘z asarlarida G‘azzoliy qarashlarining g‘oyaviy yo‘nalishi va uning hayot yo‘lini tahlil qilganlar.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. G‘azzoliy merosiga bo‘lgan domiy qiziqishni, jahon falsafasida shakllangan mutafakkir merosini o‘rganish an’anasi mavjudligi haqidagi fakt ham asoslaydi. Sharq va G‘arb tadqiqotchilari tomonidan G‘azzoliy ijodi ma’lum darajada o‘rganilgan, asarlarining haqiqiyligi belgilangan, shu bilan birga, ushbu asarlar xronologiyasi ham tuzilgan, uning falsafiy-teologik, ijtimoiy-axloqiy va pedagogik qarashlari umumiy tahlil qilib chiqilgan.

G‘azzoliy haqidagi ilmiy adabiyotlar hajmi va tadqiqot metodiga ko‘ra, quyidagi to‘qqizta guruhga ajratiladi: 1) biografik va bibliografik asarlar; 2) G‘azzoliyning faylasuflar bilan bahsiga doir asarlar; 3) G‘azzoliyning ismoiliylar bilan bahsiga doir asarlar; 4) falsafa va mantiqqa tegishli asarlar; 5) axloqqa doir asarlar; 6) zamonaviy sotsiologiya metodlaridan foydalanish orqali amalga oshirilgan qiyosiy tadqiqotlar; 7) G‘azzoliyning “Ihyou ulumid-din” asariga bag‘ishlangan tadqiqotlar; 8) mutafakkirning muayyan asarlariga doir tadqiqotlar; 9) tarjimalariga sharhlar [1;12-b.].

G‘azzoliy haqidagi tadqiqotlar to‘g‘risida gap ketganda, avvalo, arab olimlaridan: Al-Buqro Abdul-Ato, Al-Rifa’iy Ahmad Farid, Al-Shariyoziy Ahmad, Abdu Rahmon Ba’daviy, Rizo Muhammad, Muborak Zakiy, Umar Farrux, Majid Faxrilarni alohida ajratib ko‘rsatish lozim. Bu olimlar o‘z asarlarini bevosita G‘azzoliy falsafasidagi asosiy muammolarni tahlil qilishga qaratganlar.

Xususan, Al-Buqro Abdul Atoning “G‘azzoliyning iqrori”, Ar-Rifa’iy Ahmad Faridning “Al-G‘azzoliy” asarlarida alloma tarjimayi holi hamda risolalari haqida so‘z yuritilib, uning ijtimoiy-siyosiy va falsafiy-diniy roliga baho berib o‘tilgan. Al-Buqro G‘azzoliyning “Shubhalardan xalos qiluvchi” asarini ko‘rib chiqib, tahlil qilgan holda, uning g‘oyalari evolyusiyasining obyektiv bayonini berib, kashfiyotlariga e’tibor qaratadi.

Al-Buqro o‘z tadqiqotida mutafakkir dunyoqarashining ko‘pgina jihatlarini ochib berishga harakat qilgan. Al-Buqro tadqiqotlarining eng e’tiborli jihati shundaki, ushbu asar G‘azzoliy ijodiga bevosita tegishli bo‘lgan manbalarni har tomonlama o‘rganish asosida yozilgan. Shu bilan birga, al-Buqro bir qator muhim muammolarga yechim topa olmagan. Uning muammolari tahlilida G‘azzoliyning peripatetik falsafaga bo‘lgan munosabati ancha yuzaki yoritilgan.

G‘azzoliyning falsafa va axloq muammolariga bag‘ishlangan, hajman uncha katta bo‘lmagan, ammo tarkibi jihatidan ancha qimmatli hisoblangan Rizo Muhammadning “Al-G‘azzoliy” va Zakiy Muborakning “G‘azzoliy etikasi” asarlari mavjud. Rizo Muhammad tadqiqotlarining ijobiy tomoni, unda G‘azzoliy falsafasining ko‘pgina muammolari, xususan, ontologiya va gnoseologiya muammolari yetarli tarzda ochib berilgan. Zakiy Muborak G‘azzoliyning axloqiy ta’limotini tahlil qilishda, asosiy e’tiborni mutafakkir ta’limotining diniy tomoniga qaratadi. Umar Farruxning hammualliflikdagi “Arab tafakkuri tarixidan” asari va Faxri Majidning “Islom falsafasi tarixidan” [2;427-b.] nomli monografiyasidagi tadqiqotlarga kelsak, ular G‘azzoliy g‘oyalarini falsafa tarixi darsligi darajasida tahlil qilganlar.

Ancha qimmatli tadqiqotlar G‘azzoliy tavalludining 900 yilligiga bag‘ishlangan to‘plamda mavjud bo‘lib, u 36 ilmiy ma’ruzani o‘zida jamlagan. G‘azzoliy yashagan davr, uning hayot yo‘li va ijodiy merosi, shuningdek, uning realistik qarashlar rivojiga ko‘rsatgan ta’siriga bag‘ishlangan suriyalik Faylasuf Xolid Muizning–“G‘azzoliy Damashqda”, eronlik tadqiqotchi Mustafo Javodning “Imom al-G‘azzoliy davri”, Muhammad al-Muntasir al-Qattoniyning “G‘azzoliy va mag‘rib” va Muhammad Arjunning “G‘azzoliy shaxsiyatini tushunish kaliti” deb nomlangan maqolalari berilgan.

1985-yilda “Maorif” jurnalida G‘azzoliy tavalludining 900 yilligiga bag‘ishlangan eronlik tadqiqotchilarning maqolalar to‘plami nashr qilindi. Mutafakkirning hayot yo‘li, ijodi va biografiyasiga Ismoil Saodatning “Hujjatulislom – G‘azzoliy haqida esdaliklar”, Nasrullo Puriy Xavorning “Aynalkuzot va Imom Muham-mad G‘azzoliy” nomli maqolalari berilgan. Unda, shuningdek, mutafakkirning islom dini, kalom ilmi, mantiq, so‘fiylikdagi roli va o‘rni ko‘rib chiqilgan [3;8-b.]. Aynalkuzot Hamadoniyning G‘azzoliyga qarshi qaratilgan tanqidi asosan axloq, ontologiya, gnoseologiya va uch olam muammolariga tegishli.

Muhammad Xansoriy “G‘azzoliyning falsafa va mantiqqa bo‘lgan munosabati” nomli maqolasida G‘azzoliyning peripatetik falsafasidan chuqur xabardorligini hisobga olib, uning matematika, fizika va mantiqqa bo‘lgan munosabatini ochib beradi. Shuningdek, u Ibn Rushdning G‘azzoliy falsafasiga nisbatan egallagan pozisiyasini tanqid ostiga oladi. Abdul Karim Surush “G‘azzoliy va mavlaviya” maqolasida so‘fiy Jaloliddin Rumiyning G‘azzoliyga bo‘lgan munosabatini belgilab, “Diniy ilmlarni jonlantirish” asarini “Masnaviyi ma’naviy” bilan taqqoslab, G‘azzoliyning Jaloliddin Rumiy qarashlariga bo‘lgan ta’sirini isbotlab beradi.

To‘plamda G‘azzoliy falsafasiga bag‘ishlangan Abdu Rahmon Ba’daviyning “G‘azzoliy va uning grek manbalari”, Muhammad al-Findiyning “G‘azzoliyning diniy falsafasidan”, Muhammad Abdul Muiz Nasrning “G‘azzoliyning siyosat falsafasi”, Hasan as-Saatiyning “G‘azzoliy ta’limotida pozitivizm”, Xiyom an-Nuvaylatning “G‘azzoliy ta’limotida shubhalar amaliyoti”, Ali Abu Bakrning “G‘azzoliy fanlarni yangilovchi”, Abdul Hamid Hasanning “Haqiqatni anglashda G‘azzoliy uslubi”, Taysir shayx al-Ardning “G‘azzoliy ta’limotida bilish nazariyasi”, Muhammad al-Hoshimiyning “G‘azzoliyni tushunishda sabablilik va muvofiqlik” kabi maqolalari mavjud.

Abdu Rahmon Ba’daviy, Hasan as-Saatiy, Bayumiy Makdur, Usmon Iso Shaxniy va boshqalar G‘azzoliy qarashlarini ilohiyotga doir emas, balki falsafiy deb qarab, allomaning falsafiy dunyoqarashini ijobiy va ob’yektiv tomondan yoritishgan. Shuningdek, Salohiddin Saljuqiyning “G‘azzoliyning axloq sohasiga ta’siri”, Fatxiy Sulaymonning “G‘azzoliy tarbiya to‘g‘risida”, Usmon Aminning “G‘azzoliy ta’limotida axloq”, Ibrohim al-Qattonning “Imom al-G‘azzoliy – o‘qituvchi va tarbiya”, Muhammad Mexti Alomning “G‘azzoliy hasad haqida”, Abdul Karim Usmonning “G‘azzoliy psixologiya funksiyasi haqida” kabi maqolalari ancha qiziqish uyg‘otadi. Ularda mutafakkirning axloqiy-psixologik va pedagogik qarashlari tahlil qilingan. G‘azzoliy tasavvufiy dunyoqarashining o‘ziga xosligini tushuntirib berishga bag‘ishlangan maqolalar jumlasiga

Ahmad Faud al-Axvoniyning “G‘azzoliy ijodida diniy hissiyot”, Umariddinning “G‘azzoliyda muhabbat tushunchasi Xudoga muhabbat alomati bilan” va Abduhalim Mahmudning “Imom al-G‘azzoliy va sirni anglash” kabilarni kiritish mumkin. Ushbu maqolalar mualliflari mantiqiy tarzda, G‘azzoliy tasavvufidagi asosiy vazifa ekstatik holat bilan o‘zidan ketish orqali emas, balki vaqtga bog‘liq bo‘lmagan tajriba, ma’naviy shakl orqali erishish lozimligini qayd qilganligini ta’kidlab, bu pozisiya uning bilish nazariyasiga ta’sir o‘tkazganligini asoslashga harakat qilganlar.

G‘azzoliyning peripatetiklarga bo‘lgan munosabati, uning Sharqdagi peripatetizmni tanqid qilishi, sunniylik bilan tasavvufni birlashtirishga qo‘shgan hissasi hamda falsafa va dinning o‘zaro bog‘lanishi, aql va kashfiyot masalalari Ali Xalabiyning “Faylasuflarga raddiya” asaridagi “So‘zboshi”sida, Zabeullax Safoning “Islomda dunyoviy fanlar”, Ehson Tabariyning “Mutakallimlar va falsafaga tanqid”, G‘ulom Husayn Ibrohim Dinoniyning “Islom dunyosida falsafiy tafakkurdagi ziddiyatlar” [4;211-b.] va Said Jaloliddin Oshtiyoniyning “Muhammad G‘azzoliyning “Faylasuflarga raddiya”sini aniqlashtirish” asarlarida bayon qilingan.

Eron olimi Sayyid Muhammad Hotamiy “Islom tafakkuri tarixidan” deb nomlangan asarida G‘azzoliyning peripatetik falsafaga ko‘rsatgan ta’siri va uning adolatli jamiyat qurish borasidagi fikrlarini tahlil etib, o‘z munosabatini bildiradi.

G‘azzoliyning ijtimoiy-siyosiy qarashlari Husayn Ibrohimning “Islomning siyosiy tarixi”, Askar Huquqiyning “Eronda va Islomda siyosiy g‘oyalar tarixi”, Taba Tabaiyning “Eronda siyosiy tafakkurning inqirozi”, “Eronda siyosiy tafakkur tarixiga falsafiy so‘zboshi” va Hotam Qodiriyning “G‘azzoliyning siyosiy qarashlari” kabi asarlarida tadqiq qilingan. Ularning tadqiqotlariga ko‘ra, G‘azzoliy musulmon jamoasida ijtimoiy-siyosiy muammolarni hal etishda rasionalistik pozisiyani egallab, o‘zining obyektivligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, pokistonlik tadqiqotchilar Sa’id Shayxning “Mutoliati tatbiqidar falsafai islom” (Islom falsafasining qiyosiy o‘rganilishi) va Abul Xoliqning “G‘azzoliy etikasi” asarlarida “fayz” nazariyasi, iloxiy bilimlar, qalb, diniy tajriba, sababiylik, iroda erkinligi kabi muammolarga e’tibor qaratadilar. Pokistonlik shoir va mutafakkir Muhammad Iqbol o‘zining “Eronda falsafaning rivojlanishi” asarida mutafakkirning fal-safa va axloq haqidagi g‘oyalarini tahlil qilib, uni buyuk skeptik deb nomlaydi.

Tahlil va natijalar. Bunga o‘xshash tadqiqotlarni, shuningdek, Luis Gardetning “Islom: din va jamiyat” asarida ham ko‘rish mumkin. Tadqiqotchi G‘azzoliyning “Shubhalardan xalos qiluvchi” asariga tayanib, uning teologik faoliyat davrini tahlil qilib, u reformator sifatida o‘z ishini oxirigacha yetkaza olmadi, ammo, umrining oxirigacha ilohiyotshunos bo‘lib qoldi, degan xulosaga keladi. Bu g‘oyani boshqa bir tadqiqotchi A.Laust davom ettiradi. U “Siyosat va G‘azzoliy” nomli asarida sunniylik siyosiy ta’limotining shakllanishi, ummatning tamoyillari, imom va sultonlarning diniy, sud va ijro amaliyoti sohalaridagi vazifalar hamda muammolari bo‘yicha G‘azzoliy g‘oyalarining mohiyatini mufassal tahlil qiladi.

1. Turk faylasufi Muboxat Turkerning 1956-yilda Anqarada “uch raddiya” nuqtayi nazaridan falsafa va din o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar” maqolasida musulmon mualliflariga tegishli uch “Raddiya”ni G‘azzoliyning “Faylasuflarga raddiyasi”, Ibn Rushdning “Raddiyaga raddiya” va Turk ilohiyot olimi Xoja Zodaning “Faylasuflarga raddiya”sini taqqoslab, G‘azzoliy g‘oyalarini himoya qiladi.

XIX asr boshiga kelib G‘arbiy Yevropada sharqshunoslar tomonidan G‘az- zoliy ijodiga doir ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirildi. Asin Palasios, Artur Arberri, Venzik, M.Smit, I.Oberman, D.B.Makdonald tahlil qilib, mutafakkir qarashlarini tarixiy usul doirasida tadqiq qiladi.

2. F.Jabrening “Psixologik va tarixiy negizda G‘azzoliyni haqiqatan tushunish”, “G‘azzoliyni anglash nazariyasi”, “Al-G‘azzoliy”, Umaruddinning “Al-G‘azzoliy falsafasida axloq” va Abul Qosimning “Al-G‘azzoliy etikasi. Islomda sinkretik etika” asarlarini ham alohida ta’kidlab o‘tish lozim. Ushbu mualliflar G‘azzoliy ijodida psixologiya, axloq, ontologiya va gnoseologiya muammolarini chuqur va beg‘araz tahlil qilishgan.

3. Inqilobgacha bo‘lgan Rossiyada G‘azzoliy haqida yozilgan Rizouddin Faxriddinning “Imom G‘azzoliy” asari diqqatga sazovordir. Muallifning ta’kidlashicha, G‘azzoliy islom ta’limoti muhtoj bo‘lgan davrda paydo bo‘lgan. Biroq, deb ta’kidlaydi muallif, islom ta’limotini himoya qilib, G‘azzoliy faylasuflarga nisbatan hujumga o‘tadi va bu ularning g‘azablanishiga olib keladi.

4. G‘azzoliy haqida rus sharqshunoslarining asarlari juda ham kam. A.E.Shmid va A.Y.Krimskiyning asarlarini shu yerda aytib o‘tish mumkin. G‘azzoliy asarlari bo‘lmaganligi sababli Rossiya sharqshunoslarining ko‘pchiligi mutafakkir ijodi bilan tanishligi yuzaki bo‘lgan. Bunga A.Y.Krымskiy tomonidan o‘sha davrda Yevropa sharqshunoslarining G‘azzoliyga “faylasuflar kushandasi” sifatida qarashlarini takrorlashi yaqqol misoldir.

Ko‘pgina rus va Sobiq Ittifoq tadqiqotchi sharqshunoslari uchun G‘azzoliy g‘oyalari jaholatparastlikni inkor etib bo‘lmas isboti hisoblanardi. Shu sababli G‘azzoliy falsafasi maxsus o‘rganiladigan predmet hisoblanmas edi.

5. G‘azzoliyning ba’zi bir g‘oyalari talqini, masalan, uning tasavvufiy qarashlari G.M.Kerimovning “G‘azzoliy va so‘fizm” [5;7-b.] asarida ko‘rib chiqilgan. S.K.Grigoryanning “Yaqin va O‘rta Sharq xalqlarining o‘rta asrlar falsafasi” nomli monografiyasida G‘azzoliy ijodiga maxsus bob ajratilgan. Allomaning diniy reformatorlik faoliyati I.L.Petrushevskiyning “VII–XV asrlarda Eronda islom” asarida ko‘rib chiqilgan.

G‘azzoliyshunos olimlar ko‘pchiligining umumiy e’tirofiga ko‘ra, xristian ilohiyotshunoslari tomonidan musulmon mutafakkirlari oldiga qo‘yilgan masalalarga asosan G‘azzoliy javob berganini ta’kidlashadi. Shu sababli, Professor Xitti uning javoblarini “botiniy-psixologik javoblar”, [6;28-b.] deydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, haqiqiy dindorlik va o‘ta insoflilik G‘azzoliy asarlariga ulug‘vorlik baxsh etgan. Shu sababli G‘azzoliyning serqirra boy ilmiy-ijodiy va ma’naviy merosi Sharq va G‘arb tadqiqotchilarining doimiy diqqat markazida bo‘lgan. Buning asosiy sababi, tasavvufning qonunlashtirilgan qoidalari va uning ko‘plab musulmon dinshunoslari tomonidan tan olinishida G‘azzoliy xizmatlarining mahsuli ekanligi. Musulmon tafakkuri tarixida G‘azzoliyning roli va o‘rni eronlik mualliflarning sharhlarida ham yaqqol ko‘rinadi. G‘azzoliyga bag‘ishlangan mashhur asarlardan biri Jaloliddin Humoyunning “G‘azzoliynoma” asari. Bu monografiyada muallif, mutafakkir davridagi ijtimoiy-siyosiy sharoit muammolarini yoritib, ularning mutafakkir hayoti va ijodiga ta’sirini ko‘rsatib o‘tadi. G‘azzoliyning falsafa, siyosat, axloqqa bo‘lgan munosabatini tahlil qiladi. Shu bilan birga, G‘azzoliy asarlarining musulmon dunyosi falsafiy tafakkurida katta rol o‘ynaganini isbotlab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Наумкин В.В. Трактат. Газель «Воскрешение наук ро вере» Абу Хамида. М., “Наука”, 1980, с. 12.

(2). Fakhry M. A history of islamic philosophy. N.Y. L., Colambia univ press, 1970, r. 427.

(3 Шамолов А.А. Философско-теологические воззрения Газали. Диссертация на соиск. учёной степени доктора философ. наук, Душанбе, 2003, с. 8.

(4). G‘ulom Husayn Ibrohim Dinoniy. Mocharoi fikri falsafi dar chaxoni islom. Tehron, 1376, s. 211.

(5). Hamidjon Homidiy. Tasavvuf allomalari. Toshkent, “Sharq”, 2009, 6–7-betlar.

(6). Mahmud As’ad Jo‘shon. Tasavvuf va go‘zallik. Toshkent, “Movarounnahr”, 2006.

Dadaboyev Olimjon Ortiqovich (filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, Namangan davlat Chet tillari instituti dotsenti; E-mail: odadaboev@mail.ru)

G‘ARB ADABIYOTI HUJJATLI ROMANLARIDA AMIR TEMUR SIYMOSI TASVIRI

Annotatsiya. *Maqolada G‘arb adabiyotidagi hujjatli romanlar janrida Amir Temur siymosining badiiy talqini hamda tarixiy haqiqatning adabiy interpretatsiyasi tahlil qilinadi. Fransuz adabiyotidagi asarlar misolida sarkarda obrazining g‘arbona idrokdagi shakllanishi va unga ta’sir ko‘rsatgan madaniy hamda mafkuraviy omillar ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Amir Temur, G‘arb adabiyoti, hujjatli roman, tarixiy obraz, badiiy talqin, tarixiy dalillar.*

Дадабоев Олимжон Ортикович (доктор философии по филологическим наукам, доцент, Наманганский государственный институт иностранных языков; E-mail: odadaboev@mail.ru)

ОБРАЗ АМИРА ТЕМУРА В ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ РОМАНАХ ЗАПАДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. *В статье анализируется художественная интерпретация образа Амира Темура в жанре документального романа западной литературы, а также литературное осмысление исторической правды. На материале произведений французских авторов раскрываются особенности формирования образа полководца в западном восприятии и культурно-идеологические факторы, повлиявшие на этот процесс.*

Ключевые слова: *Амир Темур, западная литература, документальный роман, исторический образ, художественная интерпретация, исторические факты.*

Dadaboyev Olimjon Ortiqovich (Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor Namangan State Institute of Foreign Languages; E-mail: odadaboev@mail.ru)

THE DEPICTION OF AMIR TEMUR IN DOCUMENTARY NOVELS OF WESTERN LITERATURE

Annotation. *The article analyzes the artistic interpretation of the image of Amir Temur in the genre of documentary novels in Western literature, as well as the literary comprehension of historical truth. Based on works by French authors, the study reveals the peculiarities of the formation of the military leader’s image in the Western perception and the cultural and ideological factors that influenced this process.*

Keywords: *Amir Temur, Western literature, documentary novel, historical image, artistic interpretation, historical facts.*

Kirish. Jahon adabiyotida tarixiy shaxslar va voqealarni hujjatlarga asoslangan ravishda yoritish, ilmiy-tarixiy manbalardan foydalangan holda badiiy asarlar yaratish yangi estetik hodisaga aylangan. Bu hodisaning shakllanishi va taraqqiyoti adabiyotshunoslikdagi muhim an'analardan biri bo‘lib, u nafaqat badiiy nasrga, balki ma'rifiy va ilmiy-tarixiy adabiyotga ham yangicha nuqtai nazarni olib kirdi. Endi bunday ijodiy jarayonning nazariy va amaliy jihatlarini chuqurroq tadqiq etish, uning asosidagi estetik va metodologik qonuniyatlarni aniqlash, shu bilan birga, bunday asarlarga xolis va ilmiy asoslangan baho berish masalalari dolzarblik kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. G‘arb adabiyotida, ayniqsa, hujjatli romanlar yaratish XX asr so‘nggi choragidan boshlab jiddiy taraqqiy eta boshladi. Bu kabi asarlar tarixiy shaxslarning hayoti va faoliyatini nafaqat badiiy tasvir, balki ilmiy tahlil va hujjatlarga tayanib yoritishga qaratilgan bo‘lib, ularning asosiy vazifasi – o‘quvchini tarixiy voqealarning haqiqiy manzarasi bilan tanishtirish va ma'naviy-estetik his-tuyg‘ular bilan bir vaqtda aqliy tafakkurini ham rivojlantirishdir. Shu tariqa, bunday asarlar jahon adabiyotida tarixiy badiiylik va ilmiy tadqiqotlarning muvaffaqiyatli uyg‘unlashuvi sifatida qabul qilinmoqda. Xususan, fransuz yozuvchisi Jan Pol Runing “Tamerlan” [4;240-b.] badiasi ana shunday asarlardan biridir. Asar ikki qismdan iborat: birinchi qismi Amir Temurning davlat tepasiga kelishi hamda fotihlik yurishlariga bag‘ishlangan; ikkinchi qismda muallif Sohibqiron haqidagi o‘z qarashlarini yozadi. Biz uchun asarning ana shu ikkinchi qismi alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, yevropalik temurshunos yozuvchilar ichida Jan Pol Ru birinchilardan bo‘lib Amir Temur masalasiga dalillarga suyangan holda xolis yondashishga harakat qilgan.

Jan Pol Ru asarning kirish qismida Amir Temur shaxsiyatidagi qarama-qarshiliklar haqida so‘z yuritadi: “Temur shaxsiyatidagi hamma narsa ziddiyatli bo‘lib tuyuladi. Buyuk amirni bizga haddan tashqari mag‘rur etib tasvirlashgan, biroq u taxtga boshqa kishini o‘tqazib, o‘zi oddiygina mansab bilan cheklangan. U me'moriy obidalarni vayron qilgan, lekin, shu bilan birga, jon dili bilan ularni qurgan ham. U shafqat nimaligini bilmagan, biroq, shu bilan birga, kechirimli bo‘lgan” [3;15-b.]. Jan Pol Ru ana shunday uslub va tasvir bilan o‘quvchi e'tiborini tortadi. Asar avvalida qo‘yilgan bu muammo o‘quvchini asarga va, albatta, Amir Temur shaxsiga bo‘lgan qiziqishini orttirishi, shubhasiz.

Ko‘pchilik ongida Sohibqiron salbiy shaxs sifatida qotib qolgan. Lekin har qanday zamonaviy tadqiqotda oqlash va tiklashga bo‘lgan intilish mavjudki, bu qoida tusiga kirgan. Jan Pol Runing fikricha, tarixchilar asrlar davomida o‘z davrida hukmron bo‘lgan g‘oya va boshqa ta'sirlar ostida qolganlar. Endi esa zamon o‘zgarib, tarixiy dalillar ma'lum bir manfaatlar asosida emas, balki xolis o‘rganish vaqti kelganini nazarda tutish kerak [3;135-b.]. Yozuvchining gapi haqiqat. Zero, nafaqat sobiq sho‘ro tuzumi hukm surgan o‘lkalarda, balki bir qator G‘arb mamlakatlarida ham davrga xos g‘oyaviy ta'sirlar Amir Temur shaxsiga baho berishda jiddiy rol o‘ynagan.

Jan Pol Runing Amir Temur atrofida bildirilgan fikrlar va u haqda bitilgan yozma manbalardagi mayda-chuyda, bir qarashda arzimasdek bo‘lib ko‘ringan dalillardan asl manzarani tiklashga uringani va bunga erishgani asar boshidanoq ma'lum bo‘lib turadi.

Jan Pol Ru ba'zi o‘rinlarda o‘zi uchun ustoz sifatida bo‘lgan Rene Grusse fikrlariga qarshi chiqadi. “Temurni yomon ko‘rganidan Rene Grussening shunchalar “ko‘zi ko‘r” bo‘lganki, hatto uni “strategik makiavellizm”da, “davlat manfaatlari bilan uyg‘unlashib ketgan yovuz ikkiyuzlamachilik”da ayblaydi va, tabiiyki, men uning bu fikrlariga qo‘shila olmayman”. O‘ziga “Kuch adolatdadir” degan shiorni bayroq qilib olgan insonning ayyor va dog‘uli bo‘lganiga men ishonmayman”, deydi u. Temurning hayotida do‘stlikka xiyonat qilganlarga nisbatan nafratini isbotlovchi ko‘plab voqealar bo‘lgan. Harbiy hiyla ishlatish – bu haqqoniy siyosatdir. U har doim ham o‘z rejalarini sir tutgani, doimo g‘animlarini o‘zi qo‘ygan tuzog‘iga tushirgani – bularning hammasi jang qoidalari doirasidagi ishlardir [3;144-b.].

Yana bir o‘rinda yozuvchi, Temur haqiqatda his-tuyg‘usiz inson edimi, degan savolga javob berishga harakat qiladi. Buyuk amir haqiqiy, chin muhabbat bilan sevishga qodir inson bo‘lgan, deydi u. U o‘z oilasiga qattiq bog‘lanib qolgan bo‘lib, ular uchun hamma narsaga tayyor edi. Xususan, qiyin kunlarida hamisha yordam qo‘lini cho‘zgan singlisi Turkon Oqani umrining oxirigacha inilik muhabbati bilan sevgan, uning uchun dunyodagi eng go‘zal maqbaralardan birini qurdirgan. Otasi oldidagi o‘g‘illik burchini, bir dam bo‘lsin, unutmagan: harb yurishlaridan vataniga qaytganda doim, ishi ko‘p bo‘lishiga qaramasdan, uning qabrini ziyorat qilish uchun vaqt ajrata olgan. O‘g‘li Jahongir Mirzo va qizi Oqa Begining vafoti uning qaddini bukadi. Nevarasi Muhammad Sultonning o‘limi esa uni butkul umidsizlikka tushirib qo‘yadi.

Sulton Boyazidning o‘limidan qattiq qayg‘uradi. Ulug‘bek tug‘ilganda esa butun Mordin aholisiga avfi umumiy e’lon qiladi.

Yozuvchi Jan Pol Ru Sohibqiron hayotidagi ana shunday qayg‘uli, ba’zan esa shodlik onlarini bayon qilar ekan, Sohibqiron “qalbining tubiga tushganing sayin uning botinidagi suv zohiriga qaraganda ancha tiniq ekani ayonlashadi”, - deya ta’kidlaydi [3;142-b.].

Jan Pol Runing fikricha, Anatoliyadagi vayronagarchiliklar ham afsona bo‘lib, haqiqatga mos kelmaydi [3;159-b.]. Bu fikrni turkiyalik olim Marmara universiteti professori Mehmed Shimshirgil ham tasdiqlaydi. Uning ta’kidlashicha, Amir Temurning Turkiyani bosib olishi masalasida ko‘plab soxta ma’lumotlar mavjud. Masalan, Boyazid haramining xo‘rlanishi, Sivosdagi qirg‘in haqidagi gaplar, umuman, haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi, deb aytadi u [5].

Natijalar. Amir Temur vayronkorlikni yomon ko‘rganini, hatto sho‘rolar davrida u haqda asar yozgan Sergey Borodin ham tasdiqlagan. Xususan, u “Samarqand osmonida yulduzlar” asarida shunday deb yozadi:

“ *–Ko‘rdingizmi, kimning gunohini so‘raganingizni? ...Kimni yoqladingiz? – dedi u ginaxonlik bilan. – Bizlar quramiz, u yovvoyi cho‘chqa buzadi*” [1;17-b.].

Fransuz yozuvchisi, Temur bosib olingan o‘lkalarning ilm ahlini Samarqandga jo‘natgani haqidagi gaplardan hamma bezor bo‘ldi, deydi. Bu haddan tashqari bo‘rttirib aytilgan gaplardir... Albatta, u mayda hunarmandlarni va bir qancha mohir ustalarni olib keltirgan. Shu o‘rinda, balki, ularni oliyhimmat homiy sifatida o‘z mamlakatiga jalb qilmaganmikin, degan o‘rinli savol tug‘iladi. Na Ibn Xaldun va na Hofiz Abro‘ Transoksiana yo‘liga qadam bosganlar. Shuning uchun iste’dod, ilm va san’at rivoj topishi uchun ma’lum bir muhit zarur ekani haqiqat. Qandaydir bir tabibning Damashqdan, musiqachining Bag‘doddan ko‘chirib olib kelingani ma’lum. Bir qancha kerakli odamlar Bursadan olib kelingan, biroq ularning hammasi oradan bir qancha vaqt o‘tgach, ozod qilingan [3;180-b.].

Muhokama. Jan Pol Runing gapida jon bor. Zero, Damashqdan qul qilib haydab kelingan Ibn Arabshohning Samarqandda olgan tahsilini erli xalqning ancha-muncha bolasi ko‘rmagan edi. Aytishlaricha, Ibn Arabshoh Samarqandda o‘z davrining ilg‘or ziyolilaridan saboq olgan. “Samarqandda yashagan yillari (1401–1408) Ibn Arabshoh o‘z bilimini istaganicha oshirishga muyassar bo‘lgani va keyinchalik juda ko‘p o‘lkalarga sayohat qilgani uning Samarqandda biror tazyiq ostida yashamaganligidan dalolat beradi… O‘sha vaqtda Samarqandda istilo etilgan mamlakatlardan keltirilgan taniqli olim, tabib, faqih, san’atkor va hunarmandlarning ko‘p bo‘lgani Ibn Arabshoh kabi ilm toliblarining etarli bilim olishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi” [2;11-b.].

Jan Pol Runing keyingi e’tirozi Amir Temurni savodsiz deb aytganlarga qarshi edi. “Bu bilan nimani nazarda tutganlarini bilishni xohlardim”. Agar u yoshligidayoq Kesh darveshlari qo‘lida ta’lim olgan bo‘lsa, o‘qish va yozishni bilmasligi g‘alati bo‘lar edi. Amir Temurning biografiyasini yozganlar uni faqat arab tilini bilmasligini aytmoqchi bo‘lganliklarini taxmin qilishga asosimiz bor. Ibn Arabshoh Amir Temurning arab tilini bilmasligi haqida yozgan. Bu ma’lumotni o‘ziga dastak qilib olgan ba’zi bir g‘arblik “bilimdonlar” Sohibqironni muman savodsiz bo‘lgan, deb og‘iz ko‘pirtiradilar. Ammo yana xuddi shu Ibn Arabshohning Amir Temur fors, turk va mo‘g‘ul tillarini boshqalardan yaxshi bilgan, deb aytgan ma’lumotini ana shular bilib bilmaganlikka oladilar.

Yana diqqatga sazovor tomoni shundaki, aynan Sohibqiron nomi bilan bog‘liq bo‘lgan Uyg‘onish davri borki, buni Jan Pol Ru ham o‘z kitobida Temuriylar Uyg‘onish davri deb ataydi. “Temuriylar Uyg‘onish davri musulmon tsivilizatsiyasi tojining eng go‘zal javohirlaridan biridir”, deb ta’riflaydi u [3;264-b.].

Amir Temur haqidagi Sharq manbalarining yevropaliklar tomonidan o‘rganilishi G‘arb adabiy kontekstidagi mazkur mavzudagi mazmun mohiyatiga bir qancha o‘zgarishlar olib kirdi. Arab, fors tilida yozilgan ko‘plab manbalardagi Amir Temur to‘g‘risida ma’lumotlar sharqshunoslar uchun katta ijodiy arsenal vazifasini bajara boshladi.

Xulosa. Bizningcha, har qanday janrdagi asarda ham, agar bu asar tarixiy shaxs haqida bo‘lsa, o‘tmishda ro‘y bergan voqealar mohiyatiga chuqurroq kirib borish taqozo etiladi. Tarixiy shaxsning o‘sha davr jamiyatidagi o‘zgarishlarga qay darajada aloqasi bor, bu o‘zgarishlar kishilik jamiyatining rivojlanishi-ga olib keldimi yoki inqirozga sabab bo‘ldimi, mana shu kabi savollarga ham javob berish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Бородин Сергей. Самарқанд осмонида юлдузлар. 2-китоб, Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.

(2). Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. У.Уватов сўз боши. Т., “Меҳнат”, 1992.

(3). Ру Жан Пол. Тамерлан. М., “Молодая гвардия”, 2007.

(4). Roux, Jean-Paul. Tamerlan. “Paris: Fayard”, 1991.

(5). https://www.youtube.com/watch

Seytniyazov Tursinboy (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika institutining mustaqil izlanuvchisi)

PEYZAJ TASVIRNING ZAMON IFODASI

Annotatsiya*. Maqolada tabiat obrazining badiiy asarda xronotopni yaratishga munosabati haqida adabiyotshunoslik fanida dalillar mavjud. Xronotopning asosiy qismi bo‘lgan vaqtni ifodalashda ham tabiat tez-tez ishtirok etadi. Ayniqsa, yil fasllarini tabiat obrazlari ifodalasa, bu ijodkorning badiiy haqiqatga munosabati hisoblanadi. Tabiat obrazining mavsumiy vaqtni anglatishi – xronotopning obrazli ifodasi ham hisoblanadi. “Adabiy asar cheksiz ko‘p namunaviylik va chuqur ma’noga ega bo‘lgan zamon va makon tushunchasiga ega. Bu yerda vaqt obrazi biografik (bolalik, yoshlik, keksalik, qarilik), tarixiy (asrlar va avlodlar almashinuvi, jamiyat hayotidagi yirik voqealar tavsifi), kosmik (abadiy va dunyoviy tarix haqida tushuncha), kalendar (yil fasllarining, odatdagi kunlar va bayram kunlarining o‘zgarishi), sutkalik (kunduz va tun, tong va oqshom) ishtirok etadi, shuningdek, harakatda bo‘ladigan va bo‘lmaydiganlar, o‘tmishning, bugunning, kelajakning aloqasi haqida tushuncha olishga harakat qilgan va shu bilan milliy adabiyot janrlarni takomillashtirgani maqolada oz ifodasini topgan.*

Kalit so‘zlar: *adabiyot, nasr, roman, badiiy tasvir, vaqt, peyzaj.*

ВЫРАЖЕНИЕ ВРЕМЕНИ В ОБРАЗЕ ЛАНДШАФТА

Аннотация. *В статье приводятся литературоведческие данные о связи образа природы с созданием хронотопа в художественном произведении. Природа также часто участвует в отображении времени, которое является ключевой частью хронотопа. Особенно когда времена года представлены образами природы, это отражает отношение художника к художественной реальности. Изображение природы как сезонного времени также считается образным выражением хронотопа. В литературном произведении бесконечное множество примеров и глубокий смысл понятия времени и пространства. Здесь образ времени биографический (детство, юность, старость, дряхлость), исторический (смена веков и поколений, описание важнейших событий в жизни общества), космический (концепция вечной и светской истории), календарный (смена времен года, обычных дней и праздников), суточный (день и ночь, рассвет и закат), а также попытки понять соотношение между тем, что находится в движении, и тем, что не находится в движении, прошлым, настоящим и будущим, и, таким образом, совершенствование жанров национальной литературы, что отражено в статье, немногочисленны.*

Ключевые слова: *литература, проза, роман, изобразительное искусство, время, пейзаж.*

TIME EXPRESSION OF LANDSCAPE IMAGE

Annotation. *The article presents evidence in literary criticism about the relationship of the image of nature to the creation of a chronotope in a work of art. Nature also often participates in the expression of time, which is the main part of the chronotope. Especially when the images of nature express the seasons of the year, this is the attitude of the artist to artistic reality. The representation of seasonal time by the image of nature is also a figurative expression of the chronotope. A literary work has an infinite number of examples and a deep meaning of the concept of time and space. Here, the image of time is biographical (childhood, youth, old age, senility), historical (change of centuries and generations, description of major events in the life of society), cosmic (concept of eternal and secular history), calendar (change of seasons, ordinary days and holidays), diurnal (day and night, dawn and dusk), as well as attempts to understand the relationship between what is and what is not in motion, the past, present, and future, and thus the improvement of national literature genres, which is reflected in the article, are few.*

Keywords: *Literature, prose, novel, painting, time, landscape.*

Kirish (Введение/Introduction). Tabiat obrazining badiiy asarda xronotopni yaratishga munosabati haqida adabiyotshunoslik fanida dalillar mavjud. Xronotopning asosiy qismi bo‘lgan vaqtni ifodalashda ham tabiat tez-tez ishtirok etadi. Ayniqsa, yil fasllarini tabiat obrazlari ifodalasa, bu ijodkorning badiiy haqiqatga munosabati hisoblanadi. Tabiat obrazining mavsumiy vaqtni anglatishi – xronotopning obrazli ifodasi ham hisoblanadi. Adabiy asar cheksiz ko‘p namunaviylik va chuqur ma’noga ega bo‘lgan zamon va

makon tushunchasiga ega. Bu yerda vaqt obrazi biografik (bolalik, yoshlik, keksalik, qarilik), tarixiy (asrlar va avlodlar almashinuvi, jamiyat hayotidagi yirik voqealar tavsifi), kosmik (abadiy va dunyoviy tarix haqida tushuncha), kalendar (yil fasllarining, odatiy kunlar va bayram kunlarining o‘zgarishi), sutkalik (kunduz va tun, tong va kech) ishtirok etadi, shuningdek, harakatda bo‘ladigan va bo‘lmaydiganlar, o‘tmishning, bugunning, kelajakning munosabati haqida tushuncha [7;213-b.]. Mashhur nazariyotchining vaqt xronotopini sanab o‘tganini va ular orasida mavsumiy xronotopning mavjudligini ham ko‘rdik. Ana shu mavsumiy vaqt birligi peyzaj tasviri orqali qanday yaratilishini o‘rganish adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan muhim sanaladi.

A(dabiyotlar tahlili va metodlar (Литература/Materials и метод and methods). Mavsumiy vaqt tabiat obrazi orqali bevosita ifodalanmasdan, balki o‘simliklarning tur-tusi, ularning o‘sib rivojlanish bosqichlarining tasviri, hayvonlar, qushlarning harakati, yer, suv, havodagi o‘zgarishlar, osmon jismlarining harakatlari va h.k. orqali ifodalanadi. Bunda yozuvchidan bu hodisalarni bilish ham talab etiladi. Agar yozuvchi shu hodisalarning tub mohiyatini tushunmay tasvirlasa, unda bu obraz ishonchsiz chiqadi. «Tań sáhár háwlige shıqqan Ís’haq mollanıń qulaǵına tırrıwlaǵan ses shalındı. Ol basın kóterip, kókke kóz tasladı. Ál-hawada sap dizilip, quslar ushıp barar, olardıń názeri shıǵıs tárepke baǵdarlanǵan edi» [2;118-b.].

Muhokama (Обсуждение/Discussion). Bu manzaraga e’tibor bersak, qushlarning tong sahardan to‘planib, tipirchilab uchib borayotgani ularning uzoq parvozga otlanganini anglatadi. Qushlar erta bahorda va kuzda shunday uzoq parvozlarni amalga oshiradi. Erta bahorda ular janubdan shimolga uchib keladi, kuzda esa, aksincha, sharqi-janubga qarab yo‘l oladi. Demak, bu yerda voqea kuzda yuz berayotganini o‘quvchi anglaydi. Yozuvchi vaqt birligini obrazli qilib yasash uchun shu yo‘lni tutgan. Agar u voqeani “erta kuz edi” yoki “kech kuz edi” deb boshlasa ham, vaqtni anglatar edi. Ammo bu holda asarda badiiylik yo‘qoladi, u oddiy xabar bo‘lib qolar va bu publitsistik janrning tasvirlash usuli hisoblanadi.

Ikkinchidan, bu tasvirda ramziy ma’no ham bor. Is’hoq mulla bu vaqtda ustozi Alovuddin xo‘janing topshirig‘i bilan Iroqda bo‘lib turgan edi. U yerga ilm o‘rganishga borgan Is’hoq mulla Mas’ud shayxning uyida ancha vaqtgacha to‘xtab qoladi. U yerda ilm o‘rganadi, Mas’ud shayx uni hurmat qiladi, hattoki, unga qizi Zaynabni ham bermoqchi bo‘ladi. Ular ustoz-shogird tutinib ko‘p suhbatlashadi. Ammo Is’hoqda vatan sog‘inchi ustunlik qila beradi. U keyingi vaqtlarda eliga qaytishni qo‘msaydigan bo‘ldi.

«Shákirttiń óz jurtına qaytıw haqqında bergen xabarı tosınnan bolǵan edi, ásirese, Ziynep salqın suwsınlı gúzeni qolınan túsirip ala jazladı.

– Buxaraǵa ketemen demekshisiz be?

Kewilsiz esitilgen dawıs shayıqtiki edi.

Al, bayǵus Ziynep óz háreketinen qısınǵan bolıw kórinedi, jaqın jerdegi esikke «sıp» etip kirip ketti.

– Jurtıma qaytpaqshıman, – dedi bas tómen salınǵan Ís’haq molla» («Dárwish». 117-b.).

Biroq bundan keyin ham Mas’ud shayx Is’hoqni eliga yuborishni istamadi, u o‘zi ham qizi Zaynabni Is’hoq mullaga nikohlab bermoqchi, qizining ham yigitga ko‘ngli yo‘q emas edi. Kuz oxirlab qoldi, oldinda sovuq qish, bunday vaqtda uzoq safarga yo‘lga chiqish xavfli degan bahona bilan Is’hoqni to‘xtatdi. Shunday kunlarning birida erta uyg‘onib hovliga chiqqan Is’hoq yuqoridagi manzaraga duch keldi. Qushlar Is’hoq-qa –”bizlar tug‘ilgan yerga ketyapmiz, sen qaytmaysanmi?” deb uchib ketayotgandek tuyuldi. Mana, shu ishoradan ko‘ngliga g‘ulg‘ula tushgan Is’hoq: “Ularning ba’zilari Qo‘ng‘irot atrofidagi ko‘llarda uya qurib, chiqargan polaponlarini ergashtirib kelayotgandir?!” degan o‘yga keladi-da, qaytishga qaror qiladi.

«Belgisiz bir kúshtiń aydawında ishke kirdi. Ayaǵınıń ushınan basıp, bólmedegi qorjının aldı. Yadına álleneler tústi, shaması, tekshedegi qaǵaz benen qálemdi alıp, xantaxta ústine eńkeydi. Soń asıǵıs jaza basladı». («Dárwish». 118-b.) Xullas, Is’hoq mulla ustozi Mas’ud shayxga va qizi Zaynabga xat yozib qoldirib, eliga qaytib ketdi. Mana, shu kichkina tabiat ko‘rinishi, birinchidan, qanday fasl ekanini anglatsa, ikkinchidan, Is’hoqda eliga bo‘lgan sog‘inch tuyg‘ularini uyg‘otdi. Muallifning bu tabiat tasvirini ma’lum bir ijodiy niyat asosida chizgani ko‘zga tashlanadi. Buni yozuvchining badiiy haqiqatni berishdagi mahorati va o‘ziga xos badiiy uslubi sifatida qarash mumkin.

«Muz túsip, seń júgirilgeni menen kún ele suwık edi. Írashtıń ıǵına tikse, qálegen waqıtta tıqqan muz ırashtı pıt-shıt etip, suw bir ketse tikken qosıńdı, kórpe tósegińdi qaysı toǵaydan tabatuǵınıńdı hesh kim bilmeydi» [5;144-b.].

«Awıldıń qubla shetiniń saqshısınday, jalǵız túp emen múlgip tur. Shayıq onnan da salqınlıq kútedi, nársiz. Tek ǵana aynalasındaǵı kók maysa ańqıydı, sonıń jupar iyisi ǵana úyge álle qanday lázzet jiberip tur» [3;20-b.].

Tolǵan ay súttey jarıq edi, qubladan qońır salqın samal esedi. Búrtik jara baslaǵan Sarı ataw torańǵıllarınıń iyisi tanawǵa uradı. Qazıw bası sirá dúz degendey emes, arbalarǵa, kóliklerge erip kelgen iytler eshekler aqırsa qosıla úrip, átirapqa lolı kóship kelgendey bolıp atır («Xalqabad». Birinshi kitap. 198-b.).

Keltirilgan parchalarda qishning so‘nggi kunlari, yozning qoq o‘rtasi, jazirama issiq paytlari, bahor boshlanib o‘simliklarga jon kirayotgan paytlar tasvirlangan. Ularda ham birinchi parchadagidek mavsumning nomi aytilmaydi. O‘quvchi tasvirlangan manzara orqali gap qaysi fasl haqida borayotganini anglab oladi.

Sh.Seytovning”Xalqobod” romanining uchinchi kitobidan olingan matnda vaqtning qishning so‘nggi kunlari ekanini bilish qiyin emas. Odatda, Qoraqalpog‘iston sharoitida muz tiqish, qizil suv muzning ustidan yurib, atrofni suv olish fevral oyida yuz beradi. Muzning ustidan kelgan suv ariqni ham yiqitib yuborib, atrofning suvga g‘arq bo‘lishi ko‘p marta takrorlangan. Yozuvchi mavsumga xos bo‘lgan ob-havoning shu o‘ziga xosligini muz ko‘rinishi (Muz tushib, muz qoplangani bilan kun hali sovuq edi) orqali mohirona yetkazgan. Roman muallifi shu kichik ikki jumla orqali bir necha badiiy vazifani hal etgan. Birinchidan, mavsumiy vaqtni anglatib tursa, ikkinchidan, o‘sha davrda yashagan xalqning turmush tarzini (Irashning etagiga tiksa, xohlagan vaqtda tikkan muz irashni mayda-mayda qilib, suv bir ketsa tikkan qo‘shingni, ko‘rpa-to‘shagingni qaysi to‘qaydan topishingni hech kim bilmaydi) ham ko‘rsatib bergan. Xalq qo‘sh-kapalarda yashab turganligi uchun ularni o‘zlari qulay deb topgan yerga tikaveradi. Yuqoridagi parchada qo‘shni ariqning etagiga tikish orqali erta bahordagi izg‘irin shamoldan himoyalanish niyati tasvirlangan. Hali bahor boshlanmay turib daryoga yaqin yerga chaylasini tiksa, suvga ekin ekadi yoki suv betiga chiqqan, hali to‘liq jon kirmagan “halima baliq”ni ushlab yeydi. Ularning bu niyatiga erishishiga tabiat ham birdan yo‘l qo‘ymaydi, muz ustidan oqqan toshqin suv bunday chaylalarni parcha-parcha qilib tashlashini aytish orqali muallif badiiy haqiqatni turmush haqiqati orqali yetkazishga erishgan.

Yozuvchining “Xalqobod” romanida har faslni tasvirlashning o‘ziga xos usuli bor. “Yozuvchining “Xalqobod” tetralogiyasida yoz, bahor, kuz va qishga xos bo‘lgan mavsumiy tabiat manzaralari ixchamlashtirilib, muallifning o‘z oldiga qo‘ygan poetik g‘oyasi va ideyasini to‘liq tarzda dalillab berishga xizmat qiladi. Chunki badiiy niyat hamisha plastik o‘ziga xoslikka ega. Voqeiylik tamoyillari asosida paydo bo‘lgan qahramonlarning xatti-harakatlari sahnaviy ko‘rinishni keltirib chiqaradi” [4;17-b.].

T.Qayipberganovning romanidan keltirilgan matnda voqea yoz mavsumida bo‘layotganini bir so‘z birikmasi (Shayx undan ham salqinlik kutadi) orqali anglash mumkin. Birinchi gapda yolg‘iz tup eman ramziy ma’noda (Qishloqning janubiy chekkasining qo‘riqchisiday) tasvirlangan. Ammo u eman yilning hamma mavsumida ham o‘sha joyida “qo‘riqchilik” vazifasini bajarib turaverishi mumkin. Murod shayxning shu emandan salqinlik kutishi (eman juda katta, yaproqli) kunning juda issiq ekanini anglatadi, bunday issiq kunlar yoz mavsumida bo‘lishi sira ham ma’lum.

Natijalar (Результаты/results). “Xalqobod” romanidan keltirilgan matnda tabiat katta bir harakat maydoni sifatida tasvirlanadi. To‘lgan oyning sutday yorug‘ ekanligi, janubdan qo‘ng‘ir shamolning esishi odatdagidek tungi tabiatni tasvirlashning bir ko‘rinishi. Ammo ushbu tasvirlarda “Burtak yora boshlagan” iboralari mavsumni – bahorning kelganini anglatib turibdi. Yozuvchining suratida “Sariq orol tollarining hidi dimoqqa uradi” degan iborasi juda muvaffaqiyatli chiqqan. Sababi, erta bahorda, jon kirib turgan paytlari turang‘ilarning hidi kuchli seziladi. Ikkinchidan, tungi paytda bu hid kunduzgiga qaraganda ham kuchliroq seziladi. Muallif tabiatning shu o‘ziga xosligini to‘g‘ri anglagan, shuning uchun ham uning bu tabiat obrazini berishi ishonchli chiqqan. Qazishma boshi ko‘p odamlarni to‘plaganini, bu yerda jonli harakatning xarakterini “aravalarga, ulovlarga ergashib kelgan itlar eshaklar o‘kirsa, qo‘shilib hurib, atrofga lo‘li ko‘chib kelgandek” tasvirlashi orqali bera olgan.

“Shimoli-g‘arbdan esgan sovuq shamol muzlagan tollarning suyaklarini zirqiratadi. Atrof allaqanday qo‘rqinchli alomat kutgandek, o‘sha alomatning g‘uv-g‘uv, bahaybat ovozini hoziroq qulog‘idan yer doston qilib tinglayotgandek nafasini ichiga tortib, birpas jim-jit, jim-jit bo‘lib qoladi” [6;168-b.]. Tabiatni tasvirlash yo‘nalishiga qarab gap qish mavsumi yoki kech kuz haqida borayotgandek tuyuladi. Bu yerda tasvirlanishi bo‘yicha fasl qahraton qish emas, balki “muzlagan tollarning soy suyagini zirqiratadi” tasviri bu yerda qandaydir qo‘rqinchli hodisa yuz berishiga ishora qilib turgandek. Bundan keyingi gapda shu gumon tasdiqlangandek tuyuladi. Yerning yoki o‘sha yerdagi butun tabiatning shu qo‘rqinchli hodisani kutish vaqti qandaydir juda qo‘rqinchli maxluqning hujumga o‘tishdan oldin tinchlik saqlab kutib turgandek (nafasini ichiga tortib, birpas jim-jit, jim-jit bo‘lib qoladi) etib tasvirlaydi. Chindan ham shundan keyin Esjon cholning uyini o‘rab olgan dushman tomon uning hovlisiga o‘t qo‘ygandan keyin otishma boshlanib ketadi. Bu yerda mollar ham, odamlar ham o‘ladi. Yuqoridagi qo‘rqinchli hodisani kutish ishorasi aynan shu holatni

anglatishini bilish mumkin. Demak, yozuvchi qahraton qish mavsumini tasvirlamay, balki bo‘lajak qirg‘inni anglatganini ko‘rish mumkin.

“Har kun sayin uzayib borayotgan kun, har fursat sayin isishi ko‘payib borayotgan quyosh, bir-biriga egiz qo‘zi kabi o‘xshash to‘p-to‘p qum tepalari, saksovullar bilan oqsarlar o‘sgan, bag‘ri yovvoyi hayvonlarga makon bo‘lgan cheksiz-chegarasiz dalalar, mana bir haftadan beri Oqsuvotdan tunlab ko‘chgan qishloq bilan yo‘ldosh bo‘lib kelyapti” [1;5-b.]. Bu yerda ham aniq qaysi fasl ekani noma’lum, lekin voqea bahorda bo‘layotganini anglaysan. Shunday bo‘lsa-da, yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek bahorni aniq anglatuvchi, masalan, daraxtlarning kurtak yorishi kabi tasvirlash yo‘q. “Kun sayin uzayib borayotgan kun” – bu qish mavsumida ham yuz berishi mumkin. “Har mahal isishi ko‘payib borayotgan quyosh” degan tasvir ma’lum darajada mavsumning bahor ekanini anglatadi. Lekin aniqlik yetishmaydi. Bu tasvirdan maqsad ko‘chning aynan cheksiz sahro qo‘ynida ketayotganini, ular uzoq yo‘lga oldin iliq kunlarga olib otlanganini anglatishdan iborat.

Xulosa (Заключение/Conclusion). Demak, peyzaj tasvirlari yoki tabiat tasviri orqali faslni ifodalash badiiy asarda alohida badiiy vazifa bajaradi. Bu, birinchidan, tasvirlanayotgan voqealarga badiiylik bag‘ishlasa, ikkinchidan, tabiat hodisalari, o‘simliklar, hayvonot dunyosi orqali fasllarni anglatish yozuvchining mahoratini ham anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Каримов К. Ағабий. Нөкис, 2013.

(2). Каримов К. Дәрўиш. Нөкис, 2019.

(3). Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. Нөкис, 1989.

(4). Қаниязова Ж.О., Ш.Сейтов романларында характер жаратыў шеберлиги («Халқабад» роман-тетралогиясы мысалында) филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) диссертациясы автореферати, Нөкис, 2017.

(5). Сейтов Ш. Халқабад. Үшинши роман, Нөкис.

(6). Сейтов Ш., Шырашылар. Нөкис, 1986.

(7). Хализев В.Е. Теория литературы. Москва, 1999.

Nazarova Xurshidabonu (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universitetining mustaqil izlanuvchisi)

REALITI-SHOULARNING MILLIY TELEKANALLARDAGI O‘RNI

Annotatsiya. *Bugun zamonaviy kommunikatsiya vositalari taraqqiyoti o‘laroq, yangi media vositalari paydo bo‘lishiga qaramay, televideniya axborot va ko‘ngilochar vosita sifatida o‘z o‘rni hamda ahamiyatini saqlab turibdi. Ishonchli xabar va yangiliklar, ijtimoiy hayot, madaniyat va boshqa sohalarning asosiy manbalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Internet tobora ommalayotgan bo‘lsa-da, telekanallar ham yangi sharoitlarga moslashib, interaktiv xususiyatlar, onlayn translyasiya va xilma-xil kontentlardan foydalanish imkoniyatlarini taklif qilmoqda. Shuningdek, televideniya tomoshabin ehtiyojlarini qondiruvchi ekran asarlari – filmlar, teleseriallar, shoular va sport ko‘rsatuvlarini namoyish etish bilan birga, bilim, ziyo tarqatish, milliy an’ana va qadriyatlarni targ‘ib qilishda muhim ahamiyatga ega. Maqolada realiti-shoularning milliy telekanallardagi o‘rni “Yosh kitobxon” tanlovi misolida ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *realiti-shou, iste’dodlar shousi, praym-taym, ommaviy axborot vositalari, kommunikatsiya, auditoriya, kontent, interaktivlik, videorolik.*

РОЛЬ РЕАЛИТИ-ШОУ НА НАЦИОНАЛЬНЫХ ТЕЛЕКАНАЛАХ

Аннотация. *Сегодня, несмотря на развитие современных средств коммуникации и новых медиа, телевидение по-прежнему остаётся важным информационно-развлекательным медиаресурсом. Оно остаётся одним из основных источников достоверных новостей, а также информации о социальной жизни, культуре и других сферах. Несмотря на растущую популярность интернета, телеканалы адаптируются к новым условиям, предлагая интерактивные функции, онлайн-вещание и разнообразный контент.Телевидение также играет важную роль в демонстрации экранных произведений – фильмов, сериалов, шоу и спортивных программ. Оно способствует просвещению, распространению знаний, продвижению национальных традиций и ценностей. Одним из таких инструментов становятся реалити-шоу, которые сочетают элементы развлечения и воспитания. В статье рассматривается их роль на национальных телеканалах на примере конкурса « Yosh kitobxon (Юный книголюб)».*

Ключевые слова: *реалити-шоу, талант-шоу, прайм-тайм, медиа, коммуникация, аудитория, контент, интерактивность, видео.*

THE ROLE OF REALITY SHOWS ON NATIONAL TV CHANNELS

Annotation. *Today, despite the development of modern communication tools and new media, television remains an important informational and entertainment medium. It continues to be one of the main sources of reliable news, as well as information about social life, culture, and other areas. Despite the growing popularity of the Internet, television channels are adapting to new conditions by offering interactive features, online broadcasting, and a wide variety of content. Television also plays a significant role in presenting screen productions–films, series, shows, and sports programs. It contributes to education, the dissemination of knowledge, and the promotion of national traditions and values. One of the tools fulfilling these functions is reality television, which combines elements of entertainment and education. This article examines its role on national television channels through the example of the contest “Yosh kitobxon (Young Booklover)”.*

Keywords: *reality show, talent show, prime time, media, communication, audience, content, interactivity, video.*

Kirish (Introduction). So‘nggi yillarda dunyoning ko‘plab mamlakatlari televideniyalarida efir tarmog‘ining asosiy qismini realiti ko‘rsatuvlari egallamoqda. 2001-yilda dasturlarning, taxminan, 20% ni realiti-shoular tashkil etgan bo‘lsa, hozirda bu ko‘rsatkich qariyb 50%gacha o‘sgan. Masalan, AQSH va Buyuk Britaniyada mazkur janr ulushi praym-taymda 60–70% atrofida, ba’zi kabelli kanallarda esa hatto 90%ni tashkil etadi.

Aslida, realiti-shou ko‘plab formatlarni o‘z ichiga olgan keng atama bo‘lib, “iste’dodlar shousi” yo‘nalishi xilma-xilligi, hayratlanarli, jozibador va turli yoshdagi iste’dodlarni jalb qila olishi bilan ajralib turadi. “Iste’dodlar shousi”ning xalqaro ko‘lamdagi eng mashhur va muvaffaqiyatli dasturlari orasida “Got Talent” (shu jumladan, “America’s Got Talent” va “Britain's Got Talent”), shuningdek, “X Factor” va “The Voice” bor. Ushbu shoular butun dunyo bo‘ylab efirga uzatiladi va ko‘plab xalqaro versiyalarga ega. O‘zbekistonda ham iste’dodli yoshlarni qo‘llab-quvvatlovchi loyihalar keyingi yillarda biroz ko‘-

paydi. Quyida bir necha yillardan buyon mamlakatimizda o‘tkazib kelinayotgan “Yosh kitobxon” tanloviga e’tibor qaratmoqchimiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (literature review). Realiti-shouga bag‘ishlangan adabiyotlarda ushbu janrning individual xususiyatlari, shakllanishi hamda uning ijtimoiy jarayonlardagi o‘rni keng qamrab olingan. E.A.Gutsalning “Realiti-shou zamonaviy Rossiya televideniyasida” (Реалити-шоу на современном российском телевидении) nomli dissertatsiyasida mavzuga oid mulohazalar bildirilgan. “Realiti yangi televizion janr sifatida o‘rganish uchun tizimli yondashuvni talab qiladi. Realiti-shou, umuman, real televideniya sof ko‘rinishida jurnalistika hisobanmasligiga qaramay, zamonaviy televideniya strukturasi va OAV tizimida keng ijtimoiy-madaniy kontekst, xususan, zamonaviy jurnalistik jarayonning muayyan tendensiyasi sifatida o‘rganilishi lozim”, deb fikr bildirgan (1).

Belorus davlat universiteti tadqiqotchisi Li Chjen xorijiy realiti-loyihalarini qayta ishlanmagan tarzda mamlakat televideniyalariga efirga tayyorlash, uzatish va boshqa jihatlari o‘rgangan. “Адаптация зарубежных реалити-шоу к национальной специфике китайской аудитории (“Xorijiy realiti-shoularni Xitoy tomoshabinlarining milliy xususiyatlariga muvofiqlashtirish”) nomli ilmiy maqolasida muallif chet el realiti dasturlarini Xitoy auditoriyasining milliy xususiyatlariga moslashtirish muammolarini ko‘rib chiqadi. Mazkur davlatda realiti-shou rivojlanishining turli bosqichlarida bunday moslashuvning o‘ziga xos jihatlari tahlil qilinadi [2].

O‘zbekistonda realiti-shoular alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmagan. Faqatgina filologiya fanlari doktori A.Karimov “Rekreativlik – zamonaviy telejurnalistikaning global qonuniyati sifatida” deb nomlangan dissertatsiyaning bir faslida mazkur masala ko‘rib chiqiladi [3]. Buni milliy telekanallarga realiti-shoularning kirib kelish davri kechayotgani deb izohlash mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Tadqiqotni o‘tkazish davomida tahlil, kontent tahlil, qiyosiy tahlil, kuzatuv, umumlashtirish kabi ilmiy usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). “Yosh kitobxon” tanlovi iste’dodlar shousi va yurtimizda namoyish etilayotgan eng mazmunli, tomoshabinga nafaqat kayfiyat, balki ma’naviy ozuqa beradigan realiti dastur hisoblanadi.

2024–2025-yilgi tanlovlar ham qiziqarli, hayajonga boy, chiroyli raqobat muhitida o‘tdi. Har bir hududdagi jarayonlar, tanlov bosqichlari va g‘oliblar haqida alohida ko‘rsatuvlar tayyorlandi. Bilimga chanqoq, ko‘p kitob o‘qigani tufayli ham yuzidan ziyo taralib turgan yigit-qizlar belgilangan shartlar, savol-javoblarda munosib qatnashib, iste’dodlarini namoyish etishdi. Qatnashchilar tajribali hakamlar, ko‘plab kameralar qarshisida o‘zlari o‘qigan kitoblar va ularning mazmun-mohiyatini so‘zlab berib, qahramonlar tilidan aytilgan ahamiyatli jumlalarni eslash orqali savollarga javob berishdi. Tanlov ishtirokchilari oldida nafaqat kitob o‘qish, balki uning mag‘zini chaqish, xotirani mustahkamlash, katta sahnada turib, o‘z bilim va iste’dodlarini namoyish eta olish vazifasi ham bor. Bunday paytda hayajonlanib, bilgan narsalarni so‘zlab bera olmaslik holatlari ham kuzatiladi. Lekin yosh kitobxonlarning ichki ishonchi, g‘alabaga bo‘lgan intilish, samimiylik, ma’sumlik, beg‘uborlik ularning chaqnab turgan ko‘zlarida yaqqol aks etib turdi. Ko‘rsatuvning final bosqichi “Yoshlar” telekanalida efirga uzatilgan mazkur shouni tayyorlash, chiroyli tarzda efirga uzatish uchun katta ijodiy guruh ishlagani yaqqol ko‘zga tashlanadi [4]. Tanlov bir necha yildan beri o‘tkazib kelinayotgani inobatga olinsa, ijodkorlar mazkur turdagi dasturni tayyorlashda yaxshigina tajriba orttirishgan.

Tanlovning yakuniy bosqichlarini efirga uzatish, haqiqatdan ham, butun dunyoda tan olingan “iste’dodlar shou”si talablariga mos keladi. Masalan, qatnashchilarning bilimlarini hakamlar va ekspertlar guruhi baholab borishi, bir ishtirokchi sinovdan o‘tayotganda boshqa xonada o‘tirib, jarayonni kuzatayotgani boshqa finalchilarning ham o‘sha savollarga javob izlab, topqirlik qilishi, ko‘rsatuv davomida har bir qatnashchi haqida tomoshabin ma’lumotga ega bo‘lib borishi, kitobxonlarning fikrlashi, o‘y xayollari, rejalari, hayajonlari haqida sinov boshlanishi va sinovdan keyingi blis-intervyularning berilishi tomoshabinni tanlovga qiziqishini rag‘batlantirib boradi.

Boshlovchilarning ko‘rinishi, nutqi, boshlovchilik mahorati go‘zal, bilimdonlar tanlovini olib borishga juda mos va munosib. Studiya yuqori saviyada bezatilgan, kameralar to‘g‘ri joylashtirilgan. Tanlov tabiiy, bilimdonlar bellashadigan muhitda, ziyolilar ishtirokida kechayotgani, hakamlar hech kimga yon bosmay javoblarni xolis baholab borayotgani sezilib turadi. Qatnashchilarning javoblari ham tabiiy, yoshiga munosib, kimga qaysi savol tushishi avvaldan tayyorlab, kelishib qo‘yilmagani, bolalar, aslida, o‘zi tushunmayotgan mavzuni yodlab olib javob bermayotgani, qatnashchilarning tabiiy hissiy reaksiya, kulgi va yig‘isini ko‘rish mumkinligi real voqelikda kechadi.

Mazkur tanlov bir joyda, bir yo‘sinda qotib qolmagan, uning Respublika bo‘ylab ko‘lami tobora kengayib boryapti. Yosh kitobxonlarni rag‘batlantirish darajasi ham ortdi. Avvalgi yillar bosh sovrin “Spark” avtomashinasi edi. 2023–2024-yilgi mavsum “Kobalt”, 2024–2025-yilda birinchi o‘rinni qo‘lga kiritganlar BYD Chazor elektromobillari bilan taqdirlandi. Bu yurtimizda mutolaaga, shu tanlovga bo‘lgan qiziqishni yanada oshirishi tabiiy. Qolaversa, ilm ahliga, ziyolilarga rag‘bat, e’tibor kuchayganining yana bir ifodasidir. 2025-yilda 3 ta yosh toifasida ham qizlar g‘oliblikni qo‘lga kiritgani 2 hissa yutuq bo‘ldi. Chunki qiz bolaning o‘qitilishi butun oilaga, jamiyatga ta’lim berish bilan teng ekanini bugungi kunda ko‘pchilik yaxshi biladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Aslini olganda, vazifa murakkab emas, kitob o‘qisa, adabiyotni o‘rgansa, uning mag‘zini tushuntirib bera olish darajasiga yetsa, bas. Shunda nafaqat Chazor elektromobili eshigi, bir vaqtning o‘zida, ilm eshiklari ham ochiladi. Ilm bilan birga insonning qalbi ham ochiladi. Sovrin, mukofot yosh avlodni qiziqtirish, rag‘batlantirish uchun, albatta. Lekin kitobxonlarning eng katta yutug‘i o‘qigan kitoblaridir. Bu ularning kelajakdagi taqdiri, ma’naviyati, fikrlashi va saviyasiga ham to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbekistonda yosh avlod ma’naviyatini yuksaltirishga, dunyoqarashini boyitishga xizmat qiluvchi bu qadar davomli va nufuzli ko‘rik-tanlovlar ko‘proq bo‘lishi kerak. Shu o‘rinda, tanlovining yoritilishi, targ‘ib qilinishi yuzasidan ba’zi takliflarimiz ham bor.

Birinchi o‘rinda, tanlovning internetdagi targ‘ibotini yanada kuchaytirish lozim. Chunki yoshlarning asosiy qismi internetda o‘tiribdi. Yoshlarning global tarmoqda o‘tirib foydali ma’lumot ko‘rayotganiga hech kim kafil bo‘lolmaydi. O‘zgalarning ko‘z-ko‘z qilinayotgan hayoti, oldi-qochdi roliklar, hech qanday ma’naviy ozuqa bermaydigan, ong va miyani mo‘rt fikr hamda tushunchalar bilan to‘ldiradigan videolarni ko‘rish va qimmatli vaqtini besamar o‘tkazish bilan band toifadagilar yetarlicha topilmoqda. Shuning uchun tanlovning internetdagi targ‘iboti yanada kuchaytirilishi kerak.

Tanlovning final bosqichi O‘zbekiston Milliy teleradiokompaniyasining “Yoshlar” telekanalida yuqori saviyada efirga uzatildi. Odatda, MTRKning aksariyat ko‘rsatuvlari qisqa fursat ichida https://www.youtube.com/ tarmog‘iga qo‘yiladi. Lekin negadir “Yosh kitobxon” tanlovining 2025-yilgi g‘olib va sovrindorlari aniqlangan, Andijonda o‘tgan final bellashuvlari ko‘rsatuvi na MTRKning, na Yoshlar ishlari agentligining rasmiy sahifalaridan topilmadi. Qisqa xabar va yangiliklar ko‘p qo‘yilgan. Lekin, ko‘rsatuvning to‘liq shakli yo‘q. Ekran orqali final ko‘rsatuvini ko‘rmagan yoki ko‘rish imkoniyati bo‘lmagan minglab, millionlab yoshlar Chazor elektromobili topshirilgani tufayli ham internet orqali ko‘rishni istagan bo‘lardi, nazarimizda.

Hozirda youtube, instagrammda “Yosh kitobxonga baho beramiz”, “Kitob o‘qiganga BYD Chazor”, “Yutsam, mashinani sotib, uy olmoqchi edim”, “Buxorolik kitobxon qiz hammani hayratda qoldirdi”, “8-sinf o‘quvchisi kitob o‘qib dadasiga “Cobalt” sovg‘a qildi – u buni qanday uddaladi?”, “Cobalt'ni turmush o‘rtog‘imga sovg‘a qildim” – kitobxonlik tanlovida yutgan yosh ona hikoyasi” sarlavhali e’tiborni jalb qiluvchi videoroliklar, maqola va intervyular yetarlicha topiladi. Biroq final bosqichlari to‘g‘risida to‘liq tasavvur hosil qiluvchi kontent kamroq. Lekin tanlovga doir videolarning ko‘rilganlik darajasi tahlil qilinadigan bo‘lsa, unga bo‘lgan qiziqish yetarlicha degan xulosaga kelish mumkin. “Yosh kitobxon” tanlovining joriy yilgi g‘oliblariga bag‘ishlangan videokontent mahsulotlari qisqa vaqt ichida minglab obunachilar e’tiborini tortgan.

Masalan, 20–30 yosh toifasidagi g‘olib Maftuna Ochilova bilan uyushtirilgan “Yutsam, mashinani sotib, uy olmoqchi edim” [5] sarlavhali intervyuni 4,6 ming, 15–19 yosh toifasi g‘olibi – O‘g‘iljayron Xaldurdiyeva “O‘zbek kitobxoniga aylangan turkman qiz bilan ekskluziv intervyu” [6]ni 20 mingdan ziyod, “Kitob o‘qiganga BYD Chazor” [7]ni 5,9 ming foydalanuvchi 2 oy ichida ko‘rgan.

Yana bir e’tiborli jihati qisqa videolardan ko‘ra, ko‘rsatuvning to‘liq shaklini tomosha qilishga qiziqish yuqori. Xususan, 2024-yilgi “Yosh kitobxon” tanlovining 10–14 yosh toifasidagi final bosqichining 1-sharti [8] 59 ming, 2-sharti [9] 37 минг маротаба кўрилган бўлса, Ҳамза Жумаевнинг “Hayotzoda Patriot” каналига 4 йил аввал жойлаштирилган 10–14 ёш тоифасидаги финал босқичининг 5-шарти [10] va taqdirlash marosimi 103 ming marotaba tomosha qilingan. Bu raqamlar zo‘r natija emasdir, balki. Lekin kitob o‘qishga, shu tanlovga qiziqish borligini ko‘rsatadi. Qisqa videolar, yangiliklarga nisbatan to‘liq ko‘rsatuvni ko‘rish darajasi yuqoriligi, hozir ko‘pchilik qisqa kontentlarga o‘rganib qolgan singari umumiy fikrlar o‘zini to‘la oqlamayotganini isbotlaydi. Agar chindan ham qiziqarli video mahsulot bo‘lsa, odamlar uning vaqtiga qaramaydi, albatta, tomosha qiladi.

Yana bir taklif, “Yosh kitobxon” tanlovi haqida vikipediya yaratilsa va unda tanlovga doir asosiy xabarlar, ayniqsa, qaysi yilda, qaysi yosh toifasida kimlar birinchilikni egallagani haqidagi ma’lumotlar joylansa maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Hozirgi kunda chet elda efirga berilayotgan juda oddiy, jo‘n, odamga

hech bir ma’naviy ozuqa bermaydigan, faqat moliyaviy foyda keltirish uchun ishlab chiqilgan kino, serial, realiti dasturlarining vikipediyasi bor. Lekin “Yosh kitobxon” tanlovi yirik, yoshlarning ma’naviyatini oshirishga, ommani kitobxonlikka, mutolaaga qiziqtirish, jalb qilishga bag‘ishlangan yirik loyiha. Mazkur tanlov o‘rganilgan “iste’odlar shou”si ichidagi eng maroqli va foydali, estetik zavq beruvchi va yuksak didni shakllantiruvchi realiti-shou hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Гуцал Е.А. Реалити-шоу на современном российском телевидении. https://www.dissercat.com/ content/realiti-shou-na-sovremennom-rossiiskom-televidenii, 12.07.2025.

(2). Ли Чжэн. Адаптация зарубежных реалити-шоу к национальной специфике китайской аудитории, https://cyberleninka.ru/article/n/adaptatsiya-zarubezhnyh-realiti-shou-k-natsionalnoy-spetsifike-kitayskoy-auditorii/viewer, 12.07.2025.

(3). Karmov A. Rekreativlik – zamonaviy telejurnalistikaning global qonuniyati sifatida. Monografiya, T., “Adabiyot”, 2021, 153–171-betlar.

(4). https://youtu.be/8t_aUbZvTRE , 12.07.2025.

(5). https://youtu.be/sRNMaSi2r0I

(6). https://youtu.be/oSqxn_qP7h8, 12.07.2025

(7). https://youtu.be/HvKGG4tUxh8,12.07.2025

(8). https://youtu.be/7rRROMT5Yb8,12.07.2025

(9). https://youtu.be/LFDWOtE7PoA,12.07.2025

(10). https://youtu.be/TGUByFJym0A,12.07.2025

Dauletbaeva Dilshoda (QQDU jurnalistika mutaxassisligi tayanch doktoranti)

JAHON MEDIA MAKONIDA SAYOHAT–JURNALISTIKASINING SHAKLLANISH TARIXI

Annotatsiya. *Sayohat jurnalistikasi jurnalistika sohasining yangi yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Shu sababli ham muallif jurnalistikaning ushbu yo‘nalishi rivojlanish bosqichlari masalalarini ilmiy qarashdan tahlil qilishga harakat etgan. Maqolada sayohat jurnalistikasi nima va uning dastlabki ko‘rinishlari haqida so‘z yuritiladi.*

Kalit so‘zlar*: sayohat jurnalistikasi, televizion dasturlar, maqsadli auditoriya, marketing.*

Даулетбаева Дилшода (докторант специальности журналистика КГУ)

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ТРЭВЕЛ– ЖУРНАЛИСТИКИ В МИРОВОМ МЕДИА ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация. *Трэвел-журналистика является одним из новых направлений в журналистике. Потому автор попытался проанализировать этапы развития трэвел- журналистики. В статье есть ответы на вопросы: что такое трэвел-журналистика, анализируются этапы развития трэвел-журналистики в мировом медиа пространстве.*

Ключевые слова*: трэвел-журналистика, телевизионные передачи, целевая аудитория, маркетинг.*

Dauletbaeva Dilshada (doctoral student in journalism, KSU)

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF TRAVEL JOURNALISM IN THE WORLD MEDIA SPACE

Annotation. *Travel journalism is one of the new trends in journalism. Therefore, the author tried to analyze the stages of development of travel journalism. The article contains answers to what travel journalism is, the stages of the development of travel journalism in the world media space are analyzed.*

Key words*: travel journalism, television programs, target audience, marketing.*

Kirish. Sayohat jurnalistikasi zamonaviy jurnalistika deb nomlanuvchi yo‘nalishni o‘z ichiga oladi, yangi deb hisoblansa ham, aslida, uzoq rivojlanish tarixiga ega. Hozirda televizion dasturlarda ham, bosma nashrlarda ham keng namoyish etilayotgan sayohat jurnalistikasi o‘z tarixini XIX asr oxirida boshlagan. Uning paydo bo‘lishi sayyohlik mavzularini yoritishda kashshof sifatida tan olingan amerikalik Berton Xolmsning faoliyati bilan bog‘liq.

Afg‘onistondan tashqari dunyoning har bir burchagini o‘rganib, Burton Xolms dunyo bo‘ylab oltita sayohat qildi. Uning tadqiqotga bo‘lgan ishtiyoqi faqat sayohat bilan cheklanib qolmadi. U o‘z taassurotlarini fotosuratlar va filmlarda abadiylashtirdi, ularni ma’ruzalar orqali ta’lim mazmuniga aylantirdi. Xolms sayohat haqidagi hikoyalarni vizual hamrohlik bilan birlashtirgan janr sifatida tushuniladigan «travelogue» so‘zini o‘zlashtirgan innovator edi.

Boshqa tomondan, Aleksandr Xanjonkov sayohat mavzusini keyingi bosqichga olib chiqib, kinoga o‘z hissasini qo‘shdi. Kinostudiyani tashkil etib, u o‘z faoliyatini o‘yin filьmlarini yaratishga qaratgan bo‘lsa-da, kinematografiyani Rossiya, uning shaharlari va xalqlarining xilma-xilligini yorituvchi bir nechta hujjatli loyihalar bilan boyitdi. Ushbu jihatlar sayohat jurnalistikasini mustaqil soha sifatida rivojlantirishga turtki beradigan asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Televizion sayohat jurnalistikasining rivojlanish tarixini o‘rganish uni uchta asosiy bosqichga bo‘lish imkoniyatini ochib berdi. Xronologik tahlil uchun asos sifatida I.V.Pokazanovaning asarlari olingan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Maqolaning asosiy qismiga o‘tmasdan oldik sayohat jurnalistika nima, uning lug‘aviy ma’nosiga e’tibor qaratish lozim ekanligi ko‘zga tashlanadi. Rossiyalik tadqiqotchi «trevel-jurnalistika» atamasini qo‘llab-quvvatlagan holda, uni, «ommaviy o‘quvchilarga sayohat haqida axborot berib, tarix, geografiya, madaniyat, san’at, sayohat, etika, falsafa va boshqalarni qamrab oladi», deb ta’kidlab o‘tadi (1).

Olim Yan Borm «trevel» yo‘nalishiga har xil yo‘nalishdagi matnlar taalluqli bo‘lishi mumkin, ularning asosiylari – sayohat [2;13-b.].

Sayohat jurnalistikasining har xil jihatlariga S.Y.Luchinskiy, P.A.Kiseleva, T.Y.Redьkin, Y.V. Rostovskiylarning ishlari bag‘ishlangan.

Tahlil va natijalar. 1-davr 1950–1980-yillar oralig‘i. 1950–1980-yillar oralig‘ida Markaziy televideniyaning birinchi va ikkinchi kanallarida Bosh muharrir tomonidan yaratilgan ilmiy-ommabop va ta’lim dasturlarining o‘sishi va tarqalishi bilan tavsiflangan dastlabki bosqich rivojlandi [3;127-b.].

O‘sha davrda Vladimir Shneyderov boshchiligidagi “sayohatchilar klubi” dasturi Markaziy televideniya uchinchi kanalida o‘z ko‘rsatuvlari bilan mamlakat aholisining yarmidan ko‘pini qamrab olgan yetakchi sifatida boshqalardan ajralib turdi. Bu ta’lim dasturlari uchun asos ishlab chiqilgan vaqt edi. “Sayohatchilar klubi” tadqiqotchilar elitasi uchun magnit bo‘lib, Jak Kusto, tur Heerdal, Vladimir Chukov, Karlo Mauri, Fedor Kon’yuxov darajasidagi shaxslarni, shuningdek, dengiz ekspeditsiyalari va arxeologik qazishmalarga ixtisoslashgan boshqa ko‘plab taniqli olimlar va sayohatchilarni jalb qildi.

“Sayohat klubi” dasturi sovet fuqarolariga turli xil dunyoni o‘rganish uchun kamdan kam imkoniyat ham jozibali, ham hayajonli edi. Ushbu dasturning o‘ziga xos xususiyati uning har biri 10 dan 12 minutgacha bo‘lgan uchta segmentga bo‘linishi edi: u sovet hududlari bo‘ylab ekskursiya bilan boshlandi, keyin sa-yohatchilar deyarli sotsialistik lager mamlakatlariga borishdi va marshrut kapitalistik tuzilishga ega mam-lakatlarni tekshirish bilan yakunlandi [4;134-b.].

1988-yildan 1990-yilgacha “sayohatchilar klubi” dasturi “Dunyo bo‘ylab” deb nomlangan filmlar seriyasi bilan boyitilib, uning mazmunini kinematografik antologiyalar orqali kengaytirdi. Bunga nafaqat sayyoramizning eng chekka joylaridan reportajlar, balki Sharq jang san’atiga bag‘ishlangan filmlardan parchalar ham kiritilgan.

O‘sha paytda ilmiy-ommabop dastur uchun aspektlar ixtiro qilingan edi, jumladan:

– tomoshabin uchun ahamiyati;

– haqiqatning yuqori darajasi;

– ko‘ngilochar, rang-barang, madaniy va intellektual taqdimot bilim;

– o‘z hikoyasi bilan o‘ziga jalb qila oladigan professional boshlovchi va voqealarning bevosita ishtirokchisi yoki guvohi ham bo‘lgan [5;55-b.].

– dramatik syujetning to‘liqligi;

– o‘zaro bog‘liqlikni nazarda tutgan “seriyalilik printsipi”;

–oldingi va keyingi uzatish seriyalari o‘rtasida [6;134-b.].

Ikkinchi bosqich (1980–2000-yillar oxiri). Sobiq ittifoqning qulashi va “qayta qurish” davri akademik televideniyaning rivojlanishini sezilarli darajada qiyinlashtirdi va uni chuqur inqirozga olib keldi. Rossiya ilmiy va ta’lim televideniyasining paydo bo‘lishi va rivojlanishi jarayonida uning ikkinchi rivojlanish bosqichida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan ma’lumotlarga boy va muxolifat qarashlarini qo‘llab-quvvatlovchi tarkibga alohida e’tibor berila boshlandi.

Temir pardani yo‘q qilish, chegaralarni ochish va ilgari taqiqlangan mavzularni yoritish ehtimoli dasturlarning informatsion mazmunini oshirdi.

Sobiq ittifoqning parchalanishi va “qayta qurish” davri rivojlanishga sezilarli darajada to‘sqinlik qildi akademik televideniya, uni chuqur inqirozga olib keldi. Jarayonda Rossiya ilmiy va o‘quv televideniyasi-ning paydo bo‘lishi va rivojlanishi; ma’lumotlarga boy tarkibga alohida e’tibor berila boshlandi muxolifat qarashlarini qo‘llab-quvvatlash, bu uning ikkinchisida asosiy bo‘ldi rivojlanish bosqichi [7;138-b.].

Temir pardani olib tashlash, chegaralarni ochish va yoritish imkoniyati ilgari taqiqlangan mavzular dasturlarning informatsion mazmunini oshirdi.

1999-yil sentabr oyida NTVda “Naturalist sayohatlari” dasturi chiqdi, unda yetakchi Pavel lyubimtsev butun dunyo hayvonot bog‘lariga tashrif buyurdi.

1992-yilda ORT o‘z ko‘rsatuvlarini boshlaganida birinchi bo‘lib Dmitriy Krilov boshchiligidagi “Muvaffaqiyatsiz eslatmalar” dasturi efirga chiqdi. Keyin Lyubimtsev loyihani tark etgach, mezbon rolini Marina Golub egalladi, keyin estafetani Aleksandr Xaburgaev qabul qildi.

1999-yilda STS kanali “Voyage-Voyage” dasturini ishga tushirdi, bu 30 daqiqalik dastur bo‘lib, unda barcha turdagi sayyohlik kompaniyalari o‘z xizmatlarini marketing roliklarida taqdim etadilar. Sayyohlik agentliklari shaharlar, davlatlar va dam olish joylari haqidagi hikoyalarni suratga olish uchun ishlatilgan.

Televizion ko‘rsatuvlar faol ravishda ishlay boshlagan davrda reklama daromadlari, bu keyingi davrlarda ayniqsa sezilarli bo‘ldi, dasturlar tarkibidagi ustuvorliklarni qayta ko‘rib chiqish tendensiyasi kuzatildi.

Yuqori madaniy so‘rovlarga ega bo‘lgan torroq auditoriyaga mo‘ljallangan intellektual va ta’lim dasturlari homiylarning qiziqishining pasayishiga duch keldi. Buning sababi shundaki, ularning tomoshabinlari, ko‘pincha, reklama beruvchilar uchun maqsadli auditoriya emas edi. Natijada dasturiy ta’minot tarkibida ko‘proq auditoriyani va shunga mos ravishda ko‘proq reklama pullarini jalb qiladigan ko‘ngilochar tarkib foydasiga aksanlar o‘zgaradi. Shunday qilib, moddiy foyda olish istagi translyatsiya uchun tarkibni tanlashda hal qiluvchi omilga aylanadi.

Uchinchi bosqich (2000–2014). Iqtisodiyotdagi o‘zgarishlar va tomoshabinlar didining evolutsiyasi televizorda yangi turdagi tarkibning paydo bo‘lishiga turtki bo‘ldi. Milliy televizion rivojlanish davrida ko‘ngilochar dasturlar ommabop televizion ko‘rsatuvlar evolutsiyasining hozirgi bosqichini aks ettiruvchi ta’lim mazmuni va sayohat hujjatli filmlarini faol ravishda almashtira boshladi.

Zamonaviy mahalliy televizorning o‘ziga xosligi rivojlanishda davom etmoqda va teleradiokompaniyalar undan tijorat maqsadlarida foydalanishga intilmoqda. Shu bilan birga, tomoshabinlarning qiziqishlari va ehtiyojlari iloji boricha kamroq hisobga olinadi [8;127-b.].

Tomoshabinlar 1998-yilda ort kanalida va 2000-yil boshidan 2008-yil oxirigacha RTRDA tomosha qilishlari mumkin bo‘lgan “Yer sayyorasi” deb nomlangan televizion loyiha dunyo bo‘ylab noyob sayohatni taklif qildi. “Sarguzashtlarni qidirish” teleko‘rsatuvi 2002-yildan 2006-yilgacha “Rossiya” telekanalida namoyish etilgan. Taqdimotchi Mixail Kozuxov edi. Ushbu loyihadan sal oldin u “xalqaro panorama” dasturini ishlab chiqarishda ishtirok etdi, 2001-yilda esa MDH davlatlariga bag‘ishlangan ORT “Sodiq do‘stlar” dasturining ssenariysi bo‘ldi. 2006-yilda dastur bekor qilindi va Kozuxovning karyerasi to‘xtatildi.

2010-yilda u “Joylarni o‘zgartirish uchun ov” deb nomlangan loyihani boshladi, u TV3-da “Mening sayyoram” va “Uzoq va undan ham uzoqroq” telekanallarida o‘z o‘rnini topdi. Ushbu dasturlar ta’lim jihatini talab qildi, ko‘pincha, afsonaviy “Dunyo bo‘ylab”ga o‘xshashlikni namoyish etdi.

Kozuxov ilgari hech qachon ko‘rmagan mamlakatlar haqida zavq bilan hikoya qildi va o‘zini yangi rollarda ixtiyoriy ravishda sinab ko‘rdi. 2003-yilda NTV efirida uchta epizoddan iborat “Ularning odatlari” dasturi namoyish etildi, ularning har biri alohida mamlakat haqida.

2006-yilda telekanal tomoshabinlarga 16 epizodni o‘z ichiga olgan “Dunyo bo‘ylab shnur” nomli yangi seriyani taqdim etdi. Loyihaning mohiyati an’anaviy ravishda sayyohlik kompaniyalari reklamalari, jurnal nashrlari va mashhur filmlar ta’siri ostida shakllanadigan turli mamlakatlar tasvirini tanqidiy tushunish va demistifikatsiya qilishdan iborat edi. Dastur konsepsiyasi tomoshabinlar tomonidan tahririyatga yuborilgan xatlarga asoslangan edi. Taqdimotchi xatlardagi savollarni tahlil qildi va javob izlash uchun turli davlatlar bo‘ylab sayohatga chiqdi. Kalamush Xose, it, orangutan va shimpanzelar uy egasining hamrohlari edi. Keyinchalik, teleko‘rsatuv ekranida televizion tomoshabinlarning savollariga javob bergan shaxslar ommaviy axborot vositalari ham paydo bo‘ldi.

2008-yilda Vladimir Pozner va Ivan Urgant 60 kun ichida I.Ilf va E.Petrovning asarlaridan ilhom olib, AQSH bo‘ylab sayohatga chiqqan “Bir qavatli Amerika” teleko‘rsatuvi ekranlarni bezatdi.

Ko‘rsatuv misli ko‘rilmagan muvaffaqiyatga erishdi, bu esa boshqa mamlakatlar haqida ham shunga o‘xshash teledasturlarni suratga olishga olib keldi (tur de Frans (2010-yil), ularning Italiya (2012-yil), Germaniya jumboq (2013-yil), Angliya, xususan, (2014-yil). 2010-yil o‘zi bilan “Timofey Bajenovning reytingi” (“Mening Sayyoram” telekanali) dasturini yaratdi, unda muallif yovvoyi hayvonlar haqida hikoya qildi.

2012-yilda “sayyorada yolg‘iz” deb nomlangan teleko‘rsatuv namoyish etildi, unda Anastasiya Chernobrovina yetakchi sifatida dunyo bo‘ylab sayohat qilib, uyg‘unlikni tarqatadigan joylarni qidirdi. Dastur,

ko‘pincha, qizlarning hikoyalariga e’tibor qaratdi, bu esa feminizmga ta’sir qildi. Biroq Anastasiya uning maqsadi ayol baxtining kalitini topish ekanligini ta’kidladi, bu uning hikoyalari uchun qahramonlarni tanlashni tushuntirdi.

2014-yilda rus geografik hamjamiyatining taniqli a’zosi va g‘ayratli etnograf Leonid Kruglov “Buyuk rus sayohatchilarining izidan” nomli hujjatli serialni yaratish orqali madaniy merosga hissa qo‘shdi. Birinchi kanal efirida o‘z o‘rnini topgan ushbu serial tomoshabinlarga Rossiyaning taniqli sayohatchilari va ularning zamondoshlarining marshrutlari bo‘ylab noyob sayohatni taklif qilib, ularni sarguzasht dunyosiga cho‘mdirdi.

2014-yildan beri “Pyatnitsa” kanali ekranlarida tomoshabinlar zamonaviy televizion dasturlar orasida kult maqomiga ega bo‘lgan “Orel i Reshka” shousini tomosha qilishdan zavqlanishlari mumkin. Shou o‘ziga xosdir, chunki unda ikkita boshlovchi bir-biridan tubdan farq qiladigan moliyaviy sharoitlar bilan sayohat qilishadi: biri cheklovsiz sarf qilishi mumkin, ikkinchisi esa qattiq budjet doirasiga mos kelishi kerak. Ularning rollari tanga shaklida tashlangan qur’a bilan belgilanadi.

Taniqli teleboshlovchi Dmitriy Komarov o‘zining eng sirli burchaklariga tashrif buyurib, dunyoni o‘rganadi. Uning ko‘zlari orqali biz turli xalqlarning kundalik hayotini ko‘ramiz, bezaksiz dunyoni kashf etamiz. Dastlab, 2012-yilda uning shousi Ukraina telekanalining 1+1 telekanalida namoyish etilishni boshladi, so‘ngra 2014-yildan boshlab, u Rossiyadagi ekranlarda ham paydo bo‘ldi.

Xulosa. Tahlil natijalari shuni qo‘rsatmoqdaki, sayohat jurnalistikasi rivojlanishining dastlabki yillari sayohat sohasi asosida shakllanganligini anglash mumkin. Ushbu sohaga auditoriyaning talablaridan kelib chiqqan holda sayohat jurnalistikasining asosiy vazifalarini o‘z ishiga olgan kontentlarning shakllanib borganligini tushunamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Показаньева И.В. Проблемное поле трэвел-журналистики как явление современного медиапространства / Mediascope. 2013, № 3. Режим доступа: http://www.mediascope.ru/node/1385.

(2). Borm J. Defining Travel: On the travel book, travel writing and terminology. Jan Borm/ Perspectives on Travel Writing / ed. by Glenn Hooper, Tim Youngs. Aldershot: Ashgate, 2004, p. 13–26.

(3). Лапина, И.Ю. Основные тенденции функционирования научно-популярного телевидения. Дис. … канд. филол. наук, 10.01.10. Москва, 2005, 127 с.

(4). Показаньева, И.В. Генезис отечественного научно-популярного телевидения географической тематики: возникновение телевизионной трэвел-журналистики. Вестник Воронежского государственного университета. Сер. Филология. Журналистика, 2022, № 4, с. 134–138.

(5). Муратов, С.А. Нравственные принципы тележурналистики: опыт этического кодекса. Москва, “Права человека”, 1997, 55 с.

(6). Показаньева, И.В. Генезис отечественного научно-популярного телевидения географической тематики: возникновение телевизионной трэвел-журналистики. Вестник Воронежского государственного университета. Сер. Филология. Журналистика, 2022, № 4, с. 134–138.

(7). Показаньева, И.В. Генезис отечественного научно-популярного телевидения географической тематики: возникновение телевизионной трэвел-журналистики. Вестник Воронежского государственного университета. Сер. Филология. Журналистика, 2022, № 4, с. 134–138.

(8). Аникина, М.Е. Куда идет ТВ: от журналистики к развлечению. СМИ в меняющейся России: кол. моногр., под ред. Е.Л.Ватановой, Москва, 2020, с. 127–138.

Isakov Zakirjon Soliyevich (Qo‘qon davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi)

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARI ORASIDA KITOBXONLIKNI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida kitobxonlikni rivojlantirishning ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati, hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar va istiqboldagi vazifalar tahlil qilinadi. Shuningdek, qadimgi kitobxonlik madaniyati saboqlari, maktab va oilaning hamkorlikdagi ishlari, kitobxonlikni bosqichma-bosqich tashkil etish yo‘llari hamda kitob tanlash, o‘qilgan asarlar yuzasidan suhbatlar uyushtirish, kutubxonalarga jalb etish kabi samarali metodlar haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *kitobxonlik, boshlang‘ich sinfda kitobxonlik madaniyati, ma’naviy-ma’rifiy tarbiya vositasi, kutubxonaning tarixiy ahamiyati, badiiy adabiyot va o‘quvchi, oila kitobxonligi, hamkorlik metodikasi.*

Исаков Закиржон Солиевич (доцент Кокандского государственного университета, кандидат филологических наук)

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ ЧТЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. *В статье анализируется духовно-образовательное значение развития чтения среди учащихся начальной школы, меры, предпринимаемые государством, и задачи на будущее. В ней также рассматриваются уроки древней культуры чтения, совместная работа школы и семьи, пути постепенной организации чтения и такие эффективные методы, как отбор книг, организация бесед о прочитанных произведениях, привлечение детей к посещению библиотек.*

Ключевые слова: *чтение, культура чтения в начальной школе, духовно-просветительское средство, историческое значение библиотеки, художественная литература и читатель, семейное чтение, совместная методика.*

Isakov Zakirjon Soliyevich (Associate Professor at Kokand State University, Candidate of Philological Sciences)

WAYS TO DEVELOP READING SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation. *The article analyzes the spiritual and educational significance of developing reading among primary school students, the measures taken by the state, and the tasks for the future. It also examines the lessons of the ancient culture of reading, the joint work of school and family, ways of gradually organizing reading, and such effective methods as selecting books, organizing conversations about the works read, and attracting children to visit libraries.*

Keywords: *reading, reading culture in primary school, spiritual and educational tool, historical significance of the library, fiction and the reader, family reading, joint methodology.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar tez sur’atlar bilan rivojlanayotgan davrda insoniyatning ma’naviy kamoloti, intellektual salohiyatini oshirish masalasi tobora dolzarb bo‘lib bormoqda, buning ucuun axborot oqimi haddan tashqari ko‘payib borayotgan bir vaqtda, yosh avlodni to‘g‘ri, foydali va ma’naviy boy bilim manbalariga yo‘naltirish muhim masalalardan biri sanaladi. Shu ma’noda, kitobxonlik madaniyati yoshlar ma’naviyati va tafakkurini shakllantirishda o‘zgarmas qadriyat sifatida alohida e’tirof etiladi; kitob inson tafakkurini boyitadi, dunyoqarashini kengaytiradi, mustaqil fikrlashni rivojlantiradi hamda barkamol shaxs bo‘lib yetishishiga zamin yaratadi.

Ayniqsa, bolalarning boshlang‘ich sinf davri – bola shaxsining shakllanishida eng mas’uliyatli bosqichlardan biri bo‘lib, bu davrda o‘quvchilarning kitobga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularni o‘qish madaniyatiga o‘rgatish orqali mustaqil bilim olish, mantiqiy fikrlash va o‘zini ifoda etish ko‘nikmalari rivojlanadi; pedagoglar ta’kidlaganidek, o‘quvchilarda kitobxonlikka mehr uyg‘otishning eng qulay davri 6–10 yosh oralig‘idir.

O‘zbekiston Respublikasida yoshlar o‘rtasida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentabrdagi PQ-3271-qarori [1], “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash va kitobxonlikni rivojlantirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi” hamda keyingi yillarda qabul qilingan boshqa qarorlar kitob mutolaasini rag‘batlantirish, kutubxonalarni zamonaviylashtirish, elektron kitob fondlarini kengaytirish, o‘quvchilar orasida “Eng yaxshi kitobxon” kabi tanlovlar o‘tkazishni nazarda tutadi [1;25-b.].

Bundan tashqari, bugungi raqamli axborot muhitida yoshlar o‘rtasida elektron resurslarga haddan tashqari berilib ketish, badiiy adabiyotga qiziqishning susayishi kabi muammolar mavjud, shuning uchun ham maktab va oila hamkorligida kitobxonlikni ommalashtirish, o‘quvchilarning yoshiga mos, qiziqarli va ma’rifiy asarlarni tanlab berish, kutubxona madaniyatiga jalb qilish zamon talabidir: shu bois boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida kitobga mehr uyg‘otish, mutolaa ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘qilgan kitoblar yuzasidan savol-javob, suhbat va tahlillar uyushtirish, kitobxonlik tadbirlarini tashkil etish tarbiya jarayonining ajralmas qismi sifatida ko‘rilishi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kitobxonlik masalasi o‘zbek pedagogika ilmida alohida o‘rganilgan mavzulardan biridir. Qadimgi Sharqdagi kutubxonalar, xususan, “Bayt ul-hikma” yoki Xorazm Ma’mun akademiyasidagi kitobxonlik madaniyati namunasi, ilm va adabiyotga e’tibor bugungi ta’lim-tarbiya ishlarida ham o‘z aksini topmoqda. Abdulla Avloniy, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Hamid Olimjon kabi ma’rifatparvarlar [5] yoshlarni kitobga mehr qo‘yishga da’vat etganlar; bugungi zamonaviy tadqiqotlarda ham (A.Jo‘rayev, M.Ochilov, R.Qosimova va boshq.) kitobxonlikning ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati keng yoritiladi [4;14–15-b.].

Pedagogik metodikalarda o‘quvchilarni kitob tanlashga o‘rgatish, o‘qilgan kitob bo‘yicha suhbat, munozara va savol-javoblar uyushtirish kitobxonlikni rivojlantirishning samarali usullari sifatida qayd etiladi [5;45-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqola yozilishida taqqoslash, tahlil, tarixiy qiyoslash, pedagogik kuzatuv hamda amaliy tajriba metodlaridan foydalanildi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘rtasida kitobxonlikka oid sinov tadbirlari tahlil qilindi, ota-onalar va o‘qituvchilar bilan suhbatlar o‘tkazildi, mavzuga doir ilg‘or tajribalar, davlat qarorlari, milliy va xorijiy adabiyotlar ham o‘rganildi.

Tahlil va natijalar. O‘zbekiston hukumati tomonidan kitobxonlikni rivojlantirish borasida qabul qilingan qarorlar va dasturlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qilmoqda. “Kitobxonlik haftaligi”, “Eng yaxshi kitobxon” tanlovlari va boshqa targ‘ibot tadbirlari [3] bu borada muhim o‘rin tutadi. Kitobxonlikni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Ma’naviy-ma’rifiy ahamiyat. Badiiy asarlar bolalarda estetik did, ezgulik va mehr-oqibat kabi insoniy fazilatlarni shakllantiradi.

2. Oila va maktab hamkorligi. Ota-onalar bolani kutubxonaga a’zo qilish, o‘qiladigan kitoblar ro‘yxatini shakllantirish, mutolaa vaqtini belgilashda o‘qituvchilar bilan hamkorlik qilishi zarur [6;56-b.].

3. Kitob tanlash: o‘qituvchi bolalarga yoshiga mos, ma’naviy jihatdan boy va qiziqarli asarlar ta-lashni o‘rgatishi lozim.

4. Bosqichma-bosqich ishlash rejasi. Badiiy kitoblarni sinfda muntazam ravishda (haftada 1–2 marta) namoyishini tashkil etish, o‘qilgan asar yuzasidan suhbatlar, savol-javoblar o‘tkazish [7;23-b.].

5. Targ‘ibot tadbirlari: o‘quvchilarning kitob mutolaasi bo‘yicha chiqishlar, sahna ko‘rinishlari, o‘qilgan kitoblar ko‘rgazmalarini uyushtirish.

Amaliy kuzatuvlarga ko‘ra, oilada kitob o‘qish an’anasi mavjud bolalar maktabdagi darslarda faolligi, nutqi va mantiqiy tafakkurida ijobiy farq qiladi [8;55-b.], shu bois kitobxonlik madaniyatini oiladan boshlash muhimdir.

Xulosa va takliflar. 1. Kitobxonlikni rivojlantirish yosh avlodni ma’naviy yetuk, bilimli va tafakkurli etib tarbiyalashning eng samarali vositalaridan biridir: kitoblar bolaning dunyoqarashini kengaytiradi, axloqiy fazilatlarini shakllantiradi va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

2. Boshlang‘ich sinf davri badiiy adabiyotga mehr uyg‘otishning eng muhim bosqichi hisoblanadi, bu davrda bolalar tez o‘zgaruvchan, ta’sirchan bo‘lgani sababli maktab–oila–kutubxona uchligi hamkorligida olib boriladigan izchil ishlar katta samara beradi.

3. O‘quvchilarda kitob tanlash madaniyatini shakllantirish zarur, ularni yoshiga, psixologik xususiyatiga mos badiiy asarlarni tanlay olishga o‘rgatish o‘qishga bo‘lgan qiziqishni oshiradi.

4. Kutubxona faoliyatiga jalb etish muntazam tashkil qilinishi kerak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini kutubxonaga a’zo qilish, yangi kitoblar ko‘rgazmasini tomosha qilishga undash, ularning mutolaa doirasini kengaytiradi.

5. Kitobxonlik tadbirlarini rejalashtirish va o‘tkazish, o‘qish jarayonini rag‘batlantirishning muhim vositasidir, o‘qilgan kitoblar yuzasidan savol-javoblar, suhbatlar, ijodiy topshiriqlar o‘tkazish samarali natija beradi [9;65-b.].

6. Davlat va jamoatchilik tomonidan kitobxonlikni targ‘ib qiluvchi tanlovlar va loyihalar sonini ko‘paytirish zarur, albatta, “Eng yaxshi kitobxon”, “Yil kitobi” kabi tadbirlar yoshlar orasida kitobga bo‘lgan qiziqishni kuchaytiradi.

7. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun maxsus tavsiya qilingan kitoblar ro‘yxatini ishlab chiqish va doimiy yangilab borish lozim, shu asosda o‘qituvchilar va ota-onalar uchun metodik qo‘llanmalar tayyorlash kitobxonlik jarayonini tizimlashtiradi.

8. Oilada kitob o‘qish muhitini yaratish muhim: ota-onalarning o‘zlari kitob mutolaa qilishi va bolalar bilan birgalikda o‘qishi, o‘qilgan asar haqida suhbat qurishi bolaning kitobga mehrini oshiradi [10;81-b.].

9. Axborot texnologiyalarini kitobxonlikka uyg‘unlashtirish lozim, elektron kutubxonalar, audiokitoblar, interaktiv o‘quv platformalari orqali bolalarni zamonaviy usulda kitob bilan tanishtirish foydali sanaladi.

10. Badiiy kitoblar asosida sahna ko‘rinishlari va ijodiy chiqishlar uyushtirish kitobxonlikni ommalashtirishning samarali yo‘lidir: o‘quvchilar asarlardagi qahramonlarni sahnada gavdalantirib, o‘qigan kitoblarini chuqurroq his qiladilar.

11. O‘qish jarayonida tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga e’tibor berish lozim, o‘quvchilarga o‘qilgan asar yuzasidan savol berish, fikrini erkin bayon etish imkonini yaratish ularning mustaqil tafakkurini shakllantiradi.

12. Maktablararo va tuman miqyosida kitobxonlik haftaliklari yoki festivallarini yo‘lga qo‘yish foydali, bunday ommaviy tadbirlar bolalar o‘rtasida sog‘lom raqobatni yaratadi va kitob o‘qishga rag‘batni oshiradi.

13. Ustozlarning kitobxonlik borasidagi shaxsiy namunasini kuchaytirish zarur, o‘qituvchilar o‘zlarining o‘qigan asarlari, tavsiyalari bilan bolalarda kitobga mehr uyg‘otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ibot qilish bo‘yicha komissiya tuzish to‘g‘risida”gi farmoyishi. 2017-yil 12-yanvar.

(2). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risidagi” PQ-3271-qarori. 2017-yil 13-sentabr.

(3). “Yosh kitobxon” tanlovini tashkil etish va o‘tkazish to‘g‘risidagi Nizom. Toshkent, 2023.

(4). Alimova D. O‘quvchilarda kitobxonlik madaniyatini shakllantirish metodlari. Toshkent, “Innovatsiya Ziyo”, 2019, 172-bet.

(5). Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2016, 184-bet.

(6). Jo‘rayev A. Kitobxonlik va ma’naviy tarbiya asoslari. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2020. – 156 b.

(7). Madrahimova S. Boshlang‘ich ta’limda badiiy asarlar bilan ishlash metodikasi. Toshkent, “Ma’rifat”, 2022, 212-bet.

(8). Qosimova R., Ochilov M. Badiiy kitobxonlikni rivojlantirish metodikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2019, 124-bet.

(9). Sharipov Sh. Pedagogik mahorat va badiiy adabiyotning tarbiyaviy ahamiyati. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2018, 144-bet.

(10). G‘afurov N. Boshlang‘ich sinflarda mutolaa darslarini tashkil etish. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2021, 132-bet.

Abdullayev Sherzod Amat o‘g‘li (Urganch davlat Pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi; sherzodabdullayev122597@gmail.com)

O‘QUVCHILARDA AXBOROT XAVFSIZLIGI TUSHUNCHASINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARINI O‘RGANISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘quvchilarda axborot xavfsizligi tushunchasini shakllantirishning nazariy asoslari tahlil qilingan. Axborot xavfsizligi bo‘yicha boshlang‘ich bilimlarni maktab yoshidagi bolalarga tushunarli tarzda yetkazish, ularda raqamli madaniyatni rivojlantirish, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilishga doir ko‘nikmalarni shakllantirishning zarurligi asoslab berilgan. Shuningdek, pedagogik yondashuvlar, didaktik prinsiplarga tayangan holda, axborot xavfsizligiga oid bilimlarni o‘quv dasturlariga integratsiyalash yo‘llari yoritilgan. Maqolada zamonaviy texnologiyalar ta’sirida yuzaga kelayotgan*

xavf-xatarlar, ularning ta'lim muhitiga salbiy ta'siri va bunday vaziyatlarda o'quvchilarning axborot madaniyatini shakllantirishga qaratilgan samarali metodik tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *axborot xavfsizligi, raqamli madaniyat, o'quvchilar, axborot texnologiyalari, shaxsiy ma'lumotlar, pedagogik yondashuv, axborot madaniyati, himoya choralar, raqamli xavf-xatarlar, axborot savodxonligi.*

Абдуллаев Шерзод (независимый соискатель Ургенчского государственного педагогического института)

ИЗУЧЕНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ ФОРМИРОВАНИЯ ПОНЯТИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ У УЧАЩИХСЯ

Аннотация. *В данной статье проанализированы теоретические основы формирования у учащихся понятия информационной безопасности. Обоснована необходимость доступного донесения начальных знаний в области информационной безопасности до школьников, развития у них цифровой культуры и формирования навыков защиты персональных данных. Также освещены пути интеграции знаний об информационной безопасности в учебные программы на основе педагогического подхода и дидактических принципов. В статье даны методические рекомендации, направленные на формирование информационной культуры учащихся в условиях современных цифровых угроз и негативного влияния технологий на образовательную среду.*

Ключевые слова: *информационная безопасность, цифровая культура, учащиеся, информационные технологии, персональные данные, педагогический подход, информационная культура, меры защиты, цифровые угрозы, информационная грамотность.*

Abdullayev Sherzod (Independent researcher at Urgench State Pedagogical Institute)

STUDYING THE THEORETICAL FOUNDATIONS OF FORMING THE CONCEPT OF INFORMATION SECURITY AMONG STUDENTS

Annotation. *This article analyzes the theoretical foundations of forming the concept of information security among students. The necessity of conveying basic knowledge about information security to school-aged children in an understandable manner, developing their digital culture, and forming skills to protect personal data is substantiated. The article also highlights ways to integrate information security knowledge into educational curricula based on pedagogical approaches and didactic principles. Methodological recommendations are presented for shaping students' information culture in the face of digital threats and the negative impact of modern technologies on the educational environment.*

Keywords: *information security, digital culture, students, information technology, personal data, pedagogical approach, information culture, protection measures, digital threats, information literacy.*

Kirish (Introduction). So'nggi yillarda axborot texnologiyalarining jadal sur'atlar bilan rivojlanishi, internet tarmog'ining butun dunyo bo'ylab barcha yoshdagi foydalanuvchilar uchun qulay axborot almashinuvi vositasiga aylanishi natijasida xavfsizlik tushunchasiga yangi bir yo'nalish – **axborot xavfsizligi** qo'shildi. Bu atama, asosan, jamiyatga ishonchli, haqqoniy va xolis ma'lumotlar oqimini ta'minlaydigan muhitni shakllantirish zaruratini anglatadi. Axborot xavfsizligi deganda, eng avvalo, mustaqil va tashqi bosimlardan xoli ommaviy axborot vositalari orqali tarqatiladigan ishonchli ma'lumotlar oqimini ta'minlash tushuniladi. Bunday axborot vositalari har qanday siyosiy kuchlar, iqtisodiy guruhlar yoki ijtimoiy qatlamlar manfaatlariga xizmat qilmasligi kerak. Ularning asosiy vazifasi – fuqarolarda jamiyatda sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga nisbatan xolis fikr shakllanishiga yordam berishdan iborat. Amaliyotda esa, afsuski, bu tamoyillar doim ham to'liq amalga oshmaydi. Shu sababli, ayniqsa, yosh avlodni turli xil axborot xurujlaridan himoya qilish davlat va jamiyat oldida dolzarb vazifa sifatida turibdi.

Axborot xavfsizligi konsepsiyasi bir qancha yo'nalishlarni o'z ichiga oladi, jumladan:

–xolis axborot muhitini shakllantirish. Bu yerda mustaqil OAV tarmog'ini rivojlantirish muhim aha-miyat kasb etadi;

–shaxs va jamiyatning axborotdan erkin foydalanish huquqini ta'minlash;

–axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarni bartaraf etish, xususan, telefon, kompyuter tarmoq-lari orqali sodir etilishi mumkin bo'lgan firibgarlik, kiberhujum va noqonuniy mablag'lar oqimini to'xta-tish;

–shaxs va tashkilotlarni axborot-psixologik tahdidlardan himoya qilish;

–jamiyat imidjini asrash, yolg'on axborot, mish-mishlar va bo'htonlarga qarshi kurashish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Axborot xavfsizligiga tahdidlar turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Shu bois himoya choralarini ishlab chiqish ham ko'p yo'nalishli bo'-lishi zarur.Bu iqtisodiyot, siyosat, mudofaa kabi sohalarda va davlat, hudud, tashkilot yoki shaxs darajasida

amalga oshiriladi. Davlat miqyosidagi axborot xavfsizligi milliy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan bo‘lsa, muayyan tashkilot doirasidagi xavfsizlik – ichki axborot oqimida yuzaga keladigan salbiy holatlarni (masalan, mish-mish, tuhmat va noto‘g‘ri ma’lumot tarqatilishi) jilovlashga qaratiladi. Har ikkala holatda ham axborot tahdidlari inson faoliyatiga bevosita salbiy ta’sir ko‘rsatadigan omil sifatida baholanadi. Aynan axborot xurujlari – bu shaxsga, muayyan tashkilot va davlatga yo‘naltirilgan ta‘sir bo‘lib, uning asl maqsadi o‘sha shaxs, tashkilot va davlatning normal hayot tarzining buzilishini nazarda tutgan siyosiy va ijtimoiy guruhlarning g‘arazli niyatlaridan kelib chiqadi [1].

Zamonaviy davrda yuz berayotgan jadal taraqqiyot jarayonlari an’anaviy tamoyillar, shu jumladan, vaqt va makon o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tushunchasiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Barcha faoliyat turlarida yangi yondashuvlar, ilg‘or rivojlanish strategiyalari shakllanib, natijada insonlar va mintaqalarning o‘zaro integratsiyalashuvi kuchaymoqda. Bunday o‘zgarishlar shaxs dunyoqarashining shakllanish jarayoniga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Endilikda insonlar tobora ko‘proq axborot oqimi, ya’ni, yaqin yoki olis manbalardan uzluksiz tarqalayotgan turli ma’no va mazmundagi axborotlarning doimiy bosimi ostida yashashga majbur bo‘lmoqda. Ushbu axborot oqimi, o‘z mohiyatiga ko‘ra, ko‘pincha, ma’lum guruh yoki manfaatlarga xizmat qiluvchi ideologik yuklama bilan tarqatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bugungi kunda axborot jamiyatning deyarli barcha sohalariga chuqur kirib borgan bo‘lib, u ishtirok etmagan bilim sohasi deyarli mavjud emas. Axborotning o‘zi turli ko‘rinishlarda – ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ilmiy va boshqa kontekstlarda, har xil ma’nolarda talqin etilmoqda. XXI asr – bu axborotga oid nazariy va amaliy faoliyatlar eng yuqori darajaga chiqqan davr hisoblanadi. Shu bois zamonaviy mutaxassislar va olimlar ushbu davrni tobora ko‘proq ‘axborot asri” sifatida e’tirof etmoqda. Axborotga quyidagicha ta’rif berish mumkin: u manbasi va ifoda shaklidan qat’i nazar, shaxslar, predmetlar, voqealar, hodisalar va jarayonlar haqidagi ma’lumotlar yig‘indisidir. Jahon amaliyoti ko‘rsatmoqdaki, davlat axborot infratuzilmasining rivojlanishi nafaqat iqtisodiy yoki texnik sohalarga, balki jamiyat va fuqarolarning dunyoqarashi, ijtimoiy faolligi, siyosiy ishtiroki kabi jihatlariga ham sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa, o‘z navbatida, jamiyat taraqqiyotini jadallashtiradi [2].

Axborotlashgan jamiyat sharoitida “shaxs – jamiyat – davlat” o‘rtasidagi aloqalarning o‘zaro uyg‘unligi va yaxlitligini saqlab qolish tobora murakkablashib bormoqda. Chunki axborot oqimining kuchayishi, odamlarning axborot to‘lqinlari orasida yashashga majbur bo‘lishi inson tafakkuri va ongining keskin o‘zgarishiga olib kelmoqda. Bunday sharoitda axborot-psixologik himoya alohida dolzarb masalaga aylanmoqda. Bu konsepsiya nafaqat siyosiy ziddiyatlarning oldini olishga, balki shaxsning o‘zini anglash, insonlararo sog‘lom munosabatlarni shakllantirish, axborot vositalari orqali insonparvar tafakkur, ijodiy yondashuv, yaratuvchanlik salohiyati va bunyodkorlik ruhini rivojlantirishga qaratilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Bugungi global jamiyatni samarali boshqarish, zamon talablari asosida inson taraqqiyotini ta’minlash uchun siyosiy-huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik hamda axborot-kommunikatsiya tizimlari bo‘yicha integratsiyalashgan yondashuv zarurdir. Bu jarayonda samarali boshqaruv uslublarini aniqlash, hokimiyatga bo‘lgan ishonchni mustahkamlash, fuqarolik birligini shakllantirish va davlat taraqqiyotini ta’minlash masalalari dolzarb ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy ommaviy axborot vositalari orqali tarqatilayotgan zararli yoki buzg‘unchi g‘oyalarning oldini olishda yosh avlodni to‘g‘ri tarbiyalash, ularning ongini shakllantirish muhim vosita hisoblanadi. Bu borada pedagoglar, psixologlar, ota-onalar va keng jamoatchilikning bilimi, tajribasi va mas’uliyati hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

U.D.Qodirovning “Globallashuv sharoitida destruktiv tahdidlar oldini olishning ijtimoiy-psixologik jihatlari” mavzusidagi ilmiy maqolasida globallashuv fonida yuzaga kelayotgan ijtimoiy xavf-xatarlarga qarshi kurashishning dolzarbligini asoslab bergan. Muallifning fikricha, bunday tahdidlarni barvaqt aniqlash, ularning manbalarini tahlil qilish va samarali oldini olish choralari ishlab chiqish ijtimoiy barqarorlikni saqlashda muhim o‘rin tutadi.

O.Sh.Muxtorov esa o‘z ilmiy ishlarida yoshlarning axborotga munosabati va undan foydalanish holatini sotsiopsixologik mezonlar asosida o‘rganadi. Xususan, u yosh avlodning axborot olishdagi individual strategiyalarini, axborot manbalarini tanlashdagi ustuvor yo‘nalishlarini hamda axborot xurujlariga qarshi psixologik barqarorlik darajasini tahlil qilgan. Tadqiqotda yoshlarning axborot madaniyati darajasi, axborot faolligining motivatsion tarkibi, ularning dunyoqarash modellaridagi ustuvorliklar va ehtiyojlar iyerarxiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlangan. Muxtorov o‘z tadqiqotlarida “Turli axborot manbalaridan yoshlar foydalanish holati” nomli maxsus so‘rovnoma, N.I.Gendina, G.A.Starodub, Y.V.Ulenkolarning “Yuqori sinf o‘quvchilarining axborot madaniyati asoslari” testi, Y.N.Dolgova, A.S.Kopova, G.N.Malyuchenko va V.M.Smirnovning “Axborot faolligining motivatsion tarkibi” so‘rovnomasi, G.N.Malyuchenko va V.M.

Smirnov tomonidan ishlab chiqilgan “Dunyo individual modellarining ijtimoiy-psixologik tahlili” testi, I.A. Akindinovaning “Ehtiyojlar iyerarxiyasi modifikatsiyasi” metodikasi, V.F.Ryaxovskiyning “Kirishimlilik va kommunikativlik” testi kabi metodik vositalardan foydalangan [3]. Tadqiqot natijalari ochiq axborot muhitida yoshlarning psixologik himoya mexanizmlarini mustahkamlash, ularning axborot-psixologik xavfsizligini ta’minlashda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan samarali yondashuvlarni asoslab bergan. E’tiborga molik jihati shundaki, Muxtorov tomonidan qo‘llanilgan ba’zi metodikalar hali ko‘plab mahalliy tadqiqotlarda keng qo‘llanilmagan. Bu esa uning ishini innovatsion yondashuvlar bilan boyitadi.

Bugungi kunda ommaviy axborot tizimi global xarakterga ega ochiq tizim sifatida faoliyat yuritmoqda. Axborot oqimini butunlay bir markazdan yoki davlatdan turib nazorat qilish deyarli imkonsiz bo‘lib qolmoqda. Shu bois bu tizim ochiq va umumiy foydalanishga ochiq ommaviy axborot maydoni sifatida baholanadi. Ochiq axborot tizimi deganda axborot vositalari va unda berilayotgan axborotlarning oshkoraligi, shaffofligi dunyo axborot maydonida axborot almashinuv jarayonining jamiyat ehtiyoji sifatida namoyon bo‘lishi va axborotlarning shaxs hayoti-faoliyatining ajralmas qismiga aylanib borishi jarayoni tushuniladi. Axborot olish kafolati bu bevosita shaxsiy manfaatdan ustun turadigan, umummilliy manfaatga daxldor bo‘lgan qadriyatga aylanmog‘i lozim. Ana shunday sharoitda qanday mazmundagi axborotni tarqatishni man etish, jamiyatning psixologik holatiga salbiy ta‘sir etuvchi ijtimoiy, milliy, diniy, etnik, tafovut va kelishmovchiliklarni kuchaytiruvchi, zo‘ravonlik va urushni targ‘ib etuvchi pornografiya, maishiy buzg‘unlik, shaxslar mavqeyi, obro‘si va sha‘niga salbiy ta‘sir etuvchi axborotlarni chegaralashning norasmiy, vijdon bilan bog‘liq bulgan, sog‘lom aql va yuksak tafakkurga tayangan ma‘naviy-ruhiy me’yorlarni vujudga keltirish muhim ahamiyat kasb etadi [4].

XX asrning ikkinchi yarmi axborot tizimlari hamda telekommunikatsiya texnologiyalarining keskin rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Bu jarayonlar inson faoliyatining deyarli barcha jabhalariga chuqur kirib bordi va global axborot makonining shakllanishiga zamin yaratdi. Shunday qilib, axborot texnologiyalarining keng qamrovli ta’siri bugungi kunda jahon taraqqiyotining muhim omillaridan biri sifatida tan olinmoqda.

Davlatning ichki va tashqi siyosatida axborot xavfsizligini ta’minlash strategik ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu borada milliy manfaatlar asosida aniq vazifalar belgilanadi. **Axborot xavfsizligi** deganda shaxs, jamiyat va davlatning axborot sohasidagi manfaatlarini turli tahdidlar va xavf-xatarlardan himoya qilish holati tushuniladi. Shaxsning axborotga oid manfaatlari, avvalo, uning qonun bilan taqiqlanmagan jismoniy, aqliy va ma’naviy salohiyatini erkin rivojlantirish imkoniyati bilan bog‘liq. Bunda axborotga erkin kirish va undan foydalana olish shaxs xavfsizligining asosi sifatida qaraladi. Jamiyat manfaatlariga esa, inson ehtiyojlarini qondirish, demokratik-huquqiy davlat barpo etish va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash kiradi. Davlatning axborot sohasidagi manfaatlari esa axborot olish va undan samarali foydalanish, ichki siyosiy-iqtisodiy muvozanatni saqlab qolish, xalqaro axboriy hamkorlikni rivojlantirish hamda milliy axborot infratuzilmasini barpo etish bilan bog‘liq.

Milliy manfaatlar, mazmunan, quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

Birinchidan, insonning konstitutsiyaviy huquqlari doirasida axborotga erkin ega bo‘lishi va undan foydalanishi, jamiyatning ma’naviy o‘sishini ta’minlash, milliy qadriyatlar, vatanparvarlik ruhini mustahkamlash, madaniy va ilmiy salohiyatni rivojlantirish.

Ikkinchidan, ichki axborot bozorini zamonaviy texnologiyalar yordamida takomillashtirish, axborotlarni yig‘ish, saqlash va maqsadli iste’molga yo‘naltirish, ilmiy tadqiqot natijalaridan amaliyotda foydalanish.

Uchinchidan, axborot resurslari va axborot-kommunikatsiya infratuzilmasini himoya qilish orqali tizimli xavfsizlikni ta’minlash.

Bugungi kunda turli manipulativ vositalar yordamida ayrim shaxslar yoki guruhlar psixologiyasiga ta’sir ko‘rsatish holatlari ko‘paymoqda. Jumladan, insonning hayotga bo‘lgan qarashlarini, qadriyatlarini, ijtimoiy yo‘nalishini o‘zgartirish, tanlagan yo‘lini shubha ostiga olish, davlat boshqaruv tizimiga ishonchsizlik uyg‘otish kabi urinishlar **destruktiv axborot-psixologik ta’sir** sifatida talqin qilinadi. Bunday harakatlar nafaqat axborot xavfsizligiga, balki jamiyat barqarorligiga ham jiddiy tahdid tug‘diradi. Axborot xavfsizligining asosiy tarkibiy qismlari: xalqaro munosabat va xalqaro xavfsizlik muammolari yo‘nalishiga qaratilgan virtual kutubxonalar fondi, xavfsizlik muammolari hujjatlarni tez qidiruv tizimi, rasmiy hujjatlarga asoslangan jahon yangilliklari obzori, siyosiy inqirozlar va nizolarni belgilab beruvchi xalqaro anjumanlar, xalqaro munosabatlar muammolari va xavfsizlik muammolari ma‘lumotlari o‘rganish muhim vazifalardan biridir [5].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Jamoatchilik fikrini shakllantirish va uni ilmiy asosda o‘rganish har qanday davlatning ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim o‘rin egallaydi. Aholining

iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sohalarga oid qarashlari, munosabatlari va talablarini o‘rganish orqali ijtimoiy fikr monitoringi olib boriladi hamda mavjud ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi tafovutlar tahlil qilinadi. Bu jarayon sotsiologik tadqiqot usullarini qo‘llash, ochiq axborot tizimlaridan ma’lumotlarni qabul qilish, ularni tahlil qilish va talqin etish kabi murakkab, ammo zaruriy bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, bu yo‘nalishdagi ayrim metodologik masalalar haligacha to‘liq ishlab chiqilmagan holda qolmoqda. Bugungi global axborotlashuv sharoitida xalqaro maydondagi tahdidlar shakli keskin o‘zgarib bormoqda. Ayniqsa, noan’anaviy xavf-xatarlar, xususan, informatsion va psixologik hujumlar tobora jiddiy tus olmoqda. Bu tahdidlar nafaqat harbiy tizimga, balki uning asosiy tayanchi hisoblangan ma’naviy-axloqiy qadriyatlar tizimiga bevosita zarar yetkazishga yo‘naltirilmoqda.

Bunday axborot hujumlarining eng xavfli jihati zamonaviy internet texnologiyalari vositasida yosh avlod ongiga milliy qadriyatlarimizga mutlaqo zid bo‘lgan, buzg‘unchi g‘oyalar va xatarli tushunchalarni singdirishga urinishdir. Bu esa, o‘z navbatida, nafaqat axborot xavfsizligiga, balki ijtimoiy barqarorlik va ma’naviy taraqqiyotga ham bevosita tahdid tug‘diradi. Shu bois noan’anaviy xavflarni oldindan aniqlash, ularni ilmiy asosda tahlil qilish va ijtimoiy fikrni boshqarish mexanizmlarini mustahkamlash hozirgi davrda dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy davrda “axborot globallashuvi” tushunchasi hayotimizga tobora chuqurroq kirib bormoqda. Global axborot maydonining kengayishi nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni, balki inson tafakkuri va ongiga bo‘lgan ta’sirni ham kuchaytirmoqda. Ayniqsa, axborot vositalari orqali inson ongini egallash va shu yo‘l bilan turli siyosiy maqsadlarni amalga oshirishga intilish holatlari bugungi kunda ochiq-oydin ko‘zga tashlanmoqda.

Hozirgi kunda axborot vositalari va texnologiyalari qurol darajasiga chiqib ulgurgan. Jahon axborot maydonida kim hukmronlik qilsa, u mafkuraviy, siyosiy va madaniy jihatdan ustunlikka erishadi, degan qarash bugungi hayotda o‘z isbotini topmoqda. Shu bois axborot xavfsizligini ta’minlash, ayniqsa, yosh avlodni axborot xurujlaridan himoya qilish har bir millatning strategik ustuvor vazifasiga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Шакуров Р.Х. Психология смыслов: теория преодоления. “Вопросы психологии”, 2003, № 5, с. 18–30.

(2). Шакуров Р.Х. Психология смыслов: теория преодоления. “Вопросы психологии”, 2003, № 5, с. 18–30.

(3). Рахимова И. Ўсмир ёшидаги болаларда компьютер ўйинларига тобелиги намоён бўлишининг психологик хусусиятларини экспериментал аниқлаш. Педагогика. Тошкент, 2014, 3-сон, 26–28-бетлар.

(4). Пенкин С.А. Философский анализ квантовой концепции сознания. Дис..канд.. филос... наук, Москва, 2006, с. 150.

(5). Носков Ю.Г. Опасностъ и безопасностъ с позиции деятельностного подхода. Безопасностъ, 1998, № 1–2 (41), с. 172.

Esanova Sarvinoz Uktamovna (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti “Maktabgacha ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi; E-mail: esanovas@mail.ru)

TALABALARDA KASBIY-IJTIMOIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHDA XALQ HUNARMANDCHILIGINING O‘RNI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada talabalarni xalq hunarmandchiligi asosida kasbiy va ijtimoiy ko‘nikmalar bilan qurollantirish masalalari yoritilgan. Hunarmandchilik faoliyati orqali talabalarda mehnatsevarlik, ijodkorlik, jamoada ishlash, madaniy merosga hurmat kabi muhim ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, bu yo‘nalishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan pedagogik metodlar va texnologiyalar misollar bilan ko‘rib chiqiladi. Maqola metodik-uslubiy yondashuv asosida yozilgan bo‘lib, o‘qituvchilar va pedagogik kadrlar uchun foydali tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.*

Kalit so‘zlar: *xalq hunarmandchiligi, ijtimoiy kompetensiyalar, kasbiy ko‘nikmalar, talaba, amaliy mashg‘ulot, pedagogik texnologiya, madaniy meros.*

Эсанова Сарвиноз Уктамовна (Институт предпринимательства и педагогики Денова, преподаватель кафедры дошкольного образования; E-mail: esanovas@mail.ru)

РОЛЬ НАРОДНЫХ РЕМЁСЕЛ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы формирования профессиональных и социальных навыков у студентов на основе народных ремёсел. Анализируются возможности развития у студентов таких компетенций, как трудолюбие, креативность, работа в коллективе и уважение к культурному наследию через ремесленную деятельность. Также освещаются педагогические методы и технологии, которые могут быть использованы в этом направлении. Статья*

написана в методико-практическом русле и содержит полезные рекомендации для преподавателей и педагогов.

Ключевые слова: *народные ремёсла, социальные компетенции, профессиональные навыки, студент, практические занятия, педагогические технологии, культурное наследие.*

Esanova Sarvinoz Uktamovna (Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Denau, Teacher of the Department of Preschool Education; E-mail: esanovas@mail.ru)

THE ROLE OF FOLK CRAFTS IN DEVELOPING STUDENTS' PROFESSIONAL AND SOCIAL SKILLS

Annotation. *This article explores the role of folk crafts in developing students' professional and social skills. It analyzes how engagement in traditional crafts can foster important competencies such as diligence, creativity, teamwork, and respect for cultural heritage. The paper also presents pedagogical methods and technologies that can be applied in this context. Designed with a methodological approach, the article offers practical recommendations for educators and teaching professionals.*

Keywords: *folk crafts, social competencies, professional skills, student, practical training, pedagogical technology, cultural heritage.*

Key words: *folk crafts, pedagogy, social competence, education, practical art.*

Kirish (Introduction). Hozirgi globallashuv zamonida oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimida talabalarning nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalariga, balki ularning ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishga ham alohida e’tibor qaratilmoqda. Zamonaviy ta’lim talabalardan faqat nazariy bilimlarni emas, balki jamoada ishlash, muloqot qilish, mehnatsevarlik, muammolarni mustaqil hal etish, madaniy qadriyatlarga hurmat kabi ko‘nikmalarga ega bo‘lishni ham talab etadi.

Shu nuqtai nazardan, xalq hunarmandchiligi o‘zbek xalqining boy madaniy merosi sifatida bu jarayonda katta tarbiyaviy va metodik imkoniyatlarga ega. Hunarmandchilik faoliyati orqali talabalar nafaqat kasbga oid amaliy tajriba orttiradilar, balki ijtimoiy jihatdan faollik, sabr-toqat, jamoaviylik, milliy o‘zlikni anglash kabi muhim kompetensiyalarni ham egallaydilar.

Shundan kelib chiqqan holda, mazkur maqolada talabalarni xalq hunarmandchiligi asosida kasbiy-ijtimoiy ko‘nikmalar bilan qurollantirish imkoniyatlari, bu boradagi samarali metodik yondashuvlar, o‘quv jarayoniga integratsiyalash mumkin bo‘lgan texnologiyalar yoritiladi. Shuningdek, ushbu yondashuvning zamonaviy ta’limda tutgan o‘rni va istiqbollari ham muhokama qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Yurtimizda an’anaviy xalq hunarmandchiligi asrlar davomida muvaffaqiyatli rivojlanib kelgan. Sovet davrida esa hunarmandlar qatlamiga mayda burjua mulkdorlari sifatida qaralib, ularning faoliyati yo‘q qilindi. Natijada hunarmandchilikning tabiiy rivojlanish jarayoni ham to‘xtab qoldi. Bugungi yangilanayotgan hayotda esa hunarmandchilikni rivojlantirish yangi mazmun, yangi shakllar va ustalarni tayyorlashga oid yangi yondashuvlar bilan asoslanishi lozim. Shu munosabat bilan, xalq hunarmandchiligi bo‘yicha malakali kadrlar tayyorlash masalasi dolzarb bo‘lib bormoqda. Bu esa madaniy-rivojlantiruvchi muhit asosida tashkil etiladigan ta’lim asosida amalga oshirilishi zarur.

Xalq hunarmandchiligiga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari masalasi bo‘yicha bir qator olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Ular qatoriga A.B.Nekrasova, S.F.Gruzenberg, N.G.Alekseev kabi tadqiqotchilarni alohida e’tirof etish lozim. Mazkur olimlar o‘zlarining ilmiy tadqiqot ishlari vositasida xalq hunarmandchiligining ilmiy-pedagogik jihatlarini, o‘quvchilarning ijodiy tafakkurining shakllantirishdagi rolini ko‘rsatib berishga intilganlar. L.V.Orlova, P.N.Magomedova, Z.F.Islamova kabi tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan izlanishlarda xalq san’atini o‘qitishdagi pedagogik imkoniyatlar ochib berilgan. Biroq bu ishlarning ko‘pchiligi asosan maktab o‘qituvchilari va maktabgacha ta’lim muassasalari tarbiyachilarini tayyorlashga qaratilgan.

G.A.Fedotova ta’kidlaganidek, talaba-yoshlarda xalq hunarmandchiligi asosida kasbiy-ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish yosh avlodni milliy madaniyatga hurmat ruhida tarbiyalash, kasb-hunar sirlarini saqlab qolish va uni keyingi avlodlarga yetkazish yo‘lida muhim qadamlardan biri bo‘lib xizmat qiladi [2].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Talabalarda kasbiy-ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda xalq hunarmandchiligining o‘rnini ko‘rsatib berishga bag‘ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning analogik tahlil, induksiya, deduksiya, analiz, sintez kabi usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Xalq amaliy san’ati va hunarmandchiligi milliy madaniyatimizning ajralmas qismidir. Og‘ir tarixiy sinovlarga qaramay, yurtimiz o‘zining madaniy ildizlarini, an’analarini va xalq amaliy san’atining uslubiy xususiyatlarini asrab qoldi. Professor D.A.Amanjonova ta’kidlaganidek, xalq amaliy san’atini tiklash, rivojlantirish va ommalashtirish muammosi hozirda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan [2;28-b.].

Zamonaviy global o‘zgarishlar va jamiyatdagi transformatsiyalar sharoitida milliy o‘zlikni saqlab qolish masalasiga jiddiy e’tibor qaratish zarur. Etnomadaniy makonni qayta yaratish, ya’ni, folklor va turmush tarziga oid an’analarni, xalq hunarmandchiligini rivojlantirish borasidagi harakatlar natijasida ko‘plab tematik bog‘lar, turizm yo‘nalishlari tashkil etilmoqda.

O‘zbekistonning deyarli barcha hududlarida an’anaviy xalq hunarmandchiligi yo‘nalishlari qayta tiklanmoqda va rivojlantirilmoqda. Ularni asrash va targ‘ib qilish, shuningdek, ularning manfaatlarini davlat miqyosida himoya qilish maqsadida bir qator tashabbuskorlar tomonidan turli assotsiatsiyalar va markazlar faoliyati yo‘lga qo‘yilgan. Masalan, “Hunarmand” uyushmasi, “Ipak yo‘li” amaliy san’at festivali, milliy brend yarmarkalari orqali yuzlab ustalar o‘z mahsulotlarini ommaga namoyish qilmoqda.

Har yili o‘tkaziladigan xalqaro ko‘rgazma-yarmarkalarda Buxoro zardo‘zligi, Marg‘ilon atlas va adras to‘qimachiligi, Rishton kulolchilik san’ati, Toshkent zargarlik maktabi, Xiva yog‘och o‘ymakorligi, Qo‘qon do‘ppi tikuvchiligi kabi san’at markazlari o‘z ijod namunalari bilan ishtirok etmoqda. Hozirgi kunda xalq amaliy san’atining 10 dan ortiq asosiy yo‘nalishlari mavjud bo‘lib, ular orasida eng yetakchilari yog‘ochga ishlov berish, kulolchilik, kashtachilik, to‘qimachilik, metallga ishlov berish va boshqalar hisoblanadi [3;133-b.].

Talaba-yoshlar uchun bu yo‘nalish nafaqat xalqning urf-odatlari bilan tanishish, balki kasbga yo‘naltirish, mehnatni qadrlash, milliy madaniyatga yaqinlashishning ham samarali vositasidir. Bugungi kunda ham talabalar jamiyatning ijodiy va innovatsion kuchi sifatida milliy madaniyatning rivojida muhim o‘rin tutmoqda. Shubhasiz, yosh avlodni ijtimoiylashtirish va ularni qadriyatga sodiq insonlar sifatida shakllantirishdagi eng asosiy vosita bu madaniyatdir [3;136-b.].

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiyalar zamonida talaba-yoshlarning kasbiy va ijtimoiy faoliyatga tayyorligini ta’minlash dolzarb masalaga aylanmoqda. Bunda nafaqat zamonaviy texnologiyalarni egallash, balki madaniy merosga asoslangan qadriyatlarni anglash va o‘z hayotida qo‘llay olish ko‘nikmalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, xalq hunarmandchiligi yoshlarni mehnatga, estetik didga, madaniy merosga hurmat bilan qarashga o‘rgatadigan noyob tarbiya vositasidir.

Xalq hunarmandchiligi an’analari nafaqat ijodiy tafakkurni, balki mas’uliyat, sabr, jamoada ishlash, o‘z mehnatini qadrlash kabi kasbiy-ijtimoiy fazilatlarni ham rivojlantiradi. Talabalarni bu sohalarga jalb etish orqali ularning amaliy bilim va ko‘nikmalari ortib, ijodiy salohiyati kengayadi, o‘z kasbiga bo‘lgan munosabati ijobiy tomonga o‘zgaradi [2;19-b.].

Hunarmandchilik faoliyati yoshlar orasida tadbirkorlik g‘oyalarining shakllanishiga, mahalliy xomashyo bilan ishlash, milliy brendlar yaratish kabi iqtisodiy tushunchalarni o‘zlashtirishlariga xizmat qiladi. Ayniqsa, bu jarayon kasb-hunar kollejlarida, universitetlarda texnologik ta’lim va dizayn, madaniyatshunoslik, iqtisodiyot kabi yo‘nalishlarda tahsil olayotgan talabalar uchun nihoyatda foydalidir.

Shu bilan birga, xalq hunarmandchiligi orqali talabalarda milliy o‘zlikni anglash, o‘z xalqining madaniy boyligini qadrlash, qadimiy san’at shakllarini saqlab qolishga bo‘lgan mas’uliyat hissi ortadi. Bu esa ularni nafaqat o‘z kasbida, balki jamiyatda faol, vatanparvar va ma’naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi [5;139-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, xalq hunarmandchiligi talaba-yoshlar kasbiy-ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishda beqiyos pedagogik, estetik va tarbiyaviy salohiyatga ega bo‘lgan madaniy merosdir. Bu merosni ta’lim tizimiga integratsiya qilish, uni yangicha yondashuvlar bilan rivojlantirish dolzarb va istiqbolli yo‘nalishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining 10–11-sinflari o‘quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 30.12.2021. Lex.uz.

(2). Amanjonova D.A. O‘zbekistonning qo‘l mehnati bilan yaratilgan bebaho boyliklari. Toshkent. 2011, 78-bet.

(3). Boboyeva Y.V. Oilada sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda rekreativ texnologiyalar vositalari orqali yondashuv. Zamonaviy fan va ta’lim muammolari. 2017, № 3, 132–137-betlar.

(4). Duncker K. Zur Psychologie des produktiven Denkens. Berlin, “Springer”, 1935.

(5). Дольгирева Е.В. Формирование сценарно-режиссерской техники бакалавров социально-культурной деятельности в педагогическом вузе. Монография, Москва, Московский городской педагогический университет, 2018, 232 с.

Turdimuratov Baxtiyor Kurbonovich (Toshkent Tibbiyot akademiyasi Termiz filiali "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasi oqituvchisi; E-mail: baxtiyor.turdimurodov6668@gmail.com)

OLIY TA'LIMDA BO'LAJAK "AXBOROT TEXNOLOGIYALARI" FANI O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA KREATIV FIKRLASH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TA'LIM METODLARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. *Ushbu maqola bo'lajak axborot texnologiyalari fani o'qituvchilarining kelgusi kasbiy pedagogik faoliyatida ta'lim jarayonlarida innovatsion usullar orqali interfaol metodlarini qo'llash jarayonida kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, bilim va ko'nimlarini egallab borishi masalalari muhokama qilingan.*

Kalit so'zlar: *innovatsion texnologiyalar, innovatsion ta'lim metodlari, interfaol metodlar, metod, pedagog, kreativ fikrlash, kreativ qobiliyat, faoliyat, qobiliyat,bilim, ko'nikma, malaka.*

Турдимуратов Бахтияр Курбонович (Термезский филиал Ташкентской медицинской академии, преподаватель кафедры "Социально-гуманитарные науки"; E-mail: baxtiyor.turdimurodov6668@gmail.com)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ДИСЦИПЛИНЫ «ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ» В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы развития навыков творческого мышления, приобретения знаний и умений в процессе применения интерактивных методов с инновационными методами обучения в будущей профессиональной педагогической деятельности будущих учителей информационных технологий.*

Ключевые слова: *инновационные технологии, инновационные методы обучения, интерактивные методы, метод, учитель, творческое мышление, творчество, деятельность, способности, знания, умения, компетенции.*

Turdimuratov Bakhtiyar Kurbonovich (Termez branch of Tashkent Medical Academy Streamer of the Department" social and humanitarian Sciences"; E-mail: baxtiyor.turdimurodov6668@gmail.com)

THE USE OF INNOVATIVE EDUCATIONAL METHODS IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING SKILLS IN THE TRAINING OF TEACHERS OF THE FUTURE DISCIPLINE "INFORMATION TECHNOLOGY" IN HIGHER EDUCATION

Annotation. *This article discusses the issues of developing creative thinking skills, acquiring knowledge and skills in the process of applying interactive methods with innovative methods in educational processes in the future professional pedagogical activities of future information technology teachers.*

Keywords*: innovative technologies, innovative methods of teaching, interactive methods, method, teacher, creative thinking, creativity, activity, abilities, knowledge, skills, competencies.*

Kirish. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi oliy ta'limda o'qituvchilar tayyorlash sifatiga yuqori talablar qo'ymoqda. Ayniqsa, "Axborot texnologiyalari" fani bo'yicha pedagoglarni tayyorlashda kreativ (ijodiy) fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish dolzarb masalaga aylandi. Bunda innovatsion ta'lim metodlari muhim o'rin tutadi. Hozirgi davrda ta'limni axborot texnologiyalarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi, mana shu sababli barchamiz «yangi innovatsion ta'lim texnologiyalari» atamasini ishlata boshladik. Shaxsiy kompyuter ta'limning imkoniyatlarini butunlay o'zgartirib yubordi. Internet leptoplar ta'lim tizimiga yangi pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish bo'yicha yanada kattaroq imkoniyatlar yaratib berdi.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, mustaqil va kreativ fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi mazkur sohadagi yangi islohotlar uchun debocha vazifasini bajarib bermoqda [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mustaqil hamdo'stlik davlatlari olimlaridan L.Vigotskiy, A. Leontev, D.Elkonin, O.Vasilchenko, E.Melkumova, V.Miretskaya, M.Suxomlinova, E.Emmanuel kabilarining ilmiy ishlarida shaxs ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning nazariy asoslari o'rganilgan. Xorijiy

olimlarning E.P.Torrance, N.Rogers, J.Purnell, P.Roberts, A.M.Galligan, Sh.Tatsuno ishlarida shaxsning individual qobiliyatlari, ijodiy salohiyatini namoyon etish masalalari ochib berilgan.

Kreativlik (lot., ing. “sreate” – yaratish, “sreative” yaratuvshi, ijodkor) – individning yangi g‘oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovshi hamda mustaqil omil sifatida iqtidorlilikning tarkibiga kiruvshi ijodiy qobiliyati ma’nosini ifodalaydi.

P.Torrens fikrisha, “kreativlik” tushunchasi negizida quyidagi yoritiladi: muammoga yoki ilmiy farazlarni ilgari surish; farazni tekshirish va o‘zgartirish; qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash; muammo yechimini topishda bilim va amaliy harakatlarning o‘zaro qarama-qarshiligiga nisbatan ta’sirshanli [2].

Kreativlik (ijodiylik) – qandaydir yangi, betakror narsa yarata olish layoqati, yangicha fikrlash, original g‘oya va yechimga olib keluvchi aqliy jarayon. Tushunchaga berilgan ta’rifdan ko‘rinib turibdiki, kreativlik ham xuddi tashabbuskorlik, ishga ijodiy yondashuv xislatlari singari albatta tug‘ma, ilohiy tuhfa bo‘lishi aslo shart emas.

Talabalarning kreativlik xususiyatlari darajasi haqida, avvalambor ularning o‘quv jarayonidagi va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda erishgan yutuqlari orqali xulosa qilishimiz mumkin. Ammo ijodiy faollikni o‘z vaqtida aniqlash juda muhim, bu faqat kreativ muvaffaqiyat uchun imkoniyatdir. Talabalarni ijodiy faolligini muntazam ravishda o‘rganish va rivojlantirish kerak, aks holda ularning ijodiy faollik qobiliyatlari asta-sekin yo‘qolib boradi [3].

Innovatsion ta’lim metodlarining rivojlanishi va ularning o‘quv-tarbiya jarayoniga kirib kelishi, shuningdek, axborot texnologiyalarining tez almashinuvi va takomillashuvi jarayonida har bir pedagog-o‘qituvchi o‘z kasbiy tayyorgarligini, pedagogik mahoratini rivojlantirib borishini talab etadi.

Hozirgi kun ta’lim tizimida amal qilayotgan an’anaviy ta’limni mazmunan va uslubiy yangilash va ta’lim jarayonini tashkil etishni tubdan o‘zgartirish davr taqozosidir. Bunda, ta’lim tizimiga innovatsion ta’lim metodlaridan foydalanish qo‘llash orqali, ta’lim samaradorligini yuqori pog‘onaga ko‘tarishni amalga oshirish mumkin. Shuningdek, mamlakatimizda qabul qilingan “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi ning uchinchi bosqichi – to‘plangan tajribani tahlil etish va umumlashtirish asosida, mamlakatni ijtimoiy–iqtisodiy rivojlantirish istiqbollariga muvofiq kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirish davri ketmoqda. O‘tilgan davr mobaynida yaratilgan ma’muriy-huquqiy hujjatlar fanlar bo‘yicha o‘quv adabiyotlarini yaratishga asos bo‘lib, o‘quv jarayonining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Innovatsion ta'lim texnologiyalari bu ta’lim jarayonini yanada samarali, qiziqarli va interaktiv qilish maqsadida qo‘llaniladigan yangi texnologik vositalar, metodlar va yondashuvlardir.

Tadqiqot metodologiyasi: Kreativ fikrlash bu mavjud andazalardan chiqib, yangicha yondashuvni shakllantirish, muammoni noodatiy hal qilish ko‘nikmasidir. Bo‘lajak axborot texnologiyalari o‘qituvchisida quyidagi jihatlar muhim:

- muammoni turlicha tahlil qilish;
- yangi g‘oyalar ilgari surish;
- raqamli vositalardan samarali foydalanish.

Kreativlik bo‘lajak axborot texnologiyalari o‘qituvcilari dunyoqarashi, birinchidan, kreativ faoliyat strategiyasini ko‘rsatib beradi; ikkinchidan, natijalariga baho berishda ishonchli, tartibga soluvchi ko‘rsatkich bo‘lib xizmat qiladi. Bularni umumlashtirgan holda, bo‘lajak axborot texnologiyalari o‘qituvcilarining boshqarish va o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyati sifatida aniqlash mumkin. Bo‘lajak axborot texnologiyalari o‘qituvcilari kreativ qobiliyatlari intellekt tarkibiy qismining mantiqiyligini ko‘rsatishi kerak [4].

Zero, raqamli transformatsiya davrida oddiy bilim yetarli emas, ijodiy yechimlar va yangicha qarashlar muhim rol o‘ynaydi.

Shu maqsadda innovatsion ta’lim metodlaridan (loyihaviy ta’lim, gamifikatsiya, “6 shlyapali fikrlash”, SCAMPER, kollaborativ texnologiyalar va boshqalar) foydalanish orqali bo‘lajak o‘qituvchilarda kreativ tafakkurni rivojlantirish yo‘llari o‘rganiladi. Ushbu yondashuv nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko‘nikmalarni, muammo yechish qobiliyatini va kasbiy moslashuvchanlikni ham shakllantiradi.

1. Loyihaviy ta’lim (Project-Based Learning). Mazmuni: Talabalar muammoni aniqlab, unga amaliy loyiha orqali yechim topadilar (masalan, IT darslari uchun mobil ilova, veb-sayt, sun’iy intellekt moduli yaratish).

Kreativ fikrlashga ta’siri:

Muammoga noan’anaviy yondashishni o‘rgatadi.

Qisqa va uzoq muddatli rejalashtirishni talab qiladi.

Jamoaviy ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.

Qo‘llash misoli:

“Python dasturlash tilida yosh bolalar uchun o‘quv dastur yaratish” loyihasi – talabalar nafaqat dasturlash, balki ijodiy interfeys, o‘quv motivatsiyasi haqida ham o‘ylashadi.

2. Gamifikatsiya (Gamification).

Mazmuni: O‘quv jarayoniga o‘yin elementlarini (ball to‘plash, bosqichlar, reytinglar, mukofotlar) kiritish.

Kreativ fikrlashga ta’siri:

Rag‘batlantirish orqali yangi yondashuvlar sinab ko‘rishga undaydi.

Qiziqarli muhit orqali ijodiy faollikni oshiradi.

Qo‘llash misoli:

“IT Quest” o‘yini: talabalar har bir modulda vazifani bajarsa, ball to‘playdi. Har bir bosqichda mini-topshiriq (algoritm yozish, dizayn yechimi) mavjud.

3.“6 shlyapali fikrlash” (De Bono Method).

Mazmuni: Muammoni turli rakurslardan ko‘rib chiqish: oq (faktlar), qizil (his-tuyg‘ular), qora (tanqid), sariq (ijobiy tomonlar), yashil (yangi g‘oyalar), ko‘k (boshqaruv).

Kreativ fikrlashga ta’siri:

Har xil fikr yo‘nalishlarida ishlashni o‘rgatadi.

Bir muammoga bir nechta nuqtai nazardan qarashni rivojlantiradi.

Qo‘llash misoli:

“Bulutli texnologiyalarning afzallik va xavflarini 6 shlyapa yordamida tahlil qilish” — talabalar har bir shlyapa ostida bahs yuritadi.

4. Kollaborativ texnologiyalar (Collaborative Learning Tools).

Mazmuni: Jamoadagi hamkorlik, onlayn yoki oflayn tarzda – Google Docs, Miro, Trello, Discord va h.k. vositalar bilan.

Kreativ fikrlashga ta’siri:

Fikr almashish, qarama-qarshi g‘oyalardan sintez qilishni o‘rgatadi.

Birgalikda g‘oya ishlab chiqish orqali ijodiy yondashuvlar kuchayadi.

Qo‘llash misoli:

Google Jamboard’da “Smart City” konsepsiyasi bo‘yicha guruhlik dizayn fikrlar taqdimot yaratish mumkin.

Amaliy darslarda metodlarni qo‘llashga doir misollar

Metod	Misol	Kutilgan natija
Loyihaviy ta’lim	“Onlayn test yaratish” loyihasi	Dasturlashda kreativlik
Gamifikatsiya	Kahoot orqali test	Rag‘bat va raqobat
6 shlapa	Dasturiy yechimni turli nuqtayi nazardan baholash	Analitik va tanqidiy fikrlash
SCAMPER	Dasturdagi funksiyani takomillashtirish g‘oyalari	Innovatsion yondashuv

Innovatsion ta’lim texnologiyalarining turlari. MOOC (Massive Open Online Courses). Katta auditoriyalarga mo‘ljallangan onlayn kurslar, ma-salan, Coursera, edX, Udemy, bu ta’lim jarayonini global miqyosda kengaytiradi.

Multimedia va interaktiv vositalar. ***Interaktiv taxtalar (Smart boards).*** Bu vosita sinfda interaktiv o‘rganish jarayonini yaratadi, o‘qituvchilar va talabalar birgalikda ishlashni ta'minlaydi. Shuningdek, ular texnologiyalarni o‘zlashtirishni osonlashtiradi.

Video darslar va animatsiyalar. Talabalarga murakkab mavzularni vizual tarzda tushuntirish imkonini beradi, bu esa o‘rganish samaradorligini oshiradi.

Tahlil va natijalar. Innovatsion ta’lim texnologiyalari o‘qituvchilar va talabalarga o‘rganish jarayonini yangi va qiziqarli shakllarda olib borishga imkon beradi. Ular o‘rganishning yanada individual va moslashuvchan usullarini yaratadi, shuningdek, kreativ va innovatsion fikrlashni rivojlantiradi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalarining afzalliklari. ***Individual o‘rganish imkoniyatini yaratadi.*** Texnologiyalar talabalarning individual ehtiyojlariga mos o‘rganish imkoniyatlarini taqdim etadi.

Jamoaviy ishlashni rivojlantiradi. Onlayn platformalar va interaktiv vositalar talabalarga guruhda ishlash imkoniyatini beradi.

Eng yangi bilimlarga kirish imkoniyatini yaratadi. Internet va onlayn platformalar orqali talabalar eng yangi ma’lumotlarga osongina erishishadi.

Tajriba-sinov loyihasi davomida eksperimental va nazorat guruhlaridagi talabalar kreativ fikrlash ko‘nikmalari quyidagi ko‘rsatkichlar asosida baholandi:

Divergent fikrlash (g‘oya xilma-xilligi).

Kreativ muammo yechimi (noodatiy qaror qabul qilish).

Innovatsion yondashuvga moyillik.

Boshlang‘ich va yakuniy test natijalari (o‘rtacha ballarda)

Ko‘rsatkich	Nazorat guruhi (boshlang‘ich)	Eksperimental guruhi (boshlang‘ich)	Nazorat guruhi (yakuniy)	Eksperimental guruhi (yakuniy)
G‘oya ishlab chiqish	45	46	50	76
Muammoni hal qilish	40	42	47	80
Ijodiy yechimlar taklifi	43	44	48	82
O‘rtacha ball	**42.7**	**44.0**	**48.3**	**79.3**

Grafik tahlil (ko‘rinish tavsifi). **Nazorat guruhi**da o‘zgarish kam – odatiy metodlar talabalar ijodkorligini sezilarli darajada oshirmadi. **Eksperimental guruh**da o‘rtacha ball 44 dan 79.3 gacha oshdi. Bu in-novatsion metodlar (loyihaviy ta’lim, gamifikatsiya va boshqalar) samarali bo‘lganini ko‘rsatadi.

So‘rovnoma natijalari (eksperimental guruh)

Savol (soddalashtirilgan)	Ha (%)	Yo‘q (%)
Darslar sizda yangicha fikrlashga undadi	93	7
Masalalarni noodatiy yondashuv bilan hal qilishga urinaman	89	11
Gamifikatsiya darsda ishtirokni oshiradi	95	5
Loyiha topshiriqlari sizda ijodiylikni kuchaytirdi	90	10

Umumiy tahliliy xulosa. Innovatsion metodlar (xususan, loyihaviy ta’lim, gamifikatsiya, “6 shlyapa” va SCAMPER) talabalarning kreativ fikrlash darajasini **sezilarli darajada oshirdi.**

Eksperimental guruh talabalari **mustaqil fikrlash, noodatiy g‘oyalar taklif qilish va axborot texnolo-giyalarini ijodiy qo‘llash**da yuqori natijalarni ko‘rsatdi.

So‘rovnomalar ham bu metodlarning **motivatsion va ijodiy foydasini isbotladi.**

Xulosa. Bo‘lajak “Axborot texnologiyala Turdimuratov Bakhtiyar Kurbonovich (Termez branch of Tashkent Medical Academy Streamer of the Department” social and humanitarian Sciences”; E-mail:baxtiyor. Turdimurodov6668@gmail.com) o‘qituvchilarini tayyorlashda faqat bilim berish emas, balki ularda kreativ fikrlash ko‘nikmasini shakllantirish ham muhim. Bunga erishish innovatsion metodlardan keng foydalanish orqali mumkin. Bu yondashuv, o‘z navbatida, zamonaviy raqamli texnologiyalarni samarali o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

Tajriba natijalariga ko‘ra, oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak “Axborot texnologiyalari” fani o‘qituv-chilarini tayyorlashda **innovatsion ta’lim metodlarini qo‘llash orqali** ularning **kreativ fikrlash ko‘nik-ma-larini samarali shakllantirish mumkin**. Bu esa kelgusida IT sohasidagi darslarni yangicha, zamonaviy yon-dashuvlar bilan olib boradigan mutaxassislarni yetishtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-farmoniga 1-ilova https://lex.uz/ru/ docs/-4545884

[2]. Ibragimova G.N. Interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish. Ped.f.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati, T., 2017, 39-bet; https://new.tdpu. uz/abiturient/showpage/4158

[3]. Ayosova Zarina Qurbonovna. Talabalarda kreativlikni shakllantirish usullari va xususiyatlari International scientific journal «MODERN SCIENCE AND RESEARCH» VOLUME 3/ISSUE 7/UIF:8.2/ MODERNSCIEN CE.UZ, ISSN:2181-3906/2024; https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/35314

[4]. Турдымуродов В. (2023). Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarining kreativ qobiliyatlarini takomillashishi psixologo-pedagogik fenomen sifatida. Цифровизация современного образования: проблема и решение 1(1), 103–107. Извлечено от; URL:https://inlibrary.uz/index.php/digitalization-modern-education/article/view/24689

[5]. http://www.uza.uz

Radjapova Dilafruz Amanturdiyevna (Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi;
E-mail: radjapovadilafruz17@gmail.com)

TALABALARDA DIVERGENT TAFAKKURNI MUAMMOLI O‘QITISH TEXNOLOGIYASI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Maqolada texnologiya ta’limida talabalarda divergent tafakkurni muammoli o‘qitish asosida rivojlantirish, “Texnologiya” fani o‘qituvchisi konvergent (chiziqli) tafakkur tufayli har qanday masalani yagona to‘g‘ri yechim bilan hal qila olishi hamda xilma-xil fikrlashning ahamiyati yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar*: texnologiya fani, divergent tafakkur, konvergent (chiziqli) tafakkur, tafakkurni shakllantirish, xilma-xil fikrlash, shaxs tafakkuri, o‘n ikki tug‘ma xislat, idrok etish, tafakkurni shakllantirish, ijodiy kreativlilik, turli yondashuvlar.*

Раджапова Дилафруз Амантурдиевна (преподаватель Термезского государственного университета;
E-mail: radjapovadilafruz17@gmail.com)

РАЗВИТИЕ ДИВЕРГЕНТНОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. *В статье освещается развитие дивергентного мышления у учащихся в процессе обучения по технологическому направлению на основе проблемного обучения, способность учителя по предмету «Технология» решать любую задачу единственным правильным решением за счет конвергентного (линейного) мышления, а также важность дивергентного мышления.*

Ключевые слова: *технология, дивергентное мышление, конвергентное (линейное) мышление, формирование мышления, дивергентное мышление, индивидуальное мышление, двенадцать врожденных черт, восприятие, формирование мышления, творчество, различные подходы.*

Radjapova Dilafruz Amanturdiyevna (Teacher at Termez State University;
E-mail: radjapovadilafruz17@gmail.com)

DEVELOPMENT OF DIVERGENT THINKING IN STUDENTS BASED ON PROBLEM-BASED LEARNING TECHNOLOGY

Annotation. *The article highlights the development of divergent thinking in students in technology education based on problem-based learning, the ability of a “Technology” teacher to solve any problem with a single correct solution due to convergent (linear) thinking, and the importance of divergent thinking.*

Keywords: *Technology, divergent thinking, convergent (linear) thinking, thinking formation, divergent thinking, individual thinking, twelve innate traits, perception, thinking formation, creative creativity, different approaches.*

Kirish. Ta’lim millatning kelajagidir. Dunyoda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari asosida oliy ta’limning maqsad va vazifalarini zamon talabiga moslashtirgan holda takomillashtirilgan yangi tarzda shakllantirishga e’tibor qaratilmoqda. Bundan nazarda tutiladigan asosiy maqsad o‘z muvaffaqiyati hamda jamiyat muvaffaqiyati uchun mas’uliyatli talabalarni mustaqil hayotga tayyorlash va ularning qobiliyatlarini shakllantirish hamda rivojlantirishdir. Bugungi kunda o‘qituvchining asosiy maqsadi ta’lim oluvchilarning ijodkorligini shakllantirish, shaxsiy individual sifatlarini rivojlantirgan holda, turli vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilishga o‘rgatishdan iboratdir [2].

Bugungi kunda turli sohalarda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va boshqaruvda ko‘pchilik muammolarning bir emas bir nechta yechimi mavjud ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Lekin aksariyat adabiyotlarda topshiriqlar “konvergent” natijaga tegishli ekanligini ko‘rishimiz mumkin [7]. Ko‘p hollarda topshiriqlarning shartlari yagona yechim mavjudligini nazarda tutadi hamda qat’iy mantiqiy mulohaza yuritish yo‘li bilan yoki talaba tomonidan o‘zlashtirilgan qoida va algaritmlardan foydalangan holda yagona to‘g‘ri javob hosil qilinishi mumkin. talabaning divergent tafakkurini rivojlantirish uchun topshiriqlar tizimining taqdim etilmaganligi; talabalar divergent tafakkurini rivojlantirishga pedagogik ta’sir ko‘rsatishni tashkil etish zarurati bilan maktab darsliklarida mos topshiriqlarni yetarli darajada taqdim etilmaganligi o‘rtasidagi nomutanosiblikning mavjudligini ko‘rishimiz mumkin [10].

Bugungi jadallik bilan rivojlanayotgan jamiyatda texnologik tafakkur, yangilikka intilish va muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, texnologiya fani ta’limida bu jihatlar alohida dolzarblik kasb etadi. Zero, texnologiya fani nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko‘nikma va ijodiy yondashuvni ham talab etadi [8].

Konvergent tafakkur bu mavjud ma’lumotlar asosida yagona, to‘g‘ri yechimni topishga yo‘naltirilgan chiziqli fikrlash jarayonidir. Masalan, texnologiya fani o‘qituvchisi texnik topshiriqni aniq algoritm

asosida hal etishga odatlangan bo‘lishi mumkin. Bu esa masalalarga bir yoqlama, ko‘proq an’anaviy yondashuvni shakllantiradi.

Divergent tafakkur esa, aksincha, muammoga bir nechta yechim topishga intilishni, yangi g‘oyalarni ilgari surishni, kreativ va noan’anaviy fikrlashni o‘z ichiga oladi. Bu turdagi tafakkur, ayniqsa, texnologik loyihalash, muqobil materiallardan foydalanish, innovatsion g‘oyalarni ilgari surish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi [6].

Muammoli o‘qitish metodi talabalarda mustaqil fikrlash, muammoni chuqur tahlil qilish va bir nechta echim variantlarini ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, quyidagi topshiriqlar orqali divergent tafakkurni rag‘batlantirish mumkin:

- *“*Ochish topshirig‘i”. Talabaga ma’lum bir mahsulotni ishlab chiqish vazifasi beriladi. Ammo bu mahsulotni tayyorlash uchun materiallar to‘liq emas yoki mavjud emas. Talaba muqobil yechimlar ishlab chiqadi.
- *“*Bir nechta variantlar topish”. Masalan, buyumga ishlov berishda turli usullarni taqqoslash va ular asosida eng maqbulini tanlash.
- “Kreativ loyiha”. Talabalar kichik guruhlarga bo‘linadi va ular “hayotni yengillashtiruvchi” yangi texnologik mahsulot loyihalashlari kerak bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bo‘lajak “Texnologiya” fani o‘qituvchilarida divergent tafakkurni muammoli ta’lim texnologiya asosida takomillashtirish bo‘yicha tadqiqotlar jahonning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta’lim muassasalari, jumladan, Angliya (Centre of increasing to pedagogical qualification on base Manchesters university), AQSH (Princeton university), AQSH (Association for Educational Communications and Technology–AECT), Germaniya (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn), Janubiy Koreya (Seoul National University, Puchong University, Yonsei University, Sungkyunkwan University, Pohang University of Science and Technology, Pusan National University, Chonbuk National University), Rossiya (Ta’lim akademiyasi), Fransiya (University of Strasbourg), Yaponiya (Miyagi pedagogika universiteti)da olib borilmoqda [5].

O‘tgan yillar davomida psixologik va pedagogik adabiyotlarda divergent tafakkurni shakllantirish, rivojlantirish muammosi bir necha bor ko‘tarilgan. Ko‘pgina tadqiqotchi olimlar, jumladan, mamlakatimiz olimlaridan tafakkur jarayonlarini o‘rganish ustida B.R.Adizov, Z.X.Abdinazarova, E.G‘oziyev, Sh.O‘. Nurullayeva, O.P.Aslonova va boshqalar tafakkurning turlari, tezligi, kengligi va ijodiy kriativlilik haqidagi tadqiqot ishlarini olib borganlar [4].

Texnologiya fani o‘qituvchisi konvergent tafakkur asosida o‘quvchilarga aniq va lo‘nda yechimlarni taqdim etishi mumkin, bu esa ularning texnik kompetensiyasini oshiradi. Biroq faqat konvergent yondashuv bilan cheklanish, talabalarning ijodkorlik salohiyatini cheklaydi. Shuning uchun o‘qituvchi muammoli vaziyatlar yaratishi, ochiq savollar berishi, mustaqil tahlil va tajriba asosida fikrlashga yo‘naltirishi lozim [9]. Hozirgi zamonda “Texnologiya” fani o‘qituvchisi nafaqat mustahkam, chuqur bilimga ega bo‘lishi, balki ta’lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarni g‘ayritabiiy, mustaqil ravishda ijodiy hal qila oladigan va bo‘lajak “Texnologiya” fani o‘qituvchilarini divergent tafakkurini rivojlantiradigan bo‘lishi kerak [3].

Divergent tafakkur – bu bir muammo yoki vaziyatga bir nechta ijodiy, noodatiy va original yondashuvlar orqali yechim topish qobiliyati. Bu tafakkur turi talabalarni kreativ fikrlashga, muammolarni turli yo‘llar bilan hal qilishga o‘rgatadi.

Divergent tafakkurning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

–savol yoki muammo qo‘yiladi;

–ko‘plab g‘oyalar ilgari suriladi;

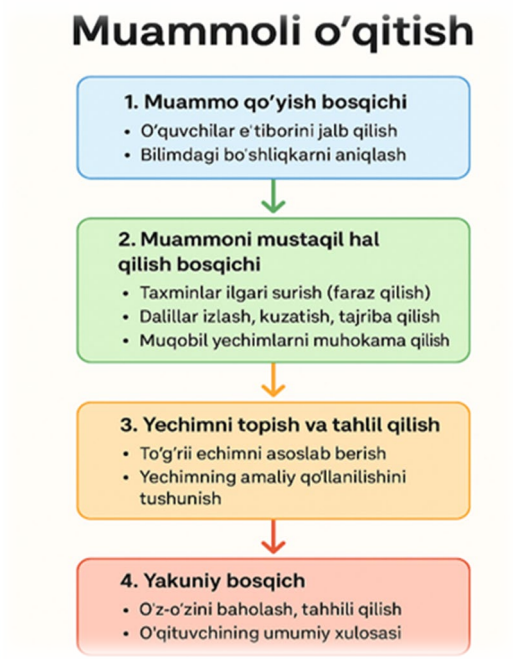
–turli burchaklardan qarash rag‘batlantiriladi;

–o‘zgacha, noodatiy va ijodiy yechimlar ishlab chiqiladi;

–tanlangan fikrlar asosida amaliy qaror qabul qilinadi.

Texnologiya fanida ham talabalarga muammoli vaziyat paydo bo‘lganda, ularga qanday yechimlar topish, savol-javob, bahs-munozara, loyiha asosida tarzida ko‘plab yechimlar berish mumkin va bu yechimlar orasidan eng maqbulini tanlab olish ham muhim aha-miyatga ega hisoblanadi. Bu orqali talabalarda ijodiy fikr-lashni rivojlantirish muammoli vaziyatlarda ko‘plab ye-chimlar berish orqali ular bilimini rivojlantirishga eri-shish mumkin bo‘ladi.

Muammoli o‘qitish bu o‘quvchilarga tayyor bilim-larni berish o‘rniga, ularni muammoli vaziyatlar orqali mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga va yechim topishga un-daydigan o‘quv jarayonidir.

1-rasm. Muammoli o‘qitish metodini qo‘llash texnologiyasi.

Ko‘pincha, “Texnologiya” fani o‘qituvchisi konvergent (chiziqli) tafakkur tufayli har qanday masalani yagona to‘g‘ri yechim bilan hal qila oladi, maktab talabalarining tafakkurini shu birgina yechimni topish usuli bilan rivojlantiradi. Bunday tafakkurni qat’iy belgilangan fikr yo‘nalishini nazarda tutishi bilan izohlash mumkin. Fikrlashning aniq bir o‘lchovliligi vaziyatni yetarli darajada idrok etishga, boshqa odamlarni fikrlarini qabul qilishga to‘sqinlik qiladi va shaxsiy muloqotni qiyinlashtiradi. Konvergent tafakkurdan farqli o‘laroq, divergent tafakkur mavjud bo‘lib, u xilma-xil fikrlash, aynan shu savolga ko‘plab javoblarni topishni o‘z ichiga oladi.

Yurtimiz yoshlari ta’lim-tarbiyasiga alohida e’tibor qaratilishi, xususan, bo‘lajak talabalarga ta’lim beruvchi o‘qituvchilarning psixologik, pedagogik tayyorgarligini nazariy-didaktik, metodik tayyorgarligini takomillashtirish, boshlang‘ich ta’limni izchillik, uzviylik va tizimlilik prinsiplari asosida tashkil etishning me’yoriy-huquqiy fundamenti yaratilmoqda. Talabalarda divergent tafakkurini rivojlantirish imkoniyatlari ularni maktab ta’limi jarayonida psixologik qo‘llab-quvvatlash zarurati bilan bog‘liq. Yurtimizda so‘nggi paytlarda nazariy fanlarni talabalar tomonidan o‘zlashtirilishiga yuqori talablar qo‘yilmoqda. Divergent tafakkurni rivojlantirish talabaning umumiy intillektual rivojlanishiga yordam beradi, ayniqsa, texnologiya fanidan talabalarning umumiy intillektual qobiliyatlari rivojlanishi uchun muhim hisoblanadi. Har qanday predmet yo‘nalishida divergent topshiriqlar deyilganda, ko‘plab yechimlar mavjudligi, aniqroq qilib aytganda, ko‘plab to‘g‘ri javoblar mavjudligi nazarda tutiladi.

Xulosa. Texnologiya ta’limida konvergent va divergent tafakkur o‘zaro uyg‘unlashgan holda qo‘llanilgandagina, talabalar nafaqat to‘g‘ri yechimni topishga, balki yangi g‘oya va innovatsiyalar ishlab chiqishga ham qodir bo‘ladilar. Shuning uchun texnologiya fani o‘qituvchilari muammoli o‘qitish metodlariga asoslangan mashg‘ulotlar orqali talabalarni kreativ fikrlashga rag‘batlantirishlari zarur.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, divergent tafakkur talabalarda bir muammoni turli yo‘llar bilan hal qilish, erkin va noodatiy fikrlash, kreativ g‘oyalar yaratish, variantlarga boy qarorlar ishlab chiqish qobiliyatini rivojlantiradi. Divergent tafakkur talabalarning ixtirochilik va muammoli vaziyatlarga nisbatan mustaqil yondashuvini rivojlantiradi. Texnologiya ta’limida bu tafakkurni shakllantirish uchun muammoli o‘qitish metodini qo‘llash o‘z samarasini beradi. Bu uslub talabaning nafaqat texnik bilimini, balki ijodiy salohiyatini ham yuzaga chiqaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T., “O‘zbekiston”, 2017, 546-bet.

(2). Абдукаримов Х. Професиональное воспитание личности учителя в процессе прерывного педагогического образования. Автореферат дисс. ... доктора пед.наук, Т., 1997, с. 46.

(3). Abdullayeva B.S. Fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari (ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishidagi akademik-litseylarda matematika o‘qitish misolida). Ped.fan.dok. dis...avtoref., T., 2006, 49-bet.

(4). Abdullayeva Sh.A. O‘quvchilarda refleksiv mushohada qilish ko‘nikmalarini shakllantirish. Toshkent, “Fan”, 1992, 193-bet.

(5). Boltaeva Sh.T. Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilar ijodiy faoliyatini rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik asoslarini takomillashtirish. Samarqand, 2019, 168-bet.

(6). Musaev U. Umumiy o‘rta ta’lim jarayonini liberallashtirishning tashkiliy pedagogik shart-sharoitlari. Ped. fan.nomz. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, T., 2004, 130-bet.

(7). Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. Avtoref. dis. ... ped. fan. dokt., T., 2007, 45-bet.

(8). Ibragimov R. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilish faoliyatini shakllantirishning didaktik asoslari. Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, Toshkent, Qori Niyoziy nomli O‘zPFITI, 2002, 265-bet.

(9). Shomirzayev, M.Kh. (2020). Ethnic characteristics of national traditional crafts. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8 (12), p. 216–225.

(10). Shomirzayev M.X. Texnologiya fani jarayonida o‘quvchilarni tadbirkorlik va kichik biznes faoliyatiga tayyorlash. Ta’lim-tarbiya kontekstida fanlararo sinxron va asinxron bog‘lanishlar. Ilmiy-uslubiy maqolalar to‘plami. T., “Noshirlik yog‘dusi”, 2019, 176 –178-betlar.

Polvonov Baxtiyor Zaylobidinovich (Farg‘ona davlat Texnika universiteti professori, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori),
Bozorov Erkin Xojiyevich (M.Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti professori, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Yadro fizikasi instituti professori, fizika-matematika fanlari doktori),
Palvanova Gulnoza Satimbayevna (M.Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi),
Fozilova Mohichehra Dilmurod qizi (Farg‘ona davlat Texnika universiteti assistenti)

TIBBIYOT OLIY O‘QUV YURTLARIDA NURLANISHLARNING MODDALAR BILAN O‘ZARO TA’SIRI FANINI KOMBINATSION USLUBLAR YORDAMIDA TASHKIL ETISH ASOSIDA UMUMLASHGAN METODLI DARS ISHLANMALARNI YARATISH

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada tibbiyot oliy o‘quv yurtlarida “Nurlanishlarning moddalar bilan o‘zaro ta’siri”fanini o‘qitish jarayonida kombinatsion uslublarni qo‘llash orqali umumlashgan metodli dars ishlanmalari yaratish masalasi yoritilgan. Fanni o‘qitishda samarali pedagogik metodlarni integratsiya qilish va innovatsion pedagogik yondashuvlarni amalga oshirishga qaratilgan. Tadqiqotda muammoli o‘qitish, interfaol o‘qitish va kooperativ o‘qitish kabi ilg‘or pedagogik metodlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida talabalarning ilmiy fikrlash, mustaqil o‘rganish va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga erishilgan.*

Kalit so‘zlar: *kombinatsion uslub, pedagogik metodlar, muammoli o‘qitish, interfaol o‘qitish, kooperativ o‘qitish, innovatsion pedagogika, ta’lim samaradorligi, organayzerlar.*

СОЗДАНИЕ ОБОБЩЕННЫХ МЕТОДИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ РАБОТ ПО ОРГАНИЗАЦИИ НАУКИ О ВЗАИМОДЕЙСТВИИ ИЗЛУЧЕНИЯ С ВЕЩЕСТВОМ В МЕДИЦИНСКИХ ВУЗАХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КОМБИНИРОВАННЫХ МЕТОДОВ

Аннотация. *В данной научной статье рассматривается вопрос создания обобщенных методических планов занятий с использованием комбинаторных методов в процессе преподавания предмета «Взаимодействие излучений с веществом» в медицинских вузах. Целью проекта являются интеграция эффективных педагогических методов и внедрение инновационных педагогических подходов в преподавание естественных наук. Исследование показывает, что сочетание передовых педагогических методов, таких как проблемно-ориентированное обучение, интерактивное обучение и кооперативное обучение, привело к развитию у студентов научного мышления, самостоятельного обучения и практических навыков.*

Ключевые слова: *комбинационный метод, педагогические методы, проблемное обучение, интерактивное обучение, кооперативное обучение, инновационная педагогика, эффективность обучения, органайзеры.*

THE CREATION OF GENERALIZED METHODOLOGICAL TEACHING WORKS ON THE BASIS OF ORGANIZING THE SCIENCE OF THE INTERACTION OF RADIATION WITH MATTER IN MEDICAL UNIVERSITIES USING COMBINATION METHODS

Annotation. *This scientific article discusses the issue of creating generalized methodological lesson plans using combinatorial methods in the process of teaching the subject "Interaction of radiation with substances” in medical universities. It is aimed at integrating effective pedagogical methods and implementing innovative pedagogical approaches in teaching the subject. The research shows that as a result of the combination of advanced pedagogical methods such as problem-based learning, interactive learning and cooperative learning, students' scientific thinking, independent learning and practical skills were developed.*

Keywords: *combinational method, pedagogical methods, problem-based learning, interactive learning, cooperative learning, innovative pedagogy, educational effectiveness, organizers.*

Kirish. Bugungi kunda tibbiyot sohasida bilim olish jarayoni nafaqat an’anaviy o‘qitish usullari, balki innovatsion pedagogik metodlar yordamida yanada samarali va ilg‘or shakllarga o‘tkazilgan. Nurlanishlarning moddalar bilan o‘zaro ta’siri fanining o‘qitilishi, biologiya, kimyo va fizika fanlarining sintezini o‘z ichiga olgan murakkab jarayonni anglatadi. Bu fan talabalarga nurlanishning moddalarga qanday ta’sir

qilishini, qanday turdagi nurlar moddalarda energiya yo‘qotishini yoki chiqarilishini o‘rganishga imkon beradi. Tibbiyotda nurlanishlarning ko‘plab sohalarda qo‘llanilishi, masalan, rentgenologiya, onkologiya, radioterapiya va boshqa diagnostika usullari bilan bog‘liq bo‘lib, bu sohalarda talabalar tomonidan yaxshi nazariy va amaliy bilimlarni egallash zarurati mavjud. Shuning uchun bu mavzuni o‘qitishda zamonaviy pedagogik metodlarning qo‘llanilishi nafaqat nazariy bilimlarni, balki talabalarni amaliy ko‘nikmalar va tahliliy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan [1].

Masalan, muammoli o‘qitish metodi yordamida talabalar nurlanish va moddalarning o‘zaro ta’sirini o‘rganish davomida real hayotdagi muammolarni hal qilishga o‘rganishadi. Interfaol o‘qitish metodida esa talabalar turli interaktiv vositalar yordamida o‘z bilimlarini oshiradilar, virtual laboratoriyalar orqali nurlanishlarning moddalar bilan o‘zaro ta’sirini ko‘rishadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda, “Nurlanishlarning moddalar bilan o‘zaro ta’siri” fanini o‘qitishda uch xil pedagogik metoddan foydalanishning samaradorligi tahlil qilindi: muammoli o‘qitish, interfaol o‘qitish va kooperativ o‘qitish metodlari. Darslarning har bir metodiga mos ravishda talabalar o‘rtasida interaktiv muloqot va ilmiy izlanishlar tashkil etildi. Darslar interfaol taqdimotlar, guruh ishlari va virtual laboratoriyalar yordamida tashkil etiladi.

Muammoli o‘qitish metodida talabalarga nurlanishlar va moddalar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni tushunishga yordam berish uchun konkret ilmiy masalalar taqdim etildi. Interfaol o‘qitish metodida talabalarga zamonaviy texnologiyalar yordamida vizual materiallar, diagrammalar, simulatsiyalar va laboratoriyaviy mashg‘ulotlar orqali mavzuni o‘rganish imkoniyati yaratildi. Kooperativ o‘qitish metodida esa talabalarga guruhlarda ishlash, bilim almashish va hamkorlikda ilmiy ishlarni bajarish imkoniyati taqdim etiladi. Ushbu metodlar yordamida o‘qitish jarayonida talabalar o‘zaro hamkorlikda ishlashdi, ilmiy masalalarni hal qilishga kirishdilar va o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llashga o‘rganishdi. Har bir metod bo‘yicha darslar va ishlar o‘zining xususiyatlari bilan tashkil etildi va ular o‘zaro bog‘liq holda taqdim etildi [2;3-b.].

1. Nurlanishlarning moddalar bilan o‘zaro ta’siri, **Asosiy tushunchalar.** Nurlanishlarning moddalar bilan o‘zaro ta’siri fanida, asosan, quyidagi asosiy jarayonlar o‘rganiladi:

Absorbsiya. Nurlarning modda tomonidan so‘rilishi va energiya o‘tishi.

Emissiya. Moddaning energiya chiqarishi (nurlanish).

Sekinlashish va diflatsiya. Nurlarning modda ichida tarqalishi va sekinlashishi.

Ionlashish. Yuqori energiyali nurlar moddalarga ta'sir qilib, ionlarning shakllanishiga olib keladi.

Bu jarayonlar talabalarga ilmiy nuqtayi nazardan chuqur tushunishga yordam beradi, keyinchalik, klinikada nurlanish terapiyasi va diagnostikasi uchun zarur bo‘lgan asosiy bilimlarni beradi.

2. Qo‘llanilgan uch turdagi pedagogik metod yordamida o‘qitish masalalari.

2.1. Muammoli o‘qitish metodi. Muammoli o‘qitish metodi talabalarni muammoni mustaqil hal qilishga o‘rgatadi. Bu metod orqali talabalar ilmiy jihatdan tahliliy fikrlashni rivojlantirishadi, shuningdek, yangi ma’lumotlarni o‘zlashtirishda muammolarni yechishga yo‘naltirilgan yondashuvni qo‘llaydilar.

Darsda qo‘llanilishi. Dars boshida talabalarga “Moddalar nurlanishni qanday so‘rishi va qanday chiqarishi mumkin?” kabi savollarni berish.

Talabalar bu savolga javobni izlab, o‘z bilimlarini tahlil qilishadi va muammo asosida mavzuni chuqurroq o‘rganadilar. O‘qituvchi har bir talabadan javob olish orqali mavzu bo‘yicha umumiy xulosaga keladi.

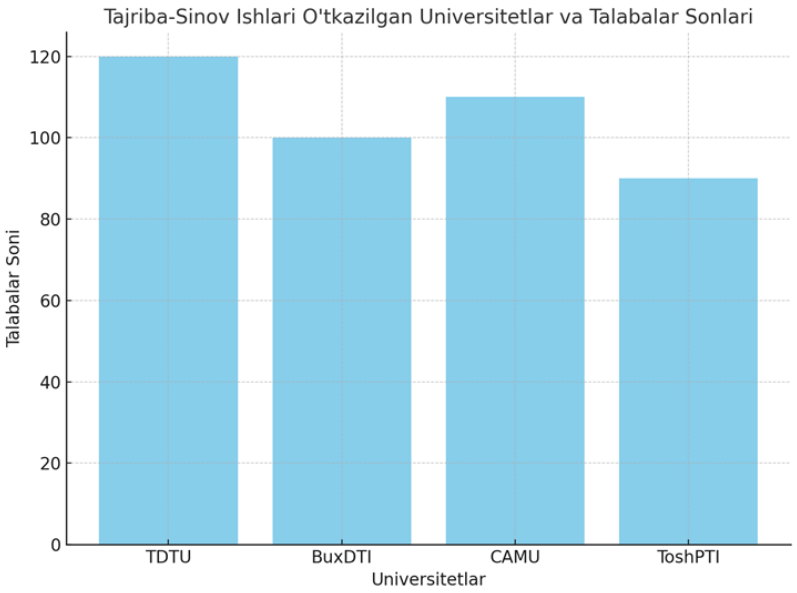
Natijalar. Birinchi bosqichda, muammoli o‘qitish metodini qo‘llash orqali talabalar nurlanish va modda o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning asosiy jarayonlarini tushundilar. Talabalar nazariy bilimlarni o‘zlashtirishda yanada faolroq ishtirok etdilar va bilimlarining amaliy qo‘llanilishini ko‘rishdi. Shuningdek, bu metod talabalarni mustaqil fikrlashga undadi va ularga ilmiy masalalarni hal qilishda yangi yondashuvlarni o‘rganishga yordam berdi [4].

Kooperativ o‘qitish metodida talabalar guruhlar bo‘lib ishlashdi va bir-birlariga bilim ulashishdi. Har bir guruh o‘z vazifasini bajarish uchun ilmiy materiallarni tahlil qilishdi, keyinchalik, o‘z natijalarini boshqa guruhlarga taqdim etdilar. Ushbu metod talabalar o‘rtasida bilim almashish va hamkorlikda ishlashni rivojlantirdi. Darslarning yakunida talabalar o‘quv maqsadlariga erishganini ko‘rsatdi: ular nurlanishlarning moddalar bilan o‘zaro ta’siri haqida nazariy va amaliy bilimlarni egallashdi, ilmiy izlanishlar olib bordilar va o‘zaro hamkorlikda ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirdilar. Bularning barchasi o‘qitish metodlarining samarali ishlashini tasdiqlaydi.

Tajribaviy tadqiqotlar tayyorligi va o‘tkazilishi. Tajriba ishlari Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat Texnika universiteti (TDTU), Buxoro davlat Tibbiyot instituti (BuxDTI), Farg‘ona Central Asian Medical University (CAMU) va Toshkent Pediatriya tibbiyot instituti (ToshPTI)larida amalga oshi-

rildi. Tadqiqot sinov ishlari tayyorgalik, o‘rganish va shakllantiruvchi bosqichlardan iborat bo‘lib, har bir oliy o‘quv yurtining tanlab olingan guruh talabalari orasida o‘tkazildi. Sinovlar, uch xil pedagogik metod – mu-ammoli o‘qitish, interfaol o‘qitish va kooperativ o‘qitish metodlari asosida tashkil etildi. Har bir metodning o‘ziga xos hususiyatlarini va ularning o‘qitish jarayonida talabalar tomonidan qanday qabul qilinishini tahlil qilish uchun tegishli o‘qitish dasturi va o‘quv materiallari tayyorlandi.

O‘rganish bosqichi. Bu bosqichida, har bir pedagogik metodga oid o‘qitish darslari, amaliy mashg‘ulotlar va ilmiy izlanishlar talabalar bilan birgalikda amalga oshirildi. Muammoli o‘qitish metodida talabalar mavzu bo‘yicha berilgan savollarni mustaqil ravishda tahlil qilishdi va mavzuga oid ilmiy muammolarni hal qilishga intilishdi. Har bir talaba o‘z fikrini bildirish va guruh bo‘lib ishlashga harakat qildi. Bu metod talabalarning mustaqil fikrlash va ilmiy tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam berdi.

Muhokama. Pedagogik metodlarning samaradorligi, albatta, talabalar ishtiroki va o‘z bilimlarini faol qo‘llashga bog‘liq. Muammoli o‘qitish metodida talabalar ilmiy muammolarni hal qilishga undaladi, bu esa ularga nafaqat o‘z bilimlarini chuqurlashtirish, balki ilmiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatini yaratadi. Interfaol o‘qitish metodida esa talabalar ilg‘or texnologiyalar yordamida mavzuni o‘rganadilar, bu esa o‘qitishni yanada interaktiv va samarali qiladi. Kooperativ o‘qitish metodida talabalar o‘rtasidagi hamkorlik va bilim almashish, guruhlar o‘rtasidagi ishonchni va ilmiy natijalarga erishishda motivatsiyani oshiradi**.** Sinov natijalari shuni ko‘rsatdiki, *muammoli o‘qitish* metodining samaradorligi, talabalarni mustaqil fikrlashga undashda aniq ko‘zga tashlanadi. Talabalar ilmiy muammolarni hal qilishda yanada faol ishtirok etdilar va o‘z bilimlarini chuqurlashtirishga erishdilar. *Interfaol o‘qitish* metodida talabalarning o‘zaro hamkorlikda ishlashlari va innovatsion texnologiyalar yordamida amaliy mashqlarni bajarishlari o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada oshirdi. *Kooperativ o‘qitish* metodida esa talabalar o‘rtasidagi bilim almashish va guruh ishlarida ishlash, ilmiy natijalarni birgalikda olishda o‘ziga xos imkoniyatlar yaratdi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, talabalar *interfaol o‘qitish* metodida ko‘proq ijobiy natijalar ko‘rsatishdi, chunki bu metod nafaqat talabalarni faol o‘qishga undaydi, balki zamonaviy texnologiyalar yordamida o‘z bilimlarini mustahkamlashga imkon yaratadi. *Kooperativ o‘qitish* metodida esa talabalar o‘rtasida bilim almashish va guruhlar o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish samarali bo‘ldi [6;8-b.].

Xulosa. Tibbiyot oliy o‘quv yurtlarida nurlanishlarning moddalar bilan o‘zaro ta’siri fanini o‘qitishda muammoli o‘qitish, interfaol o‘qitish va kooperativ o‘qitish metodlari samarali ishlaydi. Ushbu metodlar talabalarni faol o‘rganishga, ilmiy tahlil qilishga va guruh bo‘lib ishlashga undaydi. Natijada talabalar ilmiy fikrlash, amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish va o‘zaro hamkorlikda ishlash ko‘nikmalarini egallaydilar. O‘qitishda innovatsion texnologiyalar va ilg‘or pedagogik metodlarni qo‘llash, o‘qitish jarayonini samarali va interaktiv qilishga yordam beradi. Shuningdek, yagona umumlashgan metodli grafik, diagramma va organayzerli dars ishlanmasi yordamida talabalarning o‘zlashtirishi yanada samarali bo‘ladi. Maqola natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu metodlarning integratsiyasi nafaqat talabalar bilimini oshirish, balki ularga tahliliy va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abdurashidov Sh.Sh., & To‘laganov N.N. Zamonaviy pedagogik metodlar va ularning oliy ta’limdagi ahamiyati. Toshkent (2018), “Oliy ta’lim” nashriyoti.

(2). Jumayev, T.Y. Interaktiv ta’lim texnologiyalari va ularning tibbiyot oliygohlaridagi roli. Toshkent (2020), Toshkent Tibbiyot akademiyasi nashriyoti.

(3). Beknazarov M., & Qodirov M. Nurlanishlar va moddalar bilan o‘zaro ta’sir. Fizika va tibbiyot fanlari orqali tahlil. Buxoro (2019), Buxoro davlat Tibbiyot instituti nashriyoti.

(4). Axmedov Sh.T., & Ismatullayev M.X. Pedagogika va ta’lim texnologiyalarini rivojlantirish. Modellar va ilmiy yondashuvlar. Farg‘ona (2021), Farg‘ona markaziy Osiyo tibbiyot universiteti nashriyoti.

(5). Bozorov E.H., Polvonov B.Z. Tibbiyot universitetlarida nurlanishlarini moddalar bilan o‘zaro ta’siri fanini innovatsion texnologiyalar asosida o‘qitish. Toshkent (2025), “O‘zMU xabarlari”, (3/1/1), 407–410-betlar.

Shokirova Diloramxon Abduvali qizi (PhD, Andijon davlat universiteti dotsenti, Andijon, O‘zbekiston; diloromhon0099887700@gmail.com)

BOLA NUTQIDA GENDERGA OID DISKURSIV FARQLANISHLARNING LINGVOPRAGMATIK TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘g‘il bolalar nutqida kuzatiladigan genderga oid pragmatik og‘ishlar va ularning sotsiomadaniy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot Shokirova Diloramxon Abduvali qizining dissertatsiyasining 4-bob 1-bo‘limida yoritilgan ilmiy xulosalar asosida qurilgan. Nutqiy yetishmovchiliklarning tipologiyasi, ularning lingvopragmatik sabablari va bartaraf etish yo‘llari IMRAD uslubida tahlil qilinadi. Maqolada bola nutqini rivojlantirishda ijtimoiy muhit, madaniy stereotiplar va kommunikativ kutishlarning ta’siri alohida ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *bola nutqi, gender pragmatikasi, o‘g‘il bola, nutqiy yetishmovchilik, stereotip, kommunikativ og‘ish.*

Шокирова Дилорамхон Абдували кизи (PhD, доцент, Андижанский государственный университет, Андижан, Узбекистан; diloromhon0099887700@gmail.com)

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГЕНДЕРНОЙ ДИСКУРСИВНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ В ДЕТСКОЙ РЕЧИ

Аннотация. *В статье анализируются гендерные прагматические отклонения, наблюдаемые в речи мальчиков, и их социокультурные основания. Исследование опирается на научные выводы, изложенные в главе 4, разделе 1 диссертации Шокировой Дилорамхон Абдували кизи. В формате IMRAD рассматривается типология речевых недостатков, их лингвопрагматические причины и пути устранения. В статье подчёркивается влияние социальной среды, культурных стереотипов и коммуникативных ожиданий на развитие детской речи.*

Ключевые слова: *детская речь, гендерная прагматика, мальчики, речевые недостатки, стереотип, коммуникативное отклонение.*

Shokirova Diloramkhon Abduvali qizi (PhD, Associate Professor Andijan State University, Andijan, Uzbekistan; diloromhon0099887700@gmail.com)

LINGUOPRAGMATIC ANALYSIS OF GENDERED DISCURSIVE DIFFERENTIATION IN CHILDREN’S SPEECH

Annotation. *This article analyzes gender-specific pragmatic deviations observed in the speech of boys and explores their sociocultural foundations. The study is based on the scientific conclusions presented in Chapter 4, Section 1 of the dissertation by Shokirova Diloramkhon Abduvali qizi. Within the IMRAD framework, the typology of speech deficiencies, their linguopragmatic causes, and potential solutions are systematically examined. The article highlights the significant influence of the social environment, cultural stereotypes, and communicative expectations on the development of children’s speech.*

Keywords: *child speech, gender pragmatics, boys, speech deficiencies, stereotype, communicative deviation.*

Kirish. Bola nutqi – bu inson tafakkuri, psixik holati va sotsiomadaniy muhit bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan murakkab jarayon bo‘lib, u orqali bola nafaqat til tizimini egallaydi, balki ijtimoiy rollarni o‘zlashtiradi va shaxsiyati shakllanadi. Til bolaning tashqi dunyo bilan muloqot vositasi sifatida, jamiyatda qabul qilingan madaniy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar va gender rollarini ham singdiradi. Shu bois bola nutqini o‘rganishda uni faqat individual rivojlanish natijasi sifatida emas, balki ijtimoiy-gender kontekstda ham ko‘rib chiqish zarur.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bola nutqida gender tafovutlari aniq namoyon bo‘ladi. O‘g‘il va qiz bolalar tilga bo‘lgan munosabati, ifoda uslubi va kommunikativ niyatiga ko‘ra farqlanadi. Bu farqlar, ayniqsa, pragmatik va sotsiomadaniy jihatdan yaqqol seziladi. Pragmatik og‘ishlar va stereotipik til birliklari bola qanday jamiyatda shakllanayotganini ko‘rsatuvchi muhim ko‘rsatkichlar hisoblanadi.

O‘zbek madaniyatidagi an’anaviy gender stereotiplari ham bu nutqiy xatti-harakatlarga ta’sir ko‘rsatadi. O‘g‘il bolalardan jasorat, qat’iyat va hissiyotlarini cheklash kutiladi, bu esa ularning nutqida buyruq ohangi, emotsional ifoda yetishmasligi, muloqotda raqobatchilikka moyillik kabi shakllarda namoyon bo‘ladi. Bunday xatti-harakatlar Graysning kooperativlik prinsipi, Brown va Levinsonning odob nazariyasi, Holmes va Tannening gender kommunikatsiyasi haqidagi qarashlariga zid bo‘lishi mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi – o‘g‘il bolalar nutqidagi tipik genderga oid xatoliklarni aniqlash, ularning lingvopragmatik va sotsiomadaniy asoslarini tahlil qilish hamda ularni bartaraf etish yo‘llarini ko‘rsatishdan iborat. Bunday tahlillar bola tilidagi har bir og‘ish ortida jamiyatdagi rollar, stereotiplar va kommunikativ kutishlar yotganini anglashga yordam beradi. Bu esa nafaqat tilshunoslik, balki ta’lim amaliyoti uchun ham muhim bo‘lib, tenglikka asoslangan kommunikativ muhitni yaratishga xizmat qiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot o‘z tabiatiga ko‘ra, fanlararo yondashuvga tayanadi. Chunki bola nutqida uchraydigan genderga oid nutqiy xatolar faqat lingvistik hodisa bo‘lib qolmay, balki psixologik, sotsiomadaniy va madaniyatshunoslik omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli metodologik asos sifatida gender tilshunosligi, lingvopragmatika, psixolingvistika, diskursshunoslik va madaniyatshunoslik kabi bir nechta yo‘nalishlar uyg‘unlashtirildi.

Tadqiqot predmeti. Bolaning til tizimini o‘zlashtirishdagi umumiy rivojlanish emas, balki bu jarayonda ijtimoiy-gender stereotiplarning qanday til vositalari orqali ifodalanganini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot materiali sifatida 5–10 yoshdagi o‘zbek o‘g‘il bolalarning og‘zaki va yozma nutq namunalaridan foydalanildi. Bu davr bolaning tafakkuri va kommunikativ kompetensiyasi shakllanayotgan, shuningdek, jinsiy o‘zlikni anglash jarayoni faollashayotgan bosqichdir.

Nutq namunalari rolli o‘yinlar, interaktiv ertaklar, teatrlashtirilgan sahnalar va erkin muloqotlardan to‘plandi. Bunday kontekstlar bolaning nutqiy faoliyatida erkinlik va tabiiylikni ta’minlaganligi sababli, lingvopragmatik jihatdan ishonchli tahlil olib borish imkonini berdi. Tahlil natijasida o‘g‘il bolalarning nutqida uchraydigan stereotipik konstruksiyalar aniqlanib, ularning ijtimoiy kutishlar bilan qanday bog‘liq ekani ko‘rsatildi. Masalan, “Qizlar yig‘laydi” yoki “O‘g‘il bola baqirsa bo‘ladi” kabi iboralar orqali gender stereotiplari til vositasida qanday shakllanishi diskursiv yondashuv orqali tahlil qilindi.

Pragmatik og‘ishlar Graysning kooperativlik prinsiplari (aniqlik, qisqalik, samimiylik, relevans) va Brown, Levinsonning odob me’yorlari nazariyasi asosida tahlil qilindi. Unga ko‘ra, o‘g‘il bolalarning nutqida buyruq ohangi ustuvorligi, emotsional ifodaning sustligi, dialogik hamkorlikning pastligi kabi belgilar mavjudligi aniqlandi.

Psixolingvistik yondashuv orqali bola nutqidagi kognitiv va emotsional jarayonlar tahlil qilindi. Vigotskiy, Piaget va Bruner nazariyalari asosida bolaning o‘zini ifoda eta olmagan holatlari, hissiy noaniqlikda til vositalarini noto‘g‘ri tanlashi kabi holatlar aniqlashtirildi. Yarim tuzilgan suhbatlar orqali bolaning ijtimoiy rollarga munosabati, gender haqidagi tasavvurlari va kommunikativ strategiyalari chuqur tahlil qilindi. Bu kompleks yondashuv bola tilidagi genderga oid nutqiy og‘ishlarni nafaqat tashqi ifoda, balki ularning ichki psixososial va madaniy ildizlari bilan birga o‘rganish imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘g‘il bolalar nutqidagi yetishmovchiliklar faqat grammatik yoki fonetik og‘ishlar bilan cheklanmaydi. Bu xatoliklar ko‘proq pragmatik, emotsional va sotsiokognitiv darajalarda namoyon bo‘ladi hamda madaniy stereotiplarning bola nutqiga ta’siridan darak beradi.

Birinchi navbatda, o‘g‘il bolalar emotsional holatni ifodalashda qiyinchiliklarga duch keladi. Bunga jamiyatda bolalarga nisbatan qo‘yilgan ijtimoiy bosim, masalan,“Yig‘lama”, “Erkak baquvvat bo‘ladi” kabi stereotipik qarashlar sabab bo‘ladi. Natijada bola ichki his-tuyg‘ularini til orqali ifodalashni o‘rganmaydi yoki bunga ehtiyoj sezmaydi. Jumladan:

• “Men unga aytmadim, u o‘zi bilib olsin”.

• “Yig‘lash yomon, o‘g‘il bolalar yig‘lamaydi”.

Ikkinchidan, ularning nutqida buyruq, tanqid va bahsli ohang ustunlik qiladi. Bu esa Graysning kooperativlik prinsiplariga zid keluvchi holatlarni yuzaga keltiradi, ayniqsa, “moslik” va “samaradorlik” mezonlari buziladi. Misollar:

• “Tez ol buni, men aytdim-ku!”

• “Sen qilolmayapsan, men qilaman”.

Uchinchidan, o‘g‘il bolalarning nutqida gender stereotiplari chuqur ildiz otgani kuzatiladi. Kasb-hunar, faoliyat turlari va ijtimoiy rollar jinsga qarab taqsimlanadi. Bu esa bola dunyoqarashini toraytiradi. Misollar:

• “Qizlar pishiriq qiladi, men urushaman”.

• “Men futbolchi bo‘laman, qizlar rasm chizadi”.

Tahlil Holmes (2008) va Tannen (1990) kabi olimlarning fikrlari bilan mushtarak bo‘lib, bunday stereotipik iboralar muloqotda gender tengsizligini mustahkamlashini ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, o‘g‘il bolalarda monologik yondashuv ustun bo‘lib, suhbat davomida uzluksiz gapirish, boshqa replikalarga javob bermaslik, savol-javobdan qochish holatlari kuzatiladi. Bu esa muloqotda interaktivlik va empatiyaning sustligidan darak beradi.

Beshinchidan, o‘g‘il bolalar ba’zan kontekstga mos bo‘lmagan nutq aktlarini tanlaydi. Masalan, do‘stona muhitda ham buyruq ohangi yoki boshqaruvga asoslangan gaplar ishlatiladi:

• “Buni hozir ol!”

• “Sen hozir ayt, keyin men aytaman”.

Brown va Levinson nazariyasiga ko‘ra, bu kabi nutqiy strategiyalar “threat to face” holatini vujudga keltiradi, ya’ni suhbatdoshning ijtimoiy obro‘siga tahdid soladi. Shu tarzda o‘g‘il bolalar nutqidagi lingvopragmatik xatoliklar jamiyatdagi gender stereotiplarning bevosita aksidir va ularni bartaraf etish uchun madaniy, psixologik va metodik yondashuvlar zarur.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘g‘il bolalar nutqidagi xatoliklar faqat grammatik kompetensiyaning sustligi bilan emas, balki jamiyatda mavjud ijtimoiy stereotiplar, madaniy kutishlar va psixososial omillar bilan uzviy bog‘liqdir. Bu xatoliklar bolaning til tizimini yetarlicha egallamaganidan emas, balki jamiyat unga yuklagan genderga xos kommunikativ modellarning avtomatik tarzda qabul qilinishi natijasida yuzaga keladi.

Holmes (2008) ta’kidlaganidek, erkaklar diskursda, ko‘pincha, hokimiyat, ustunlik va rasmiylik bilan bog‘liq rollarni egallaydi. Tadqiqotda uchragan “Sen qilolmayapsan, men qilaman” yoki “Tez ol buni, men aytdim-ku!” kabi ifodalar Holmesning nazariyasini tasdiqlaydi. Bu holatlarda o‘g‘il bola suhbatdoshga nisbatan o‘z pozitsiyasini ustun qo‘yadi. Shuningdek, Brown va Levinson (1987) ilgari surgan “Politeness Theory” asosida olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘g‘il bolalarning nutqida suhbatdoshning “face”ini saqlovchi emas, balki unga tahdid qiluvchi, ya’ni keskin buyruq, inkor, tanqid kabi nutq aktlari ustunlik qiladi. Bu esa “positive face” va “negative face”ka e’tiborsizlikni ko‘rsatadi.

O‘zbek madaniyatidagi erkaklik modeli – “yig‘lamaslik”, “jasorat”, “buyruq berish” kabi stereotiplar orqali bola nutqida diskursiv kontrastlar shakllanadi. Masalan, “O‘g‘il bola yig‘lamaydi”, “Qizlar pishiriq qiladi, men urushaman” kabi iboralar orqali kasb, rol va xatti-harakat jins asosida ajratiladi. Bu esa bola nutqining emotsional, empatik va intellektual registrlarida nomutanosiblikka olib keladi. Tadqiqot, shuningdek, madaniy ta’lim va mediavositalarining o‘g‘il bolalar ongida kommunikativ stereotiplarni shakllantirishdagi rolini ochib beradi. Multfilmlar, o‘yinchoqlar va videokontentlarda erkak qahramonlar, asosan, jangari va buyruq ohangida namoyon bo‘ladi, bu esa “muloyim bo‘lish”ni zaiflik deb qabul qilishga olib keladi. Natijada dialogik muloqot, tenglik, empatiya, iltimos shakllari kabi kommunikativ kompetensiyalar rivojlanmaydi. Gender neytral kommunikatsion muhit yaratish bu borada dolzarb vazifa bo‘lib, lingvistik xatolarni faqat grammatik nuqtai nazardan emas, balki psixosotsial ildizlar bilan birga tahlil qilish lozim. Holmes, Tannen, Ergasheva, Brown va Levinsonlar nazariyalari shuni ko‘rsatadiki, gender komponenti inobatga olinmasdan bola tilini to‘liq tahlil qilish imkonsizdir.

Xulosa. Olib borilgan lingvopragmatik va psixolingvistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘g‘il bolalar nutqidagi xatoliklar yuzaki grammatik qoidalarni buzish emas, balki ijtimoiy, madaniy va psixososial omillar bilan bog‘liq murakkab hodisadir. Ular bolaning shaxsiy rivoji, ijtimoiy rolni o‘zlashtirishi va madaniyatda mavjud gender stereotiplarining ta’siri ostida shakllanadi. Xususan, emotsional ifodaning yetishmasligi, buyruq ohangi, stereotipik nutq birikmalari va monologik yondashuvlar o‘g‘il bola nutqining asosiy xatoliklari sifatida ajralib turadi.

Tadqiqot davomida 5–10 yoshdagi o‘zbek o‘g‘il bolalarining nutq namunalari tahlil qilinar ekan, “O‘g‘il bola yig‘lamaydi”, “Men aytdim, bo‘ldi” kabi bayonotlar orqali jamiyatdagi gender stereotiplari bolaning nutqiga qanday singganini yaqqol ko‘rish mumkin bo‘ldi. Bunday og‘ishlar bolaning lingvistik qobiliyatidan emas, balki unga berilgan ijtimoiy rollarning til orqali ifodalanishidan dalolat beradi.

Holmes (2008), Tannen (1990) va Brown, Levinson (1987) nazariyalariga tayanib aytish mumkinki, jamiyatda erkaklarga nisbatan “ustun”, “hissiz”, “direktiv” bo‘lish talabi erkak nutqining keskin, emotsiyadan xoli shakllanishiga olib keladi. Shokirova Diloramxonning tadqiqotida bu jarayon aynan bolalikdan boshlanishi va bola nutqida stereotipik konstruksiyalarning kuchli ifodalanishi ilmiy asoslab berilgan.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ta’lim tizimida genderga sezgir yondashuvni shakllantirish, kommunikativ muhitda tenglikni ta’minlash zarur. Bu borada o‘qituvchilar va metodistlar faqat grammatik qoidalarni emas, balki emotsional ifoda, empatiya, muloyim murojaat, tinglash kabi kompetensiyalarni rivojlantirish-

ga alohida e’tibor qaratishlari lozim. Ayniqsa, o‘yin, rolli dialog, teatrlashtirilgan mashg‘ulotlar orqali o‘g‘il bolalarda “tinglash”, “hissiyotini nomlash”, “boshqaning fikriga quloq solish” kabi yumshoq kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish muhimdir.

An’anaviy metodikalarda grammatik to‘g‘rilik ustuvor bo‘lsa-da, aynan pragmatik va emotsional sohalar ijtimoiy moslashuvchanlikda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ko‘plab holatlarda o‘g‘il bolalar empatiya va muloyimlikni zaiflik belgisi deb qabul qiladilar, bu esa kommunikativ noqulayliklar va mojarolarga olib keladi. Shu sababli dars jarayonida “Qanday his qilding?”, “Sen nima deb o‘ylaysan?” kabi savollarga asoslangan faol suhbat muhiti yaratish zarur.

Xulosa qilib aytganda, bola nutqidagi genderga oid xatoliklarni bartaraf etish bir yoqlama tilshunoslik yondashuvidan emas, balki psixologiya, pedagogika va lingvistikaning integratsiyasiga asoslangan tizimli yondashuvni talab qiladi. Ana shundagina, o‘g‘il bolalarda sog‘lom, empatik va ijtimoiy mos kommunikativ ko‘nikmalar shakllantirish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Shokirova D.A. (2025). Bola nutqida gender xoslanishi (Ingliz va o‘zbek tillari misolida). DSc dissertatsiyasi, Andijon davlat universiteti.

(2). Holmes J. (2008). Gendered Talk at Work. Wiley-Blackwell.

(3). Tannen D. (1990). You Just Don’t Understand: Women and Men in Conversation. Ballantine Books.

(4). Brown P., & Levinson, S. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.

(5). Ergasheva M. (2018). Gender tilshunosligi asoslari. Toshkent, “Fan”.

(6). Vigotsky L.S. (1986). Thought and Language. MIT Press.

(7). Cameron D. (1995). Verbal Hygiene. Routledge.

(8). Labov W. (1972). Sociolinguistic Patterns. University of Pennsylvania Press.

(9). Eckert P., & McConnell-Ginet, S. (2003). Language and Gender. Cambridge University Press.

(10). Nurmonov A. (2007). Til va tafakkur. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

Fayziyeva Mo‘tabar Mardonovna (Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi o‘qituvchisi)

DEMOKRATIK TA’LIM-TARBIYA TUSHUNCHASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada demokratik ta’lim tushunchasining ilmiy-nazariy, falsafiy mohiyati tahlil etiladi. Bundan tashqari, zamonaviy ta’lim hamda demokratiya va demokratlashuv tamoyillarining falsafiy mazmun-mohiyatiga e’tibor qaratildi. Shuningdek, demokratik ta’lim muassasasidagi tenglik va umumiy javobgarlik, ishonch, o‘zaro hurmat va muloqot, tolerantlik, tanlov erkinligi, ratsional raqobat kabi jihatlar yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *demokratik ta’lim-tarbiya, tenglik va umumiy javobgarlik, ishonch, o‘zaro hurmat va muloqot, tolerantlik, tanlov erkinligi, ratsional raqobat.*

КОНЦЕПЦИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье анализируется научная, теоретическая и философская сущность концепции демократического образования. Кроме того, было уделено внимание философскому содержанию современного образования, принципам демократии и демократизации. В нем также рассматриваются такие аспекты, как равенство и общая ответственность, доверие, взаимное уважение и диалог, толерантность, свобода выбора и разумная конкуренция в демократическом образовательном учреждении.*

Ключевые слова: *демократическое образование, равенство и общая ответственность, доверие, взаимное уважение и диалог, толерантность, свобода выбора, рациональная конкуренция.*

THE CONCEPT OF DEMOCRATIC EDUCATION

Annotation. *The article analyzes the scientific, theoretical and philosophical essence of the concept of democratic education. In addition, attention was paid to the philosophical content of modern education, the principles of democracy and democratization. It also considers such aspects as equality and shared responsibility, trust, mutual respect and dialogue, tolerance, freedom of choice and reasonable competition in a democratic educational institution.*

Keywords: *democratic education, equality and shared responsibility, trust, mutual respect and dialogue, tolerance, freedom of choice, rational competition.*

Kirish. “Demokratik ta’lim bu demokratik qadriyatlarni birinchi o‘ringa qo‘yadigan gumanistik ta’limning bir qismidir. Demokratik ta’lim muassasalarida ta’lim oluvchiga o‘zini mustaqil shaxs sifatida

tushunishga yordam beriladi va amalda inson huquqlari haqida o‘rgatiladi. O‘quvchi o‘rta maktabda o‘qiyotgandayoq nimani o‘rganishini tanlash huquqiga ega bo‘ladi, shuningdek, kattalar va bolalar o‘rtasida teng huquqlilik munosabati shakllantiriladi”. Ushbu ta’rifdan kelib chiqqan holda shuni anglash mumkinki, demokratik ta’lim sistemasida mustaqillik ustuvor prinsip sanaladi. Ko‘pgina Yevropa mamlakatlari allaqachon demokratik ta’lim muhitida faoliyat olib boradi. Ya’ni, maktab davridayoq ta’lim oluvchilarga erkinlik berilishi, ular asosan, o‘z xohishlariga binoan fanlar hamda fan o‘qituvchilarini tanlashlari, o‘z yoqtirgan mashg‘ulotlarini bajarishlari va hokazo huquqlar kafolatlanadi. Bizningcha, ta’limdagi mazkur mustaqillikning yutuqlari bilan birgalikda, o‘ziga yarasha kamchiliklari ham bo‘lishi mumkin. Vaholanki, ta’lim va tarbiya jarayonida har doim ham haddan ortiq erkinlik samarali bo‘lmasligi mumkin. Erkinlikning ham ta’lim-tarbiya jarayonida me’yori bo‘lmog‘i lozim. Misol uchun, demokratik ta’lim-tarbiyada farzandlar ma’lum bir yoshga yetgach o‘z xohishiga binoan alohida yashashi, ota-onasiga hisob bermasligi, xohlaganidek turmush tarzini belgilashi va hokazo erkin faoliyatlar bilan shug‘ullanishi mumkin. An’anaviy ta’lim-tarbiya jarayonida esa, bu jarayon ancha cheklangan, ya’ni ota-ona, ta’lim muassasasi nazorati mavjud bo‘ladi. Shu boisdan ham demokratik ta’lim sistemasiga o‘tishda, avvalo, har bir xalq o‘z qadriyatlari, mentaliteti, milliy ruhiyatini inobatga olishi lozim. Agar bu jihatlar inobatga olinmasa, demokratik ta’lim tamoyillari ta’lim-tarbiya taraqqiyotiga xizmat qilmasligi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Manbalarda qayd etiladiki, demokratik ta’limning nazariy asoslari ko‘pgina manbalarda, asosan, G‘arb mamlakatlari ta’limiga bog‘lab tushuntiriladi. Shuningdek, “G‘arb mamlakatlari ko‘p tuzilmali maktab sistemasi bilan ajralib turadi, boshqacha aytganda, nafaqat turli mamlakatlar, davlatlar, balki bir davlatning turli maktablarida ham qayd etilgan tamoyillar sezilarli farqlar bilan amalga oshirilishi mumkin” [1]. Ya’ni, demokratik ta’lim sistemasida har bir ta’lim muassasasi o‘zini-o‘zi boshqarishga asoslanadi. Hatto, bir mamalakat ichida ham ta’lim dargohlari turlicha dasturlar, o‘quv rejalari, darsliklar hamda turlicha boshqaruv prinsipalari asosida faoliyat olib borishi mumkin. Ular o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘z-o‘zini boshqarish, o‘z-o‘zini takomillashtirib borish uchun o‘zaro raqobatlashadi. O‘zi uchun nima to‘g‘riligi hamda nima samarali bo‘lishini, asosan, o‘zi hal etadi. Bu jarayonda muhim jihat xususiylashtirishga qaratiladi. Shu bilan birga, ta’lim dargohining faoliyatiga ta’sir etuvchi muhim qarorlar ko‘pchilikning ovozi bilan qabul qilinadi. Demokratik ta’limda har qanday muhim qarorlar qabulida ta’lim beruvchilar ham, ta’lim oluvchilar ham, ota-onalar ham ovoz berish huquqiga ega bo‘lishadi. Shu bilan birga, keng doiradagi masalalarni hal qilinishida bolaning ovozi kattalar ovoziga teng bo‘ladi.

Demokratik ta’lim muammosining nazariy-falsafiy asoslarini yoritib berishda D.Greenbergning ilmiy izlanishlari diqqatga sazovordir. U o‘z tadqiqotlarida demokratik ta’lim muassasasining asosiy qonunqoidalari, yuzaga kelish bosqichlari, muammolari, jamiyatdagi mavqei borasida tadqiqotlar olib borgan. Ayniqsa, demokratik maktablarda ta’lim oluvchilar bilan muammolar hamda jamiyat va demokratik ta’lim borasidagi ilmiy mulohazalari e’tirofga loyiqdir [2;67-b.]. Manbalarda qayd etilishicha, birinchi demokratik maktablar Angliya hamda AQSHda tashkil topgan. Angliyadagi Yanush Korchak bolalar uyi va Summerhill maktabini bunga misol qilib keltirish mumkin. Summerhill 1921-yilda Aleksandr Neill tomonidan asos solingan va eng qadimgi demokratik maktab hisoblanadi. AQSHda esa 1968-yilda Sadberi vodiysi demokratik maktabi ochilgan [3]. Aslida, sharq mamlakatlarida vujudga kelgan ilk maktablar ham demokratik tamoyillar asosida boshqariladigan bugungi zamonaviy maktablarga juda yaqin hisoblanadi. Ya’ni, ularda ham xususiylik elementlari, erkinlik, mustaqillik tamoyillari ustuvor edi. Ta’limga majburiyat sifatida emas, balki qadriyat sifatida yondashuv hukmron edi. Ta’lim oluvchi ishtiyoqidan, layoqatidan, qobiliyatidan kelib chiqqan holda, bilim olish bilan shug‘ullanar edi. Misol uchun, Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy falsafiy manbasi “Avesto”da keltirilgan dastlabki ta’lim dargohlari hisoblangan Otashkadalar xususidagi mulohazalar fikrimizning yorqin dalilidir. Faylasuf olim O.Fayzullayev bu kitob haqida fikr yuritib, “Avesto Aristotel yozgan “Fizika” va “Metafizika” kitoblaridan 400 yil ilgari yaratilgan. Bu kitoblarda asosiy tamoyil hisoblanuvchi dialektika “Avesto”da ham markaziy o‘rinni egallagan. “Avesto”da falsafaning dastlabki bilish nazariyasi ham bor” [3], degan xulosaga keladi. Shu bilan birga, “Avesto”, mohiyatan, demokratik g‘oyalarni o‘zida mujassam etgan. O‘z davrida, hatto kodeks darajasiga ko‘tarilgan. Taniqli olim L.Levitin ta’biri bilan aytganda: “Sosoniylar davrida (mil. 3–7-asrlar) kodeks sifatida tartib berilgan zardushtiylikning muqaddas kitoblari to‘plami “Avesto” asrlar davomida mintaqadagi ijtimoiy va shaxsiy hayotniizga solib turgan diniy va huquqiy aqidalar majmuasidan iborat” [4]. Vaholanki, “Avesto”ning bugungi kun yoshlari uchun o‘z qadrini yo‘qotmasligi, ahamiyati juda beqiyos ekanligining yana bir omili shundaki, unda nafaqat komil, yetuk insonlar, balki ularni shu yo‘lga boshqara olgan ustozlar, ya’ni ilm va kasb o‘rgatuvchilar ham e’zozlangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil singari umumilmiy va umumfalsafiy metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. “Demokratik maktablarda jamiyatning barcha a’zolari, yoshi va maqomidan qat’iy nazar, maktab qoidalari, o‘quv dasturlari, loyihalar, xodimlarni yollash, hatto budjet masalalari kabi muhim qarorlar bo‘yicha teng ovozga ega bo‘lishadi. Talabalar nimani, qachon, qanday va kim bilan o‘rganishlarini o‘zlari tanlaydilar. O‘rganish sinfda yoki sinfdan tashqarida, o‘yin va an’anaviy o‘rganish orqali amalga oshirilishi mumkin. Asosiysi, bilim berishda o‘quvchilarning ichki motivatsiyasiga rioya qilish va ularning qiziqishlarini inobatga olish lozim” [5]. Demak, demokratik ta’limning eng muhim vazifalari ham talabaning intilishi, xohishi, maqsadlari va qobiliyatini inobatga olish orqali belgilanadi. Zero, “Demokratiya – mudom xalq va uning qiziqishlari bilan bog‘liq, o‘tkinchi, tarixiy xarakterga ega, hokimiyatga, davlat va jamiyatni boshqarishga taalluqli voqelik” sifatida e’tirof etiladi [6;9-b.]. Demokratik ta’limda ham xalq xohishi ustuvor sanaladi. Bunday ta’lim dargohlarining aksariyatida baholash mezonlari hamda aniq reytinglar ham mavjud emas. Ko‘pchiligida ta’lim oluvchilar uchun rag‘batlantirishning turli shakllaridan hamda ma’lum bir semestr yoki o‘quv yili yakunida o‘quvchi haqida o‘qigan fanlari yuzasidan erishgan yutuqlarini tavsiflovchi rezyume berishdan foydalaniladi. “Demokratik ta’lim – bu ta’lim oluvchi hamda jamiyat ehtiyojlariga eng mos keladigan ta’lim shakli hisoblanadi. U buni birgalikda muammolarni hal qiluvchi va ijodiy moslashuvchan fikrlovchi shaxslarni rivojlantirish orqali amalga oshiradi. Demokratik ta’lim har qanday o‘quv muhitida barcha yoshdagi o‘quvchilarga nisbatan qo‘llanilishi mumkin... BMTning Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasining 12-moddasida bolalar o‘zlariga taalluqli bo‘lgan masalalar bo‘yicha o‘z fikrini bildirish huquqiga ega bo‘lgan jamoalardir, deb ta’kidlanadi. Bu jamoalar..., barchasi bir-biridan noyobdir. Ularning har biri demokratik ta'lim amaliyotida xilma-xillik spektrida o‘z o‘rni egallaydi” [7]. Mazkur mulohazalardan kelib chiqqan holda shuni ta’kidlash o‘rinlik, demokratik ta’lim muhitida har bir ta’lim oluvchiga noyob, takrorlanmas qobiliyat egasi sifatida qaraladi hamda har birining qobiliyati, iqtidorini rivojlantirishga harakat qilinadi.

Demokratik maktablarda ham xuddi demokratik jamiyat singari bo‘linish prinsipi mavjud. Ya’ni maktab parlamenti, ijroiya hokimiyati, sud (nazorat organi).

Maktab parlamenti maktab hayotida muhim hisoblanadigan qarorlar, qoidalar, tamoyillarni ko‘pchilikni ovozi orqali qabul qiladi. Bu jarayonda barcha ishtirok etishi mumkin. Ijroiya bo‘limi maktab parlamentida qabul qilingan qarorlar ijrosini ta’minlaydi, rioya etilishi yuzasidan o‘z faoliyatini olib boradi. Sud, ya’ni, nazorat bo‘limi butun maktab faoliyati hamda qarorlar ijrosini nazorat qiladi. Bu organga istalgan kishi barcha muammolar yuzasidan shikoyat qilishga haqli hisoblanadi.

Umuman olganda, g‘arb mamlakatlarida, asosan, “Demokratik maktab orqali demokratik jamiyat sari” tamoyili muhim ahamiyat kasb etadi. Manbalarda demokratik ta’lim dargohlarini 4 ta muhim xususiyati ko‘rsatib o‘tiladi: “1. Ta’lim yo‘nalishlarini (sinflar, fanlar, faoliyat) erkin tanlash: maktab o‘quvchilari nimani o‘rganishni va buni qanday amalga oshirishni o‘zlari tanlaydilar (lekin hech kim umumiy ta’lim dasturini yakunlash bo‘yicha umumiy vazifani bekor qila olmaydi). 2. Demokratik o‘zini-o‘zi boshqarish: maktab hayotidagi kundalik va strategik qarorlarning aksariyati umumiy yig‘ilishlarda birgalikda qabul qilinadi, bu yerda bitta bolaning ovozi bitta kattalar ovoziga teng. 3. Baholash bola shaxsining o‘ziga qaratiladi, uni boshqalar bilan solishtirmasdan yoki universal test shkalasi orqali amalga oshiriladi. 4. Turli yoshlar doirasida keng ko‘lamdagi mashg‘ulotlar amalga oshiriladi. Katta yoshdagi bolalar kichiklarga yordam berishadi, kichiklari o‘smirlardan o‘rganadilar. Demokratik maktabda yoshning xilma-xilligi tufayli muvozanatli, iliq muhit yaratiladi. Bundan tashqari, kattalar bilan ko‘p muloqot qilish tufayli kichik yosh guruhlari yaxshi ijtimoiy rivojlanishga ega bo‘lib boradilar”. Shu boisdan ham bugungi kunga kelib demokratik ta’limni hamda demokratik maktab muhitini shakllantirish uchun jahon miqyosida keng ko‘lamdagi islohotlar, ilmiy izlanishlar amalga oshirilmoqda. Masalan, 1993-yildan boshlab deyarli muntazam tarzda demokratik ta’lim borasida xalqaro konferansiya amalga oshirib kelinadi. Bunday xalqaro konferensiya dunyoning turli rivojlangan mamalakatlarida tashkil etiladi. Bunda demokratik maktablarning afzalliklari, muammo va yutuqlari, tashkil etish yuzasidan takliflar, tajribali demokratik maktablar faoliyatlari muhokama etiladi. Birinchi bo‘lib Xalqaro Demokratik Ta’lim Konferensiyasi, Isroil davlatida Yakob Xertz tomonidan tashkil etildi. Shundan boshlab, Angliya, Avtraliya, Yaponiya, Yangi Zellandiya, Germaniya, AQSH, Janubiy Koreya kabi bir qancha ta’lim sistemasi taraqqiy etgan mamlakatlar har yili demokratik ta’lim bo‘yicha xalqaro konferensiyaga mezbonlik qilib kelishmoqda.

Shunisi e’tiborliki, demokratik tamoyillar asosida boshqariladigan ta’lim muassasalarida “ta’lim beruvchilar ta’lim oluvchilarga oddiygina topshiriq berishdan ko‘ra erkinlik va ozodlikka olib boradigan rahbarlik rolini o‘z zimmalariga oladilar. Bundan tashqari, ta’lim oluvchilarning sog‘lom va xavfsiz ta’lim

olish huquqi, ularning uzoq muddatli aqliy, hissiy va jismoniy farovonligini qo‘llab-quvvatlash demokratik ta’lim pedagogikasining asosidir” [7;8-b.]. Demak, ta’lim oluvchining har tomonlama rivojlanishi, ham jismonan, ham ma’nan kamol topishi, intellektual salohiyati demokratik ta’lim falsafasining muhim talabi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda, har qanday ta’lim sistemasining o‘ziga xos konstruktiv va destruktiv tomonlari bo‘lganidek, demokratik ta’limni ham biz mukammal ta’lim shakli sifatida e’tirof eta olmaymiz. Mazkur ta’lim sistemasini ham ma’lum bir kamchiliklari mavjud, ayniqsa, sharq xalqlarida qo‘llanilishi biroz murakkabroq kechadi. Shu boisdan ham har bir xalq demokratik ta’lim prinsiplarini qo‘llashda, albatta, o‘z an’anaviy ta’lim yuqtuqlari va imkoniyatlarini ham inobatga olishi zarur hsoblanadi.

Xulosa qilib fikr yuritganda, demokratik ta’lim, avvalo, erkinlikka, mustaqillikka, insonparvarlik va tolerantlikka asoslangan ta’lim bo‘lib, bugungi kunda demokratik jamiyat qurish uchun muhim asos hisoblanadi. Demokratik davlat hamda tenghuquqlilikka asoslangan fuqarolik jamiyati sari borish demokratik ta’lim orqali kechadi. Zamonviy ta’lim-tarbiya sistemasini shakllantirish demokratik ta’lim-tarbiya tamoyillarini qabul qilish orqali amalga oshadi. Zamonaviy, innovatsion demokratik ta’lim-tarbiya tamoyillari milliy ta’lim-tarbiya bilan uyg‘unlashgandagina, samrali natijalar kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). https://ru.wikipedia.org/wiki /Демократическое_образование#:~:text.

(2). Greenberg, D. Announcing a New School… The Sudbury Valley School Press Winch Street, Framingham, Mass. 01701. 1973, 66, 97-bet.

(3). Файзуллаев О. Фалсафа фанлари методологияси. Т., “Фалсафа ва ҳуқуқ”, 2006, 124-бет.

(4). Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. Т., “Ўзбекистон”, 2001, 70-бет.

(5). Сергей Л. Мне повезло, что я выбрал ту профессию, которую безумно люблю (по итогам выступления А.С.Калабалина на «Макаренковской среде» // газета «Истринские вести», № 15 (11.962) 15 апреля 2011 года.

(6). https://eudec.org/democratic-education/what-is-democratic-education/.

(7). Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва, АСТ, 1993, с. 9.

Jabborov Bekjon Bayjonovich (Xorazm viloyati Pedagogik mahorat markazi o‘qituvchisi)

EKOLOGIK TA’LIM VA BARQAROR RIVOJLANISH MAQSADLARINING UZVIY BOG‘LIQLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekistonda suv resurslarini boshqarish masalasining dolzarbligi va barqaror rivojlanish uchun ahamiyati tahlil qilinadi. 2024-yil 2-may kuni Toshkent shahrida bo‘lib o‘tgan “Suv resurslarini boshqarish: davlat, biznes va jamiyatning roli” mavzusidagi panel muhokamaning natijalari asosida, mamlakatda suv taqchilligi muammosi, uning kelajakdagi prognozlari va ehtimoliy yechimlari yoritilgan. Tadqiqotlarda suv resurslarining kamayishi, sanoat va qishloq xo‘jaligidagi suv iste’molining o‘sishi va iqlim o‘zgarishining salbiy ta’siri haqida ma’lumotlar keltirilgan.*

Mazkur maqola O‘zbekistonda suv ta’minoti barqarorligini ta’minlash va suv resurslaridan samarali foydalanish bo‘yicha strategik yondashuvlarni shakllantirishga qaratilgan. Ushbu mavzu bo‘yicha olib borilgan tahlillar milliy xavfsizlik, iqtisodiy barqarorlik va ekologik muvozanatni saqlash uchun zaruriy xulosalar berishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *suv resurslari, suv tanqisligi, barqaror rivojlanish, suvni boshqarish, suvni tejash, iqlim o‘zgarishi, irrigatsiya tizimlari, qishloq xo‘jaligi, sanoat, xalqaro hamkorlik, investitsiya, ekologik muvozanat, suv siyosati, transchegaraviy suvlar, suv ta’minoti.*

Джабборов Бекжон Байжонович (преподаватель Центра педагогического мастерства Хорезмской области)

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ЕГО НЕРАЗРЫВНАЯ СВЯЗЬ С ЦЕЛЯМИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. *В данной статье рассматривается актуальность управления водными ресурсами в Узбекистане и его значение для устойчивого развития страны. На основе результатов панельной дискуссии “Управление водными ресурсами: роль государства, бизнеса и общества”, состоявшейся 2 мая 2024 года в Ташкенте, анализируются проблемы вододефицита, прогнозы на будущее и возможные решения. Освещаются вопросы сокращения водных ресурсов, роста потребления воды в промышленности и сельском хозяйстве, а также негативное влияние изменения климата.*

Данное исследование направлено на разработку стратегических подходов к обеспечению стабильности водоснабжения и эффективному использованию водных ресурсов в Узбекистане.

Проведенный анализ помогает сформулировать ключевые выводы, необходимые для обеспечения национальной безопасности, экономической стабильности и экологического баланса.

Ключевые слова: *водные ресурсы, водный дефицит, устойчивое развитие, управление водными ресурсами, водосбережение, изменение климата, ирригационные системы, сельское хозяйство, промышленность, международное сотрудничество, инвестиции, экологический баланс, водная политика, трансграничные воды, водоснабжение.*

Jabborov Bekjon Bayjonovich (teacher at the Pedagogical Mastery Center of Khorezm Region).

ENVIRONMENTAL EDUCATION AND ITS INTEGRAL CONNECTION WITH SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Annotation. *This article examines the importance of water resource management in Uzbekistan and its role in ensuring sustainable development. Based on the results of the panel discussion "Water Resource Management: The Role of Government, Business, and Society", held on May 2, 2024, in Tashkent, the study analyzes the challenges of water scarcity, future projections, and potential solutions. It highlights issues such as the reduction of water resources, increasing water consumption in industry and agriculture, and the negative impact of climate change.*

This study aims to develop strategic approaches to ensuring water supply stability and efficient use of water resources in Uzbekistan. The conducted analysis provides key insights necessary for maintaining national security, economic stability, and ecological balance.

Key words: *Water resources, water scarcity, sustainable development, water management, water conservation, climate change, irrigation systems, agriculture, industry, international cooperation, investment, ecological balance, water policy, transboundary waters, water supply.*

Kirish (Introduction). Bugungi kunda ekologik muammolar jahon miqyosida dolzarb bo‘lib, ularni hal etishda ta’limning o‘rni beqiyosdir. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik muhitni asrash va kelajak avlodlar uchun qulay sharoit yaratishni nazarda tutadi. Bu jarayonda ekologik ta’limning ahamiyati ortib, u insonlarda tabiatga mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lish madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ekologik ta’lim nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog‘liq bilimlarni o‘rgatish, balki inson faoliyatining ekologik izlarini kamaytirish bo‘yicha ongli yondashuvni rivojlantirishga ham qaratilgan. Yosh avlodni ekologik tafakkur asosida tarbiyalash orqali barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish osonlashadi. Chunki ekologik ongli shaxs tabiatga zarar yetkazmaslik, muhitni yaxshilash va ekologik muammolarga amaliy yechim topish uchun harakat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Dunyo bo‘ylab eng dolzarb ekologik muammolardan biri havo ifloslanishidir. Zavod va fabrikalardan chiqayotgan tutun, avtomobillar chiqarayotgan gazlar havoning sifatini yomonlashtirib, inson salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Havo ifloslanishi natijasida ko‘plab kasalliklar kelib chiqadi va iqlim o‘zgarishiga sabab bo‘ladi.

Iqlim o‘zgarishi yana bir global ekologik muammo hisoblanadi. Havo haroratining ortishi, muzliklarning erishi, kuchli bo‘ronlar va qurg‘oqchilik kabi holatlar bu muammoning natijasidir. Bunga inson faoliyati, ayniqsa, yoqilg‘i mahsulotlarining ko‘p ishlatilishi va o‘rmonlarning kesilishi sabab bo‘lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Chuchuk suv tanqisligi ham jiddiy ekologik muammolardan biridir. Ko‘pgina hududlarda ichimlik suvi yetishmovchiligi kuzatilmoqda (1-rasm). Bu holat suv resurslarining noto‘g‘ri ishlatilishi, daryolar va ko‘llarning ifloslanishi natijasida yuzaga kelmoqda. Suv tanqisligi nafaqat odamlarga, balki butun ekotizimga zarar yetkazadi.

1-rasm. Suv resurslarining noto‘g‘ri ishlatilishi, daryolar va ko‘llarning ifloslanishi.

O‘rmonlarning kesilishi ham global ekologik muammolardan biridir. O‘rmonlar kislorod ishlab chiqaradi va iqlimni tartibga solishga yordam beradi. Ammo daraxtlarning kesilishi natijasida atmosfera tarkibi o‘zgarib, tuproq eroziyasi yuzaga keladi va ko‘plab hayvon turlari yashash joyidan mahrum bo‘ladi (2-rasm).

2-rasm. Daraxtlarning kesilishi natijasida atmosfera tarkibi o‘zgarib, tuproq eroziyasi.

Chiqindilar muammosi ham dolzarb masalalardan biridir. Plastik mahsulotlarning ortiqcha ishlatilishi va ularning qayta ishlanmasligi atrof-muhitga katta zarar yetkazmoqda. Dengiz va okeanlarga tashlangan plastik chiqindilar suv hayvonlariga zarar yetkazib, ekotizim muvozanatini buzmoqda.

Ushbu ekologik muammolarni hal qilish uchun har bir inson o‘z hissasini qo‘shishi lozim. Kamroq plastik ishlatish, chiqindilarni saralash, daraxt ekish, suv va elektr energiyasidan tejamkor foydalanish kabi oddiy harakatlar orqali biz atrof-muhitni asrashga yordam bera olamiz. Ekologik muammolar global bo‘lsa ham, ularning oldini olish har birimizning kundalik odatlarimizga bog‘liqdir. Faqatgina hamkorlik va ongli yondashuv orqali biz sayyoramizni kelajak avlodlar uchun asrab qolishimiz mumkin.

Barqaror rivojlanish maqsadlarining biri sifatida ekologik ta’lim global hamkorlikni talab qiladi. U ta’lim tizimining barqarori bosqichlarida integratsiyalashgan holda olib borilishi lozim. Maktabgacha ta’limdan boshlab oliy ta’lim muassasalarigacha ekologik mas’uliyat tushunchasini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, ta’lim jarayoniga amaliy mashg‘ulotlar, ekosistemalarni o‘rganish, chiqindilarni qayta ishlash bo‘yicha loyihalar va ekologik tadbirlarni kiritish samarali natijalar beradi (3-rasm).

3-rasm. Ekologik tadbir tashkil qilish usuli.

Shuningdek, ekologik ta’lim barqaror iste’mol madaniyatini rivojlantirishga hissa qo‘shadi. Insonlarning tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ortiqcha chiqindi hosil qilishning oldini olish va qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishga e’tibor qaratishi jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekiston sharoitida ham ekologik ta’limning rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yillarda mamlakatda ekologik muhitni yaxshilash, yashil iqtisodiyotni rivojlantirish va aholi orasida ekologik madaniyatni oshirish borasida ko‘plab dasturlar amalga oshirilmoqda. O‘quv dasturlariga ekologik mavzularni kengroq joriy etish, maktab va oliy ta’lim muassasalarida ekologiya bo‘yicha maxsus kurslarni tashkil etish barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo‘lida muhim qadamlardir [1].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ekologik ta’lim barqaror rivojlanish jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, jamiyatning ekologik mas’uliyatini oshirish orqali atrof-muhit muammolarini kamaytirishga xizmat qiladi. Ushbu ta’lim yo‘nalishi insoniyatning ekologik inqirozga qarshi kurashish imkoniyatlarini oshiradi va kelajak avlodlar uchun sog‘lom hayot tarzini shakllantirishga yordam beradi.

Toshkent, O‘zbekiston (UzDaily.uz) –2024-yil 2-mayda Toshkentda bo‘lib o‘tgan Invest Forum doirasida tashkil etilgan “Suv resurslarini boshqarish: davlat, biznes va jamiyatning roli” mavzusidagi panel muhokamada mamlakatning barqaror rivojlanishi uchun muhim bo‘lgan masalalar muhokama qilindi.

Sessiyaning moderatorligi Boston Consulting Group (BCG) kompaniyasining hamkori va boshqaruvchi direktori Igor Alekseev tomonidan olib borildi. U O‘zbekistonda suv resurslarining qisqarishi bilan bog‘liq dolzarb muammolar va ularni hal qilish bo‘yicha taklif etilgan yechimlar haqida ma’lumot berdi [2].

Prognozlarga ko‘ra, 2040-yilga borib, aholi sonining ortishi va iqtisodiy ehtiyojlarning o‘sishi natijasida mamlakatda suvga bo‘lgan talab 23%ga oshishi kutilmoqda. Ayniqsa, sanoat sohasida bu ko‘rsatkich 150%ga yetishi mumkin.

2024-yil 2-mayda Toshkentda o‘tkazilgan “Suv resurslarini boshqarish: davlat, biznes va jamiyatning roli” mavzusidagi panel muhokama O‘zbekistonning suv resurslari bilan bog‘liq dolzarb muam-molarini tahlil qilish va ularni hal qilish yo‘llarini muhokama etish uchun muhim platforma bo‘ldi. Ushbu tadbir mamlakatning barqaror rivojlanishi va suv ta’minotining kelajagi uchun strategik ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston qurg‘oqchil mintaqada joylashgani va suv resurslarining aksariyati transchegaraviy daryolarga bog‘liq ekanini hisobga olsak, suvdan samarali foydalanish va uni tejash dolzarb masala sanaladi. Forumda ta’kidlanganidek, 2040-yilga borib, mamlakatda suvga bo‘lgan talab 23%ga oshishi, sanoatda esa 150%ga yetishi kutilmoqda. Shu bilan birga, iqlim o‘zgarishi va transchegaraviy suv oqimlarining qisqarishi tufayli suv resurslari kamayishi davom etadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Muhokamada suvni tejash bo‘yicha innovatsion texnologiyalar va strategik rejalashtirish muhim o‘rin egalladi. Xususan, qishloq xo‘jaligida suv sarfini kamaytirish uchun tomchilatib sug‘orish tizimlarini keng joriy etish, sanoatda aqlli ishlab chiqarish jarayonlari ni rivojlantirish va ichimlik suvi ta’minoti tizimini modernizatsiya qilish muhim chora-tadbirlar sifatida ko‘rsatib o‘tildi.

Suv resurslarini samarali boshqarish uchun davlat, xususiy sektor va xalqaro tashkilotlar hamkorligi muhim ekanligi ta’kidlandi. Xalqaro moliyaviy institutlar va investorlarning ishtiroki suv infratuzilmasini modernizatsiya qilish va yirik loyihalarni amalga oshirish imkoniyatlarini oshiradi.

Ushbu muhokama natijalari O‘zbekiston uchun strategik ahamiyatga ega bo‘lib, suv ta’minoti bilan bog‘liq muammolarni hal etish va kelajak avlodlar uchun barqaror resurslar yaratishga xizmat qiladi. Mamlakatning suv siyosatini samarali shakllantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish orqali O‘zbekiston uzoq muddatli barqaror rivojlanishga erishishi mumkin.

O‘zbekiston suv resurslari mamlakatning barqaror rivojlanishi va iqtisodiy taraqqiyoti uchun muhim omillardan biri hisoblanadi. Suv qishloq xo‘jaligi, sanoat, ichimlik suvi ta’minoti va ekotizim barqarorligini ta’minlashda katta ahamiyatga ega. Respublikada suv resurslari, asosan, Amudaryo va Sirdaryo kabi yirik daryolardan shakllanadi. Biroq bu daryolarning katta qismi qo‘shni davlatlardan oqib kelgani sababli, suvdan samarali foydalanish masalasi O‘zbekiston uchun muhim strategik ahamiyat kasb etadi.

Suv resurslaridan oqilona foydalanish uchun irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish dolzarb vazifalardan biridir. Qishloq xo‘jaligida suv sarfini kamaytirish maqsadida tomchilatib sug‘orish va zamonaviy sug‘orish texnologiyalarini keng joriy etish muhim hisoblanadi. Bu usullar tuproqdagi namlikni saqlashga yordam berib, suv isrofini kamaytiradi. Shuningdek, daryolar va kanallar orqali suv yetkazib berish tizimini optimallashtirish orqali suvning bug‘lanishi va yo‘qotilishining oldini olish mumkin.

Ichimlik suvi ta’minoti ham suv resurslaridan samarali foydalanishning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Aholi zich joylashgan hududlarda ichimlik suvining sifati va yetkazib berish tizimi doimiy ravishda yaxshilanib borishi lozim [3]. Buning uchun suvni tozalash inshootlarini modernizatsiya qilish va yer osti suvlaridan oqilona foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi [4]. Shuningdek, suv zaxiralarini muhofaza qilish va ifloslanishining oldini olish bo‘yicha qat’iy choralar ko‘rish talab etiladi.

O‘zbekiston suv resurslaridan foydalanishda xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga ham e’tibor qaratmoqda. Suvni tejash va taqsimlash bo‘yicha qo‘shni davlatlar bilan kelishuvlar tuzish, transchegaraviy suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonlarda ekologik barqarorlikni saqlash va tabiiy resurslardan uzoq muddatli foydalanish tamoyillariga amal qilish kerak.

Suvdan samarali foydalanish bo‘yicha targ‘ibot ishlari ham katta ahamiyatga ega. Aholining suv tejash madaniyatini oshirish, suvdan isrof qilmasdan foydalanish bo‘yicha ta’lim berish kelajak avlodlar uchun suv resurslarini asrab qolish imkonini beradi. Mahalliy darajada ham suvdan oqilona foydalanishga e’tibor qaratish, jumladan, yaroqsiz suv oqimlarini kamaytirish, qayta ishlash va ekologik barqarorlikni ta’minlash uchun muhim chora-tadbirlar ko‘rilishi zarur.

O‘zbekiston suv resurslaridan samarali foydalanish orqali ekologik muvozanatni saqlash, iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash va aholining ichimlik suvi bilan ta’minlanishini yaxshilashga erishishi mumkin. Buning uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish va aholining ekologik ongini oshirish muhim vazifalar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. “O‘zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish chora-tadbirlari”, 2023-yil.

(2). Boston Consulting Group (BCG). “Suv resurslarini boshqarish: global tajriba va O‘zbekiston uchun tavsiyalar”. 2024-yil.

(3). O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi. “O‘zbekistonning suv resurslari va ulardan samarali foydalanish strategiyasi”. Rasmiy hisobot, 2023-yil.

(4). Jahon Banki. “Markaziy Osiyoda suv resurslarini boshqarish va barqaror rivojlanish”. Tadqiqot hisobotlari, 2022-yil.

Madetbayeva Xurliman Saparg‘aliy qizi (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika institutining magistranti)

“TARBIYA” FANINI OQITISHDA KLASTER TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada “Tarbiya” fanini o‘qitishda klaster texnologiyasidan foydalanishning pedagogik va psixologik asoslari yoritilgan. Klaster texnologiyasidan foydalanish orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, tarbiyaviy tushunchalarini tizimli o‘zlashtirishdagi roli, ularning tafakkur jarayonlariga ko‘rsatadigan ta’siri haqida fikr yuritilgan. Maqolada nazariy va amaliy misollar orqali klaster texnologiyasining afzalliklari asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar*: klaster texnologiyasi, tarbiya fani, pedagogik asoslar, psixologik asoslar, mustaqil fikrlash, vizual tafakkur, innovatsion yondashuv, tizimli o‘rganish.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КЛАСТЕРНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА ВОСПИТАНИЯ

Аннотация. *В данной статье освещаются педагогические и психологические основы использования кластерной технологии при преподавании предмета воспитания. Рассматривается роль кластерной технологии в развитии самостоятельного мышления учащихся, в систематическом усвоении воспитательных понятий, а также её влияние на мыслительные процессы обучающихся. В статье обоснованы преимущества кластерной технологии на основе теоретических и практических примеров.*

Ключевые слова: *кластерная технология, предмет воспитания, педагогические основы, психологические основы, самостоятельное мышление, визуальное мышление, инновационный подход, систематическое обучение.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF USING CLUSTER TECHNOLOGY IN TEACHING THE SUBJECT OF EDUCATION

Annotation. *This article explores the pedagogical and psychological foundations of using the cluster technology in teaching the subject of education. It discusses how the use of cluster technology contributes to the development of students’ independent thinking, the systematic assimilation of educational concepts, and its impact on their thinking processes. The article substantiates the advantages of cluster technology through theoretical and practical examples.*

Keywords: *Cluster technology, the subject of education, pedagogical foundations, psychological foundations, independent thinking, visual thinking, innovative approach, systematic learning.*

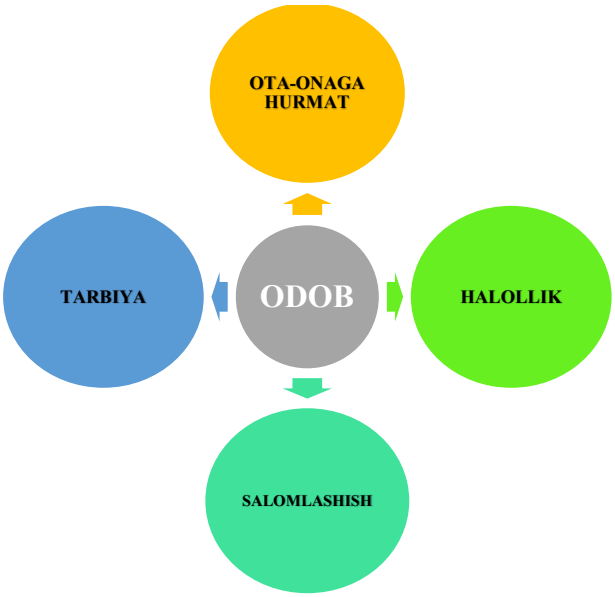
Kirish (Введение/Introduction). Zamonaviy ta’lim jarayoni o‘qituvchidan yoshlarga faqat bilim berib qo‘ymasdan, uning mustaqil fikrlashi, ijtimoiy va ma’naviy shakllanishiga yordam berishni talab qilmoqda. Tarbiya fanini o‘qitar ekan, unda klaster texnologiyasidan foydalanish orqali tarbiyaviy tushunchalarini yanada mustahkamlashga, o‘qishga qiziqishini yanada oshirishga yordam beradi. Klaster texnologiyasi – bu bilimlarni tizimli tartibga solish, fikrlarni jamlash, o‘z fikriga ega bo‘lish, jamaoviy ishlashga o‘rgatishni mustahkamlovchi metod hisoblanadi. Vazirlar Mahkamasi 06.07.2020-yildagi “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 422-qarorni qabul qildi. Yagona “Tarbiya” fani 1–9-sinflarda 2020–2021-o‘quv yilidan, 10–11-sinflarda esa 2021–2022-o‘quv yilidan boshlab ajratilgan umumiy soatlar doirasida “Odobnoma”, “Vatan tuyg‘usi”, “Milliy istiqbol g‘oyasi va ma’naviyat asoslari” hamda “Dunyo dinlari tarixi” fanlarini birlashtiradi [1].

Klaster texnologiyasi. Klaster lotincha (cluster) – *tugun, guruh, yig‘indi* degan ma’noni bildiradi. Klaster texnologiyasi fikrlarning tarmoqlanishi bo‘lib, o‘quvchilarning dars jaroyanida o‘rganayotgan mavzusini chuqqurroq va osonroq tushunishi uchun qo‘llaniladi. Shuningdek, o‘tilgan mavzuni mustahkam-

lash, yaxshi o‘zlashtirish, umumlashtirish hamda shu mavzu boyicha tasavvurlarini chizma, grafik ko‘rinishida ifodalashga undaydi.

Tadqiqot metodologiyasi (Методология исследования/Research methodology). Ushbu maqola nazariy metodik tahlil asosida tayyorlandi. Tadqiqot jarayonida klaster texnologiyasidan foydalanishning pedagogik va psixologik asoslari yoritib berildi. Ilmiy tadqiqot jarayonida mavzuga oid jurnallar, maqolalar, dissertatsiyalar o‘rganildi. Ilmiy metodlar va klassik pedagogik qarashlar hamda zamonaviy o‘qitish texnologiyalari asosida klaster metodining afzalliklari baholandi. Mazkur maqola Konseptual model (biror murakkab hodisani grfik, chizma asosida tushintirish), analitik (mavjud adabiyotlar asosida tahlil qilish), komparativ (bor bolgan metodlar asosida mavzuni yoritib berish) yondashuvlar asosida tahlil qilindi.

Tahlil va natiyjalar (Анализ и результаты/Analysis and Results). Tarbiya – bu bilim beruvchi va shaxsni yetuk inson qilib shakllantirishga yordam bervchi fan. Ushbu fanni o‘qitishda an’anaviy uslublar bilan bir qatorda zamonaviy interaktiv yondashuvlar, jumladan, klaster texnologiyasi keng qo‘llanilishi kerak. Masalan, “odob” mavzusini o‘rganishda: “tarbiya”, “salomlashish”, “ota-onaga hurmat”, “halollik” kabi tushunchalarni, o‘tilayotgan fan bilan bog‘liqli tarzda klaster orqali guruhlab, o‘quvchilar ongida ularning o‘zaro bog‘liqligini tushuntirib berish mumkin. Bu orqali o‘quvchilar mavzuni kengdan tushunishga va mavzuga oid ko‘plab ma’lumotlar olishga yordam beradi. Klaster texnologiyasini qo‘llash orqali guruhni jonlantirish mumkun, o‘tilayotgan fan mavzusiga barcha o‘quvchi qatnashadi, sinf faol boladi. Guruhda barcha o‘quvchining fikri inobatga olinganligi sababli, o‘quvchilarda o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi va ijtimoiylashadi. Tahlil qilingan manbalar asosida shuni xulosa qilish mumkunki, klaster texnologiyasi o‘quvchilarning ijtimoiylashuvi, emotsional va intellektual holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘pgina o‘qituvchilar bir ovozdan “texnologiya” bugungi kunda o‘qituvchi faoliyatining asosiy xususiyatlaridan biriga aylanib borayotgani va ta’lim jarayonining sifat jihatidan yangi samaradorligi va optimal darajasiga o‘tishni anglatadi. “Texnologiya modaga hurmat emas, balki zamonaviy ilmiy va amaliy tafakkur uslubidir” [2;11-b.].

Pedagogik asoslari (Педагогические основы/Pedagogical foundations). Faol o‘qitish va interfaollik: o‘quvchini darsga qiziqishini orttiradi, foal bo‘lishga chorlaydi. K.D.Ushinskiy faollik tamoyilida klaster tuzish o‘quvchining darsdagi faolligini oshiradi degani.

Ko‘rgazmalilik va vizual tafakkurga asoslanish: J.A.Komenskiy “didaktikada” ta’limni ko‘rgazmalilik, izchillik va bosqichma – bosqichlik asosida qurishni taklif qilgan. Klaster texnologiyasi ham vizual xarita orqali tushunchalarni izchil, mantiqiy tartibda joylashtirishga yordam beradi. Komenskiy o‘zining mashhur “Didaktika asoslari” asarida., ta’limda sezgi organlari orqali bilim olish birinchi darajada ahamiyatga ega ekani, ya’ni, bilimlar ko‘rish, eshitish va his qilish orqali egallanadi deb ta’kidlagan [3;137-b.].

Hamkorlikda o‘rganish. Guruhda ishlash orqali o‘quvchilar bir-biri bilan muloqot qiladi, bir-birini eshitadi va ijtimoiylashadi.

Refleksiya va tahlilga asoslanganlik. Klaster ishlangandan keyin o‘quvchilar o‘zlari bajargan ishga baho beradi va tushuntirib beradi, bu o‘z-o‘zini baholash va tanqidiy fikrlash konikmasini rivojlandiradi.

Kreativlik va ijodkorlikni rivojlandiradi: klaster tuzish jaroyanida yangi g‘oya va fikrlarni o‘ylab topadi va ijodkorlik ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Psixologik asoslari (Психологические основы/Psychological foundations). Vizual idrok va tafakkurga tayanish: o‘quvchilar mavzuga oid klaster ishlaganda ko‘rish orqali xotirasida saqlap qolish va tushunish qobiliyati oshadi. Masalan, V.F.Shatolovning “signallar tizimi” metodida: vizual axboratlar samarali o‘zlashtirilishini aytib o‘tadi. Shatolov ta’kidlaydiki: “Tushunchalar va munosabatlarni sxemalar, belgi va grafik shaklida ifodalash bu bilimlarni ongli va samarali o‘zlashtirishning eng qisqa yo‘lidir” [4; 42-b.].

Motivatsiyani oshiradi: o‘quvchilar mavzuga oid klaster tuzishganda izlanishadi, o‘z fikrlarini ifodalay oladi bu esa mavzuga qiziqishni uyg‘otadi va ichki motivatsiyani kuchayttiradi.

Emotsional holatga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi: o‘quvchi klaster tuzishga o‘z fikrini bildiradi va u inobatga olinishi orqali, o‘zida qadrlanganlik hissini sezadi. Bu esa uning emotsional barqarorligini va o‘ziga ishonchini oshiradi.

V.A.Suxomlinskiy o‘quvchining qalbiga murojaat etish, uning hissiy kechinmalariga ta’sir etish orqali mustaqil fikrlash va tog;ri xulosa chiqarishga yo;naltirish zarurligini alohida ta’kidlagan [5;24-b.].

A.Bandura “ijtimoiy o‘rganish” nazariyasida: o‘quvchilar boshqalarning fikrini ko‘rib, yanada ko‘proq narsalarni o‘rganadi deyilgan, ya’ni, o‘quvchi mustaqil bajara olmaydigan bilim va ko‘nikmalarni ijtimoiy muloqot orqali muvaffaqiyatli egallashi mumkun deb ta’kidlagan [6;22-b.].

Rus psixologi L.S.Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan “Yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasida: o‘quvchilar bilimlarni boshqalar bilan muloqotda samaraliroq egallaydi, deyilgan. Klaster tuzishda ham guruh bilan ishlash, bahslashish, fikr almashish jarayonlaridan foydalaniladi. Bu esa o‘quvchilar orasida ijtimoiylashish va muloqatni oshiradi [7;86-b.].

Xulosa (Заключение/Conclusion). Tarbiya fanini klaster texnologiyasi orqali o‘quvchilarga tushuntirish bu samarali usul hisoblanadi. Chunki o‘quvchilar ko‘rish orqali, ya’ni, klaster tuzish orqali mavzuni xotirasida saqlab qola oladi va oson tushunib oladi. Klaster texnologiyasini foydalanishda pedagogik va psixologik jihatlariga asoslanib yondashilsa, fan mavzusi yanada tushunarli bo‘ladi va o‘quvchilarning qiziqishlari ortadi, qobiliyatlari aniqlanadi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi va motivatsiya oladi.

Ta’limda faqat pedagogik yondashuv bilan cheklanib, faqatgina o‘quvchining bilimi va xulq-atvoriga e’tibor qaratish biryoqlamalikdir va psixologik tarafdan ham yondashib, uning hissiyotlari, psixologik holati va qiziqishlari ham hisobga olinishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). axborat – huquqiy portali

(2).Педагогические технологии. Образовательные технологии ученик и практикум для академического бакалавриата. В 3 ч, часть 1, 2018, с. 11.

(3). Didaktika asoslari. Komenskiy A. Pedagogika. 1982, 137-bet.

(4). Шатолов В.Ф. Опорный конспект: как творить мысль. “Просвещение”, 1996, с. 42.

(5). Suhomlinskiy V.A. Bolalarga yuragimni beraman. 1979, 24-bet.

(6). Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977, p. 22.

(7). Vigotsky L.S. (1978). Mind in Society: The Development of Higer Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, p. 86.

Qurbonov G‘ulomjon G‘afurovich (Buxoro davlat Pedagogika instituti “Matematika va informatika” kafedrasi mudiri, p.f.f.d. (PhD), dotsent; email: gulomjonqurbonov0880@gmail.com)

RAQAMLI PEDAGOGIKA SHAROITIDA MASOFAVIY O‘QUV JARAYONINI TASHKIL ETISH MODELLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va raqamli muhitning ta’lim tizimiga chuqur singib borishi sharoitida olib borilgan ilmiy izlanishlar natijalari yoritilgan. Tadqiqot jarayonida zamonaviy metodik adabiyotlar tahlil qilindi, hamda muallif tomonidan to‘plangan ko‘p yillik pedagogik tajriba asosida masofaviy o‘qitishning turli modellari hamda raqamli ta’lim vositalaridan samarali foydalanish yo‘llari ko‘rib chiqildi. Shuningdek, o‘quv jarayonini raqamli muhitda tashkil etish bo‘yicha innovatsion yondashuvlar tavsiflab berildi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim, masofaviy o‘qitish, masofaviy texnologiyalar, raqamli ta’lim muhiti, raqamli texnologiyalar, pedagogik texnologiya, masofaviy model.*

Курбонов Гулямжон Гафурович (заведующий кафедрой “Математика и информатика” Бухарского государственного педагогического института, кандидат педагогических наук (PhD), доцент; email: gulomjonqurbonov0880@gmail.com)

МОДЕЛИ ОРГАНИЗАЦИИ ДИСТАНЦИОННОГО УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация. *Настоящее исследование выполнено с учётом стремительного развития информационных технологий и активного проникновения цифровой трансформации в различные сферы деятельности. Работа базируется на глубоком анализе современных научно-методических источников, а также на многолетнем педагогическом опыте автора. В рамках исследования представлены различные модели дистанционного обучения и раскрыты оригинальные подходы к организации учебного процесса с использованием возможностей цифровой образовательной среды.*

Ключевые слова: *цифровое образование, дистанционное обучение, дистанционные технологии, образовательная цифровая среда, цифровые инструменты, педагогические технологии, дистанционная модель.*

Gulomjon Gafurovich Kurbanov (Head of the Department of Mathematics and Informatics Bukhara State Pedagogical Institute PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor; email: gulomjonqurbonov0880@gmail.com

MODELS FOR ORGANIZING DISTANCE LEARNING IN THE CONTEXT OF DIGITAL PEDAGOGY

Annotation. *This study was carried out based on an in-depth analysis of a wide range of scientific and methodological sources, as well as the authors’ extensive experience in the field of education. The research takes into account the rapid development of information technologies and their widespread integration across various domains through digital transformation. The paper presents different models for organizing remote education within digital learning environments and highlights unique approaches to structuring the educational process under such conditions.*

Key words: *digital education, distance learning, remote technologies, digital learning environment, educational technologies, digital tools, distance learning model.*

Kirish. Zamonaviy bosqichda masofaviy, elektron va raqamli ta’lim texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida internet asosidagi interaktiv o‘quv tizimlari shakllanmoqda. Shu bilan birga, raqamli o‘qitishning didaktik asoslari hali to‘liq o‘zlashtirilgan deb bo‘lmaydi. Xususan, masofaviy ta’limning asosiy didaktik tarkibiy qismlarini tizimli tasniflashda bir qator muammolar kuzatilmoqda. Bunday holat, eng avvalo, ta’lim muhitining dinamikligi, yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining joriy etilishi, ta’lim sifati va samaradorligiga bo‘lgan talablarning ortib borayotgani, hamda turli sohalarning bosqichma-bosqich raqamlashtirilishi bilan bog‘liqdir [1;144–145-b.].

Ushbu maqolada zamonaviy onlayn muloqot vositalarining rivojlanish yo‘nalishlari hamda raqamli ta’lim muhitida ishtirokchilar o‘rtasidagi bilvosita aloqaning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot masofaviy ta’limning mavjud shakllarini aniqlash, ularni tartibga solish va tizimlashtirish zaruratidan kelib chiqadi. Muammoni chuqur o‘rganish maqsadida bir qator pedagogik metodlardan – mahalliy va xorijiy adabiyotlar tahlili, ilgari olingan tajribaviy natijalarni o‘rganish, shuningdek, muallifning shaxsiy tajribasi asosida tayyorlangan ilmiy manbalarni ko‘rib chiqish va umumlashtirish, tizimli tahlil va pedagogik modellashtirish yondashuvlaridan foydalanilgan [2;145–146-b.].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Raqamli ta’lim muhitining shakllanishi bilan bog‘liq didaktik asoslarni chuqur o‘rganishga yo‘naltirilgan ilmiy izlanishlar davomida har bir bosqichda erishilgan nazariy va amaliy natijalar ketma-ket tahlil qilinib, ularning rivojlanish dinamikasi baholab boriladi. Tadqiqot jarayonida aniqlangan har bir didaktik yondashuv raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim sifati va samaradorligiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omil sifatida ko‘rib chiqiladi [3;166–167-b.]. Bu esa, o‘z navbatida, chop etilgan maqolalar va monografik asarlarda o‘z aksini topmoqda.

Ushbu maqolaning asosiy vazifasi – ta’lim tizimini raqamlashtirish jarayonida masofaviy o‘qitishni tashkil etishning innovatsion shakllarini ishlab chiqishdan iborat. Ta’kidlash joizki, ushbu tadqiqot mualliflari “masofaviy ta’lim” atamasini masofadan turib o‘qitish texnologiyalarining kompleks tizimi sifatida talqin qiladilar. Bu yondashuv faqatgina Internetdan foydalanishni emas, balki masofaviy ta’limning to‘laqonli tizimini (MTT) o‘z ichiga oladi. Ya’ni, bunda raqamli axborot resurslari bilan bir qatorda an’anaviy bosma (qo-g‘ozli) manbalardan foydalanish ham ko‘zda tutiladi.

Mazkur tadqiqotda M.V.Klarin, B.T.Lixachyov, V.P.Bespalko, I.P.Volkov hamda T.I.Shamova kabi bir qator olimlarning mualliflik ta’riflariga tayanilgan. Ushbu maqolada ta’lim texnologiyasiga oid turli

nazariy qarashlar va yondashuvlar tahlil etilib, pedagogik texnologiya mohiyatini sharhlashda turli olimlar tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalar asos sifatida olingan. Keltirilgan tushunchalar mavjud ilmiy manbalar bilan solishtirilib, mualliflik izohlari va konseptual kengaytmalar orqali mazmunan boyitilgan [4;36–37-b.]. Taklif etilgan ushbu yondashuv jamiyat hayotining barcha jabhalarida raqamlashtirish jarayonlari izchil amalga oshirilayotgan bugungi zamonaviy sharoitlarga to‘liq mos keladi.

Raqamli muhit sharoitida masofaviy ta’limning uzviy pedagogik jarayonini samarali modellashtirishga qaratilgan eksperimental faoliyat, eng avvalo, ta’lim jarayonining har bir bosqichini zamonaviy talablarga muvofiq tashkil etish hamda raqamli ta’lim makonining imkoniyatlarini e’tiborga olgan holda, professor-o‘quvchi va talaba o‘rtasidagi kommunikativ jarayonni shakllantiruvchi zamonaviy tendensiyalarni ifoda etuvchi atamalar tizimini aniqlashtirish zaruratini yuzaga keltirdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda ta’lim jarayonini barcha ishtirokchilar uchun qulay bo‘lgan, raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashgan muhitda tashkil etish orqali o‘quv faoliyatining samaradorligi va sifatini oshirish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi [1;145–146-b.]. Asosiy e’tibor zamonaviy texnologik yechimlar yordamida ta’limning interaktiv va moslashuvchan shakllarini joriy etishga qaratilgan. Bu jarayonni amalga oshirishda raqamli texnologiyalar va ilg‘or ta’limiy vositalardan keng foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur kontekstda “texnologiya” tushunchasi, asosan, bilimlarni uzatish hamda o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasida samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish vositasi sifatida talqin qilinadi. Shu bois biz bu yerda bevosita mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan zamonaviy ta’lim modellari tasnifi doirasida fikr yuritamiz.

Ilmiy-eksperimental tadqiqotlar davomida masofaviy ta’limni tashkil etish modellari o‘quv jarayonida subyektlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir usullariga asoslanib tasniflandi. Natijada, quyidagi asosiy model turlari ajratib ko‘rsatildi:

1. Masofaviy modellar. To‘liq hajmda masofaviy ta’limni tashkil etishga asoslangan bo‘lib, bu yerda butun o‘quv jarayoni masofadan boshqariladi va amalga oshiriladi.

2. Raqamli modellar. Ta’limni tashkil etishda raqamli ta’lim muhiti vositalaridan foydalanishga asos-langan model bo‘lib, ta’limiy kontent, o‘zaro aloqa va baholash raqamli platformalar orqali amalga oshi-riladi.

3. Asinxron model. Bu modelda ta’limiy muloqot real vaqtga bog‘liq bo‘lmagan holda, ya’ni mustaqil ravishda amalga oshiriladi. O‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasidagi aloqalar elektron pochta, masofaviy ta’lim tizimlari yoki keys-texnologiyalar orqali yo‘lga qo‘yiladi. Internet bu yerda axborot vositasi va aloqa platformasiga kirish vositasi sifatida ishlaydi. Aloqa shakllari: individual va guruhli.

4. Sinxron model. Ta’limiy jarayon real vaqt rejimida, “shu yerda va hozir” tamoyiliga asoslangan holda amalga oshiriladi. Vebinar platformalari, messenjerlar va boshqa sinxron aloqa vositalari orqali muloqot tashkil etiladi. Bilim yetkazish uchun vebinarlar, masofaviy ta’lim tizimlari va messenjerlar qo‘llaniladi. Aloqa shakllari: frontal (umumiy), individual va guruhli.

5. Integrallashgan model (kombinatsiyalashgan). Bu model sinxron va asinxron muloqotlarni uyg‘unlashtirgan bo‘lib, ikki xil tartibda qo‘llaniladi:

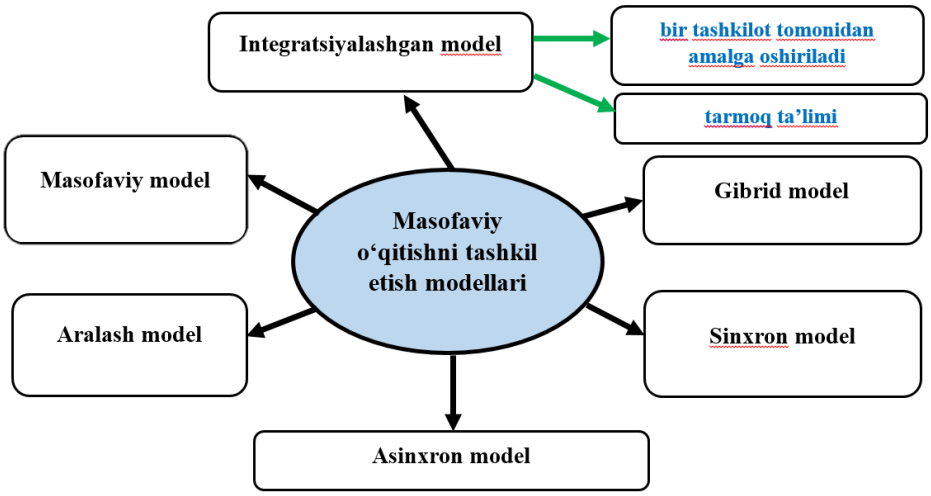
Birinchisi. Bir ta’lim muassasasi kesimida tashkillashtirilgan sinxron va asinxron (masofaviy tizimlar yordamida muloqot shakllari uyg‘unlashadi.

Ikkinchisi. Turli yo‘nalishdagi ta’lim muassasalari o‘rtasidagi tarmoq orqali hamkorlik tashkil etish asosida o‘quv jarayonlariga mos tashkillashtiriladi. Sinxron va asinxron formatlar kombinatsiyalashgan holda amalga oshiriladi. Bu tartiblar o‘quv jihozlarini taqdim etish usuli, hamkorlik tizimlari va ta’limiy texnologiyalar asosida farqlanadi [5;76–77-b.].

6. Gibrid model. Bu model an’anaviy (yuzma-yuz) va masofaviy o‘qitish shakllarini sinxron ravishda birlashtiradi. Ya’ni, o‘quvchilarning bir guruhi darsda shaxsan ishtirok etsa, boshqasi shu darsda masofadan turib qatnashadi. Vebinarlar orqali bir vaqtda muloqot olib boriladi. Internet bu yerda nafaqat aloqa vositasi, balki o‘quv jarayoniga kirish imkoniyatini beruvchi muhim infratuzilma elementi sifatida ishlaydi.

7. Aralash model. Mazkur modelda o‘qitish jarayoni sinxron (vebinarlar, real vaqt muloqoti) va asinxron (masofaviy platformalar, mustaqil ishlar) formatlarda navbatma-navbat amalga oshiriladi. O‘quvchilar ba’zida auditoriyada, ba’zida esa masofadan turib ishtirok etadilar. Bu model turli o‘quv shakllarining ketma-ketligi asosida amalga oshiriladi.

8. Masofaviy model (umumiy shakl). Bu model sinxron va asinxron usullarni o‘zida mujassamlashtiradi. Vebinarlar, masofaviy ta’lim tizimlari va turli onlayn platformalar orqali ta’limiy jarayon tashkil etiladi. Aloqa shakllari: individual va guruhli, real vaqtda hamda vaqtga bog‘liq bo‘lmagan tarzda amalga oshiriladi (1-rasm).

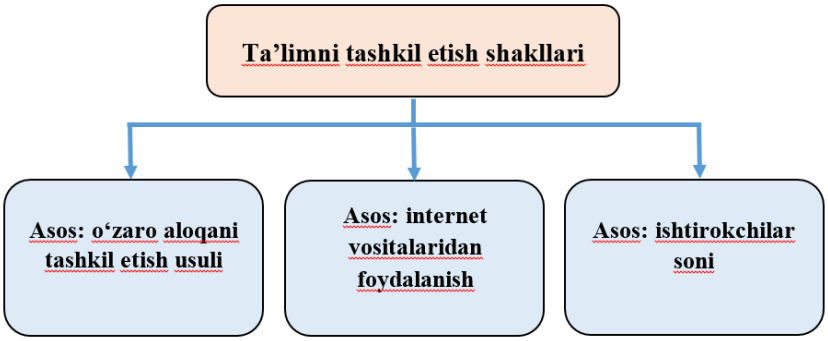

1-rasm. Masofaviy ta'limni tashkil etish modellari.

Tahlil va natijalar. Raqamli ta'lim jarayonini samarali yo'lga qo'yish imkoniyatlarini tahlil etish davomida, mavjud pedagogik muhit xususiyatlarini hisobga olgan holda, o'quv faoliyatining shakllarini tizimlashtirishga xizmat qiluvchi asosiy mezonlar aniqlab chiqildi. Ushbu yondashuv ta'lim jarayonini moslashuvchan va maqsadga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish imkonini beradi.

Ta'lim jarayonini loyihalashda asosiy determinant omillar sifatida Internet texnologiyalaridan foydalanish darajasi hamda raqamli muhitda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi interaktiv muloqotni tashkil etish mexanizmlari ajralib turadi.

Shu bois o'rganilayotgan tasnif mezonlari quyidagi omillar bilan belgilanadi: Internet vositalaridan foydalanish xususiyatlari, pedagogik interaktsiyani tashkil etish shakllari, ta'lim ishtirokchilari soni va ularning faoliyatidagi o'zaro bog'liqlik darajasiga ajratiladi. Mazkur yondashuv, raqamli ta'limning dinamik muhitiga moslashuvchan modelni shakllantirish imkonini beradi (2-rasm).

2-rasm. Ta'limni samarali tashkil etishning shakllari.

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada masofaviy ta'limni tashkil etish modellarining o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, raqamli ta'lim formatlarining sinxron va asinxron ko'rinishlari tahlil qilinadi. Olib borilgan tadqiqotlar asosida raqamli muhitda ta'lim jarayonini loyihalashda muhim hisoblangan metodik yondashuvlar aniqlanib, ularning amaliy ahamiyati asoslab berilgan. Tasnif etilgan modellarning har biri, zamonaviy ta'limda pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish uchun qanday yondashuvlar zarurligini ochib beradi. Jumladan, ta'lim beruvchidan o'z o'quv kursini internet texnologiyalari hamda raqamli ta'lim muhiti imkoniyatlariga asoslangan holda puxta rejalashtirish va qurishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. Вайндорф-Сысоева М.Е., Субочева М.Л., Шитова В.А. Развитие форм организации дистанционного обучения в эпоху цифровизации образования. Вестник Томского государственного университета. 2023, № 497, с. 143–150. doi: 10.17223/15617793/497/15.

[2]. Vayndorf-Sysoeva, M.E., Subocheva, M.L. & Shitova, V.A. (2023) Development of forms of organizing distance learning in the era of digitalization of education. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Tomsk State University Journal. 497, pp. 143–150 (In Russian), doi: 10.17223/15617793/497/15.

[3]. Вайндорф-Сысоева М.Е., Субочева М.Л., Шитова В.А. Методы цифрового обучения: классифика-ция, средства и инструменты, матрица согласования. "Вестник Томского государственного университета", 2024, № 501, с. 164–172. doi: 10.17223/15617793/501/19.

[4]. Бедерханова В.П. Педагогическое проектирование в инновационной деятельности. Учеб. пособие, Краснодар, 2000, 54 с.

[5]. Монахов В.М. Педагогическое проектирование – современный инструментарий дидактических исследований. “Школьные технологии”, 2001, № 5, с. 75–89.

Buriyev Xoliddin Ja’farovich (Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi)

AXBOROTLASHGAN TA’LIMDA OLIY TA’LIM MUASSASINI BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH IJTIMOIY-PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasini boshqarishni takomillashtirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanishga asoslangan tizimini rivojlantirish jarayonlari raqamli platformalar orqali amalga oshirishning ijtimoiy jihatlari, pedagogik jihatlari, psixologik va tashkiliy shakillarini amalga oshirishdagi muammolarining yechimlarini xususida so‘z borgan.*

Kalit so‘zlar: *oliy ta’lim, talabalar, raqamli transformatsiya, boshqaruv, pedagogik texnologiyalar, ijtimoiy pedagogika raqamli muhit, resurslar, korporativ boshqaruv, boshqaruv usullari, integratsiyalashuv.*

Буриев Холиддин Джафарович (преподаватель Термезского государственного университета)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ВЫСШИМ УЧЕБНЫМ ЗАВЕДЕНИЕМ В СИСТЕМЕ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация. *В статье рассматриваются социальные, педагогические аспекты, психологические и организационные формы реализации процессов совершенствования управления высшим учебным заведением посредством цифровых платформ, основанных на широком использовании информационно-коммуникационных технологий.*

Ключевые слова: *высшее образование, студенты, цифровая трансформация, менеджмент, педагогические технологии, социальная педагогика, цифровая среда, ресурсы, корпоративное управление, методы управления, интеграция.*

Buriyev Kholiddin Ja’farovich (Teacher of Termez State University)

IMPROVING THE MANAGEMENT OF A HIGHER EDUCATION INSTITUTION IN INFORMATION-BASED EDUCATION AS A SOCIAL-PEDAGOGICAL PROBLEM

Annotation. *This article discusses the social aspects, pedagogical aspects, psychological and organizational forms of implementing the processes of improving the management of a higher education institution through digital platforms, based on the widespread use of information and communication technologies.*

Keywords: *Higher education, students, digital transformation, management, pedagogical technologies, social pedagogy, digital environment, resources, corporate governance, management methods, integration.*

Kirish. Rivojlangan mamlakatlar – AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Xitoy kabilarda ta’lim tizimida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va vositalarining rivoji zamirida ta’lim iste’molchilari tomonidan elektron xizmatdan foydalanish shakllariga bo‘lgan ehtiyoj oshib bormoqda hamda bu yo‘nalishda keng qamrovli tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shu sababli bugungi kunda ta’lim menejmentida maqsadli faoliyatni tashkil etish va boshqarish yo‘nalishidagi vazifalarni bajarish jarayonlarini o‘rganish hamda turli sharoitlarda boshqaruv funksiyalarini axborot ayirboshlash kontekstida oqilona amalga oshirish, axborot xizmati tizimining funksional vazifalarini muvaffaqiyatini ta’minlash zarurati mavjud.

Dunyo hamjamiyati va davlatlar o‘rtasidagi turli madaniy, ta’limiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning integratsiyalashuvi ta’limning barcha bo‘g‘inlarida, shu jumladan, oliy ta’lim muassasalari pedagogik jarayonida sifatli ta’limni tashkil qilish axborot xizmati kontekstida baholanmoqda va mazkur tizimni modernizatsiyalash, innovatsion g‘oya va shakllar asosida olib borish va amaliyotga joriy etish eng dolzarb vazifalardan biriga aylanib bormoqda.

Hozirgi davrda ta’lim tizimining barcha bosqichlarida, xususan, oliy ta’lim muassasalarida, boshqaruv jarayonlarini samarali tashkil etishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanish global zaruratga aylandi. Raqamli transformatsiya jarayonlari boshqaruv tizimiga sifat jihatidan yangi yondashuvlarni joriy etishni talab qilmoqda. Bunda boshqaruv qarorlarini qabul qilish, o‘quv jarayonini rejalashtirish, talaba va professor-o‘qituvchilar faoliyatini monitoring qilish, ilmiy tadqiqot ishlarini boshqarish kabi jarayonlar axborotlashgan boshqaruv tizimlari orqali amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim tizimida raqamlashtirish, “Elektron universitet” platformalarini joriy etish, masofaviy va gibrid ta’limni rivojlantirish bo‘yicha qator islohotlar olib borilmoqda. Ammo amaliyotda mazkur jarayonlar samaradorligi ko‘p jihatdan boshqaruvning pedagogik va ijtimoiy omillariga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Shuning uchun ham axborotlashgan ta’lim sharoitida OTM boshqaruvini takomillashtirish ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida ilmiy tadqiqot talab etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bugungi kunda oliy ta’lim tizimining samaradorligini oshirish, uni zamonaviy talablarga moslashtirish va xalqaro standartlarga integratsiyalash muhim masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Olimlarning ilmiy ishlarida oliy ta’lim muassasalari faoliyatini takomillashtirish masalalari ko‘rib chiqildi, xususan:

– o‘qituvchining ijodiy faoliyati va pedagogik mahorati, ta’lim tashkilotlari rahbarlarining kasbiy mahorati (L.A.Baykova, V.I.Zagvyazinskiy, N.V.Kuzmina, Y.L.Lvova, V.V.Popov, I.P.Rachenko, V.A. Suxomlinskiy va boshqalar) o‘rtasidagi bog‘liqlik.

M.Y.Oleshkov va V.M.Uvarov o‘quv jarayonini “maqsadli o‘quv va kognitiv faoliyatning shaxsiy ahamiyatli usullarini qo‘llash orqali har bir talabaning sub'ektiv tajribasini ochib berish va undan foydalanishga asoslangan shaxsning shaxs sifatida rivojlanishini ta'minlaydigan dialektik o‘zaro bog‘liq bo‘lgan o‘qitish va o‘qitish tizimi” deb ta'riflaydi.

O‘zbekiston oliy ta’lim tizimini boshqarish bo‘yicha quyidagi olimlar tadqiqotlar olib borgan: E.A. Seytxalilov, Sh.Kurbonov, M.Tojiyev, B.Abdullayeva, O.Quysinov, U.Inoyatov, K.Muxamedov, I. Majidov, K.Yuldashev, A.Saidov va boshqalar. Oliy ta’lim boshqaruvi bo‘yicha xalqaro tashkilotlar va ekspertlar ham muntazam tadqiqotlar olib bormoqda, jumladan;

– UNESCO – oliy ta’limning global rivojlanishi va boshqaruvi bo‘yicha tadqiqotlar olib boradi;

– OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) – Ta’lim siyosati, oliy ta’lim sifatini baholash bo‘yicha tadqiqotlar o‘tkazadi;

– World Bank – ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va oliy ta’limni moliyalashtirish bo‘yicha izlanishlar olib boradi.

Axborotlashgan ta’lim – bu ta’lim jarayonini tashkil etish, boshqarish va nazorat qilishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) keng foydalanishga asoslangan tizim bo‘lib, unda bilim berish, o‘qitish va o‘rganish jarayonlari raqamli platformalar orqali amalga oshiriladi. Bunday yondashuv nafaqat o‘quv jarayonini samarali tashkil etadi, balki ta’lim sifatini oshirish, talabaning mustaqil ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

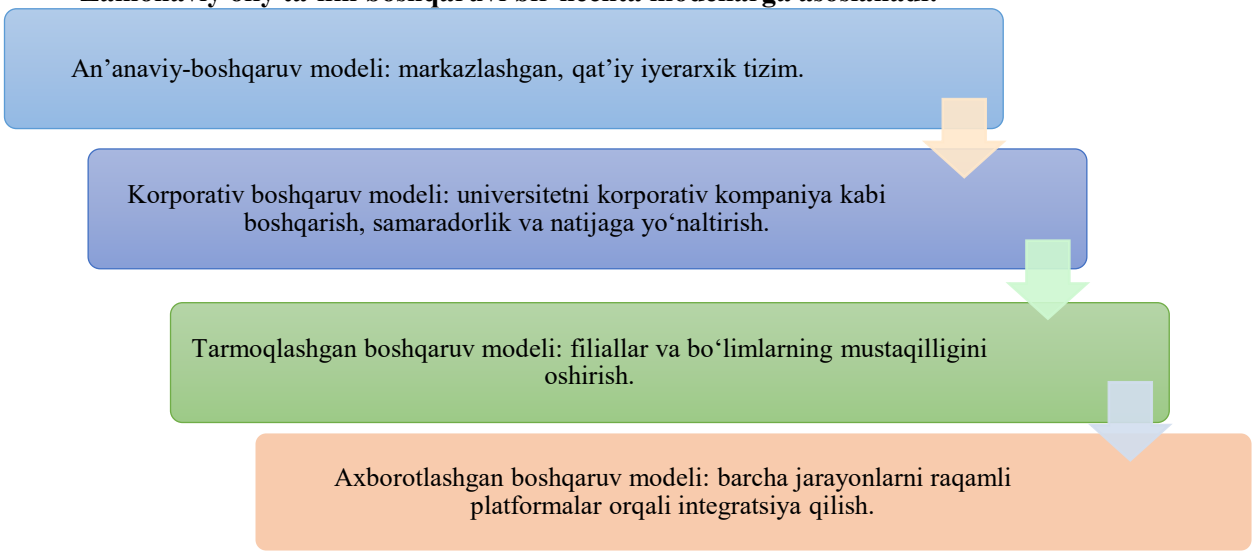
Axborotlashgan ta’limning rivojlanish bosqichlarini quyidagicha ajratish mumkin:

1. Kompyuterlashtirish davri (1980–1990) – ta’lim jarayonida kompyuter texnikasidan foydalanishning boshlanishi.

2. Internetlashtirish davri (1990–2005) – global tarmoq orqali o‘quv materiallarini almashish va masofaviy ta’limning shakllanishi.

3. Raqamli transformatsiya davri (2005-yildan hozirgacha) – sun’iy intellekt, Big Data, bulutli texnologiyalar asosida boshqaruv va ta’lim jarayonini optimallashtirish.

Zamonaviy oliy ta’lim boshqaruvi bir nechta modellarga asoslanadi:

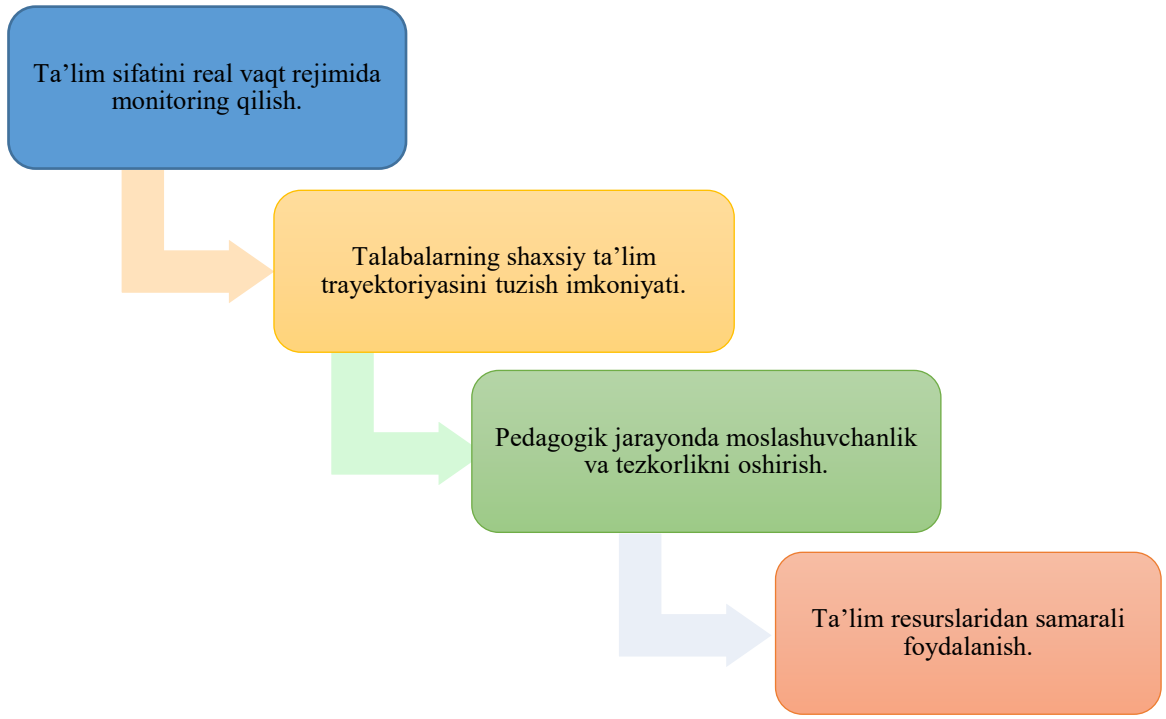

1-rasm. Oliy ta’lim boshqaruvining zamonaviy modellari.

Axborot texnologiyalarini ta’lim jarayoniga joriy etish talabalardan bir qator ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishlikni talab etadi: didaktik materiallarni va faoliyatiga oid hujjatlarni tayyorlashda matn muharriridan samarali foydalanish, multimedia taqdimotlarini tayyorlash, tarmoq ichida ma’lumotlarni izlash va muloqot qilish. Ushbu vazifalarni bajarishda talabalardan kompyuter savodxonligiga ega bo‘lishlik talab etiladi. Bugungi kunda kompyuter savodxonligi keng qamrovli tushuncha bo‘lib, o‘z ichiga juda ham ko‘plab ko‘nikmalarni oladi. Shular ichidan talabalar tomonidan kompyuter savodxonligiga ega bo‘lishlikning eng kerakli va zarur bo‘lgan tayanch qismini ajratib olish muhimdir.

Axborotlashgan pedagogik texnologiyalarni vujudga kelishi, bu jamiyat rivojlanishi va o‘qituvchilar o‘zgarishining natijasidir. Har bir yangi davr o‘zgarishlarini va yangiliklarini taqozo etadi. Yangi axborotlashgan pedagogik texnologiyalarning maqsadi har yangi bosqichda asosan ta’lim va tarbiya samarasini oshirishga qaratilgandir. Ta’lim-tarbiya jarayoni samarasini oshirish yangi sifat darajasiga o‘tish imkonini beradi. Bu maqsadga erishish uchun esa axborotlashgan pedagogiktexnologiyalarni, ya’ni, o‘qish jarayonining borishi va tashkil qilishni yangi samarali ko‘rinishlarini ishlab chiqish lozim. Ushbu axborotlashgan pedagogik texnologiyalar hozirgi davr uchun, ya’ni, insonning rivojlanish darajasi va texnikaning rivojlanish darajasiga mos tushishi hamda inson va texnik resurslarni uyg‘un birlashishinita’minlashi kerak. Yangicha yondashuv, yangicha fikrlash asosida o‘qitish jarayonida bilim oluvchilarning o‘quv-bilimfaoliyatining samarali shakl va uslublarini joriy etish, ularning mustaqil ishlarini samarali tashkil qilish kerak. O‘quv -tarbiya jarayonini lmiy va metodik jihatdan mukammal tashkil etish muvaffaqiyatlar garovidir. Bunda barcha turdagi mashg‘ulotlar va mustaqil topshiriqlar o`quvchilarni o‘ylashga, ijodiy mehnat qilishga, har tomonlama fikr yuritishga, berilgan topshiriqlarni o‘z hayotiy tajribalariga asoslanib hal etishga o‘rgatadi.

Axborotlashgan boshqaruv pedagogik jarayonni quyidagi yo‘nalishlarda rivojlantiradi:

2-rasm. Axborotlashgan boshqaruvning pedagogik jarayoni.

Muhokama. Ijtimoiy jihatlar – axborotlashgan ta’lim sharoitida oliy ta’lim muassasasini boshqarish jarayonida ijtimoiy omillar muhim rol o‘ynaydi. Ular quyidagilardan iborat:

– inson resurslari tayyorgarligi – o‘qituvchilar va boshqaruv xodimlarining raqamli kompetensiyasini oshirish zarurati;

– ijtimoiy tengsizlik – talabalar orasida internet va texnik vositalarga teng imkoniyatlarning mavjud emasligi;

– madaniy moslashuv – yangi texnologiyalarni joriy etishda milliy ta’lim an’analari bilan uyg‘unlashtirish masalalari;

– talabalar va o‘qituvchilarning raqamli muhitga psixologik tayyorgarligi.

Pedagogik jihatlar. Pedagogik jihatlar axborotlashgan boshqaruvning ta’lim jarayoniga bevosita ta’siri bilan belgilanadi. Asosiy masalalar quyidagilardan iborat:

– o‘quv jarayonini individuallashtirish imkoniyatlarini kengaytirish;

– o‘qituvchi rolini bilim beruvchi shaxsdan koordinator va mentor darajasiga o‘zgartirish;

– baholash mezonlarini zamonaviy, kompetensiyaga asoslangan yondashuvlarga moslashtirish;

– talabalarning raqamli savodxonligini oshirish.

Psixologik va tashkiliy to‘siqlar. Axborotlashgan boshqaruvni joriy etishda psixologik va tashkiliy to‘siqlar quyidagicha namoyon bo‘ladi:

– yangilikka qarshilik va o‘zgarishlardan qo‘rquv;

– raqamli tizimlarga moslashish jarayonida yuzaga keladigan stress;

– boshqaruv tizimida rol va vakolatlarni qayta taqsimlash zarurati;

– texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, axborotlashgan ta’lim sharoitida oliy ta’lim muassasasini boshqarishni takomillashtirish murakkab, ko‘p qirrali va tizimli yondashuvni talab etadigan jarayondir. Boshqaruv tizimining samaradorligi nafaqat texnologik imkoniyatlarga, balki pedagogik tamoyillar va ijtimoiy omillarni inobatga olishga ham bog‘liq.

Axborotlashgan boshqaruv OTM faoliyatida shaffoflik, tezkorlik va samaradorlikni oshiradi. Raqamli platformalarni joriy etishda pedagogik moslashuv va ijtimoiy tenglik masalalari hal qiluvchi ahamiyatga ega. O‘qituvchilar va boshqaruv xodimlarining raqamli kompetensiyasi boshqaruv tizimining muvaffaqiyatida asosiy omil hisoblanadi. Teskari aloqa mexanizmlari va data-driven qarorlar ta’lim sifatini oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi PQ-4310-qarori. 2019-yil 7-may//Lex.uz

(2). Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali. https://ziyonet.uz (murojaat qilingan sana: 2025-yil 10-aprel).

(3). Abdullayeva M.T. Innovatsion pedagogika. Toshkent, “Muharrir”, 2021, 160-bet.

(4). To‘xtasinov S., Toshpo‘latov Sh. Ta’lim boshqaruvi nazariyasi va amaliyoti. Toshkent, “Ilm Ziyo”, 2019, 198-bet.

(5).Yuldashev J.A. Oliy ta’lim menejmenti. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2018, 212-bet.

(6). R.Ishmuhamedov. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari. T., TDPU, 2005.

(7). R.Ishmuhamedov. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. T., “Iste’dod”, 2008.

Berdiyeva Dilafruz Shuxratovna (Buxoro davlat Pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi; berdievadilafruz@buxdpi.uz)

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA RAHBAR MALAKASINI OSHIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim tashkilotlari rahbarlarining malakasini oshirish jarayonida zamonaviy yondashuvlar va samarali pedagogik shart-sharoitlar tahlil qilingan. Tadqiqotda rahbarlarning faqat boshqaruv ko‘nikmalarigina emas, balki kuchli liderlik sifatlarini ham rivojlantirish zarurligi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, xalqaro tajribaga tayangan holda liderlik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus dasturlar va diagnostik vositalar joriy etish bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan. Maqola maktabgacha ta’lim tizimi rahbarlari malakasini oshirishning zamonaviy usullarini nazariy va amaliy jihatdan takomillashtirishga qaratilgan bo‘lib, ta’lim menejmenti sohasidagi ilmiy-amaliy tadqiqotlar uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *maktabgacha ta’lim, rahbar malakasi, liderlik kompetensiyasi, pedagogik shart-sharoit, zamonaviy usullar, ta’lim menejmenti, innovatsion boshqaruv, malaka oshirish, psixologik-pedagogik muhit, o‘quv-axborot resurslari.*

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ РУКОВОДИТЕЛЯ В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Аннотация. *В данной статье проанализированы современные подходы и эффективные педагогические условия в процессе повышения квалификации руководителей дошкольных образовательных организаций. В исследовании научно обоснована необходимость развития у руководителей не только управленческих навыков, но и сильных лидерских качеств. Также даны рекомендации по*

внедрению специальных программ и диагностических средств, направленных на развитие лидерских компетенций с опорой на международный опыт. Статья направлена на теоретическое и практическое совершенствование современных методов повышения квалификации руководителей системы дошкольного образования и служит методической основой научно-практических исследований в области управления образованием.

Ключевые слова: *дошкольное образование, квалификация руководителя, лидерская компетентность, педагогические условия, современные методы, управление образованием, инновационный менеджмент, повышение квалификации, психолого-педагогическая среда, учебно-информационные ресурсы.*

MODERN METHODS OF IMPROVING THE SKILLS OF MANAGERS IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation*. This article analyzes modern approaches and effective pedagogical conditions in the process of improving the skills of the heads of preschool educational organizations. The study highlights the need for leaders to develop not only managerial skills, but also strong leadership qualities on a scientific basis. Recommendations for the introduction of special programs and diagnostic tools aimed at the development of leadership competencies, relying on international experience, are also presented. The article is aimed at theoretical and practical improvement of modern methods of improving the skills of leaders of the preschool education system, and serves as a methodological basis for scientific and practical research in the field of Educational Management.*

Keywords*: preschool education, leadership qualification, leadership competence, pedagogical conditions, modern methods, educational management, innovative management, professional development, psychological and pedagogical environment, educational and information resources.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonining rivojlanish bosqichida rahbar shaxsidan faqatgina boshqaruv kompetensiyalari emas, balki kuchli liderlik sifatlari ham talab etilmoqda. Xususan, maktabgacha ta’lim tizimida ushbu talabning dolzarbligi yanada ortib, bu sohada faoliyat yurituvchi rahbarlar bolalar rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi pedagogik muhitni samarali boshqarish, jamoani umumiy maqsad sari birlashtirish, innovatsion tashabbuslarni amaliyotga tatbiq etish va strategik yondashuvlarni qo‘llash kabi ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari zarur. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari rahbarlik faoliyatini an’anaviy nazoratga asoslangan boshqaruvdan strategik va innovatsion yetakchilik darajasiga ko‘tarishni ko‘zda tutadi. Shu bois maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbarlarida liderlik salohiyatini rivojlantirish uchun pedagogik shart-sharoitlarni ilmiy asosda aniqlash bugungi kunda dolzarb ilmiy-metodik masala hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mavjud ilmiy tadqiqotlarda rahbarlarning kasbiy va liderlik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan turli pedagogik shart-sharoitlar taklif etilgan. Jumladan, V.A. Sadiyev o‘zining ilmiy izlanishlarida ta’lim muassasalarini transformatsiya qilish uchun zarur bo‘lgan kadrlar resurslari, normativ-huquqiy va o‘quv-metodik ta’minot, texnologik baza, moddiy-ma’naviy resurslar, moliyaviy barqarorlik hamda raqamli axborot muhitini asosiy omillar sifatida belgilaydi. G.N.Nigmatova maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbarlarida iqtisodiy kompetensiyani shakllantirish jarayonini uch bosqichli pedagogik shart-sharoitlar:

1) rahbarning o‘z ta’limiy ehtiyojini aniqlash;

2) modulli andragogik dastur asosida o‘qitish;

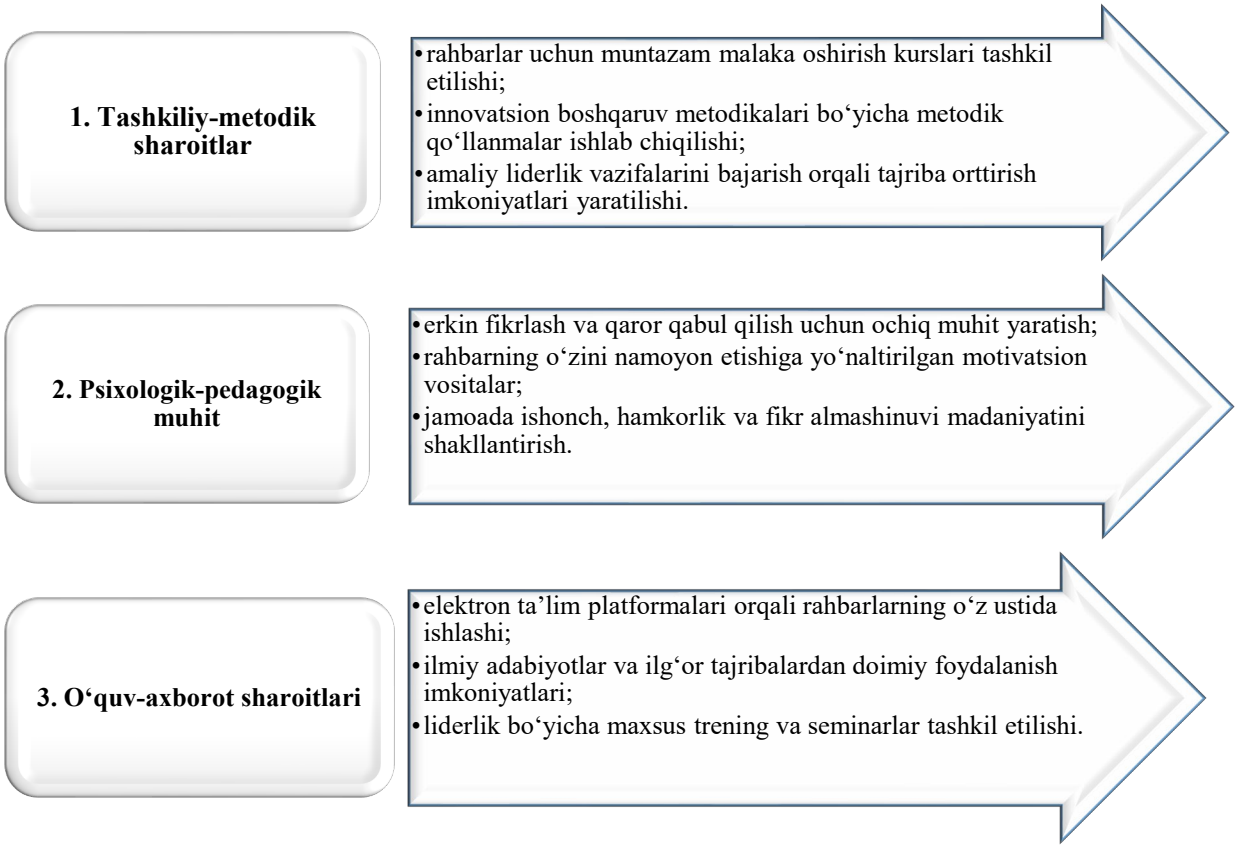
3) rivojlanish dinamikasini monitoring qilish orqali amalga oshirishni taklif etadi. Sh.N.Qosimova esa uzluksiz malaka oshirish jarayonida ehtiyojga mos o‘quv rejalar, maxsus qisqa kurslar, motivatsion-hamkorlik muhiti hamda andragog-o‘qituvchi tomonidan rahbarni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini muhim pedagogik shartlar sifatida qayd etadi. N.Sh.Miryusupova maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbarlarining kvalitologik kompetentligini rivojlantirishda aksiologik, akmeologik, tizimli, kompetensiyaga asoslangan va refleksiv yondashuvlar uyg‘unligida ishlab chiqilgan qisqa muddatli kurslar dasturini samarali model sifatida taklif etadi. Shu bilan birga, rahbarlarni psixologik va andragogik jihatdan qo‘llab-quvvatlash, ta’lim sifatini boshqarishning dolzarbligini chuqur anglash hamda bu yo‘nalishda doimiy professional o‘sishni ta’minlash zarurligi alohida ta’kidlanadi. Ushbu ilmiy konsepsiyalar maktabgacha ta’lim tizimi rahbarlarining liderlik salohiyatini shakllantirish uchun nazariy-metodik poydevor vazifasini bajaradi.

Tahlil va natijalar. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari – bu oila va jamiyatning bolalar tarbiyasi va ularning intellektual, jismoniy hamda ma’naviy kamolotini ta’minlashga qaratilgan ehtiyojini qondirish maqsadida tashkil etiladigan ijtimoiy-pedagogik muassasalardir. Ular o‘z faoliyatida milliy va hududiy xususiyatlarni, shuningdek, bolalarning yosh va individual rivojlanish bosqichlarini hisobga oladi. Qonunchi-

lik va pedagogik tamoyillarga zid bo‘lmagan sharoitda maktabgacha ta’lim tashkilotlari o‘z tashabbusi asosida mustaqil qarorlar qabul qilish huquqiga ega. Mazkur muassasalar nafaqat tarbiyaviy-ta’limiy jarayon sifati uchun, balki bolalar va ota-onalarning qonuniy huquqlarini ta’minlash hamda jamiyat va davlat manfaatlariga rioya etish uchun ham javobgardir.

Maktabgacha ta’lim muassasasi rahbari – mudira – tashkilotning boshqaruv va pedagogik faoliyatini muvofiqlashtiruvchi shaxs sifatida alohida o‘rin tutadi. U oliy ma’lumotli va kamida besh yillik pedagogik ish tajribasiga ega bo‘lishi lozim. Mudira ta’lim-tarbiya jarayonining davlat talablari, sanitariya-gigiyena me’yorlari va pedagogik metodikalarga muvofiq tashkil etilishini ta’minlaydi. Shuningdek, jamoada sog‘-lom ma’naviy-psixologik muhit yaratish, xodimlar o‘rtasida hamkorlik va intizomni mustahkamlash ham uning vazifalariga kiradi. Rahbar kadrlarni tanlash va joylashtirishda ularning kasbiy salohiyati, shaxsiy fazilatlari hamda sohaga bo‘lgan moyilligini inobatga oladi.

Maktabgacha ta’lim tashkiloti mudiralarida liderlik sifatlarini rivojlantirishda quyidagi pedagogik shartsharoitlar ajralib turadi:

1-rasm. Pedagogik shart-sharoitlarning mazmuni.

Tashkiliy-pedagogik jarayonlar tarkibiga bayram tadbirlarini o‘tkazish, ochiq mashg‘ulotlar va sayrlarni tashkil etish, shuningdek, bolalar va pedagoglarni ko‘rik-tanlovlarga jalb etish kiradi. Mudira ota-onalar bilan muntazam ravishda muloqot o‘rnatadi, umumiy majlislar va ota-onalar universitetlari orqali oilaviy tarbiya masalalarini muhokama qiladi hamda amaliy tavsiyalar beradi. Bunday hamkorlik mexanizmlari mahalla qo‘mitalari, jamoatchilik va maktablar bilan integratsiyalashgan holda amalga oshiriladi. Mazkur hamkorlikning maqsadi bolalarni maktab ta’limiga tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish va ijtimoiy moslashuv jarayonini yengillashtirishdir.

Maktabgacha ta’lim muassasasining ma’muriy-xo‘jalik faoliyati binoni texnik va estetik jihatdan jihozlash, ta’mirlash, pedagogik jarayonni zarur vositalar va inventarlar bilan ta’minlash, bolalar maydonchasini standartlarga muvofiq jihozlash, oziq-ovqat mahsulotlari bilan uzluksiz ta’minlash va yozgi sog‘-lomlashtirish mavsumlarini samarali tashkil etishni qamrab oladi. Rahbar shuningdek, bolalar sog‘lig‘ini muhofaza qilish maqsadida tibbiy xizmat faoliyatini yo‘lga qo‘yadi, sanitariya va yong‘inga qarshi tadbirlar bajarilishini qat’iy nazorat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’lim muassasasi rahbari pedagogik jarayon sifatini oshirish, xodimlarning kasbiy malakasini rivojlantirish, ilg‘or ta’lim texnologiyalarini joriy etish va jamoada barqaror ishlash muhiti yaratishga qaratilgan kompleks boshqaruv faoliyatini amalga oshiradi. U jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda kadrlar attestatsiyasini o‘tkazadi, metodik yordam ko‘rsatadi va xalqaro tajriba asosida innovatsion yondashuvlarni tatbiq etadi. Natijada maktabgacha ta’lim tizimida ta’lim-tarbiya jarayoni samaradorligi oshadi, bolalarning har tomonlama rivojlanishi va jamiyatga moslashuvi uchun puxta poydevor yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Miryusupova Sh.N. Maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbarlarining kvalitologik kompetentligini rivojlantirish. Avtoreferat, Toshkent, 2024, 14-bet.

(2). Nigmatova G.N. Malaka oshirish jarayonida maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbarlarining iqtisodiy kompetentligini shakllantirish. Avtoreferat, Toshkent, 2023, 13-bet.

(3). Sadiyev V.A. Oliy ta’lim muassasasi transformatsiyasining tashkiliypedagogik sharoitlarini yaratish. Avtoreferat, Toshkent, 2021, 19-bet.

(4). Abdullayev A.A. System of information and communication technologies in the education. Science and world International scientific journal, 2 (№ 5), p. 19–21.

(5). Abdulkhayevich A.A. Challenges, Cluster and Professional Support of Today’s Early Educators’ through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. International Journal of Word Art, (2), 2020.

(6). Abdullayeva, M. Bo‘lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. Zamonaviy fan va ta’lim-tarbiya: muammo, yechim, natija, (2020), 1, 112–114-betlar.

Iminov Odilbek Nabidjanovich (Andijon davlat Pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi)

ZAMONAVIY FALSAFANI O‘QITISHDA ILMIY ADABIYOT VA MATNLARDAN FOYDALANISH ZARURATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy falsafa ta’limida ilmiy adabiyot va matnlarning ahamiyati, ularning samarali qo‘llanilishi hamda bu jarayonda uchraydigan muammolar tahlil qilinadi. Axborot oqimi kuchaygan bugungi kunda talabalarning informatsion xabardorligi ortib borayotgan bo‘lsa-da, bu bilimlarni falsafiy asoslangan tizimga aylantirish zarurati ortmoqda. Maqolada ta’lim jarayonining modernizatsiyalashuvi, innovatsion pedagogik yondashuvlar, til falsafasi va falsafiy matnlarning stilistik xususiyatlari kabi masalalarga e’tibor qaratiladi. Shuningdek, falsafa darslarining metodikasini takomillashtirish, tarixiy va nazariy yondashuvlarni uyg‘unlashtirish hamda talabalarni yuzaki qarashlar va ekstremistik g‘oyalardan himoya qilish dolzarb vazifa sifatida ko‘rsatib o‘tiladi.*

Kalit so‘zlar: *falsafa ta’limi, zamonaviy metodlar, ilmiy matnlar, til falsafasi, o‘quv materiallari, mualliflik matni, axborot texnologiyalari, falsafiy tafakkur, ta’lim innovatsiyalari, ekstremizmga qarshi kurash.*

НЕОБХОДИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ТЕКСТОВ В ПРЕПОДАВАНИИ СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ

Аннотация*. В данной статье рассматривается значение научной литературы и текстов в преподавании современной философии, анализируется эффективность их использования и выявляются возникающие в этом процессе проблемы. В условиях усиления информационного потока увеличивается осведомлённость студентов, однако возрастает необходимость трансформации этих знаний в упорядоченную философскую систему. Особое внимание уделяется модернизации образовательного процесса, инновационным педагогическим подходам, философии языка и стилистическим особенностям философских текстов. Также подчёркивается актуальность совершенствования методики преподавания философии, интеграции исторического и теоретического подходов, а также защиты студентов от поверхностных взглядов и экстремистских идей.*

Ключевые слова: *философское образование, современные методы, научные тексты, философия языка, учебные материалы, авторский текст, информационные технологии, философское мышление, образовательные инновации, борьба с экстремизмом.*

THE NECESSITY OF USING SCIENTIFIC LITERATURE AND TEXTS IN TEACHING MODERN PHILOSOPHY

Annotation. *This article explores the importance of scientific literature and texts in the teaching of modern philosophy, analyzes the effectiveness of their application, and discusses challenges encountered*

in this process. In today's environment of intensified information flow, students' informational awareness is increasing, yet the need to systematize this knowledge into coherent philosophical understanding is becoming more urgent. The article highlights the modernization of the educational process, innovative pedagogical approaches, the philosophy of language, and the stylistic features of philosophical texts. It also emphasizes the importance of improving teaching methodologies, integrating historical and theoretical approaches, and protecting students from superficial thinking and extremist ideologies.

Keywords: *philosophy education, modern methods, scientific texts, philosophy of language, educational materials, authorial text, information technologies, philosophical thinking, educational innovations, combating extremism.*

Kirish. Hozirgi davrda falsafani o‘qitishda barcha fanlarni o‘qitishda bo‘lgani kabi, innovatsion uslublarni qo‘llash, ulardan samarali foydalanish masalasi kun tartibiga qo‘yilmoqda. Bugun falsafadan ma’ruza o‘qish 5–10 yil, hatto 2–3 yil oldingi o‘qishga o‘xshay olmaydi. Zero, oldingi davrlarda o‘qituvchi o‘z diqkatini ko‘proq informatsiya berishga qaratgan bo‘lsa, hozirgi kunda matbuot, radio, televideniya, ayniqsa, internet kabi ommaviy axborot vositalari shunday ko‘p va turli ma’lumotlar beryaptiki, falsafa o‘qituvchisi bu vazifani o‘zidan soqit qilib, buning o‘rniga e’tiborini shu ma’lumotlarni qay tariqa falsafiy umumlashtirish, baholash, tahlil etish kerak, degan vazifaga qaratishiga to‘g‘ri keladi. Ayni shunga ko‘ra ham darsga o‘tgan yildagi, o‘tgan oydagi, hatto o‘tgan kuni yozilgan ishchi yozuvlari yo ma’ruza matnining o‘zi bilan kirish, yangi ma’lumotlarni hisobga olmaslik, o‘qituvchini noqulay vaziyatga tushirib qo‘yadi. Zero, hozirgi talaba o‘tgan yilgisidan ma’lumotliroqdir. Lekin uni aqlli deb ham bo‘lmaydi. Chunki bu ma’lumotlar, aslida, bir qopga tartibsiz solib tashlangan xilma-xil buyumlarga o‘xshaydi. Bilim esa muayyan muammoni yoritishga yordam beradigan tartibli organik tizim bo‘lishi kerak. Biz bu ma’lumotlardan misol tariqasida keng foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lamiz. Lekin buning uchun talaba bilan yaqindan tanishish, ular nima bilan qiziqayotganlari, nimalarni ko‘rayotganlari, tinglayotgani yoki o‘qiyotganlari bilan qiziqish, tanishib borish kerak. Ammo falsafa o‘qituvchisi talabani qiziqtirgan masalalar saviyasida qolib ketishi kerak ekan, degan fikrni bildirmaydi. Aksincha, agar talabaning qiziqish doirasi tor, yuzaki bo‘lsa, o‘qituvchi uni kengaytirishi, kerakli yo‘nalishga va teranlikka yo‘naltirishi kerak. Ekstremizm xavfi kuchayib borayotgan bugungi kunda biz talabaga, ayniqsa, yaqin bo‘lishimiz, uni qiynayotgan muammolarni yechishiga yordam berishimiz kerak.

Adabiyotlar tahlili. Yurtboshimiz ta’kidlab o‘tganidek, “ommaviy madaniyat” ko‘rinishida kirib kelayotgan turli tahdidlar, giyohvandlik, diniy ekstremizm, missionerlik kabi balo-qazolardan yoshlarimizni asrash, ularning ta’lim tarbiyasiga har birimiz mas’ul ekanimizni hech qachon unutmasligimiz kerak.[1]

Jamiyat hayotining yangilanib borishi hayotning barcha jabhalariga yangi axborot texnologiyalarining kirib kelishi, ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar va bu sohada ham pozitivlik, ham postmodernizm g‘oyalarining namoyon bo‘lishi inson dunyoqarashiga ijobiy ta’sir etyapti. Ta’lim sohasini modernizatsiyalashtirishning dolzarbligi ilmiy hamda pedagogik doiralarda chuqur tahlil qilinmoqda va bu borada bahs munozaralar yaxshi natijalar bermoqda. Ta’lim sohasida davlat standartlari uchinchi avlodining joriy qilinishi va u asosida yangi ishchi dasturlar, o‘quv, uslubiy va nazorat materiallarining joriy qilinishi ko‘plab savollarni vujudga keltirmoqda.

Davlatimiz tomonidan oliy ta’lim oldiga yuqori malakali umummadaniy hamda kasbiy salohiyatga ega bo‘lgan kadrlarni yetkazib berish masalasi qo‘yilgan. Umumiy ta’lim sohasi mazmunini modernizatsiya qilish strategiyasida uning asosini tashkil etadigan (kognitivlik, operatsion texnologik, motivlilik, axloqiylik, ijtimoiylik, kundalilik) kabi jihatlar e’tirof etilgan.

Ta’kidlash joizki, komponentlik ta’lim natijalarini (bilim va ko‘nikmalarini) qadriyatlar tizimining yo‘naltirilganligini o‘z ichiga oladi. Tadqiqotchilar ushbu ta’rifni shunday bayon qilishni taklif qiladilar. Fikrimizcha, falsafani o‘qitish jarayonida talabalarga samarali metodikani tanlash hamda ta’lim texnologiyalarini maqsadli tatbiq qilish ko‘nikmalarini shakllantirish, bir-biriga bog‘liq va bir-birini to‘ldirib boradigan jihatlarga e’tibor qaratish lozim. Bu esa falsafiy bilimlarning ratsionalligi (ya’ni aql yordamida o‘zlashtirilganligi) tizimliligini va ijodiy yondashish erkinligini shakllantirib, shaxs va jamiyat o‘rtasidagi aloqalarni kengaytiradi. Tajribali o‘qituvchilarni talabalarning mavhum nazariyalarga berilib ketishi yoki ijodiy erkinlikni suiste’mol qilishi mumkinligi haqida ogohlantirishga ehtiyoj yo‘q. Lekin yosh pedagoglar bu holatlarga yo‘l qo‘ymaslik lozimligini doimo yodlarida tutishi kerak. Umumqabul qilingan g‘oyalarni kerakli va asosli argumentlarsiz obro‘zsizlantirishga urinish talabalar orasida uchrab turadigan holatdir.

[1] Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд, Тошкент, “Ўзбекистон”, 2019, 89-бет.

Bunday sharoitda falsafaning fan yoki fan emasligi, uning madaniyatdagi o‘rni, falsafa darslarini qanday tashkil qilish masalasidagi bahs-munozaralar hamon davom etib kelmoqda. Falsafani o‘qitishda tarixiy, madaniyatshunoslik va nazariy metodlardan foydalanish kerakmi yoki S.L.Katrechko tomonidan taklif etilgan “Suqrotcha suhbatlar” usulidagi o‘ziga xos falsafa kurslarini tashkil etib, qadriyatlarga asoslangan metodlarni qo‘llash zarurmi, degan muammo hozir ham mavjud.[1]

Professor T.Ortiqov fikricha, “falsafa bo‘lajak mutaxassislarda, talabalarda dunyoqarashni shakllantirishda peshqadam omil ekan, u insoniyat tarixida mujassamlangan falsafiy fikr ummonidan suv ichishi kerak. Lekin u yoki bu tafakkur usulini o‘rganishda universal andozani qidirish befoyda, balki ularning andozalari faqat o‘zlariga mos va xos ekanligini unutmaslik kerak”,[2] deb ta’kidlab o‘tadi.

Shuni aytib o‘tish joizki, falsafa darslarini tashkil qilishdagi muammolar talabalar tomonidan materialni o‘zlashtirishdagi kamchiliklar paydo bo‘lishiga olib keladi. Buning oqibatida esa talabalar falsafiy matnlarni tushunishda qiyinchiliklarga duch keladi. Muammoni hal qilishda falsafa darslarini tashkil qilish metodikasi bilan bir qatorda, falsafiy matnlar tili, stilistikasi muammolariga ham e’tibor qaratish lozim. Bu borada til falsafasi muammosi mustaqil va sezilarli muammo sifatida qolmoqda. Ammo falsafa tili muammosiga bag‘ishlangan tadqiqotlar yo‘q emas. Rus olimi N.M.Azarovaning monografiyasida “Lingvistlar (V.Z.Demyankov, L.M.Granovskaya, B.L.Boruxov, L.L.Shestakova, Y.V.Sergeeva, S.N.Starodubesva boshqalar) tadqiqotlarida asosan metaforalar turlari, simvollar va ba’zi konseptlar haqida fikr yuritilgan, xolos”, deb aytib o‘tadi.[3]

Yuqorida tilga olingan N.M.Azarovaning monografiyasi birinchi bo‘lib rus falsafiy matnlarning tipologik belgilarini o‘rganishga qaratilgan. Unda XX asr rus falsafiy matnlarning ilmiyligi masalasi o‘rganilgan. Azarova o‘z tadqiqotlaridan kelib chiqib, shunday xulosaga keladi: “Falsafa ma’naviy faoliyatning shunday o‘ziga xos turi, ya’ni, madaniyatning alohida shakli hisoblanib, unda bayon etilayotgan matn ham alohida tilni talab qiladi. Falsafa tili fan tilidan farq qiladi. Lingvostilistika doirasida falsafiy matnlarni ilmiy til tarkibiga kiritish noto‘g‘ri”.[4] Ushbu qarashlardan kelib chiqqan holda, aytish mumkinki, falsafiy matnlar mustaqil maqomga ega, uslub jihatdan badiiy adabiyot matnlariga yaqin hisoblanadi.

Mualliflik falsafa konsepsiyasi bayon qilinayotgan falsafiy matnni muallif falsafa matni deb qabul qilinadi. Bunday matnlarda til munosabatlari tizimi qayta ko‘rib chiqilgan. Falsafiy iboralar ilmiy iboralar tarkibidan tashqarida hisob qilinsa-da, ular o‘rtasida uyg‘unlik ham mavjud.[5] Bunday matnlar o‘z yo‘nalishiga qarab, turlicha shaklda namoyon[6] bo‘ladi. Masalan, Gegelning mualliflik matnlarini keltirishimiz mumkin. Uning “Ruh fenomenologiyasi” kitobi (mualliflik falsafiy matn), “Falsafa tarixidan ma’ruzalar” kitobi (mualliflik o‘quv matni), “Kim mavhum fikrlaydi” asari (mualliflik ommabop matn) misol bo‘la oladi.

Muallif falsafiy matnlariga yaqin tadqiqot matnlari ko‘plab uchraydi. Masalan, M.K.Mamardashvilining ushbu asarlari: “Fikrlash shakllari va mazmuni (Gegelning bilish shakllari tanqidi)” tadqiqiy falsafiy matn; “Antik falsafa bo‘yicha ma’ruzalar” falsafiy o‘quv matni; “To‘g‘ri fikrlamaganimizda iblis bizni o‘ynatadi” tadqiqiy ommabop matnlarni keltirishimiz mumkin.[7] Shuni eslatib o‘tish joizki, nemis falsafasining asosiy yo‘nalishlaridan biri omma ma’rifati masalasi edi. Ma’rifatparvarlik davri nemis falsafasining asosiy yo‘nalishi bu ommabop falsafa hisoblangan ko‘plab faylasuflar, xususan, Mendelson, Nikolai, X.Garvi, T. Abt va boshqalar psixologik, falsafiy va axloqiy ta’limotlarining omma orasida tarqalishi masalasiga alohida e’tibor qaratganlar.[8]

---

[1] Катречко С.Л. Специфика философского дискурса. Философия в современном мире: опыт философского дискурса. Москва, 2003, с. 230–233.

[2] Ортиқов Т. Фалсафа фанми ёки... “Мулоқот”, 1994, 11–12-sonlar, 31–32-betlar.

[3] Азарова Н.М. Язык философии. Типологический очерк языка русских философских текстов XX в.: монография. Москва, “Логис/Гнозис”, 2010, с. 7.

[4] Азарова Н.М. Язык философии. Типологический очерк языка русских философских текстов XX в. Монография, Москва, “Логис/Гнозис”, 2010, с. 18.

[5] Азарова Н.М. Язык философии. Типологический очерк языка русских философских текстов XX в. монография, Москва, “Логис/Гнозис”, 2010, с. 212.

[6] Жижек С. Гегель в подключенном мозге. Санкт Петербург, “Скифия-принт”, 2020, с. 264.

[7] Подорога В.А. Топология страсти. Мераб Мамардашвили: современность философии. Москва, “Канон”, 2020, с. 352.

[8] Маркелова Е.В. Стилевая классификация философских текстов и ее использование в методике преподавания философии. “Сибирский педагогический журнал”, № 8, 2012, с. 86.

Zamonaviy tadqiqiy ommabop matnlar orasiga D.A.Gusevning “Falsafa” ilmiy ommabop qo‘llanmasini kiritish mumkin. Ushbu qo‘llanmaga yozilgan annotatsiyada shunday fikrlar bayon qilingan: “Mualliflik falsafiy ta’limotlar, g‘oyalarni rejali tarzda yetkazishni, falsafiy ta’limotlarni ipidan ignasigacha yetkazish masalasini qo‘ymagan, balki o‘quvchilarga falsafa haqida asosiy tushunchalarni yetkazish, ularga falsafaning qiziqarli jihatlarini bayon qilib berishga harakat qilgan”. Ushbu qo‘llanma oliy o‘quv yurtlari talabalari hamda o‘rta maktabning yuqori sinf o‘quvchilari va oddiy kitobxonlarga mo‘ljallangan.[1]

Falsafiy matnlar o‘zida ham mualliflik, tadqiqiy matnlarni birlashtirib turadi. Dissertatsiya matnlari ham, o‘z navbatida, mavzu va mazmuni jihatidan falsafiy asoslarga ega bo‘lib, o‘zida kommunikativlik, ya’ni bog‘lovchilik xususiyatini kasb etadi va o‘ziga xos janr va til yordamida ifodalanadi. Ilmiy-falsafiy matnlar qatoriga falsafiy fanlardan yozilgan dissertatsiyalarni, maqolalarni kiritish mumkin. Ularda mantiqiylik, isbotlanganlik, aniqlik, tushunarlilik va ma’lum standartlarga moslik kabi jihatlar bo‘lishi talab qilinadi. Ilmiy o‘quv matnlari sifatida esa faylasuflar uyushmalari tomonidan tanlangan qo‘llanmalar, ma’ruzalar tavsiya etiladi. Ularda falsafiy ta’limotlar tizimli izchil ravishda bayon qilinadi. Ilmiy ommabop falsafiy matnlar mualliflik falsafiy matnlardan o‘zining qomusiyligi, qattiq tizimlashtirilganligi bilan farq qiladi. Ijtimoiy fan sohalari uchun nomutaxassis yo‘nalishdagi talabalarga falsafa darslarini tashkil etishda foydalaniladigan falsafiy matnlar tizimi mantiqiy, soddaroq tilda bayon etilgani ma’qul bo‘lar edi. Chunki falsafani o‘qitishdan maqsad, uni ommabop qilish emas, balki talabalarda dastlabki falsafiy dunyoqarashni shakllantirishga ko‘maklashishdan iborat. Falsafa o‘qituvchilari ularning asosiy maqsadi talabalarda nazariy fikrlash va madaniyatni tarbiyalash ekanligini tan oladilar. Ushbu maqsadga yetishish uchun esa dogmatizm, apologetika va mavhum nazariyachilik to‘siqlarini yengib o‘tish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Falsafani o‘qitishda bugungi zamonaviy yetakchi o‘zbek faylasuf olimlaridan N.Shermuhammedova, I.Saifnazarov, B.To‘rayev, J.Yaxshilikov, F.Yuldasheva, T.Ortiqov va shu kabi yana boshqa taniqli olimlarimizning darsliklari, o‘quv qo‘llanmalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Masalan, falsafa fanlari doktori, professor I.Saifnazarovning “Mening hayot falsafam”, “Mening oilam – mening baxtim”, “Ustozim – hayotim chirog‘i”, “Mahalla bu mening faxrim” kabi talabalar uchun ishlab chiqilgan dasturlari talabalarning falsafa faniga qiziqishida muhim asos bo‘ladi. Ularning falsafiy tafakkuri shakllanishiga xizmat qiladi. Jumladan, “Mening hayot falsafam” dasturida “Hozirgi mutaxassisligingiz sizga qanchalik yoqadi? Keyinchalik, yana qanday qo‘shimcha mutaxassislikni egallamoqchisiz, nima uchun? Sizning hayot yo‘lingizga ta’sir ko‘rsatgan, hurmat-e’tiboringizga loyiq bo‘lgan ustozlaringiz bormi? Qaysi faylasuflarning qarashlari sizga yoqadi yoki yoqmaydi, nima uchun? Sizning hayot falsafangiz nimadan iborat?” kabi savollar berilgan.

“Mahalla bu mening faxrim” dasturida esa talabalar tomonidan o‘zining yashab turgan mahallasidagi olimlar, ziyoli kishilar to‘g‘risida to‘liq ma’lumotlar bazasini shakllantiradi. Yoshlarning falsafiy dunyoqarashini kengaytirish, bilimlari va huquqiy-falsafiy muloqot madaniyatini yanada yuksaltirish, ilmiy mushohada qilish va mustaqil tadqiqot olib borish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Kelgusida talabalarni jamiyatda va milliy iqtisodiyotimizning turli sohalarida o‘zining munosib o‘rnini topishga yo‘naltirishdan iborat bo‘lgan qiziqlarli topshiriqlar beriladi.

Tahlil va natijalar. Mustaqil ish matn va taqdimot shaklida, rasmlar, diagrammalar bilan, chiroyli dizaynda albom-taqdimot tayyorlanadi. Unda barcha qo‘yilgan savollarga to‘liq, dalillar bilan, o‘z pozitsiyasini asoslagan holda javob tayyorlash zarur. Taqdimot, dastlab, elektron shaklda o‘qituvchiga yuboriladi, muhokamadan so‘ng eng yaxshi deb topilgan taqdimotlar albom shaklida topshiriladi va barcha tinglovchilarga ko‘rsatiladi.

Talabaning falsafiy tafakkurini rivojlantiruvchi mana shunday metodlardan foydalanish orqali har qanday mutaxassislikda tahsil olayotgan o‘quvchilar ongida falsafa fani zarur ekanligini anglab yetishishlariga erishiladi.

Oliy o‘quv yurtlarida falsafiy ta’limni o‘qitish amaliyotini tahlil qilish va maxsus olib borilgan tadqiqotlar falsafani o‘qitish jarayonida oliy ta’lim muassasalari talabalarining qadriyatlarini shakllantirish nazariyasi va amaliyotida quyidagi kamchiliklar aniqlandi, masalan, kelajakdagi muhandisning kasbiy faoliyatga tayyorgarligining muhim qismi va bilim hamda ko‘nikmalari bilan uning tizimini shakllantirish qiymat yo‘nalishlari – hali oliy ta’lim muassasalaridagi falsafa fani o‘qituvchilari harakati uchun qo‘llanma bo‘lmagan; kelajakdagi muhandislarning bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan o‘quv dasturlari mavjud, ammo ushbu universitetlarning talabalari uchun qiymat yo‘nalishlarini shakllan-

[1] Гусев Д.А. Философия. Популярное учебное пособие. Москва, МПСИ: НПО, «Модек», 2004, с. 304.

tirish dasturlari mavjud emas; oliy o‘quv yurtlarida falsafiy ta’limni o‘qitish jarayonida kelajakdagi muhandislarning yetarli ahamiyatli qiymat yo‘nalishlarini shakllantirish uchun tegishli atrof-muhit va moddiy-texnik bazani yaratish uchun e’tibor berilmaydi.

Falsafa o‘qitishning boshqa fanlarni o‘qitishdan farqlantiradigan yana bir muhim jihati shundaki, boshqa fanlarni o‘qitishda eksperiment uslubidan foydalanish mumkin bo‘lgani holda, falsafada bunday imkoniyat yo‘q. Shuning uchun falsafani o‘qitishda, asosan, mantiqiy mushohadaning o‘zi bilan kifoyalanishga majbur bo‘linadi. Shuning uchun ham Aristotel mantiq fanini falsafa emas, lekin falsafani, umuman, har qanday bilimni o‘rganishga tayyorlovchi muhim dastlabki bosqich, ya’ni propedevtika deb atagan edi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, falsafada har bir tushuncha va tamoyillarning milliy talqini bor, makon, zamon, bilish, mantiq, xalq hayoti va taqdiri kabi masalalar ham doimo aniq mazmun-mohiyat kasb etadi. Shu ma’noda atoqli olim I.Gegelning “Faylasuflar osmondan yomg‘irdek yog‘maydilar yoki yomg‘irdan keyingi qo‘ziqorindek yerdan unib chiqmaydilar, ularni xalq yaratadi” degan so‘zlari aynan falsafaning milliyligini ifodalaydi.

Ayni shunga ko‘ra, bugungi kun falsafa o‘qituvchisi o‘z talabalarini bir vaqtning o‘zida ham serqirra bilim, ham yaxshi tarbiya asoslari, ham yuksak ijod namunalari bilan tanishtirib borishi, shuning bilan birga, ularning yaralishi sirlaridan boxabar etishi ham kerak. Shu tarzda falsafa o‘qituvchisi jamiyatga, bir vaqtning o‘zida, ham mantiqiy tafakkur qobiliyati rivojlangan, ham yuksak axloqli, ham sof va oliyjanob elitar madaniyat egasi bo‘lgan, ya’ni, ijodkorlik va tashabbuskorlik qobiliyatiga ega bo‘lgan barkamol avlodni yetishtirish vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд, Тошкент, “Ўзбекистон”, 2019, 89-бет.

(2). Катречко С.Л. Специфика философского дискурса. Философия в современном мире: опыт философского дискурса. Москва, 2003, с. 230–233.

(3). Ортиқов Т. Фалсафа фанми ёки... “Мулоқот”, 1994, 11–12-сондарб 31–32-бетлар.

(4). Азарова Н.М. Язык философии. Типологический очерк языка русских философских текстов XX в. Монография, Москва, “Логис/Гнозис”, 2010, с. 7.

(5). Жижек С. Гегель в подключенном мозге. Санкт Петербург, “Скифия-принт”, 2020, с. 264.

(6). Подорога В.А. Топология страсти. Мераб Мамардашвили: современность философии. Москва, “Канон”, 2020, с. 352.

(7). Маркелова Е.В. Стилевая классификация философских текстов и ее использование в методике преподавания философии. “Сибирский педагогический журнал”, № 8, 2012, с. 86.

(8). Гусев Д.А. Философия. Популярное учебное пособие, Москва, МПСИ: НПО «Модек», 2004, с. 304.

Саламова Феруза Хакимбековна (Нукусский государственный Педагогический институт имени Аджинияза, кафедра «Дошкольное воспитание и дефектологии», старший преподаватель)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ЗАНЯТИЯ СО СЛАБОСЛЫШАЩИМИ ДЕТЬМИ

Аннотация. *В статье рассматривается эффективность индивидуальных занятий со слабослышащими детьми, анализируются их преимущества перед групповыми формами обучения. Особое внимание уделяется персонализированному подходу, позволяющему адаптировать методики под уровень слухового восприятия, речевого развития и когнитивные особенности ребенка. Рассмотрены современные сурдопедагогические методы, включая верботональный подход, билингвистическое обучение и использование специализированных технических средств (слуховых аппаратов, кохлеарных имплантов, компьютерных программ). Подчеркивается важность индивидуальных занятий в развитии слухового внимания, формировании устной речи и социальной адаптации детей с нарушениями слуха.*

Ключевые слова: *слабослышащие дети, индивидуальные занятия, сурдопедагогика, слухоречевое развитие, коррекционные методики.*

Salomova Feruza Xakimbekovna (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti, «Maktabgacha ta’lim va defektologiya» kafedrasi katta o‘qituvchisi)

ESHITISHIDA NUQSONI BO‘LGAN BOLALAR BILAN INDIVIDUAL MASHG‘ULOTLARNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Maqolada eshitish qobiliyatida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan individual mashg‘ulotlarning samaradorligi ko‘rib chiqiladi, ularning guruhli o‘qitish shakllariga nisbatan afzalliklari tahlil qi-*

linadi. E'tibor bolaning eshitish qobiliyati, nutq rivojlanishi va kognitiv xususiyatlariga moslashtiriladigan shaxsiylashtirilgan yondashuvga qaratiladi. Zamonaviy surdopedagogika usullari, jumladan, verboton usuli, ikki tilli ta'lim va maxsus texnik vositalar (eshitish apparatlari, koklear implantlar, kompyuter dasturlari) qo'llash usullari yoritilgan. Individual mashg'ulotlarning eshitish diqqatini rivojlantirish, og'zaki nutq shakllantirish va eshitish qobiliyatida nuqsoni bo'lgan bolalarning ijtimoiy moslashuvidagi ahamiyati ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *eshitish qobiliyatida nuqsoni bo'lgan bolalar, individual mashg'ulotlar, surdopedagogika, eshitish-nutq rivojlanishi, tuzatuvchi usullar.*

Salomova Feruza Khakimbekovna (Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute, Department of Preschool Education and Defectology, Senior Lecturer)

EFFECTIVENESS OF INDIVIDUAL LESSONS FOR HEARING-IMPAIRED CHILDREN

Annotation. *The article examines the effectiveness of individual lessons for children with hearing impairments, analyzing their advantages over group learning formats. Special attention is paid to the personalized approach, which allows for adapting teaching methods to the child's level of auditory perception, speech development, and cognitive characteristics. Modern methods of deaf pedagogy are reviewed, including the verbotonal approach, bilingual education, and the use of specialized technical aids (hearing aids, cochlear implants, and computer programs). The article emphasizes the importance of individual lessons in developing auditory attention, forming oral speech skills, and facilitating social adaptation for children with hearing impairments.*

Keywords: *hearing-impaired children, individual lessons, deaf pedagogy, auditory-speech development, corrective methods.*

Введение. В современном образовании проблема эффективного обучения и воспитания детей с нарушениями слуха приобретает особую значимость. Слабослышащие дети сталкиваются с рядом трудностей в восприятии и переработке звуковой информации, что напрямую отражается на их речевом, когнитивном и социальном развитии. Ограниченность слухового восприятия затрудняет усвоение устной речи, формирование лексико-грамматического строя и коммуникативных навыков, а также может оказывать влияние на эмоциональное состояние и самооценку ребенка.

В этих условиях особое место занимают индивидуальные занятия, которые позволяют педагогу адаптировать образовательный процесс с учетом уровня слухоречевого развития, возраста, психологических особенностей и потребностей конкретного ребенка. Персонализированный подход дает возможность оптимально сочетать коррекционные, развивающие и воспитательные задачи, создавая комфортную и мотивирующую образовательную среду.

Современная сурдопедагогика располагает широким спектром методик и технологий — от классических систем до инновационных подходов, использующих цифровые ресурсы и технические средства реабилитации. Однако эффективность их применения в значительной степени зависит от того, насколько индивидуально они адаптированы под конкретного обучающегося.

Цель данной статьи – проанализировать эффективность индивидуальных занятий со слабослышащими детьми, определить их преимущества по сравнению с групповыми формами работы и обозначить направления совершенствования методик в условиях современной коррекционной педагогики.

Особенности работы со слабослышащими детьми. Рассматривая особенности работы с детьми с нарушениями слуха, можно, конечно, заметить, что потеря слуха влияет на формирование речи, когнитивное развитие и коммуникативные навыки, личностные подходы позволяют адаптировать программу под уровень слухового восприятия ребенка;

- использовать специализированные методики (верботональный метод, аудиовизуальные технологии);
- развивать слуховое внимание и речевые навыки в комфортном темпе.

Преимущества индивидуальных занятий. Что касается преимуществ индивидуальных занятий, то рассмотрим их отдельно:

Методики и технологии индивидуальной работы со слабослышащими детьми. Рассматривая методы и технологии индивидуальной работы со слабослышащими детьми, в данном случае предлагаем комплекс научно обоснованных приемов, доказавших свою эффективность в работе с детьми с нарушениями слуха современной сурдопедагогики:

1. **Классические сурдопедагогические системы:**
   - Методика Р.М. Боскис – акцент на развитии остаточного слуха через систему специальных упражнений
   - Система Э.И.Леонгард – формирование устной речи как основы социальной адаптации.
   - Метод “материнской школы’ – вовлечение родителей в коррекционный процесс.
2. **Альтернативные коммуникативные подходы:**
   - Билингвистический метод (жестовая речь + устная речь).
   - Метод тотальной коммуникации (сочетание всех доступных средств общения).
   - Система КУЗ (коммуникация с использованием жестов).
3. **Технические и цифровые решения:**
   - Компьютерные программы (“Видимая речь”, “Дельфа-130”).
   - Слуховые тренажеры с биологической обратной связью
   - Мобильные приложения для тренировки слухового восприятия (например, “Звуковой мир”).
4. **Инновационные коррекционные методики:**
   - Верботональный метод (стимуляция слуховых и речевых зон).
   - Томатис-терапия (аудиовокальные тренировки).
   - Нейросенсорная стимуляция с использованием ритмической организации речи.
5. **Специализированные дидактические системы:**
   - Метод глобального чтения с использованием визуальных опор.
   - Система фонетической ритмики.
   - Технологии предметно-практического обучения.

Каждая из этих методик может быть адаптирована под индивидуальные особенности ребенка с учетом:

- степени и характера нарушения слуха;
- возраста и когнитивных возможностей;
- уровня речевого развития;
- наличия сопутствующих нарушений.

Эффективность работы значительно повышается при комплексном применении нескольких методик с обязательным учетом индивидуальной динамики развития ребенка.

Анализ педагогической и сурдопсихологической литературы, а также практического опыта показывает, что индивидуальные занятия со слабослышащими детьми имеют устойчиво высокую эффективность в сравнении с групповыми формами обучения. Таким образом, полученные данные подтверждают, что индивидуальные занятия не только способствуют эффективному развитию слуха и речи, но и являются важнейшим условием успешной социализации слабослышащих детей.

Заключение. Проведенный анализ показывает, что индивидуальные занятия со слабослышащими детьми обладают рядом существенных преимуществ по сравнению с групповыми формами обучения. Персонализированный подход позволяет целенаправленно развивать остаточный слух, корректировать речевые нарушения, формировать коммуникативную компетентность и укреплять психологическую уверенность ребенка. Комплексное применение сурдопедагогических, технических и инновационных методик дает возможность учитывать индивидуальные особенности обучающегося, обеспечивая более высокие результаты в кратчайшие сроки.

Индивидуальная работа не только способствует овладению устной речью и слуховым восприятием, но и повышает мотивацию к обучению, улучшает социальную адаптацию, формирует положительное отношение к учебному процессу. Эффективность данного подхода подтверждается как педагогическим опытом, так и современными исследованиями в области коррекционной педагогики.

Предложения:

1. **Внедрять индивидуальные программы** обучения в систему дошкольного и школьного образования для слабослышащих детей, адаптированные к уровню их слухоречевого развития.
2. **Расширять использование современных технических средств** (цифровые приложения, слуховые тренажеры, интерактивные платформы) для повышения эффективности коррекционной работы.
3. **Организовывать систематическое обучение родителей** методам поддержки слухоречевого развития ребенка в домашних условиях.
4. **Повышать квалификацию специалистов** по сурдопедагогике, внедряя инновационные методики (верботональный подход, Томатик-терапия, нейросенсорная стимуляция).
5. **Развивать междисциплинарное взаимодействие** (педагог – сурдолог – логопед – психолог) для комплексной поддержки ребенка.

Реализация данных предложений позволит значительно повысить эффективность индивидуальных занятий со слабослышащими детьми и создать условия для их успешной интеграции в образовательное и социальное пространство.

Список использованной литературы:

(1). Боскис Р.М. Учителю о детях с нарушениями слуха. М., “Просвещение”, 1988.

(2). Леонгард Э.И. Формирование устной речи и развитие слухового восприятия у слабослышащих детей. М., “ВЛАДОС”, 2011.

(3). Королева И.В. Кохлеарная имплантация и слухоречевая реабилитация. СПб., “КАРО”, 2019.

(4). Ян П.А. Воспитание и обучение глухих детей. М., “Академия”, 2003.

(5). Головчиц Л.А., Дьякова Е.А. Современные технологии слухоречевой реабилитации. М., “Логомаг”, 2017.

(6). Павлова Л.В. Индивидуализация обучения детей с нарушениями слуха в условиях инклюзии. М., “Владос”, 2015 (7); Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М., “Наука”, 1982.

Djumabaeva Jamila Sharipovna (DSc Professor, National University of Uzbekistan; j.djumabayeva@nuuz.uz),
Ruzmetova Sohiba Tohir qizi (PhD Student, Chirchik state pedagogical university; sohibatohirovna@mail.ru)

INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS INTO THE DEVELOPMENT OF ACADEMIC WRITING SKILLS AMONG NON – LINGUISTIC MAJORS

Annotation. *This article discusses the development of writing skills in English for non – linguistic major through the use of Artificial Intelligence (AI) tools. The research was primarily conducted using ChatGPT, Grammarly, and Interacty, focusing on enhancing writing proficiency in terms of adherence to grammatical rules, effective use of vocabulary, coherence, and the appropriate application of linguistic devices. The findings of the study demonstrate that AI tools serve as effective means for improving these aspects of writing skills.*

Keywords: *non – linguistic major, Artificial Intelligence (AI) tools, ChatGPT, Grammarly, Interacty, writing skills, coherence and cohesion.*

NOFILOLOGIK YO‘NALISH TALABALARINING YOZUV KO‘NIKMASINI SUN’IY INTELLEKT VOSITALARI ORQALI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada nofilologik yo‘nalish talabalarining ingliz tilida yozuv ko‘nikmasini Sun’iy intellekt vositalari orqari rivojlantirish muhokama qilingan. Bu maqolada asosan ChatGPT, Grammarly va Interacty vositalari orqali tadqiqot ishi olib borildi va yozuv ko‘nikmasining, asosan, grammatik qoidalarga rioya qilish, so‘z boyligidan samarali foydalanish va yozuv izchilligi va lingvistik vositalardan to‘g‘ri foydalanishni samarali rivojlantiruvchi sun’iy intellekt vositasi aniq tadqiqot natijalari orqali ifodalandi.*

Kalit so‘zlar: *nofilologik yo‘nalish talabalari, sun’iy intellekt vositalari, ChatGPT, Grammatika, interaktivlik, yozuv ko‘nikmalari, izchillik va lingvistik vositalarni qo‘llash.*

ИНТЕГРАЦИЯ ИНСТРУМЕНТОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ АКАДЕМИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ПИСЬМА У СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация. *В этой статье рассматривается развитие навыков письма на английском языке для студентов неязыковых специальностей с помощью инструментов искусственного интеллекта (ИИ). Исследование проводилось в основном с использованием ChatGPT, Grammarly и Interacty, с акцентом на повышение уровня владения письмом с точки зрения соблюдения грамматических правил, эффективного использования словарного запаса, связности и надлежащего применения лингвистических приемов. Результаты исследования демонстрируют, что инструменты искусственного интеллекта служат эффективным средством для улучшения этих аспектов навыков письма.*

Ключевые слова: *неязыковая специализация: инструменты искусственного интеллекта (ИИ), ChatGPT, Grammarly, Interacty, навыки письма, согласованность и сплоченность действий.*

Introduction. The introduction of artificial intelligence (AI) tools in English as a Foreign Language (EFL) education has created new opportunities to improve students’ language skills. AI – driven writing assistants are being used more and more to help EFL learners develop their writing skills. However, educators and researchers are faced with the motivating yet complex problem of determining which AI tools best improve specific writing competencies, such as grammar accuracy, vocabulary range and coherence, and how to integrate these tools effectively while avoiding pitfalls such as plagiarism. This study focuses on three prominent AI – based tools – ChatGPT, Grammarly and Interacty – comparing their impact on EFL writing skills in a tertiary education context. Each tool takes a different approach to AI assistance: ChatGPT is a generative AI chatbot that can produce and rephrase text, as well as provide feedback. Grammarly is an automated writing evoluation system that corrects grammar and style, while Interacty is an interactive content and gamification platform that aims to engage learners through quizzes and games. By comparing these three tools, we can identify their respective strengths in improving EFL students’ writing skills and address the key motivation behind leveraging AI in education: enhancing learning outcomes without compromising academic integrity. The problem motivating this research is EFL students, particularly those in non – English – major programmes (e.g. Economics majors in Uzbekistan), often struggle with written English at the B2 (upper – intermediate) level. They tend to make grammatical errors and have limited vocabulary, as well as facing challenges in terms of coherence and organization. However, the effectiveness of each tool in improving specific aspects of writing remains unclear (e.g. does CatGPT improve content and coherence more than grammar? Does Grammarly significantly reduce error rates?, Does Interacty increase vocabulary usage?). This study aims to contribute to both the scholarly understanding of AI – assisted language learning and the practical guidance for educators seeking to harness AI’s potential in EFL classrooms by comprehensively analyzing these AI tools’ impacts on EFL writing.

Literature review. A growing body of literature examines the use of AI tools (ChatGPT, Grammarly, Interacty) in language education. ChatGPT has attracted significant attention among EFL researchers in 2023 – 2024. Studies have examined its potential as a writing assistant and feedback provider. For example, Abdullayeva M. et al. [1; p. 61 – 66] showed that ChatGPT can support EFL students at every stage of the writing process, from outlining ideas and revising drafts to proofreading final essays, especially for argumentative writing tasks (nature.com). In a preliminary classroom study, Barrot J.S [2;p. 57] found that ChatGPT’s scoring of student essays was surprisingly reliable, and its feedback was consistently relevant in terms of content and organization. Additionally, Yan reported significant improvements in

Chinese EFL learners' writing performance (in terms of complexity and coherence) when they used ChatGPT as a guided practice tool alongside traditional instruction [3;p.14]. These findings highlight ChatGPT's potential to improve writing quality and suggest that students view it as a valuable AI companion in the writing process rather than just a tool for cheating. Grammarly has been studied as an example of automated writing evolution [4;p.44]. Multiple studies indicate that Grammarly can reduce certain error types and improve the clarity of student writing over time [5;p.183 – 189]. A systematic review by Dizon and Gayed revealed that Grammarly is particularly effective at helping learners to correct grammar and spelling errors. However, its impact on deeper writing skills, such as idea development, is limited [6;p.1 – 14]. In an experimental study, EFL learners demonstrated a significant reduction in article usage errors following training with Grammarly, underscoring its efficacy in enhancing grammatical accuracy. Nevertheless, researchers advise caution, noting that students may develop an over – reliance on Grammarly, potentially neglecting the acquisition of fundamental grammar rules. Therefore, its use should be complemented by reflective engagement with the corrections provided [4;p. 44]. Furthermore, the literature concerning gamification and interactive tools, such as Interacty, within the EFL context, is predominantly positive. A quasi – experimental study conducted by Cheng, Lu, and Xiao on gamified reading tasks revealed that gamification resulted in higher proficiency gains and increased enjoyment among Chinese university EFL students [7;p.16]. Gamified vocabulary learning has also been shown to enhance retention, for instance, research by Chan S. and Lo N. indicated that students utilizing a quiz game app for phrasal verbs outperformed a control group in vocabulary assessments. The advantage of tools like Interacty lies in their ability to enhance motivation and engagement, which indirectly increases time – on – task and practice frequency [8;p.1 – 21]. All in all, the extant literature indicates that ChatGPT, Grammarly, and Interacty each possess unique advantages: ChatGPT represents a significant advancement in content generation and comprehensive feedback; Grammarly excels in providing precise micro – level corrections and writing analytics; and Interacty offers motivational support through gamified practice. The subsequent sections will elaborate on the methodology employed to assess the effectiveness of these tools in an EFL classroom, which a particular emphasis on enhancements in CEFR – aligned writing competencies, including lexical resource, grammatical accuracy, and coherence.

Methodology. ChatGPT group: Participants in this cohort received training on utilizing ChatGPT as a writing assistant. They were instructed to employ ChatGPT in a structured manner for their writing assignments. For instance, they were taught how to prompt ChatGPT to outline their essays, request feedback on drafts, like "Please check my essay for organization and clarity", and solicit corrections or enhancements. During weeks 2 – 7, these students composed a series of short essays and reports on various topics pertinent to their field (economics/business), consistently employing ChatGPT for idea generation, suggestions for improved wording, and direct corrections. Crucially, they were advised against submitting ChatGPT – generated text verbatim, instead, they were encouraged to regard ChatGPT as a "peer tutor". They would draft in their own words, consult ChatGPT to identify weaknesses or alternative phrasings, and subsequently revise their drafts accordingly.

Grammarly group: Participants in this cohort utilized Grammarly as their principal writing support tool. During weeks 2 – 7, they completed the same series of assignments, however, instead of employing ChatGPT, they were instructed to draft their essays and subsequently process them through Grammarly's checker. They received automated feedback on grammar, spelling, punctuation, conciseness, and style. It was mandatory for them to rectify all identified errors and consider Grammarly's enhancement suggestions prior to submitting their final drafts. We emphasized that if Grammarly proposed changes they did not comprehend, they should consult grammar references or seek clarification from the instructor – this was intended to foster learning rather than blind acceptance of suggestions. For example, Grammarly might highlight a verb tense inconsistently or recommend the addition of an article; students were required to address these issues, which likely aided them in recognizing patterns in their errors. The Grammarly group essentially engaged in a form – focused revision process: the content of their writing was not directly provided by the AI, but the micro – level accuracy was refined through iterative proofreading with Grammarly. The instructor collected both the original and Grammarly – corrected versions of each assignment to monitor the changes made.

Interacty group: Participants in this cohort utilized Interacty, an online platform for interactive learning content, as a supplementary tool in conjunction with their writing assignments. They attended the same instructional sessions as the control group, which included lessons on essay structure and vocabulary exercises. Additionally, they were tasked with completing weekly interactive activities on Interacty. These

activities designed by researchers, aimed to enhance grammar and vocabulary development in an engaging manner. The premise was that through gamified practice, students would enhance their language proficiency, which would subsequently be reflected in their writing. Although they completed weekly assignments, unlike the ChatGPT group, they did not receive direct AI feedback on their drafts. Similarly, unlike the Grammarly group, they were required to self-correct or rely on peer or instructor feedback for any errors.

Control group: the control group adhered to the regular curriculum without the assistance of AI tools. They received traditional instruction, including in – class lectures on writing skills and teacher – provided examples of exemplary essays, and they completed the same weekly assignments. Feedback was exclusively human; the instructor collected their drafts and manually provided comments on strengths and weaknesses. Due to the instructor's workload, the feedback cycle was slower, typically a week after submission, whereas Grammarly and ChatGPT users received some immediate feedback. This group represents the conventional method of EFL writing instruction, serving as a baseline for comparing AI – enhanced approaches.

Results and discussion. In this section we present the results of the intervention, concentrating on two primary research questions: 1) Did the utilization of AI tools reduce students' grammatical errors in writing? 2) Did these tools enhance students' vocabulary breadth (lexical resource) and overall writing quality, including coherence? The findings are organized by quantitative improvements, supported by ststistical analysis, followed by qualitative examples of AI feedback that illustrate the nature of the changes. A summary of pre – test and post – test writing scores for each group is provided in Table 1, and a visualization of the reduction in grammatical error rates is depicted in Figure 1. All three experimental groups (ChatGPT, Grammarly, Interacty) demonstrated greater improvements in writing performance from pre – test to post – test compared to the control group, which received traditional instruction without AI, exhibited only slight gains. In contrast, the Grammarly group achieved substantial gains, particularly in grammatical accuracy; the ChatGPT group showed notable improvement in lexical resource and coherence; and the Interacty group experienced moderate gains across both grammar and vocabulary.

Table 1

Pre – test and post – test writing scores (on a 0 – 10 scale for each CEFR criterion) for each group

Group	Lexical Resource (Pre)	Lexical Resource (Post)	Grammatical Accuracy (Pre)	Grammatical Accuracy (Post)	Coherence & Cohesion (Pre)	Coherence & Cohesion (Post)
ChatGPT Group	6.2	7.8 ↑	6.5	7.5 ↑	6.0	7.5 ↑
Grammarly Group	6.0	6.9 ↑	6.3	8.0 ↑	6.2	7.1 ↑
Interacty Group	6.1	6.8 ↑	6.4	7.0 ↑	6.3	6.9 ↑
Control Group	6.0	6.3 (n.s.)	6.5	6.7 (n.s.)	6.1	6.3 (n.s.)

- Note: ↑ indicates a significant improvement from pre – test to post – test. "(n.s.)" denotes not significant. The maximum score for each criterion is 10.

As illustrated in Table 1, the ChatGPT group exhibited an increase in their Lexical Resource score from an average of 6.2 to 7.8, indicating an enhancement in their vocabulary usage and expression, approaching upper – B2 quality. Their Coherence score also showed a significant improvement (6.0 – 7.5). Participants in this group frequently employed more complex sentence structures and transitional phrases in the post – test compared to the pre – test, likely reflecting the influence of ChatGPT's example texts and feedback on organizational skills. The Grammarly group demonstrated a notable improvement in Grammatical Accuracy with an increase from 6.3 to 8.0 on average – a substantial gain of 1.7 points (out of 10) for a brief intervention. This suggests a marked reduction in errors in their final essays. However, their Lexical and Coherence scores showed only modest improvements (lexical 6.0 – 6.9; coherence 6.2 – 7.1), indicating that Grammarly primarily enhanced the clarity of their writing rather than enriching it. The

Interacty group displayed balanced, moderate gains: in lexical 6.1 – 6.8 and in grammar 6.4 – 7.0, both statistically significant improvements. This suggests that consistent interactive practice provided a broad yet moderate enhancement in overall language proficiency, which translated into writing. The Interacty group also experienced a slight improvement in coherence 6.3 – 6.9, possibly due to a generally improved understanding of text structure from class combined with more confident language use. In contrast, the Control group exhibited changes of approximately +0.2 to 0.3 in each area, which were not statistically significant, indicating that standard instruction alone over eight weeks did not result in substantial measurable gains in writing at this level. This is unsurprising given the relatively short duration and the fact that they were already at a B2 level, where rapid gains are more challenging to achieve.

To specifically address the question of grammatical error reduction, we conducted an analysis of the essays for error counts. We measured grammatical errors per 100 words in each essay, accounting for errors such as incorrect verb forms, agreement errors, and missing articles, but excluding spelling errors since Grammarly auto-corrects spelling in its group. The average error rates corresponded with the accuracy scores.

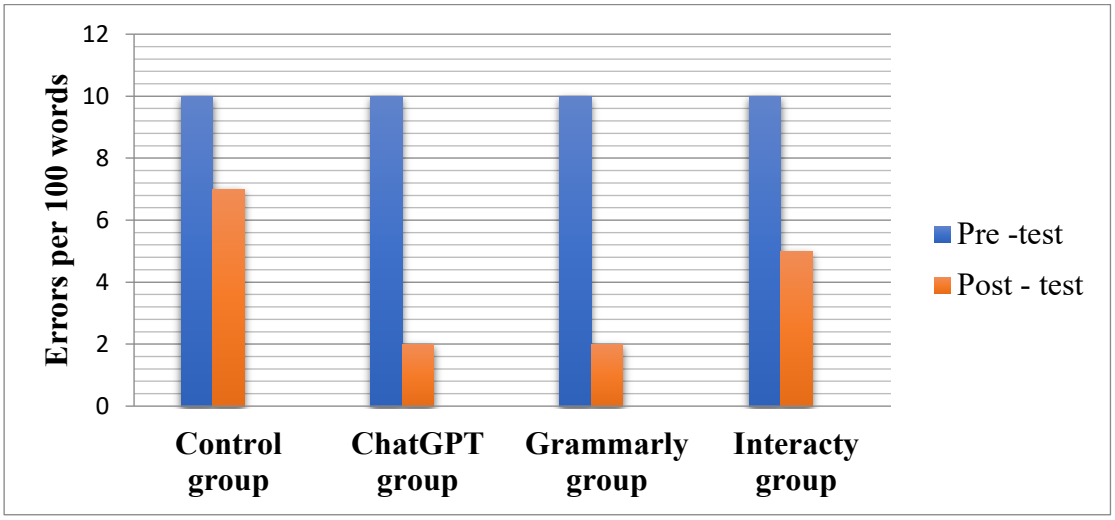

Figure 1 illustrates the decline in grammatical error rate from pre-test to post-test for each group: Figure 1. Grammatical error rates (number of errors per 100 words) in pre-test and post-test writings for each group. Lower values indicate better accuracy. The ChatGPT and Grammarly groups demonstrated the most significant reductions in errors, with the Grammarly group achieving the lowest post-test error rate. The slight improvement observed in the control group falls within the margin of error. All groups commenced a comparable error rate, averaging approximately 10 errors per 100 words in the pre –test, which equates to one error every 10 words, a typical rate for B2 learners. By the post – test, the group utilizing Grammarly exhibited the most significant improvement, reducing their error rate to approximately 2.0 errors per 100 words on average, rendering their essays nearly grammatically error – free. This notable outcome is likely attributable to the diligent application of Grammarly's corrections. The ChatGPT group also demonstrated substantial improvement, decreasing their error rate to approximately 2.0 errors per 100 words. Many of these remaining errors were minor or occurred in areas that ChatGPT might not explicitly address, as some students prioritized content over detailed grammatical corrections.

Conclusion. In conclusion, ChatGPT demonstrated significant efficacy in enhancing lexical diversity and content coherence. Students utilizing ChatGPT incorporated a broader range of vocabulary and improved the structural organization of their essays. ChatGPT served as a creative collaborator, particularly aiding in tne development of ideas and the refinement of expression. Although it was less directly focused on grammatical accuracy, users of ChatGPT is well – suited for intermediate to advanced learners seeking to elevate their writing style, develop ideas more comprehensively, and acquire more natural phrasing. Grammarly excelled in improving grammatical accuracy, providing immediate and targeted corrections for errors, which resulted in significantly clear final drafts. For students struggling with English grammar, Grammarly functioned as a reliable editor and learning tool, rainforcing rules through repetitive feedback. The clear reduction in mistakes among the Grammarly group makes it an excellent tool for beginners and intermediate learners who need to establish a foundation of correct language output. However, Grammarly's scope is limited to form; it does not facilitate the acquisition of new vocabulary or the structuring of arguments. Grammarly is a highly appropriate tool for lower – level writers or any context

where accuracy is paramount. It can be recommendet to first – year students, whereas ChatGPT might be introduced in later years when students are engaged in thesis writing or more idea – intensive tasks. Interacty, a gamified interactive learning tool, yielded moderate, well – rounded improvements and significantly enhanced student engagement. While it did not produce as dramatic gains as the other AI tools in a short period, it nonetheless facilitated gradual improvements in both grammar and vocabulary by making practice enjoyable. Interacty is thus well – suited for sustained practice and motivation, particularly for beginner to intermediate students or younger learners who benefit from game – like learning environments. It can be especially advantageous in contexts where maintaining student interest is challenging. For instance, in a large required English class for non – majors, employing Interacty could increase participation and practice time, which often directly correlates with learning. Our findings suggest that gamified tools like Interacty do not carry the plagiarism risks associated with generative AI and can be safely integrated from the start of a course to build foundational skills. However, Interacty alone is not a panacea for complex writing skills; it should be part of a blended approach that includes direct writing practice and feedback, whether human or AI.

References:

(1). Abdullayeva, M., & Musayeva, Z.M. (2023). The Impact of ChatGPT on Students' Writing Skills: An Exploration of AI-Assisted Writing Tools. Proceedings of the International Conference of Education, Research and Innovation, 1(4), p. 61–66.

(2). Barrot, J.S. (2023). Using ChatGPT for second language writing: Pitfalls and potentials. Assessing Writing, *57*, 100745. https://doi.org/10.1016/j.asw.2023.100745

(3). Yan, W. (2023). Enhancing academic writing skills and motivation: assessing the efficacy of ChatGPT in AI-assisted language learning for EFL students. Frontiers in Psychology, 14, 1260843. https://doi.org/10.3389/fpsyg. 2023. 1260843

(4). Koltovskaia, S. (2020). Student engagement with automated written corrective feedback (AWCF) provided by Grammarly: A multiple case study. Assessing Writing, 44, 100450. https://doi.org/10.1016/j.asw.2020.100450

(5). O'Neill, R., & Russell, A. (2019). Stop! Grammar time: university students' perceptions of the automated feedback program Grammarly. Australasian Journal of Educational Technology, 35(1). https://doi.org/10.14742/ ajet.3795

(6). Gilbert Dizon & John M. Gayed (2024) A systematic review of Grammarly in L2 English writing contexts, Cogent Education, 11:1, 2397882, https://doi.org/10.1080/2331186X.2024.2397882

(7). Cheng, J., Lu, C., & Xiao, Q. (2025). Effects of gamification on EFL learning: a quasi-experimental study of reading proficiency and language enjoyment among Chinese undergraduates. *Frontiers in Psychology, 16*, 1448916. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1448916

(8). Chan, S., & Lo, N. (2024). Enhancing EFL/ESL instruction through gamification: A comprehensive review of empirical evidence. Frontiers in Education, 9, 1395155. https://doi.org/10.3389/feduc.2024.1395155

Boykhanov Shuxratjon (Impuls Medical Institute, Department of Foreign Languages, Acting Associate Professor, PhD; E-mail: boykhanovshuhratjon@gmail.com)

THE PEDAGOGICAL IMPORTANCE OF PROVERBS: WRITING DEVELOPMENT, CROSS-CULTURAL COMPREHENSION, AND DUAL CODING APPROACH

Annotation*. The article examines the role of proverbs in language learning. Proverbs, as concise cultural texts, challenge learners' figurative understanding yet promote critical thinking and writing skills. Reviewing works by studies by Correia, De Cunha, and Himelhoch, findings reveal that proverb comprehension depends on age, cultural context, and teaching methods. Integrating proverbs systematically into curricula enhances linguistic and intercultural competence.*

Keywords: *culture, figurative meaning, intercultural competence, language learning, pedagogy, proverbs,*

Boyxanov Shuxratjon (Impuls Tibbiyot instituti, "Xorijiy tillar" kafedrasi dotsenti v.b., PhD; E-mail: boykhanovshuhratjon@gmail.com)

MAQOLLARNING PEDAGOGIK AHAMIYATI: YOZUVNI RIVOJLANTIRISH, MADANIYATLARARO FARQLARNI TUSHUNISH VA IKKI TIZIMLI KODLASH YONDASHUVI

*A**nnotatsiya.** Maqolada maqollarning til o'rganishdagi o'rni haqida so'z yuritiladi. Maqollar qisqa madaniy matn sifatida ta'lim oluvchilardan obrazli tushunishlarini talab qiladi, shu bilan birga tanqidiy fikrlash va yozish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Korreyya, De Kuni va Ximelxox ilmiy ishlarining tahlili*

shuni ko‘rsatadiki, maqollarni tushunish yoshga, madaniy muhitga va o‘qitish usullariga bog‘liq. O‘quv dasturlariga maqollarni tizimli ravishda kiritish til va madaniyatlararo kompetensiyani oshiradi.

Kalit so‘zlar: *madaniyat,madaniyatlararo kompetensiya, majoziy ma’no, maqollar,pedagogika, til o‘rganish,*

Бойханов Шухратжон (Медицинский институт «Импульс», кафедра иностранных языков, и.о. доцента, PhD; E-mail: boykhanovshuhratjon@gmail.com)

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ ПОСЛОВИЦ: РАЗВИТИЕ ПИСЬМА, МЕЖКУЛЬТУРНОЕ ПОНИМАНИЕ И ПОДХОД ДВОЙНОГО КОДИРОВАНИЯ

Аннотация. *В статье рассматривается роль пословиц в изучении языка. Пословицы, как краткие культурные тексты, требуют от учащихся образного понимания, но при этом развивают критическое мышление и навыки письма. Анализ работ Коррейи, Де Куньи и Химелхоха показывает, что понимание пословиц зависит от возраста, культурного контекста и методов обучения. Систематическое включение пословиц в учебные программы повышает языковую и межкультурную компетентность.*

Ключевые слова: *изучение языка, культура, межкультурная компетентность, метафорическое значение, педагогика, пословицы,*

Introduction. Proverbs contain collective human experience and social values in concise, memorable forms. Historically, proverbs have served as both linguistic and cultural units transmit knowledge and values of a particular nation. The Cambridge Dictionary defines a proverb as “a short sentence, usually known by many people, stating something commonly experienced or giving advice.”[9] In essence, Taylor (1931) commented an indefinable quality that distinguishes a proverb from ordinary speech[10], while Mieder (1985) defined it, describing a “short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth, morals, and traditional views in a metaphorical, fixed, and memorable form and which is passed from generation to generation” [7].

The pedagogical role of proverbs–within education, language acquisition, and cultural transmission–remains a subject of ongoing debate. Their figurative language and metaphorical complexity present both challenges and opportunities for learners. Recent empirical research suggests that proverbs can enhance writing proficiency, foster metaphorical thinking, and support intercultural competence. This article, therefore, explores the pedagogical impact of proverbs, drawing on the empirical work of Correia (1996), Duthie (2005), De Cunha (1991), and Himelhoch (2021).

Research Aim and Objectives. The primary aim of this article is to examine the role of proverbs in developing students’ literary, linguistic, and cultural competence.

The main objectives are as follows:

1. To discuss various theoretical frameworks for understanding and defining proverbs.
2. To assess empirical research concerning proverb comprehension, writing development, and cultural interpretation.
3. To review methodologies employed in proverb-focused research.
4. To evaluate optimal pedagogical uses of proverbs.
5. To suggest implications for educators, curriculum designers, and researchers.

Literature review. Scholarly discourse highlights the complex and multifaceted nature of proverbs. Taylor (1931) acknowledged both their ubiquity and the difficulties inherent in defining them, while Mieder (1985, 1993) emphasized their metaphorical, cultural, and moral dimensions. The taxonomy developed by Kuusi and later extended by Lauhakangas identified 13 universal themes–ranging from morality and interpersonal relations to concepts of time and education–demonstrating the breadth of human experience encompassed by proverbs [5], [6].

Permiakov’s (1971) “grand Moscow experiment” provided further evidence that proverbs do not exist in isolation but function as part of a broader paremiological system [8].

Empirical studies have offered valuable insights into the pedagogical potential of proverbs. Correia (1996) found that engaging with proverbs, both literally and metaphorically, improved students’ essay writing[1]. Duthie (2005) demonstrated a strong correlation between proverb comprehension, mental imagery, and cognitive development. De Cunha (1991) underscored the influence of cultural and linguistic background on proverb interpretation, while Himelhoch (2021) explored the effectiveness of learning strategies, such as comics, in teaching idioms and proverbs. In general, these studies indicate that proverbs enrich language learning by engaging both cognitive and cultural dimensions.

Research methodology. This article employs a qualitative synthesis of theoretical and empirical literature. The methodology is structured as follows:

1. Textual Analysis: Reviewing key theoretical contributions (Taylor, 1931; Mieder, 1985; Kuusi; Lauhakangas; Permiakov) to establish a conceptual framework.

2. Comparative Analysis: Examining the research methods and findings of Correia (1996), Duthie (2005), De Cunha (1991), and Himelhoch (2021) to highlight pedagogical implications.

3. Synthesis: Integrating theoretical and empirical perspectives to evaluate the cognitive, cultural, and pedagogical roles of proverbs.

This approach aims to provide a nuanced understanding of how proverbs have been theorized, empirically investigated, and applied in educational contexts.

Analysis and Results. The findings across the reviewed studies can be synthesized into five dimensions: cognitive development, figurative reasoning, cross-cultural competence, dual coding approach, and pedagogical implications.

Proverbs as Cognitive Scaffolds, Correia (1996) demonstrated that proverbs serve as supports for higher-level cognitive processes. Shifting from literal to metaphorical interpretation challenges students to move beyond surface meanings, aligning with Vygotsky's concept of the zone of proximal development. More than half the students reported noticeable improvement in their essay-writing abilities—clear evidence that figurative reasoning plays a meaningful role in academic literacy [1].

Regarding age-related development, Duthie (2005) demonstrated that students' understanding of proverbs progresses in different stages. Younger children interpret proverbs literally—if you say "the early bird gets the worm", they picture an actual bird. Older students, by contrast, form figurative associations and mental images, reflecting greater cognitive maturity. Duthie's study (with its Familiarity, Imagery, and Comprehension stages) systematically links cognitive growth to figurative ability, suggesting that younger learners benefit from scaffolding, while older ones are ready for more creative and critical exploration [3].

Cultural context also proves decisive. De Cunha's 2 × 2 factorial study (1991) found that students from different backgrounds–Punjabi and American English–interpreted proverbs in distinct ways, shaped by their own cultural metaphors and storytelling conventions. Proverbs in their native language kept more of their figurative richness, while translated versions often lost cultural specificity. These findings highlight the need for culturally responsive teaching when using proverbs in the classroom [2].

Himelhoch (2021) emphasized the value of learning strategies, like comics, in teaching figurative language. Visual supports help students–native speakers included–by easing cognitive demands and encouraging techniques like cross-linguistic comparison and contextual inference. The research strongly suggests that proficiency in figurative language is not automatic, even for native speakers, and that visual resources enhance both engagement and retention[3].

Taylor, Mieder, Kuusi, and Permiakov stated that proverbs are vital to cultural knowledge systems. They encapsulate wisdom, humor, values, and shared experiences. Their inclusion in language teaching can thus enrich not only linguistic proficiency but also cultural literacy and philosophical understanding.

Conclusion and Recommendations. The current research demonstrates that proverbs are not merely peripheral to language; they are central to language learning, literary development, and the transmission of culture. Proverbs contain collective wisdom and social insight into concise, memorable expressions. Both theoretical and empirical evidence confirms that proverbs are effective pedagogical tools, enhancing linguistic ability, critical thinking, metaphorical reasoning, and intercultural sensitivity. Correia (1996) shows proverbs scaffold literary performance; Duthie (2005) illustrates the change of figurative comprehension; De Cunha (1991) underscores cultural and translational influences; and Himelhoch (2021) indicates the value of visual and contextual supports.

These studies show that proverbs promote intellectual maturity, creativity, and cultural awareness. Their value in teaching extends beyond vocabulary-building to the cultivation of higher-order interpretive and cognitive skills. For contemporary pedagogy, this implies systematically integrating proverbs into curricula, exploring both literal and figurative dimensions, and leveraging innovative instructional approaches. Ultimately, the pedagogical strength of proverbs lies in their unique capacity to connect language and culture, supporting learners' linguistic proficiency and cultural literacy.

Based on the current study, we propose the following recommendations:

• Teachers: Integrate proverbs into classroom activities–reading, writing, and conversation. Encourage students not only to grasp the literal meanings, but also their figurative meanings.

• Curriculum designers: Highlight cultural and ethical significance of the proverbs, not just their linguistic functions.

• Researchers: There is plenty of more cross-cultural work on how proverbs are interpreted and taught.

• Learners: Work regularly with proverbs in both your first and second languages. It is a great way to build not just language skills, but also intercultural awareness and the ability to think in metaphors.

References:

(1). Correia, O.V.M. A case study evaluating an innovative teaching program to improve writing and to promote accurate and consistent assessment of literary essays for intermediate and senior students. Toronto, Doctor of Education diss., 1996, 150 p.

(2). De Cunha, D. Metaphor comprehension and second language acquisition. Toronto, Doctor of Education diss., 1991, 122 p.

(3). Duthie, J.K. Mental imagery of concrete proverbs. A developmental study of children, adolescents, and adults – University of Oregon: Doctor of Philosophy diss., 2005, 98 p.

(4). Himelhoch, L.-A. Native and Non-native English-speaking Doctoral Students' Strategies to Understand Idiomatics in Comics and Comic Strips – University of South Florida. Doctor of Philosophy diss., 2021, 219 p.

(5). Kuusi, M. Parömiologische Betrachtungen – Helsinki. Suomalainen Tiedeakatemia, 1957, 112 p.

(6). Lauhakangas, O. The Matti Kuusi International Type System of Proverbs – Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2001, 98 p.

(7). Mieder, W. Popular Views of the Proverb–Proverbium 2, 1985: 109–143; also in Mieder, 1993, 18–40 p..

(8). Permiakov, G. L'vovich. Paremiologicheskie eksperiment. Materialy dlia paremiologicheskogo minimuma Moskva, "Nauka", 1971, 248 p.

(9). Proverb (n.d.) – https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/proverb

(10). Taylor A. The Proverb – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931 (repr. 1962, 1985); repr. as The Proverb and An Index to "The Proverb", Hatboro, Pa.: Folklore Associates; repr. with introduction and bibliography by W. Mieder, Bern: Peter Lang, 223 p.

Urunova Shakhlo Rafikovna (Andijan State Technical Institute, Doctor of Philosophy (PhD) of Pedagogical Sciences; e-mail: urunovashahlo23@gmail.com)

IMPROVING LANGUAGE ACQUISITION: THE FUNCTION OF DIGITAL APPLICATIONS IN TEACHING ENGLISH FOR PARTICULAR OBJECTIVES

Annotation. *This article reveals the importance of using digital apps. Digital apps help teachers to integrate real materials with subject, and it is considered one of the effective technologies of improving the motivation of students for the lesson. It highlights how modern educational technologies, including mobile apps, e-learning platforms, and interactive tools, contribute to the effective teaching of English in professional, academic, and vocational contexts. The paper discusses the advantages of digital tools in customizing learning experiences, improving learner engagement, and supporting self-directed study. It also examines current trends, practical implementations, and challenges faced in integrating these technologies into English for Specific Purposes (ESP) curricula.*

Key words: *digital apps, innovational technology, language skills, ESP, collaborative method.*

Urunova Shaxlo Rafikovna (Andijon davlat Texnika instituti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD); e-mail: urunovashahlo23@gmail.com)

TILNI O'RGANISHNI TAKOMILLASHTIRISH: MUAYYAN MAQSADLAR UCHUN INGLIZ TILINI O'QITISHDA RAQAMLI DASTURLARNING VAZIFASI

Annotatsiya. *Ushbu maqola raqamli dasturlardan foydalanish muhimligini ochib beradi. Raqamli ilovalar o'qituvchilarga haqiqiy materiallarni mavzu bilan birlashtirishga yordam beradi va bu o'quvchilarning darsga bo'lgan motivatsiyasini oshirishning samarali texnologiyalaridan biri hisoblanadi. Unda mobil ilova-lar, elektron ta'lim platformalari va interaktiv vositalar orqali til o'rganishni qanday samarali tashkil etish mumkinligi ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalarning o'quvchilarni faol jalb etishi, individual o'rganish jarayonlarini qo'llab-quvvatlashi va ta'limni shaxsiylashtirish imkoniyatlari yoritiladi. Maqolada ESP (English for Specific Purposes) kurslariga texnologiyalarni integratsiya qilishda yuzaga keladigan dolzarb muammolar va amaliy yechimlar ham ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar*: raqamli ilovalar, innovatsion texnologiyalar, til ko'nikmalari, ESP, hamkorlik usuli.*

Урунова Шахло Рафиковна (Андижанский государственный технический институт, доктор философии (PhD)педагогических наук; e-mail: urunovashahlo23@gmail.com)

УЛУЧШЕНИЕ УСВОЕНИЯ ЯЗЫКА: ФУНКЦИЯ ЦИФРОВЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ КОНКРЕТНЫХ ЦЕЛЕЙ

Аннотация. *В этой статье раскрывается важность использования цифровых приложений. Цифровые приложения помогают учителям интегрировать реальные материалы с предметом, и это считается одной из эффективных технологий повышения мотивации учащихся к уроку. Особое внимание уделяется использованию мобильных приложений, онлайн-платформ и интерактивных инструментов в профессиональном, академическом и прикладном обучении. Анализируются преимущества цифровых технологий в индивидуализации обучения, повышении мотивации студентов и развитии навыков самостоятельного изучения языка. Также рассматриваются современные тенденции, практические примеры и проблемы, возникающие при внедрении таких технологий в курсы английского языка для специальных целей (ESP).*

Ключевые слова: *цифровые приложения, инновационные технологии, языковые навыки, ESP, метод совместной работы.*

Introduction. In today's globalized and technologically advanced world, the ability to communicate in English has become essential across various academic and professional domains. English for Specific Purposes (ESP) focuses on teaching English tailored to the needs of learners in specific fields such as engineering, medicine, business, and tourism. As traditional language teaching methods are often insufficient to address the specialized needs of ESP learners, educators are increasingly turning to digital applications to enhance instruction.

The integration of digital tools in ESP not only supports learner engagement but also provides opportunities for real-life context-based language learning. This article investigates the role of digital applications in improving language acquisition in ESP and evaluates their practical use in modern education systems.

Literature Review. English for Specific Purposes (ESP) is a specialist area of English language instruction that concentrates on helping students acquire language abilities relevant to particular academic or professional sectors [1;15 p.]. In contrast to basic English language education, ESP places a strong emphasis on helping students acquire vocabulary, grammar, and communication skills that will be useful in their chosen fields of study or future employment. Through the provision of focused language education, ESP helps students to interact with real materials relevant to their subject, speak proficiently in professional settings, and improve their language skills overall.

Many advantages come with using digital apps to teach ESP, which can improve students' learning outcomes and help them become more proficient users of specialized language. Instantaneous feedback for students is a significant benefit of digital apps [6;77 p.]. With the help of these apps, students may keep tabs on their development, get quick feedback on how they're doing, and pinpoint their areas of weakness. In addition to keeping students interested and involved in their education, this real-time feedback enables them to focus on areas that require more practice and make necessary improvements.

Additionally, students can access real materials and resources relevant to their particular fields of study through digital apps. The articles, videos, podcasts, and other resources included in these apps are frequently pertinent to the academic or professional interests of the users [5;45 p.]. Digital apps assist students learn more about the subject matter and become more proficient in language by exposing them to real materials. Students who have this exposure are better equipped to communicate in the workplace and acquire the language skills necessary to be successful in their chosen fields.

Digital apps let students and teachers collaborate and communicate, in addition to providing individualized feedback and real content. Numerous apps have features that let students communicate, share materials, and work together on projects. Through real-world conversation, this collaborative method not only helps students improve their language abilities but also cultivates a sense of community and support among students [7;89 p.].

Research Methodology. This qualitative study utilized content analysis to assess the effectiveness of digital applications in ESP instruction. Data were collected from observations of ESP classes that implemented various digital tools, including mobile apps, online platforms (e.g., Moodle, Google Classroom), and interactive content. Student feedback, teacher reflections, and learning outcomes were also analyzed. The evaluation criteria included student motivation, task engagement, content relevance, feedback

mechanisms, and support for autonomous learning. Particular attention was given to how digital apps accommodate subject-specific language content and facilitate individualized learning paths.

Analysis and Results. The findings indicate several benefits of using digital applications in ESP courses:

Enhanced learner motivation. Gamified elements, interactive exercises, and instant rewards in apps like Duolingo and Memrise increase student engagement [4].

Access to authentic materials: Digital tools provide students with real-world articles, videos, and audio relevant to their fields of study (e.g., medical interviews, technical manuals) [5].

Immediate feedback and tracking. Learners receive instant corrections and progress reports, which allow for more targeted improvement [6].

Increased collaboration. Platforms such as Edmodo or Microsoft Teams enable group projects, file sharing, and peer discussions, promoting language use in authentic communicative situations [7].

Personalized learning paths. Adaptive learning algorithms adjust difficulty levels based on individual performance, allowing each learner to progress at their own pace.

Moreover, teachers benefit from time-saving features such as automated assessments and content management, enabling more focus on mentoring and feedback.

Despite these benefits, some challenges were identified, including: Lack of digital literacy among instructors, inconsistent internet access in certain regions, the need for ESP-specific app customization. To address these, professional development for educators and investment in infrastructure are necessary.

Conclusion and Recommendations

The integration of digital applications in English for Specific Purposes represents a significant advancement in modern language education. These tools not only support learner motivation and autonomy but also ensure more effective and contextually relevant language instruction. ESP curricula should include digital applications as core components of instruction. Institutions must offer training programs to enhance digital literacy among educators. Developers should design subject-specific digital content for ESP fields such as law, IT, or medicine. Further research should explore the long-term impact of digital tools on learner outcomes in ESP settings. Digital transformation in language teaching is not merely a trend but a necessity. With thoughtful integration, digital applications can bridge the gap between theoretical knowledge and real-world communication needs in specific professional domains.

References:

(1). Dudley-Evans T., John M. Developments in English for specific purposes A multi-disciplinary approach. Cambridge University Press, 1998, 298 p.

(2). Hutchinson T., Waters A. English for specific purposes: A learning-centered approach. Cambridge University Press, 1987, 315 p.

(3). Paltridge, B., Starfield, S. The handbook of English for specific purposes. 2013, 176 p.

(4). Hulstijn J., Laufer B. Some empirical evidence for the involvement load hypothesis in vocabulary acquisition. Language Learning, 2001, 51(3), 539–558 p.

(5). Nation, I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press, 2001, 345 p.

(6). Oxford R. Integrated skills in the ESL.EFL classroom. Washington DC, US: Maryland University, 2001, 238 p.

(7). Yo‘ldashev J.F., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar asoslari. O‘quv qo‘llanma, T., 2004, 268-bet.

Sharipova Shaxzoda Xasanovna (O‘zbekiston–Finlyandiya Pedagogika instituti assistenti)

RESPUBLIKAMIZDA TASHQI SIYOSAT, DIPLOMATIYA VA TURIZM MADANIYATINING BOG‘LIQLIGI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada respublikamizning tashqi siyosati, diplomatik faoliyati hamda turizm sohasining o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilinadi. So‘nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ochiq va faol tashqi siyosat, xalqaro maydondagi ijobiy imijni shakllantirish, xorijiy davlatlar bilan ikki va ko‘p tomonlama hamkorliklar, xususan, turizm sohasini rivojlantirishga oid ma’lumotlar bayon etiladi.*

Kalit so‘zlar: *tashqi siyosat, diplomatiya, turizm, xalqaro aloqalar, turizm madaniyati, xalqaro hamkorlik, madaniy diplomatiya, sayyohlik siyosati.*

Шарипова Шахзода Хасановна (Ассистент Узбекско–Финского педагогического института)

ВЗАИМОСВЯЗЬ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ, ДИПЛОМАТИИ И КУЛЬТУРЫ ТУРИЗМА В НАШЕЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация. *В статье анализируется взаимосвязь внешней политики нашей республики, дипломатической деятельности и сферы туризма. В последние годы существенный вклад в развитие туристической сферы вносят открытая и активная внешняя политика нашей страны, формирование позитивного имиджа на международной арене, в частности двустороннее и многостороннее сотрудничество с зарубежными странами.*

Ключевые слова: *внешняя политика, дипломатия, туризм, международные отношения, культура туризма, международное сотрудничество, культурная дипломатия, политика в сфере туризма.*

Sharipova Shahzoda Khasanovna (Assistant at the Uzbek-Finnish Pedagogical Institute)

THE RELATIONSHIP OF FOREIGN POLICY, DIPLOMACY AND TOURISM CULTURE IN OUR REPUBLIC

Annotation. *This article analyzes the interrelationship between the foreign policy, diplomatic activities and tourism of our republic. In recent years, the open and active foreign policy implemented in our country, the formation of a positive image in the international arena, bilateral and multilateral cooperation with foreign countries, in particular, have made a significant contribution to the development of the tourism sector.*

Keywords: *foreign policy, diplomacy, tourism, international relations, tourism culture, international cooperation, cultural diplomacy, tourism policy.*

Kirish. Kishilik jamiyatining ertangi taraqqiyoti, uning bugungi islohotlariga bevosita bog‘liq. Jahonning rivojlangan davlatlari tajribasi shundan dalolat berib turibdiki, mamlakatning iqtisodiy jihatdan yuksalishi va qudratli bo‘lishi uning dunyodagi mavqeyini belgilab beradi. Ammo ushbu davlat qudratining bardavom bo‘lishi va mustahkamlanishi xalqning ma’naviy qiyofasi qay darajada shakllanganligi bilan o‘lchanmoqda. Taraqqiyotning hozirgi zamondagi turizm madaniyatining subyektlari hisoblangan – shaxslar o‘rtasida sog‘lom ma’naviy raqobat muhitini shakllantirish va rivojlantirish davlatimiz farovonligini ta’minlovchi muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Jahonda mavjud turli guruhlar o‘rtasidagi ziddiyatli tortishuvlarni, bunday vaziyatlarga barham berishda sog‘lom ma’naviy muhitning beqiyos roli va ahamiyati jahon tajribasida isbotlangan. Turizm madaniyati respublikamizning jahon hamjamiyatiga bir necha yo‘nalishlarda integratsiyalashuvida muhim ahamiyatga ega.Jahon hamjamiyatining e’tiborini jalb qilish: turizm sanoatini rivojlantirish va O‘zbekistonning boy madaniy va tarixiy merosini targ‘ib qilish jahon hamjamiyatining e’tiborini tortmoqda. Turistik oqimlar kuchli aloqa vositasiga aylanib, mamlakatni madaniyati, tarixi va mehmondo‘stligi nuqtayi nazaridan namoyish etishga imkon yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Respublikamizda diplomatiya, tashqi siyosat va turizm madaniyatining uyg‘unligi madaniyatlararo almashinuv, iqtisodiy o‘sish, xalqaro reyting va nufuzni oshirish madaniy aloqalarni yaratish kabilarda aks etmoqda. Bunda:

1. Madaniyatlararo almashinuv. Turizm madaniyatlararo almashinuvni rag‘batlantiradi, turli madaniyat, millat vakillari bilan muloqot qilish imkoniyatlarini yaratadi. O‘zbekistonda sayyohlar mahalliy urf-odatlar va san’at bilan tanishish, o‘z tajribalari va madaniyati bilan o‘rtoqlashish imkoniyatiga ega.
2. Iqtisodiy o‘sish. Turizmning rivojlanishi O‘zbekistonning jahon hamjamiyati bilan iqtisodiy o‘sishi va aloqalarini mustahkamlashga yordam beradi. Turizmdan olinadigan foyda infratuzilmani rivojlantirishga, yangi ish o‘rinlari, iqtisodiyotning boshqa tegishli tarmoqlarini rivojlantirishga yordam beradi.

3. Xalqaro reyting va nufuzni oshirish. Turizmni muvaffaqiyatli rivojlantirish O‘zbekistonning sayyohlik yo‘nalishi sifatida xalqaro nufuzini oshirmoqda. Bu mamlakatning jahon hamjamiyatidagi umumiy tasavvurini yaxshilash hamda investorlar, tadbirkorlar va sayyohlar uchun ijobiy imij yaratadi.

4. Madaniy aloqalarni yaratish. Turizm respublikamiz va boshqa mamlakatlar o‘rtasida madaniy aloqalarni o‘rnatishga yordam beradi, bu esa diplomatik, madaniy va ma’rifiy aloqalarni mustahkamlashga olib kelishi mumkin.

Demak, turizm madaniyati O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvida muhim rol o‘ynaydi, madaniy qadriyatlar almashinuvi, iqtisodiy rivojlanish va mamlakat xalqaro nufuzini mustahkamlashga yordamberadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil singari umumilmiy va umumfalsafiy metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Respublikamizda diplomatiya, tashqi siyosat va turizm madaniyatining kogerentliligi xorijiy sayyohlarni jalb qilish, xalqaro munosabatlarni mustahkamlash va mamlakatning jozibador sayyohlik yo‘nalishi sifatidagi obro‘sini mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu izchillikning ba’zi jihatlari:

Turistlarni jalb qilishda diplomatik sa’y-harakatlar – O‘zbekiston sayyohlarni jalb qilish uchun boshqa mamlakatlar bilan diplomatik munosabatlaridan faol foydalanmoqda. Bunga madaniy tadbirlar, turizm yarmarkalarini o‘tkazish, boshqa mamlakatlar bilan turistik hamkorlik shartnomalarini tuzish kiradi.

Noyob madaniy merosni targ‘ib qilish–O‘zbekiston Samarqand, Buxoro va Xiva me’morchiligi, Ipak yo‘li bo‘ylab qadimiy shaharlar va boshqalar kabi boy tarixiy va madaniy merosiga e’tibor qaratmoqda. Bu tarix va madaniyatga qiziqqan sayyohlarni jalb qilishga yordam beradi.

Turistlar uchun infratuzilma va xizmatlarni rivojlantirish–O‘zbekiston mehmonxonalar, transport vositalari va ko‘ngilochar obyektlar kabi turizm infratuzilmasini rivojlantirishga faol sarmoya kiritmoqda. Bu esa chet ellik sayyohlar uchun sifatli xizmatlarni taqdim etish va ularning sayyohlik tajribasini yaxshilash imkonini beradi.

Turistik yo‘nalishlarni targ‘ib qilish – O‘zbekiston madaniy, sarguzasht va gastronomik yo‘nalishlarni o‘z ichiga olgan turli xil sayyohlik yo‘nalishlarini yaratish va targ‘ib qilish ustida ishlamoqda. Bu turistik taklifni diversifikatsiya qilishga va turli toifadagi sayyohlarni jalb qilishga yordam beradi.

Xalqaro turizm tashkilotlari bilan hamkorlik–O‘zbekiston turizmni rivojlantirish va turizm yo‘nalishi sifatida xalqaro profilini oshirish uchun Jahon turizmi (UNWTO) kabi xalqaro turizm tashkilotlari bilan faol hamkorlik qilmoqda.

Respublikamizda diplomatiya, tashqi siyosat va turizm madaniyatining izchilligi xorijiy sayyohlarni jalb qilish uchun qulay muhit yaratishga yordam beradi, iqtisodiyotni rivojlantirishga va mamlakat xalqaro munosabatlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Diplomatiya va sayyohlik madaniyati bir-biri bilan bir necha jihatdan o‘zaro ta’sir qilish va o‘zaro boyitish jihatlari yoritib berilgan:

- *yumshoq kuch* – sayyohlik madaniyati xalqaro munosabatlarda yumshoq kuchning kuchli vositasi bo‘lishi mumkin. Sayyohlar tomonidan mamlakatga tashrif buyurish mamlakatning jahon sahnasidagi ijobiy qiyofasini mustahkamlashga, ushbu mamlakat madaniyati hamda urf-odatlarini tushunish va hurmat qilishga yordam beradi.
- *Madaniyat va tajriba almashinuvi* – turizm mamlakatlar va xalqlar o‘rtasida madaniyat va tajriba almashinuviga yordam beradi.
- *Turizm diplomatik vosita sifatida* – davlat organlari xalqaro munosabatlarni mustahkamlash va qo‘llab-quvvatlash uchun turizmdan diplomatiya vositasi sifatida foydalanishlari mumkin. Turli xil sayyohlik dasturlari, almashinuvlar hamda festivallar mamlakatlar va xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirish vositasi bo‘lishi mumkin.
- *Iqtisodiyot va ijtimoiy barqarorlikni rivojlantirish* – turizm mamlakatda iqtisodiyot va ijtimoiy barqarorlikni rivojlantirishga yordam beradi, bu esa, o‘z navbatida, uning xalqaro maydondagi diplomatik mavqeini mustahkamlaydi.
- *Turizm sohasidagi hamkorlik* – turizm sohasidagi xalqaro hamkorlik mamlakatlar o‘rtasidagi diplomatik munosabatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu sohada tajriba, bilim va resurslarni almashish davlatlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar va ishonchni kuchaytirishi mumkin.

O‘zbekistonda diplomatiya, tashqi siyosat va turizm madaniyati o‘rtasidagi munosabatlar quyidagicha ifodalanishi mumkin:

Milliy imijni targ‘ib qilish. Madaniy turizm O‘zbekistonning milliy imijini xorijda targ‘ib qilish uchun kuchli vosita bo‘lib xizmat qiladi. Chet ellik sayyohlarni mamlakatga jalb qilish bu haqda ijobiy tasavvur yaratishga yordam beradi, shuningdek, xalqaro munosabatlarni o‘rnatish va qo‘llab-quvvatlash sohasidagi diplomatik sa’y-harakatlarga yordam beradi.

Madaniy almashinuv. Tturistik dasturlar va almashinuvlar O‘zbekiston va boshqa mamlakatlar o‘rtasidagi madaniy almashinuvni chuqurlashtirishga imkon beradi. Bu turli millatlar o‘rtasida diplomatik munosabatlarni rivojlantirish, ishonchni mustahkamlash va tushunishni rivojlantirishga yordam beradi.

Iqtisodiy o‘sish. Madaniy turizmning rivojlanishi chet el valyutasi oqimi, yangi ish o‘rinlari yaratish va turizm sanoatining rivojlanishini rag‘batlantirish orqali mamlakatning iqtisodiy o‘sishiga yordam beradi. Bu, o‘z navbatida, O‘zbekistonning iqtisodiy ahvolini yaxshilashi va xorijiy investorlar uchun jozibadorligini oshirishi mumkin.

Yumshoq kuch. Madaniy turizm O‘zbekiston qo‘lida yumshoq kuch vositasi bo‘lishi mumkin. Boshqa mamlakatlardan sayyohlarni jalb qilish o‘zbek madaniyati, san’ati, urf-odatlari va qadriyatlarini mamlakat tashqarisiga yoyishga yordam beradi, bu esa uning ta’siri va jozibadorligini global miqyosda mustahkamlashga yordam beradi.

Respublikamizda diplomatik nuqtayi nazardan, turizm madaniyatini yaxshilashga bir qator amaliy tadbirlar orqali erishish mumkin:

Mahalliy aholi, ayniqsa, xizmat ko‘rsatish va turizm sohasida ishlaydiganlar uchun madaniyat, tarix va mehmondo‘stlik bo‘yicha ta’lim dasturlari va kurslarini joriy etish. Infratuzilmani rivojlantirish: turistik infratuzilmani takomillashtirish, shu jumladan, yo‘l qurilishi, mehmonxona biznesini yangilash, jamoat transportini rivojlantirish va boshqalar.

Ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, sayyohlik risolalari va tadbirlari orqali O‘zbekiston madaniy merosini faol reklama qilish va targ‘ib qilish.

Sayyohlarga mamlakatning tarixiy va madaniy diqqatga sazovor joylari bilan tanishish imkonini beradigan turli xil sayyohlik yo‘nalishlarini ishlab chiqish va targ‘ib qilish.

Mahalliy jamoalarni turizmni rivojlantirishda, shu jumladan, mahalliy hunarmandchilik va madaniy tadbirlarni tashkil etishda faol ishtirok etish uchun qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish.

Sayyohlar uchun xavfsizlik va qulaylikni ta’minlash, shu jumladan, ko‘chalarda va jamoat joylarida xavfsizlik, tozalik va tartibni rivojlantirish.

Tabiiy resurslarni tejash va ekologik turizmga qiziqqan sayyohlarni jalb qilish uchun mahalliy aholi o‘rtasida ekologik ongni targ‘ib qilish.

Turizm sohasida kichik va o‘rta biznesni rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash, shu jumladan, sayyohlik agentliklari, restoranlarni tashkil etish, yodgorlik do‘konlari va boshqa korxonalar.

Ushbu chora-tadbirlar Respublikamizda turizm madaniyatini yaxshilashga yordam berishi hamda mamlakatni xalqaro va ichki sayyohlar uchun yanada jozibador qilishi mumkin. Shunday qilib, madaniy turizm xalqaro munosabatlarni o‘rnatish va rivojlantirishda, O‘zbekistonning tashqi siyosati va diplomatik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlashda, shuningdek, mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Turizm madaniyati bir qator mexanizmlar orqali xalqaro ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda konstruktiv rol o‘ynaydi:

1. Madaniyatlararo o‘zaro ta’sir: turizm turli madaniyat va mamlakatlardan kelgan odamlarning uchrashuvini qo‘llab-quvvatlaydi, bu esa xalqlar o‘rtasida o‘zaro tushunish va bag‘rikenglikni oshirishga yordam beradi. Bu mojarolar ehtimolini kamaytiradi va tinch-totuv yashashga yordam beradi.

2. Iqtisodiy rivojlanish: turizmning rivojlanishi iqtisodiy o‘sishni va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashni rag‘batlantiradi. Sayyohlik sanoati ish o‘rinlari yaratadi, kichik va o‘rta biznesni rivojlantiradi, soliqlar va yig‘imlar orqali mahalliy budjetlarga daromad keltiradi.

Infratuzilmani rivojlantirish: turizmni rivojlantirish transport tizimlari, mehmonxona majmualari, muzeylar va diqqatga sazovor joylar kabi infratuzilmaga sarmoya kiritishni talab qiladi. Bu mahalliy aholining hayot sifatini yaxshilashga yordam beradi va iqtisodiy rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

3. Ijtimoiy-madaniy almashinuv: turizm mamlakatlar va xalqlar o‘rtasida madaniy qadriyatlar, urf-odatlar va tajribalar almashinuviga yordam beradi. Bu madaniy aloqalarni mustahkamlaydi va xalqaro madaniy muloqotni rivojlantiradi.

4. Tinchlik va xavfsizlikni targ‘ib qilish: turizmni rivojlantirish mamlakatlar o‘rtasida xavfsizlik va xalqaro barqarorlik bo‘yicha hamkorlikni rivojlantiradi.

Xulosa. Turizm madaniyati o‘zaro tushunishni oshirish, iqtisodiyotni rivojlantirish, madaniy almashinuv va xalqaro munosabatlarni mustahkamlashga hissa qo‘shib, xalqaro ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda muhim konstruktiv rol o‘ynaydi. Bunda Respublikamizda turizm madaniyatini o‘rganish bir necha sabablarga ko‘ra alohida ahamiyatga ega.

O‘zbekiston UNESKOning Jahon merosining bir qismi bo‘lgan qadimiy Samarqand, Buxoro va Xiva shaharlarini o‘z ichiga olgan boy tarixiy va madaniy merosga ega. Ushbu merosni va uning turizmga ta’sirini o‘rganish noyob sayyohlik yo‘nalishlarini rivojlantirishga va butun dunyodan sayyohlarni jalb qilishga yordam beradi. Iqtisodiy salohiyat: turizm O‘zbekiston uchun muhim daromad manbayi hisoblanadi. Turizmni rivojlantirish yangi ish o‘rinlari yaratish, infratuzilmani rivojlantirish va mahalliy aholining turmush darajasini oshirishga yordam beradi. O‘zbekiston xalqaro sayyohlar va investorlarning e’tiborini tobora ko‘proq jalb qilmoqda. Turizm madaniyatini o‘rganish mamlakatga jahon miqyosida muvaffaqiyatli ishtirok etish, sayyohlik salohiyatini oshirish va boshqa mamlakatlar bilan raqobatlashishga yordam beradi. Turizm madaniyatini o‘rganish O‘zbekistonning madaniy merosini saqlash va targ‘ib qilishga yordam beradi. Bunga tarixiy yodgorliklarni himoya qilish va tiklash, milliy hunarmandchilik san’atini rivojlantirish va an’analarni saqlash kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2021, 172–173-betlar.

(2). Nasridinovna T.O. et al. The role of tourism in the development of the economy and increasing its attractiveness in the republic of Uzbekistan. Asia Pacific Journal Of Marketing & Management Review ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071. 2022, T. 11, №. 01, p. 14–20.

(3). Ro‘ziyev S. O‘zbekiston madaniy turizm bozori va uning istiqbollari. Iqt. fan...diss., Toshkent, 2009.

(4). Dressler M., Paunovíc I. Business model innovation: strategic expansion of German small and medium wineries into hospitality and tourism. Administrative Sciences. 2021, T. 11, №. 4, p. 146.

(5). Carbone F. International tourism and cultural diplomacy. A new conceptual approach towards global mutual understanding and peace through tourism. Tourism: An International Interdisciplinary Journal. 2017, T. 65, №. 1, p. 61–74.

Davletova Shoxida Bazarbayevna (Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti; e-mail: shoxidadavletova0@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4103-9983?lang=en)

MURAKKAB KIRITMALAR SINTAKTIK-STILISTIK KATEGORIYA SIFATIDA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada murakkab kiritmalarning sintaktik-stilistik kategoriya bo‘lib, gap ichida va gap oxirida, hatto alohida bir abzas sifatida qo‘llana olishi tahlil qilingan. Shuningdek, murakkab kiritmalarning mantiqiy birlikni ifodalashga xizmat qiluvchi struktur vosita ekanligi batafsil yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *murakkab sintaktik butunlik, abzas-kiritmalar, kiritmali nutq, kiritmali matn.*

Давлетова Шохида Базарбаевна (докторант Ургенчского государственного университета)

СЛОЖНЫЕ ВСТАВКИ – КАК СИНТАКСИКО-СТИЛИСТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Аннотация. *В данной статье проанализированы случаи, когда сложные вставки могут использоваться как синтаксически-стилистическая категория внутри предложения и даже как отдельный абзац в конце предложения. Также подробно описано, что сложные вставки являются структурным инструментом, служащим для представления логического единства.*

Ключевые слова: *сложное синтаксическое целое, абзац-вставки, вводная речь, вводный текст.*

Davletova Shokhida Bazarbaevna (PhD student at Urgench State University)

COMPLEX ENTRIES – AS A SYNTACTIC-STYLISTIC CATEGORY

Annotation. *This article analyzes the fact that complex-entries are a syntactic-stylistic category, and can be used within a sentence and even as a separate paragraph at the end of a sentence. It is also detailed that complex-inputs are a structural tool that serves to represent a logical unit.*

Keywords: *complex syntactic whole, paragraph-inputs, input speech, input text.*

Kirish. Tilshunoslikda sintaktik butunlikning eng yuqori shakli sifatida, odatda, qo‘shma gaplar qaraladi. Kiritmalarning esa qo‘shma gap, xususan, murakkab qo‘shma gaplar shaklida qo‘llanishi ularning tuzilishidagi oxirgi chegara emas. Kiritmalar nutqda o‘zaro mazmunan bog‘liq bo‘lgan birdan ortiq mustaqil gaplardan iborat bo‘lishi ham mumkin. Kiritma tarzida qo‘llangan bunday gaplar uyushmasi odatdagi nutq parchalari matnlardan farq qilmaydi. Shunga ko‘ra, bunday kiritmalarni gap-kiritmalardan farqlab murakkab sintaktik butunlik tarzidagi kiritmalar deb atash mumkin. Murakkab kiritmalar ham gap-kiritmalar

singari bir sintaktik konstruksiya ichida yoki uning oxirida (gaplar orasida), ba’zan esa sintaktik konstruksiya tuzilishidan tashqarida alohida abzas tarzida ham qo‘llana oladi.

Adabiyotlar sharhi. Undalma va kiritmalar qatnashgan gaplar sodda gapning murakkablashuvi yoki sodda va qo‘shma gaplardan farqlanib, sintaksisning maxsus qismi – murakkablashgan gapalar bahsida o‘rganilmoqda [1]. Shuningdek, prof. A.G‘.G‘ulomov gap tuzilishini sintaktik aloqalar belgilashini; undalma va kiritmalar esa gap bo‘laklari bilan garammatik bog‘liq bo‘lmasligini, binobarin, ular sintaktik konstruksiyani kengaytirishini, murakkablashtirishini, ammo uni sodda gaplikdan chiqarib yubormasligini qayd etadi: shunga ko‘ra, bunday gaplarni “murakkab gap” deb emas, “murakkablashgan gap” atamasi bilan atash zarurligini ta’kidlaydi [2]. Demak, kiritmalarning qo‘llanishi gap tuzilishiga kiritilishi sodda gaplar uchun ham, qo‘shma gaplar uchun ham bir xil xosdir [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada murakkab kiritmalarning gapda qo‘llanilish xususiyatlari badiiy adabiyotlardan olingan misollar bilan yoritildi. Tadqiqot uchun zarur ma’lumotlarning ilmiy bayoni tavsifiy yo‘l bilan berildi. Tadqiqot oldiga qo‘yilgan asosiy muammoning aniq yechimi distribyutiv tahlil metodi orqali belgilab olindi.

Natija va muhokama. Sintaktik konstruksiya ichida kiritma sifatida kelgan mustaqil gaplar o‘rtasidagi mazmuniy munosabat odatiy nutq parchasidagi (matndagi) gaplar o‘rtasidagi munosabatdan deyarli farq qilmaydi. Biroq ularning asosiy gap mazmuniy yo‘nalishiga nisbatan boshqa bir yo‘nalishda ekanligini osonlik bilan belgilash mumkin: *Suqrot domla (aslinomi Muhammadjon Mo‘minjonov bo‘lib, serfikrligi tufayli ba’zi oshnalari hazil tarzida shunday atashardi. Keyinchalik, hamma Suqrot domla deydigan bo‘lib ketdi. Bunga o‘zi ham ko‘nikib qolgan) erta bilan uyqudan lanj turdi – o‘zi ham hayron; bu lanjlikka sabab nima?* (Mirmuhsin).

Misollardagi kiritmalar bir kichik mavzuchani bayon qilayotgan, o‘zaro izchil mazmuniy munosabatda bo‘lgan mustaqil gaplardan iborat bo‘lib, odatdagi nutq parchasidan farq qilmaydi. Ammo ular asosiy nutq mazmuniga nisbatan qo‘shimcha ma’lumot xarakteridagi, sintaktik konstruksiya ichiga kiritilganligi bilan ajralib turadi. Ular qatnashgan asosiy gap qismlari orasidagi uzilish ancha katta bo‘ladi. Ularni so‘z, so‘z birikmasi, hatto gap-kiritmalarga xos intonatsiya bilan talaffuz etib bo‘maydi. Bu nutqda, ayniqsa, og‘zaki nutqda ma’lum noqulaylikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham amalda bunday kiritmalarning bir sintaktik konstruksiya ichida kelishi kam uchraydi. Ular ko‘pchilik hollarda gap oxirida qo‘llanib butun bir abzas – matn mazmuniga aloqador bo‘lib kelishi mumkin: *Ertasi kechki payt Jalolov qora to‘riq otda, Zaynabxon o‘zining jiyronida qaytib keldi. 1944-yilda Zaynabxon tog‘da yelim giyohi yig‘ayotganlarga bosh bo‘lib yurar ekan, Dubolo tizmasidan raykom berib qo‘ygan otini yetaklab o‘tayotganda tosh ko‘chgan, ot jarga qulab ketgan. Zaynabxon harsangni quchoqlab qutulib qolgan edi. Keyin Zaynabxon o‘lgan otning egar-jabduqlarini raykomga olib kelib topshirgan-u, boshqa ot so‘ramay, o‘zi bozordan mana shu sariq jiyronni sotib olgan edi. Undan beri, mana to‘rt yil o‘tdi, jiyron ham Zaynabxonning hamrohi). Shu kecha yana yomg‘ir yog‘di* (Sh.Xolmirzayev).

Bunday gap oxirida kelgan bir necha gapdan iborat kiritmalar gap tuzilishi ichida kelgan shunday kiritmalardan ayrim jihatlari bilan farq qiladi. Gap oxirida kelganda, ularning kiritilganligi hamma vaqt ham aniq ko‘rinib turmasligi mumkin. Chunki ular, avvalo, bir sintaktik konstruksiyani emas, balki mustaqil gaplar o‘rtasidagi mazmuniy munosabatni uzib qo‘yadi. Shunga ko‘ra, ularning intonatsion va grammatik alohidaligi gap ichida kelgan kiritmalarga nisbatan kuchsiz bo‘ladi. Ayrim hollarda esa bunday kiritmalar o‘zidan oldingi gapga ham tashqi, ham ichki tomondan bog‘liqday, bevosita uning davomiday ko‘rinadi. Ularning nutq parchalariga kiritilganligi, “begonaligi”, qo‘shimcha ma’lumot ifodalashi, kiritmalarning o‘zidqan keyin kelgan gaplarga nisbatan yaqqol bilinib turadi. Demak, gap oxirida kelgan kiritmalarni o‘zidan oldingi gapga nisbatangina emas, balki ulardan keyin kelgan gaplarga nisbatan, boshqacha qilib aytganda, nutq parchasidagi mustaqil gaplar kompleksi – bir murakkab sintaktik butunlik ichida olib qarash kerak bo‘ladi. Murakkab sintaktik butunlik sintaktik-stilistik kategoriya bo‘lib, mantiqiy birlikni ifodalashga xizmat qiluvchi struktur vositadir. Ana shu nuqtayi nazardan qaraganimizda, gap oxirida kelgan kiritmalarni murakkab sintaktik butunlik ichida kelgan kiritmalar deb atash mumkin.

Bir necha gaplardan iborat bo‘lgan kiritmalar asosiy nutq parchasidan tashqarida – o‘zicha alohida bir abzas sifatida qo‘llanishi ham mumkin. Ular, odatda, muallif nutqi tarzida kelib, uning ichki kechinmalari, mulohaza va takliflari o‘quvchiga murojaati, hikoya qilinayotgan voqeaga munosabatini, holatini bayon qiladi. Abzas sifatida berilgan kiritmalar, odatda, muayyan bir kichik mavzucha doirasida o‘zaro munosabatda bo‘lgan mustaqil gaplardan iborat bo‘lib, mazmuniy yo‘nalishi jihatdan asosiy nutq matnini tashkil etuvchi abzaslarning umumiy mazmuniy yo‘nalishidan ajralib turadi. Asosiy nutqda yozuvchi qalamga olgan obyektning, voqeaning bayonchisi, kuzatuvchisi sifatida ko‘rinsa, kiritmada esa u o‘sha hodisaga o‘zi-

ning faol munosabatini ifoda etadi. Bunday alohida abzas sifatida qo‘llanilgan kiritmalar monologik nutqda kam uchraydi. Ular ko‘proq dialogik nutqda, har biri alohida abzas sifatida berilgan ko‘chirma gaplar tizmasi orasida qo‘llanadi:

–Agar men yozuvchi bo‘lsam, butun umrimni bittagina kitob yozishga sarflardim (Mana bunisi endi, azizlarim, menga tegishli. Butun umrini bitta kitobga sarflash? Bu qanaqa kitob ekan?)

–U qanday, kitob, bobo?

–Hayrlashuv kitobi… (A.Muxtor).

Ma’lumki, abzas bir kichik mavzu doirasida birlashgan mazmuniy-kompozitsion birlik hisoblanadi. Abzas semantik-stilistik kategoriya bo‘lib, o‘zining maxsus grammatik shakliga ega emas. Har bir abzas bir mantiqiy butunlikni tashkil etadi. Bu bir abzasni ikkinchisidan ritmik intonatsiya va grafik jihatdan ajratishga sabab bo‘ladi. Abzaslar temasining yig‘indisi esa asardagi biror voqea yoki qism temasini tashkil etadi. Demak, abzaslar mazmuni hikoya qilinayotgan voqea bayonining izchilligiga, dinamikligiga bo‘ysunadi. Bu ko ‘proq monologik nutqdagi abzaslar tabiatiga xos. Dialogik nutqda esa abzas bir personaj nutqini ikkinchisidan ajratib turadi. Boshqacha qilib aytganda, har bir personaj nutqi alohida-alohida abzas tarzida beriladi. Yuqorida keltirilgan misollardagi kiritmalar dialogik nutqdagi abzaslar orasiga monologik nutq (muallif nutqi) sifatida kiritilganki, bu kiritma bilan dialogik nutqni bir-biridan aniq ajratib, chegaralab ko‘rsatishga yordam bergan. Shuning uchun ham dialogik nutqda abzas tarzida berilgan kiritma birgina gapdan iborat bo‘lishi ham mumkin:

–Sizning Rossiyaga kelishingiz haqida eringiz qanday fikrda? – deb so‘rab qoldi.

(Erim tirik bo‘lganda, u meni taloq qilardi, balki).

–Erim urushda o‘lgan dedim (“Guliston”).

Birgina gapdan iborat kiritmani alohida abzas tarzida qo‘llash monologik nutqda deyarli uchramaydi. Biroq abzas-kiritmalar monologik nutqda bir abzasni tashkil etuvchi gaplar orasida ham, hatto qo‘shma yoki murakkablashgan gaplar ichida ham kelishi mumkin. Bu kiritma bilan asosiy nutq matnini bir-biridan aniq va kuchliroq chegaralash maqsadida amalga oshiriladi:

Lekin u vahimaga tushdi, “Tarjimai holini bulg‘ash”dan cho‘chidi, “betaraf” qoldi.

(“Betaraf qolish”, ha, bu yaqindagina ham bo‘luvdi yaqindagina ham… yana o‘shanaqa mushkul paytda).

Shunday. Bari o‘shandan boshlangan edi (A.Muhtor).

Murakkab kiritmalarni (shuningdek, murakkab sintaktik butunlik, abzaslarni ham) an’anaviy sintaksis talablari doirasida olib o‘rganish qiyin. Chunki abzas maxsus shaklga (grammatik) ega bo‘lmagan mantiqiy struktur-konpozitsion birlik hisoblanadi. Demak, maxsus sintaktik birlikni o‘zidan oldingi abzas yoki abzaslar mazmuniga aloqador bo‘lgan, biroq undan tashqarida joylashgan abzas-kiritmalar sifatida qarash mumkin. Bunday nutq parchasini, matnni esa kiritmali nutq yoki kiritmali matn deb yuritish mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, murakkab-kiritmalar gap kiritmalar singari bir sintaktik konstruksiya ichida yoki uning oxirida (gaplar orasida), ba’zan esa sintaktik konstruksiya strukturasidan tashqarida alohida abzas tarzida qo‘llana oladi. Demak, murakkab-kiritmalar – murakkab sintaktik butunlik sintaktik-stilistik kategoriya bo‘lib, mantiqiy birlikni ifodalashga xizmat qiluvchi struktur vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). З.Г.Абдуллаев. Очерки по синтаксису драгинского языка, М., 1971; Ҳ.Болтабоева. Ўзбек тилида мураккаблашган содда гаплар, Тошкент, “Фан” нашриёти, 1969.

(2). А.Ғ.Ғуломов. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, “Ўрта ва олий мактаб” нашриёти, 1965, 49-бет.

(3). В.А.Белошапкова. Сложное предложение в современном русском языке. М., “Просвещение”, 1967.

(4). И.Тошалиев. Ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар. Канд. дисс., Тошкент, 1972, 239–251-бетлар.

(5). И.Тошалиев. Киритмалар ҳакида. “Ўзбек тили ва адабёти” журнали, 1968, 4-сон, 34–36-бетлар.

(6). Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар. Ўзбекистон ССР, Тошкент, “Фан’, 1976.

(7). Ғуломов А.Ғ., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1965.

(8). Ғуломов А.Ғ., Асқарова М. Ўзбек тили синтаксисининг баъзи масалалари. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1968, 2-сон, 9 –11-бетлар.

(9). Виноградов В.В. Русский язык. М., 1947, с. 712 –720.

Akramova Diyora Xaytboy qizi (Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti)

KASB-HUNAR VA MEHNATGA OID LEKSEMALARDA EVFEMIZMLARNING ISHLATILISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada evfemizm tushunchasining umumiy xususiyatlari va uning tilshunoslikdagi o‘rni borasida so‘z boradi. Ingliz va o‘zbek tillaridan namunalar keltirilib, izohlanadi. Kasb-hunar doirasidagi evfemizmlarning qo‘llanishi hamda ularning nutq va yozma matnlardagi ifoda xususiyatlari semantik, pragmatik va lingvokulturologik jihatdan o‘rganilib, xulosalar bayon etiladi.*

Kalit so‘zlar: *evfemistik birlik, nutq madaniyati, leksema, madaniy birliklar.*

Акрамова Диёра Хайтбаевна (Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭВФЕМИЗМОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТРУДОВОЙ ЛЕКСЕМИКЕ

Аннотация. *В данной статье рассматривается общая характеристика понятия эвфемизма и его роль в лингвистике. Приводятся и поясняются примеры из английского и узбекского языков. С семантической, прагматической и лингвокультурологической точек зрения изучается использование эвфемизмов в профессиональной сфере и их экспрессивные особенности в устной и письменной речи, делаются выводы.*

Ключевые слова: *эвфемистическая единица, культура речи, лексема, культурные единицы.*

Akramova Diyora Khaytboy qizi (Tashkent State University of Uzbek Language and Literature)

USE OF EUPHEMISMS IN LEXEMES RELATED TO PROFESSIONS AND LABOR

Annotation. *This article discusses the general characteristics of the concept of euphemism and its role in linguistics. Examples from English and Uzbek are given and explained. The use of euphemisms in the professional sphere and their expressive features in speech and written texts are studied from a semantic, pragmatic and linguocultural perspective, and conclusions are drawn.*

Keywords: *euphemistic unit, speech etiquette, lexeme, cultural identities.*

Kirish. Dunyo miqyosida ro‘y berayotgan rivojlanish tilshunoslik sohasini ham chetlab o‘tgani yo‘q. Millatlararo muloqot, rasmiy uchrashuvlar nutqda til birliklaridan qanchalik to‘g‘ri va o‘z o‘rnida, shuningdek, tinglovchiga muloyim tarzda yetkazib berilishiga e’tibor qaratish lozimligini ko‘rsatib kelmoqda. Shu bois tilshunoslik sohasida keng qamrovli izlanishlar, tadqiqotlar olib borilib, muloqot madaniyati,amaliy lingvistika, lingvokulturologiya kabi tilshunoslik sohalari ko‘lami oshib bormoqda. Millatlararo siyosiy va tijoriy yo‘nalishlar taraqqiy etgani sayin, shu narsa ayon bo‘ldiki, shaxs nutq madaniyati, ma’naviyati eng dolzarb va e’tiborga molek jihatlardan biridir. Shuning uchun ham tilning yumshoq va mayin ifodalanishini ta’minlovchi evfemizmlar borasida ishlash, uning ahamiyat ko‘lamini kengaytirish jamiyat uchun muhim vazifaga aylanib bormoqda.

Dunyo tilshunosligida tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan izlanishlarga tayanib, til birliklarining shakllanishida uning etimologiyasi, milliy-madaniy hamda ma’naviy xususiyatlari nechog‘lik ahamiyatli ekanligini bilishimiz mumkin. Bu esa evfemistik birliklarni ham til vositasi sifatida ijtimoiy, pragmatik, lingvomadaniy jihatdan chuqur tadqiq etishga imkoniyatlar mavjud ekanligini anglatadi. Tillarda evfemizmlarning yaratilishi pragmatik va ijtimoiy omillarga bog‘liq bo‘lib, inson nutqida o‘z aksini topadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Shu boisdan ham tilda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan ko‘plab grammatik, fonetik, semantik hamda pragmatik jihatlarni o‘zida tashkil etgan evfemizm yo‘nalishini yanada chuqur tadqiq etish masalasi o‘rtaga tashlanmoqda. Ko‘plab ma’lumotlarga ko‘ra, XIX asrning oxirlaridan boshlab evfemizmlar tadqiqi lingvistikada o‘z o‘rnini topa boshlagan. G.Leech, D.Shmelev, L.Trask evfemizmlarni lingvistik tomondan o‘rganib, ularning yuzaga kelishi muloqot va ijtimoiy muhit doirasida, so‘z semantikasidagi o‘zgarishlar bilan paydo bo‘lishini ta’kidlab o‘tadi. Tabularni o‘rganish XIX asrning 2-yarmidan boshlangan bo‘lib, A.Omonturdiyev fikri bilan aytganda, ularning qachon va qayerda paydo bo‘lganligini aynan aniqlash mavhumdir. Bu ikki tushunchaning keltirib o‘tilishi ularning o‘rtasida mushtaraklik borligidan dalolat. Ko‘p o‘rinlarda efemizmlar tabu asosida paydo bo‘lishi ko‘plab olimlar tomonidan ta’kidlab o‘tilgan. A.Omonturdiyev evfemizmlar borasidagi olimlar fikrlarini o‘rganib, ushbu nazariy qarashlarni turli guruhlarga ajratgan [4;28-b.]. Jumladan, birinchi guruh olimlarining nazariyasiga ko‘ra, “evfemizmlar tabu, ya’ni ibtidoiy dunyoqarash ta’sirida paydo bo‘ladi hamda jamiyatning madaniy bosqichida yo‘q bo‘lib ketadi” [10;21-b.]. Yana bir guruh vakillari “evfemizmlar passiv leksik qatlam sifatida mavjud” degan g‘oyani ta’kidlashgan [11;120-b.]. So‘nggi guruh olimlar fikri Ismatullayevning ishida o‘z aksini topgan bo‘lib, evfemizmlar, ayni zamonda, nutqiy vosita, uslub uchun ham xizmat qiladi [12;19-b.].

Evfemistik birliklarning xususiyatlari dunyo tilshunoslari tomonidan o‘rganilgan. Jumladan, A. Omonturdiyevning “O‘zbek tilining qisqacha evfemik lug‘ati”, Laiting Congning “Zamonaviy ingliz evfemizmlar lug‘ati”, X.Kadirovaning “Evfemizm, disfemizmlar tipologiyasi va badiiy tarjimasi “, Zhou Linaning “Zamonaviy ingliz tilida evfemizmlar”, K.Burridgening “Ingliz, nemis va boshqa tillardagi disfemizm va evfemizm tahlillari”, E.Ivanianning “Rus tili evfemizmlarining nazariy asoslari va lug‘ati”, N. Ismatullayevning “Zamonaviy o‘zbek tili efvemizmlari” kabi ilmiy ishlari evfemiya hodisasi va uning birliklarini o‘rganishga qaratilganligini ko‘rishimiz mumkin. A.A.Reformatskiy, B.A.Larin, Kapron King evfemizmlarning tarixi va ularning rivojlanish jarayonlarini tadqiq etishgan. Ingliz tilida K.Allan, K. Burridge, Alireza Hojati, J.Eyton, G.Leech, N.Chomsky kabi olimlar evfemizm xususiyatlarini yoritish va ularning maqsadlarini tushuntirish borasida ishlar olib borgan. Rus tilidagi evfemizmlashuv hodisasini L. Krisin, Senichkina, E.Ivanian, D.N.Shmelev, M.Zvereva o‘z ishlarida yoritib bergan. O‘zbek tilida ham ancha o‘rganishlar olib borilgan bo‘lib, jumladan, Sh.Q.Shamsiyevaning “Xitoy va o‘zbek tillaridagi maishiy evfemizmlarning lingvomadaniy tadqiqi” nomli dissertatsiyasida o‘zbek va xitoy tillaridagi evfemizmlarning xususiyatlari va lingvomadaniy jihatlari, Sh.Gulyamovaning dissertatsiyasida esa o‘zbek tili evfemizmlarining gender xususiyatlari, o‘zbek va rus tillaridagi evfemizmlarning badiiy tarjima qiyosi X. Kadirova ishida keng tarzda yoritib berilgan.

Maqolada ma’lum kontekstga aloqador evfemizmlar majmuyi qamrab olinib, ularning xususiyatlari, ishlatilish shakllari ingliz va o‘zbek tillarida berilishi orqali chog‘ishtirma tahlili metod sifatida qo‘llanilgan. Ikki tildan namunalar olinib, o‘zaro solishtirilgan hamda kontekstual tahlildan ham foydalanilgan.

Muhokama va natijalar. Evfemistik birliklarning ishlatilinishi vaziyat yuzadidan kelib chiqib tatbiq etiladi. Evfemizmlar ko‘p hollarda salbiy ma’noni ifodalovchi iboralar o‘rniga yoki o‘brosizlantirish holatlarini oldini olish maqsadida ishlatiladi. Muloqot doirasi keng ko‘lamli bo‘lgani bois turli kontekstlarda evfemiztik birliklardan foydalanish uchun zarurat doim mavjud. Sho o‘rinda, bir necha sohalarda evfemizmlar borasida izlanishlar olib borilgan. Jumladan, siyosiy, maishiy birliklardagi evfemizmlashuv yoki evfemizmlardagi gender xususiyatlar kabi mavzular yuzasidan o‘rganishlar qayd etilgan, ammo mehnatga doir leksemalarning evfemistik imkoniyat va xususiyatlarini lingvomadaniy tarafdan tadqiq etish hali qator bo‘shliqlarga ega.

Kasb-hunar va mehnatga oid evfemizmlarning ishlatilishi zamonaviy tilshunoslikda nafaqat lingvistik fenomen, balki ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot davomida o‘rganilgan ma’lumotlar asosida shuni ta’kidlash mumkinki, mehnat sohasida ishlatiladigan evfemizmlar ko‘plab funksional vazifalarni bajaradi: ular orqali salbiy ma’lumotlar yumshatiladi, tashkilotning obro‘si saqlanadi, ijtimoiy tenglikni ta’minlashga qaratilgan til strategiyalari amalga oshiriladi, shuningdek, xodimlar bilan aloqalar yanada nozik va madaniy shaklda olib boriladi.

1. Ishdan bo‘shatish va qisqartirish evfemizmlari. Evfemizmlarning katta qismi tilshunoslikda yaxshi o‘rganilgan yumshatish (mitigation) strategiyasiga asoslangan. Bu yerda so‘z bevosita ma’nosidan ko‘ra, ijtimoiy vaziyatga moslashtirilib, kamroq salbiy ta’sir ko‘rsatadigan shaklda ishlatiladi. Masalan, “fired” o‘rniga “let go”, o‘zbek tilida “ishdan bo‘shatildi” emas, “lavozimidan ozod qilindi”, “mass layoff” o‘rniga “workforce reduction”, o‘zbek tilida “ishdan chetlatish” emas, aksincha, “ish o‘rnini qisqartirish”, “forced retirement” – “majburiy nafaqa” o‘rniga “early retirement offer” – “erta nafaqa taklifi” kabi iboralarning qo‘llanilishi xodimga nisbatan muloyimlik bilan munosabat bildirishga xizmat qiladi. Pragmatik nuqtayi nazardan olib qaralganda, bu evfemizmlar suhbatdoshning obro‘sini saqlashga yordam beradi, ayniqsa, rasmiy hujjatlar va xodimlar bilan ishlash jarayonlarida muhim ahamiyatga ega.

2. Kasb va lavozim nomlarini evfemistik ifodalash. Bu evfemizmlar orqali ijtimoiy maqomni ko‘tarishdir. Tahlillarda aniqlanishicha, mehnat sohasida lavozim nomlarini evfemistik uslubda ifodalash, ayniqsa, keng tarqalgan. Bu holat, odatda, kasbga ijtimoiy maqom berish, uni obro‘liroq ko‘rsatish, yoki jamoatchilik e’tiborida ijobiy taassurot uyg‘otishga xizmat qiladi. Masalan, oddiy “tozalovchi” kasbi – “garbage collector”, “sanitariya texnik xodimi” ingliz tilida “sanitation engineer”, “haydovchi” esa “transport vositasi boshqaruvchisi”, “salesperson”–“sotuvchi” esa “client advisor”–“mijozlar bo‘yicha maslahatchi”, “housekeeper”–“xizmatkor’ o‘rniga “domestic technician”–“maishiy texnik xodim” deb nomlanmoqda. Bunday nomlar, lingvomadaniy tarafdan olib qaralganda, insonlarning mehnatini qadrlagan holda, xizmat ko‘rsatish sohalarini ijtimoiy maqom jihatdan past ko‘rsatmaslikni maqsad qiladi. Boshqa tarfadan esa ish beruvchilarning kompaniya imijini yaxshilash istagini ham ko‘rsatadi. Ayni vaqtda, bunday atamalar ishlovchilar tomonidan ham ko‘proq ijobiy qabul qilinadi, chunki ular o‘zlarini ijtimoiy jihatdan qadrliroq his qilishadi.

3. Ish sharoitlari va muammolari bo‘yicha evfemizmlar, ya’ni yashirish (indirectness) strategiyasi sifatidagi evfemizm. Ba’zi evfemizmlar ochiqchasiga ma’lumotni yashirishga, real holatni niqoblashga xizmat qiladi. Xususan, ish sharoitlari, ish haqi yoki mehnat siyosatidagi noxush jihatlar, ko‘pincha, evfemistik uslubda taqdim etiladi. Masalan, “ish haqi qisqartirildi” o‘rniga “maoshni qayta ko‘rib chiqish” ingliz tilida “pay cut” emas, “salary adjustment” deyiladi yoki “toxic workplace” – “og‘ir ish sharoitlari” o‘rniga “challenging work environment” – “qiyin, ammo dinamik muhit” iborasi ishlatiladi. Bu holatlarda til vositasi haqiqatni yumshatish bilan birga, uni biroz noaniq va tushunarsiz qilishga xizmat qiladi. Bu esa pragmatik jihatdan manipulyativ kommunikatsiyaning bir shakli sifatida baholanadi. Ayniqsa, bu uslub korporativ matnlarda, reklamalarda, rasmiy bayonotlarda keng qo‘llaniladi.

4. Ish unumdorligi va xulq-atvor borasidagi evfemizmlar. Xodimlarning xizmat faoliyati va kasbiy muomalasi haqida baho berishda ishlatiladigan evfemizmlar o‘zida odoblilik (politeness) strategiyasini mujassam etadi. Bu yondashuv, ayniqsa, inson resurslari (HR) sohasida tavsiya etilgan standartlar bilan bog‘liq. Masalan, “bajarolmadi” o‘rniga “topshiriqni yakunlashda qiyinchiliklarga duch keldi” ingliz tilida “underperforming” o‘rniga “needs development”, “difficult to work with” – “jamoada ishlay olmaydi” o‘rniga “not a team player” – “mustaqil ishlashga moyil” kabi evfemistik ifodalar tanlanadi. Bu til vositalari orqali ish beruvchi yoki rahbar xodimga nisbatan tanqidni e’tiborli, yumshoq va madaniy uslubda yetkazadi. Natijada munosabatlar konstruktiv yo‘nalishda rivojlanadi, ziddiyatlarning oldi olinadi.

5. Ishga qabul qilish va bandlik siyosatiga oid evfemizmlar. So‘nggi yillarda jamiyatda inkluzivlik, tenglik va diskriminatsiyaga qarshi kurashish kabi qadriyatlar kuchaygani sababli, kasb-hunar sohasida siyosiy to‘g‘rilik (political correctness) mezonlariga javob beradigan evfemizmlarning qo‘llanishi ortdi. Masalan, “disabled”–“nogiron” o‘rniga “people with different abilities” o‘zbek tilida bu atama “boshqa imkoniyatlarga ega shaxs”, “tajriba va diplomsiz nomzod” emas, “noan’anaviy nomzod”, ingliz tilida “candidate without formal credentials” o‘rniga “non-traditional candidate” ishlatiladi. Bu evfemizmlar, bir tomondan, til orqali ijtimoiy tenglikni ifoda etadi, boshqa tomondan, huquqiy va axloqiy mezonlarga javob beradigan kommunikatsiya muhitini shakllantiradi. Bu holat, ayniqsa, ishga qabul qilish siyosatida, kompaniya veb-saytlarida hamda rasmiy hujjatlarda o‘z aksini topgan.

Tahlil qilinayotgan har ikki tildagi evfemistik ifodalar madaniy odob-axloq normalari bilan uyg‘unlashgan holda ishlatilinishini yaqqol sezish mumkin. Bu holat jamiyatning madaniyati va muloyimligiga asoslangan lingvomadaniy xususiyatlari bilan bog‘liq. Shuningdek, ba’zi evfemizmlar mavjudki, ular o‘zlashgan ko‘rinishda ham ishlatilmoqda. Masalan, “optimizatsiya”, “xodimlar rotatsiyasi” kabi atamalar oddiy qisqartirish yoki ishdan bo‘shatish mazmunini anglatadi hamda ular evfemistik shakl sifatida qabul qilingan.

Xulosa. Kasb-hunar va mehnat sohasidagi evfemizmlar zamonaviy kommunikatsiyada muhim rol o‘ynaydi. Ular til orqali ijtimoiy munosabatlarni boshqaradi, baholash, tanqid va axborot yetkazish jarayonlarini madaniy va ijtimoiy jihatdan maqbul shaklga keltiradi. Ushbu evfemizmlar:

–tashkilotlar uchun ijobiy imij yaratishga xizmat qiladi;

–xodimlar bilan diplomatik, madaniy va odobli muloqotni ta’minlaydi;

–og‘ir yoki noxush holatlarni yumshatib ifodalash imkonini beradi;

–siyosiy to‘g‘rilik, inkluzivlik va tenglik tamoyillarini til orqali mustahkamlaydi;

–ijtimoiy va madaniy qadriyatlarning tilga ta’sirini yaqqol ko‘rsatadi.

Demak, evfemizm faqatgina til birliklari emas, balki ular orqali jamiyatdagi muhim ijtimoiy jarayonlar ifoda topadi. Muloqot jarayonidagi tushunmovchiliklar, nutq odobi kabi tamoyillarni saqlab qolishda evfemizmlarning o‘rni katta va beqiyos.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Akramova D.X. The use of euphemisms in modern English, Qo‘qon DPI “Ilmiy xabarlar”, ISSN 3030-3958, 5-son, 2025.

(2). Akramova D.X. Linguocultural features of Uzbek abd English euphemisms, International conference on modern development of pedagogy and linguistics, Volume 02, Issue 04, 2025.

(3). Akramova D.X., Nosirova M.X. Comparative Linguistics Classification and Analysis, Academic research in educational sciences. Volume 3, issue 1, 2022 ISSN: 2181-1385. Scientific journal impact factor (sjif): 5.723. Doi: 10.24412/2181-1385-2022-1-318-321. http://www.ares.uz.

(4). Omonturdiyev A.J. Professional nutq evfemikasi (chorvadorlar nutqi misolida). Filol.fanlari.d-ri…diss. T., 2009, 28-bet.

(5). Omonturdiyev A. O‘zbek tilining qisqacha evfemik lug‘ati. Toshkent, “Fan”, 2006, 178-bet.

(6). Gulyamova Sh. O‘zbek tili evfemizmlarining gender xususiyatlari. Fil.fan.bo‘y.fal.d-ri. diss..., Buxoro, 2020.
(7). Shamshiyeva, Sh.K. Lingvokulturologik tahlil. Xitoy va o‘zbek tillari boy evfemizmlari, 2023.
(8). Kadirova X.B. Evfemizm,disfemizmlar tipologiyasi va badiiy tarjimasi. PhD dissertatsiyasi, Toshkent, 2024.
(9). Kadirova X.B. O‘zbek tilida evfemizm va disfemizm. O‘quv-uslubiy qo‘llanma, Toshkent, 2013.
(10). Кацев Н.И., Эвфемизмы в современном английском языке. Автореф. дисс. …докт. филол. наук, Л., 1977, с. 21.
(11). Эргазиева Н.И. Взаимосвязь прозвищ табу и эвфемизмов в казахском языке. Ономастика Узбекистана, Т., 1989, с. 120.
(12). Исматуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке. Автореф. дисс. …канд.филол.наук, Т., 1963, с. 19.
(13). Zhou Lina. Euphemism in modern English, Sino-US English Teaching, Vol.12, № 4, China, 2015.

Xoljo‘rayeva Maftunabonu (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti)

O‘ZBEKCHA-INGLIZCHA IJTIMOIY-SIYOSIY TERMINLARNING SINTAKTIK TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi ijtimoiy-siyosiy atamalarning sintaktik tuzilishini o‘rganib, bu atamalarning siyosiy nutqda qanday singib ketgani va qanday ishlashiga e’tibor qaratadi. Ikki til o‘rtasidagi sintaktik nomuvofiqlikdan kelib chiqadigan tarjima muammolariga ham e’tibor beriladi. Maqola sintaktik, semantik va nutq darajasidagi tahlillar orqali ijtimoiy-siyosiy ma’nolarning strukturaviy tarzda yetkazilishi va tarjimaning samarali ta’sirini chuqurroq tushunishga yordam beradi*

Kalit so‘zlar: *sintaktik moslashtirish, passiv konstruksiyalar, modal ko‘makchilar, izolyatsiyalangan leksik birliklar, postpozitsion tuzilma, genitiv, neytrallik, rasmiy ohang, tendensiya.*

Холжураева Мафтунобону (докторант, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои)

СИНТАКСИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УЗБЕКСКО-АНГЛИЙСКИХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация*. В данной статье исследуется синтаксическая структура социально-политических терминов в английском и узбекском языках, уделяя особое внимание тому, как эти термины встроены и функционируют в политическом дискурсе. Также уделяется внимание трудностям перевода, возникающим из-за синтаксических несоответствий между двумя языками. Благодаря синтаксическому, семантическому и дискурсивному анализу статья способствует более глубокому пониманию структурной передачи социально-политических значений и последствий для эффективного перевода.*

Ключевые слова: *синтаксическая адаптация, пассивные конструкции, модальные вспомогательные глаголы, изолированные лексические единицы, постпозитивная структура, генитив, нейтральность, формальный тон, тенденция.*

Holjuraeva Maftunabonu (Doctoral Student, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi)

SYNTACTIC ANALYSIS OF UZBEK-ENGLISH SOCIO-POLITICAL TERMS

Annotation. *This article explores the syntactic structure of socio-political terms in English and Uzbek, focusing on how these terms are embedded and function within political discourse. Attention is also given to the translation challenges arising from syntactic mismatches between the two languages. Through syntactic, semantic, and discourse-level analysis, the article contributes to a deeper understanding of how socio-political meanings are structurally conveyed and the implications for effective translation.*

Key words: *syntactic adaptation, passive constructions, modal auxiliaries, isolated lexical units, postpositional structure, genitive, neutrality, formal tone, tendency.*

Kirish. Ijtimoiy-siyosiy terminlar zamonaviy siyosiy nutqning muhim qismi bo‘lib, siyosiy g‘oyalarni ifodalash, davlat siyosatini bayon qilish va xalqaro muloqotni ta’minlashda xizmat qiladi. Ularning sintaktik qurilishi tilning grammatik xususiyatlarini va ijtimoiy-siyosiy haqiqatlarni aks ettiradi. O‘zbek va ingliz tillarida so‘z tartibi, grammatik vositalar va tuzilishdagi farqlar tarjimada ma’no, aniqlik va uslubiy moslikka bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois ushbu terminlarning sintaktik tahlili ularni to‘g‘ri anglash va ekvivalent tarjimasini yaratishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ijtimoiy-siyosiy nutq mafkuralar, kuch tuzilmalari va siyosatlarning jamiyatlar o‘rtasida qanday o‘tkazilishini shakllantiradi. Ushbu nutqda sintaksis – so‘zlarning

ibora va jumlalarga joylashishi ma`no, urg‘u va g‘oyaviy maqsadni yetkazishda markaziy rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi ijtimoiy-siyosiy atamalarning sintaktik tahlili, siyosiy nutqlar va Whitehouse.gov, O‘zA, BBC News, “Xalq so‘zi” kabi jurnalistik manbalardan olingan hayotiy misollar asosida tuzilish qoliplarini solishtirishga e’tibor qaratilgan. Tadqiqot, shuningdek, shaxsiy sharhlar va tanqidiy fikrlarni o‘z ichiga oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda o‘zbekcha-inglizcha ijtimoiy-siyosiy terminlarning sintaktik xususiyatlarini aniqlash va qiyoslash maqsadida bir nechta lingvistik yondashuvlardan foydalanildi: 1. Qiyosiy-tipologik metod – o‘zbek va ingliz tillaridagi sintaktik modellar, so‘z tartibi va grammatik vositalarni taqqoslash orqali o‘xshashlik va farqlar aniqlandi. 2. Deskriptiv metod – tanlangan terminlarning tuzilishi, komponentlararo munosabatlari va grammatik shakllari izohli tarzda tahlil qilindi. 3. Korpus tahlili – Shavkat Mirziyoyev va Barak Obama nutqlaridan, shuningdek, UzA, “Xalq so‘zi”, BBC News, Whitehouse.gov manbalaridan olingan matnlar asosida real qo‘llanish holatlari o‘rganildi

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy-siyosiy tilda sintaksis, ko‘pincha, ham ma’lumot beruvchi, ham ishontirish vazifasini bajaradi. Ingliz tilida ijtimoiy-siyosiy matnlarda zarurat yoki hokimiyatni anglatish uchun ixcham ot iboralari, passiv konstruksiyalar va modal ko‘makchilardan (masalan, must – kerak, should – lozim) foydalaniladi.[1] O‘zbek sintaksisi, aksincha, odatda, SOV (ga–to‘ldiruvchi–kesim) strukturasiga amal qiladi, ko‘pincha, to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘zgartuvchi yoki ko‘p bo‘lakli qo‘shma so‘zlovchilardan foydalanadi.[2]

Ijtimoiy-siyosiy atamalar izolatsiyalangan leksik birliklar emas, ular sintaktik tuzilmalar ichida joylashib, talqin jarayoniga ta’sir qiladi. Masalan, ingliz tilidagi *public accountability* (jamoatchilik oldidagi javobgarlik) – ixcham ot birikmasi bo‘lib, ko‘pincha, ega yoki to‘ldiruvchi vazifasida keladi.

O‘zbek tilidagi muqobili *jamoatchilik oldidagi javobgarlik* – postpozitsion tuzilma bo‘lib, genitiv va lokativ kelishik qo‘shimchalarini talab qiladi, bu esa gapning umumiy tuzilishiga ta’sir etadi.

Ingliz tilidagi ijtimoiy-siyosiy terminlarning sintaktik xususiyatlari. Ingliz siyosiy tili sintaktik tejamkorlik va mavhumlikni afzal ko‘radi:

– ot birikmalari ustunligi: *national security policy* (milliy xavfsizlik siyosati), *foreign diplomatic engagement* (xorijiy diplomatik hamkorlik);

– ot oldidan keluvchi aniqlovchilar: sifatlar otlardan oldin keladi (*international aid* – xalqaro yordam, *economic sanctions* – iqtisodiy sanksiyalar);

– majhul nisbat shakli neytrallik yoki mavhumlik uchun: *“Mistakes were made.”* (Xatolar qilindi);[3]

– modal fe’llar zaruratni ifodalash uchun: *“We must act decisively…”* (Biz qat’iy harakat qilishimiz kerak...) – Barack Obama, 2012.[4]

Ijtimoiy-siyosiy terminlar, ko‘pincha, ixcham, ammo semantik jihatdan boy ot klasterlarini hosil qiladi:

“Post-crisis economic recovery policy framework” (Inqirozdan keyingi iqtisodiy tiklanish siyosati doirasi) – sintaktik jihatdan ixcham, ammo ma’nosi yuklangan.

O‘zbek tilidagi ijtimoiy-siyosiy terminlarning sintaktik xususiyatlari. O‘zbek sintaksisi quyidagilarga tayanadi:

–postpozitsiyalar va kelishik qo‘shimchalari yordamida munosabatlarni ifodalash (*davlat manfaatlari uchun* – for state interests);

–ishtirokchi konstruksiyalar: *Xalq manfaatlariga xizmat qiluvchi islohotlar* (Reforms serving the people's interests);

–uzun SOV tuzilmalari ichida joylashgan aniqlovchilar: *Yuqori texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan infratuzilma loyihalari...* (Infrastructure projects developed on the basis of high technology...).

Rasmiy nutqlarda, xususan, Shavkat Mirziyoyev nutqlarida atamalar, ko‘pincha, sintaktik jihatdan kengaytirilgan va mafkuraviy jihatdan yuklangan shaklda ishlatiladi: *“Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi asosida amalga oshirilayotgan islohotlar...”* (Reforms being implemented based on the development strategy of New Uzbekistan).

Qiyosiy tahlil. Ingliz va o‘zbek tillarida ijtimoiy-siyosiy terminlar sintaksisi qator jihatlarda farq qiladi. Bu farqlar jumla tuzilishi, ma’no ifodasi, rasmiy ohang va mafkuraviy yuklamada namoyon bo‘ladi. Quyida eng muhim sintaktik xususiyatlar misollar, tarjimalar va izohlar bilan beriladi.

---

[1] Crystal D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press.

[2] Salomov G‘. (1992). O‘zbek tilining sintaktik xususiyatlari. T., “Fan”.

[3] Example from anonymous political rhetoric analyzed in Orwell, G. (1946). Politics and the English Language.

[4] Obama B. (2012). State of the Union Address. Retrieved from whitehouse.gov

Xususiyat/ strukturaviy jihat	Ingliz tili misollari (tarjimasi bilan)	O‘zbek tili misollari (tarjimasi bilan)	Tahlil va izohlar
So‘z tartibi	Government transparency is essential (Hukumat oshkoraligi muhim).	Hukumat oshkoraligi muhim ahamiyatga ega (Government transparency is of great importance).	Ingliz tili SVO (ega–kesim–to‘ldiruvchi) tartibidan foydalanadi, bu tezkor va ixcham ma’no beradi. O‘zbek tilida esa ko‘proq SOV (ega–to‘ldiruvchi–kesim) ishlatiladi, bu rasmiy va izohli ohang hosil qiladi.
Ot birikmasining tuzilishi	International human rights policy (Xalqaro inson huquqlari siyosati.	Inson huquqlarini himoya qilish bo‘yicha xalqaro siyosat (Policy on protecting human rights internationally.	Ingliz tilida aniqlovchilar ot oldidan keladi, bu sintaktik ixchamlikni ta’minlaydi. O‘zbek tilida esa aniqlovchi otlardan keyin yoki kesim bilan bog‘liq postpozitsion shaklda keladi.
Passiv konstruksiya	The law was amended to protect civil liber-ties (Fuqarolik erkinliklarini himoya qilish uchun qonun o‘zgartirildi).	Fuqarolik erkinliklarini himoya qilish maqsadida qonunga o‘zgartirish kiritildi (Amendment was made to the law to protect civil liberties).	Ingliz passiv shakli subyektni yashirishga yordam beradi. O‘zbek tilida ham passiv shakl mavjud, lekin u, ko‘pincha, agentni (tomonidan) kiritish orqali aniqlashtiriladi.
Modal fe’llar	We must address climate change now. (Biz iqlim o‘zgarishini hoziroq hal qilishimiz kerak).	Biz iqlim o‘zgarishi muammosini darhol hal qilishimiz shart (We are obliged to address climate change immediately).	Ingliz tilidagi modal fe’llar (must, should, may) aniq zarurat yoki ehtimolni bildiradi. O‘zbek tilida esa modal ma’no, asosan, kesimga qo‘shimcha shakllar (-sh kerak, shart, mumkin) orqali qo‘shiladi.
Murakkab aniqlovchilar	The recently implementted national economic reform plan (Yaqinda amalga oshirilgan milliy iqtisodiy islohot rejasi).	Yaqinda amalga oshirilgan milliy iqtisodiy islohotlar rejasi (The plan of recently implemented national economic reforms).	Har ikki tilda aniqlovchi bo‘laklar bor, lekin ingliz tilida ularning tartibi qat’iy va ixcham bo‘lsa, o‘zbek tilida, ko‘pincha, qo‘shimcha izoh va postpozitsion elementlar qo‘shiladi.

Ingliz tilida sintaktik ixchamlik va terminlarni mustaqil ot birikmalari sifatida ishlatish tendensiyasi kuchli. Bu rasmiy matnlarni tez o‘qiladigan va strukturalangan qiladi.

O‘zbek tilida esa terminlar, ko‘pincha, gapning asosiy bo‘lagiga singdiriladi va kengaytirilgan aniqlovchi yoki izohlar bilan boyitiladi. Bu esa matnga rasmiylik va sharhlovchanlik ohangini beradi.

Quyida ingliz va o‘zbek tillaridagi ijtimoiy-siyosiy terminlarning sintaktik ishlatilishiga oid real siyo-siy nutqlar va matnlardan olingan misollar keltiriladi. Ushbu materiallar Whitehouse.gov, UzA, BBC News va “Xalq so‘zi” kabi rasmiy ommaviy axborot manbalaridan tanlab olingan bo‘lib, ular orqali til sintaksisi-dagi farqlar, umumiyliklar va uslubiy xususiyatlar tahlil qilinadi. Har bir misol izoh bilan berilgan.

Barack Obama (WhiteHouse.gov, 2009 Qohira nutqidan): *“We must pursue peace with the courage and determination that our times demand” (Biz zamonimiz talab qilayotgan jasorat va qat’iyat bilan tinchlikni izlashimiz kerak).*

Bu jumlada modal fe’l must zaruratni bildiradi va siyosiy ohangni kuchaytiradi. Aniqlovchi bo‘laklar qat’iy tartibda joylashgan bo‘lib, ingliz tiliga xos SVO (Subject–Verb–Object) tartibini ko‘rsatadi. Urg‘u sintaktik jihatdan “peace” terminiga qaratilgan.

Shavkat Mirziyoyev (“Xalq so‘zi”, 2023-yil nutqidan*): “Yurtimiz taraqqiyoti yo‘lida amalga oshirilayotgan islohotlarimiz xalqimiz hayot sifatini oshirishga xizmat qilmoqda” (The reforms being implemented for the development of our country are serving to improve the quality of life of our people).*

O‘zbek tilidagi murakkab SOV tuzilma, participial shakl (amalga oshirilayotgan) orqali jarayon davomiyligi ifodalangan. Bu konstruksiya rasmiy ohang berib, nutqning ta’sirchanligini oshiradi.

BBC News (2022, siyosiy tahlil): *“Economic sanctions are likely to have long-term effects on regional stability” (Iqtisodiy sanksiyalar mintaqaviy barqarorlikka uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatishi, ehtimol).*

Bu jumla ingliz tilida passivga yaqin tuzilishga ega, aniqlovchilar (long-term, regional) ot birikmasida oldindan joylashgan. Ingliz tiliga xos bo‘lgan old aniqlovchilar sintaktik ixchamlikni ta’minlaydi.

UzA (2024, davlat dasturi haqida): *“Davlat boshqaruvi tizimida samaradorlikni oshirishga qaratilgan yangi mexanizmlar joriy etildi” (New mechanisms aimed at increasing efficiency in the system of state governance have been introduced).*

O‘zbek tilida aniqlovchi bo‘laklar kesim oldidan joylashib, jumlaga rasmiy va sharhlovchi ohang beradi. Bu hol ingliz tilidagi old aniqlovchi tizimidan farqli, chunki o‘zbek tilida aniqlovchilar, odatda, kesim oldida qatlamlanib keladi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek tillarida ijtimoiy-siyosiy terminlar-ning sintaktik tashkiloti ularning siyosiy va madaniy kontekstiga moslashgan: ingliz tili sintaksisi – ixcham, tezkor, semantik jihatdan yuqori zichlikka ega. Bu, ayniqsa, siyosiy nutqlarda aniq va qisqa xabar berish uchun qulay. O‘zbek tili sintaksisi – kengaytirilgan, izohli va morfologik jihatdan boy shakllarga ega, bu esa nutqning rasmiyligi va ta’sirchanligini oshiradi.

Har ikkala til ham agentni yashirish yoki urg‘uni muayyan obyektga qaratishda passiv konstruksiyalardan foydalanadi, biroq o‘zbek tilida agentni qo‘shimcha “tomonidan” birligi bilan kiritish hollari ko‘proq.

Modal fe’llar ingliz tilida mustaqil leksik birliklar sifatida ishlatilsa, o‘zbek tilida ularning ma’nosi kesimning morfologik shakliga qo‘shiladi. Shu bois tarjima jarayonida sintaktik moslashtirish (structural adaptation) nafaqat til grammatikasini, balki siyosiy nutqning stilistik va ideologik kontekstini ham hisobga olishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press.

(2). Salomov G‘. (1992). O‘zbek tilining sintaktik xususiyatlari. T., “Fan”.

(3). White House. (2009). Remarks by the President on a New Beginning. Cairo University, Egypt.

(4). UzA – O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. (2023). Prezident Shavkat Mirziyoyevning nutqlari. Retrieved from https://uza.uz

(5). BBC News. (2022). Economic sanctions and their impact on regional stability. Retrieved from https://bbc.com

(6). “Xalq so‘zi” gazetasi (2024). Davlat boshqaruvi tizimida samaradorlikni oshirish bo‘yicha yangiliklar. Retrieved from https://xs.uz

(7). Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language (2nd ed.). Cambridge University Press.

(8). Comrie, B. (1989). Language Universals and Linguistic Typology. University of Chicago Press.

Yuldashev Jo‘rabek Uralovich (NavDU katta o‘qituvchisi)

KARMANA TUMANI ETNOOYKONIMLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Navoiy viloyatining Karmana tumanida mavjud bo‘lgan etnooykonimlar (etnik kelib chiqishga ega joy nomlari) tarixiy va lingvistik jihatdan tahlil qilingan. Maqolada mahalliy aholi etnik tarkibi, ularning joy nomlariga ta’siri, shuningdek, oykonimlarning shakllanishi va ularning tarixiy manbalardagi aks ettirilishi o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari orqali Karmana tumanining tarixiy-etnografik xususiyatlari aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *lingvistik aspekt, lingvistik paradigma, toponim, etnotoponim, etnonim, etnooykonim, onomastik birlik, urug‘, qabila, konversiya, kompozitsiya, tarixiy-etimologik talqin, transonimazitsiya, diaxron so‘z yasalishi, sinxron so‘z yasalishi, onomastik ko‘lam.*

ЭТНООЙКОНИМЫ КАРМАНИНСКОГО РАЙОНА

Аннотация*. В данной статье анализируются этнооойконимы (топонимы этнического происхождения), бытующие в Карманинском районе Навоийской области, с точки зрения историко-лингвистического аспекта. В статье изучается этнический состав местного населения, его влияние на топонимию, а также формирование ойконимов и их отражение в исторических источниках. Результаты исследования раскрывают историко-этнографические особенности Карманинского района.*

Ключевые слова*: лингвистический аспект, лингвистическая парадигма, топоним, этнотопоним, этноним, этнооойконим, ономастическое единство, род, племя, конверсия, состав, историко-этимологическая интерпретация, трансонимизация, диахроническое словообразование, синхронное словообразование, ономастическая сфера.*

ETHNOLOGICAL NAMES OF KARMANA DISTRICT

Annotation. *This article analyzes ethno-oikonyms (place names of ethnic origin) in the Karmana district of Navoi region from a historical and linguistic perspective. The article studies the ethnic composition of the local population, their influence on place names, as well as the formation of oikonyms and their reflection in historical sources. The results of the research reveal the historical and ethnographic features of the Karmana district.*

Keywords: *linguistic aspect, linguistic paradigm, toponym, ethnotoponym, ethnonym, ethno-oikonym, onomastic unity, clan, tribe, conversion, composition, historical and etymological interpretation, transonymization, diachronic word formation, synchronous word formation, onomastic scope.*

Kirish. Ma'lumki, o'zbek xalqi turli-tuman turkiy urug' va qabilalardan tashkil topgan. Bu urug' nomlari tilshunoslik ilmida etnonimlar deb yuritiladi. Etnonimlar davrlar o'tishi bilan vujudga kelgan bo'lib, o'zida juda ko'plab ma'lumotlarni tashiydi. Taniqli toponimist olim S.Qorayevning bildirishicha, ular majusiylar davrida paydo bo'lgan va muqaddas hayvon nomlari (*jilondi (ilonli), qulon, oqbura, qorabura, (bura, buvra, bug'ra – bichilmagan erkak tuya*), *qarg'a, shag'al* (*shaqal – chiyabo'ri*), *echki, ho'kiz*), urug' tamg'asi (*bolg'ali, kosovli, qaychili, taroqli, cho'michli, qirg'ili*), biror taniqli shaxs nomi (*bo'ronboy, jalmat, ollaberdi, fozil, chig'atoy*), hatto joy nomlaridan (*beshqo'ton, buloqboshi, soylik, urganji*) kelib chiqqan. [1;87-b.]. Davrlar o'tishi bilan, bu urug'-qabila nomlarining bir qismi unutilib ketgan yoki unutilmoqda. Ayrimlari joy nomlariga aylangan. Bu joy nomlarini o'rganish esa tobora unutilib borayotgan urug'-aymoq nomlarini to'plash, yig'ish, ular haqida ma'lumotlar e'lon qilish hamda kelgusi avlodlarga yetkazish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Mamlakatimizdagi joy nomlarini va etnonimlarni, ularning qanday ma'no anglatishi, yuzaga kelish tarixi, xalqimiz tarixining qaysi davrida, kimlar tomonidan, qachon va qay tarzda yaratilganligi haqidagi g'oyat qiziqarli ma'lumotlar Mahmud Koshg'ariy, Abu Rayhon Beruniy, Narshaxiy, Ibn Batuta, Rashididdin, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abulg'ozi Bahodirxon kabi olim, muarrix va adiblarning asarlarida mavjuddir [3;14-b.]. Shuningdek, o'zbek etnonimiyasi va etnotoponimlarining tadqiqi bilan jiddiy shug'ullangan T. Nafasovning "Qashqadaryo oblasti toponimlari" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi (1968), "Janubiy O'zbekiston toponimiyasining etnolingvistik analizi" (1985) nomli tadqiqoti, S.Qorayevning "Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?" asari, "Etnonimika" risolasi, Samarqand shahri va uning atrofi toponimiya-sini o'rgangan T.Rahmatov tadqiqotlarida hamda A.Otajonovaning "Xorazm etnotoponimlari" monografiyasida qimmatli ma'lumotlarni uchratamiz. Jumladan, bizning tadqiqot obyektimiz hisoblangan Zaraf-shon fohasi etnotoponimlari haqida T.Rahmatov quyidagi ma'lumotni keltiradi: Zarafshon vodiysida *arg'un, qarluq, tabu, uyshun, abdal, barlas, turk* kabi turkiy qabilalar qadimdan yashab kelganlar va shu etnik nomlar, keyinchalik, joy nomlariga asos bo'lgan degan fikr mavjud [4;32-b.].

Tahlil va natijalar. Yuqorida qayd etganimiz tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, o'zbek urug'-qabilalarining respublika bo'ylab joylashish geografiyasi va ularning joy nomlariga aylanishi turlicha bo'lib, bu jihatdan Zarafshon vodiysi xarakterlidir [1;79-b.]. Chunki bu o'lka betakror tabiati, shifobaxsh o'simlik dunyosi, unumdor tuprog'i, zilol suvlari va geografik jihatdan qulay joyda joylashganligi azaldan insoniyat diqqatini tortib kelgan va ko'chmanchi turkiy urug'-qabilalarning katta qismining boshqa hududlarga nisbatan bu territoriyada o'troqlashuvi keng ko'lamli va xilma-xil bo'lishiga sabab bo'lgan.

Zarafshon vodiysi o'z ichiga O'zbekiston va qisman Tojikiston hududida joylashgan juda katta hududni qamrab oladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining Samarqand viloyati, Jizzax viloyatining sharqiy qismi, Navoiy viloyati – Zarafshon daryosining quyi oqim territoriyalari shular jumlasidandir.

Zarafshon daryosining quyi qismi sohilida joylashgan Karmana tumani ham toponimlarga boy o'lka bo'lib, bu hudud toponimlarining salmoqli qismini etnooykonimlar tashkil qiladi. Hozirgi kunda Karmana tumani _Navoiy viloyatidagi eng yirik aholi punktlaridan biri sifatida bitta shahar (Karmana), bitta shaharcha (Malikrabot) hamda o'ttiz to'qqizta mahalla fuqorolar yig'inidan tashkil topgan. Bu mahalla fuqarolar yig'ini yuzlab qishloq va ovullardan iborat bo'lib, ularning nomlanish sabablari ham turlichadir. Ayrimlari shu hududning geografik xususiyati, tabiiy sharoiti, relyefi, o'simlik va hayvonot olami, qazilma boyliklari bilan aloqador bo'lsa, ba'zilari tarixiy voqea-hodisa, o'z davrining taniqli kishisi yoki shu hududga kelib joylashgan urug'-qabilalar nomi bilan bog'liq.

Ilmiy tadqiqotlarda qayd etilishicha, o'troq va ko'chmanchi xalqlar joylarga nom berishda farqlanar ekan. Bordi-yu, aholi o'troq bo'lsa, joyni tabiiy-geografik xususiyatiga qarab nomlashgan, aksincha, agar aholi ko'chmanchi bo'lsa, joyni o'z urug' va qabilalarining nomi bilan atashar ekan [5;7-b.].

Karmana tumani toponimlari yuzasidan olib borilgan izlanishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, bu hududda hozir o‘zbek urug‘-qabila nomlari, ya’ni, etnonimlar asosida paydo bo‘lgan Ayronchi, Arg‘in, Azamat, Bahrin, Burqut, Boyto‘pi, Bashir, Do‘rman, Darxon, Jaloyir, Jambul, Kalavot, Kalto‘p, Kenagas, Ko‘rto‘-qay (ko‘lto‘g‘ali), Mang‘it, Nayman, Olchin, Qahramon, Qatag‘on, Qilichli, Qiyot, Siyroq, Toqchi, Tama, Urganji, Uyrot, Chuvilloq, Chuyut, Chinoq, Yobu kabi mahalla, qishloq va ko‘cha nomlari uchraydi. Bu oykonimlarning yuzaga kelishida, albatta, etnonimlarning transonimazitsiya usulida toponimga aylanganligini ko‘rishimiz mumkin. Ularning ayrimlarining qaysi tilga mansubligi, anglatgan ma’nosi, etimologiyasi haqida ma’lumotlar mavjud, ammo barchasi haqida ham bunday deb bo‘lmaydi. Biz quyida bir qator tadqiqotchilar, tarixchilar, o‘lkashunoslar hamda tilshunoslar tomonidan olib borilgan kuzatishlar natijasida ochiqlangan etnonimlarning lisoniy xususiyatlari va tarixiy-etimologik talqini haqida qisman keltirilgan ma’lumotlarni hukmingizga havola etamiz. Masalan, XVII asrda Xiva xonligini boshqargan xon, shoir va tarixchi Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” asarida *do‘rman* etnonimi haqida qiziqarli tarixiy faktga duch kelamiz: *“Do‘rman* – Mo‘gulning Bichinqayon otli podshohining besh o‘g‘li bor erdi. Kichigi barchasindin yaxshiroq erdi. Otasi o‘lar bo‘lg‘aninda: «Kichik o‘g‘limni to‘ra qiling!» teb vasiyat qildi. Xalq ham kichik o‘g‘lini to‘ralikka loyiq bilib xon ko‘tardilar. Aning oti Timach Mergan erdi. To‘rt ulug‘i xalqqa ko‘p aytdilar: «Biz to‘rtimizning har qaysimizni to‘ra qilsangiz, rozimiz, ammo kichikka rozi ermasmiz», teb. Xalq ul to‘rtining so‘zlarin qabul qilmadilar. Aning uchun elga o‘pkalab, yurtdan ketib, yot elning ichina borib o‘lturdilar. Mo‘g‘ul to‘rtni *do‘rman* der. Yot el bu yigitlarga do‘rmanlar teb ot qo‘ydilar. Ul to‘rtisi o‘ldi. O‘g‘lonlari qaytib qarintoshlari ichiga keldilar [2;41-b.]. Yoki sinchkov, zahmatkash va serqirra olim Suyun Qorayevning “Toponimika” qo‘llanmasida *arg‘in, nayman, qiyot* etnonimlarining etimologiyasi haqida quyidagilarni o‘qiymiz: “Arg‘in – urug‘ nomi. Bu urug‘ nomi bilan bog‘liq. Arg‘inlar – O‘rta Osiyoda qadimdan yashab kelgan. Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asarida qayd qilingan arg‘u qabilasi ham shu bo‘lsa kerak. «Boburnoma»da, o‘zbek urug‘larining dastlabki yozma shajarasi hisoblangan va Mulla Sayfiddin Axsikandiyning «Majmuat-tavorix» asarida keltirilgan o‘zbek elatlari ro‘yxatida bu urug‘ arg‘o‘n shaklida qayd qilingan. Bu etnonim mo‘g‘ulcha arg‘in (o‘zagi arg‘–«duragay») so‘zidan kelib chiqqan. Arg‘in (arg‘un) so‘zi qirg‘iz tilida hozir ham ana shu ma’noni anglatadi” [1;88-b.]. **Nayman** – mo‘g‘ul urug‘i deb hisoblanar edi. Bunda olimlar naim so‘zi mo‘g‘ulcha («sakkiz») ekanligiga asoslangan. Etnograf N.A.Aristov nayman so‘zi Sibirdagi Nayma daryosi nomidan olingan, deydi. So‘nggi ma’lumotlarga ko‘ra, naymanlar, asli, turkiy qabila bo‘lib, sakkiz o‘g‘uz nomini mo‘g‘ullar o‘z tillariga moslab nayman deb ataganlar [1;89-b.]. **Qiyot,** Abulg‘ozi Bahodirxon fikricha, mo‘g‘ulcha «tog‘dan oqqan sel ma’nosidagi qiyon so‘zining ko‘pligidir. Bu fikrni V.V.Radlov ham isbotlaydi. Bundan ko‘rnadiki, qiyonni (qiyonli) urug‘ining etimologiyasi ham o‘sha mo‘g‘ulcha qiyon so‘zi bilan ma’nodosh [1;91-b.].

Ayronchi etnonimi haqida esa taniqli ijodkor Karmana farzandi, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a’zosi Shoyim Shernazarning “Karmana xazinasi” nomli Karmana joy nomlarining tadqiqi va ular to‘g‘risida ilmiy-tarixiy ma’lumotlar jamlangan kitobida qiziqarli va asosli ma’lumot uchraydi: “**Ayronchi** – mahalla nomi. Nayman qabilasining tarkibiga kirgan mayda urug‘. S.A.Amonjo‘lov, X.Xovorostlarning fikricha, sakkiz o‘g‘uz nomli turkiy qabilani mo‘g‘ullar nayman deb atagan. Ana shu yirik qabilaning tarkibida ayronchi urug‘i bo‘lgan. Ayronchi – “ayron” qush turi (totem) -chi qo‘shimchasi etnonimiyada mansublik, tegishli ma’nosida, yana to‘da, jam, to‘p, jamoa ma’nosini ham anglatadi” [6;8-b.].

Guvohi bo‘lganingizdek, yuqorida lisoniy xususiyatlari va tarixiy-etimologik talqini keltirilgan etnonimlarning ikkitasi (*ayronchi, qiyot*) totem asosida, qolganlari (*nayman, do‘rman*) raqamlar ishtirokida paydo bo‘lgan. Ushbu masala yuzasidan Xorazm etnotoponimlarini tadqiq qilgan A.Otajonovaning etnonimlarning nomlanish mezonlari haqida bergan ma’lumoti juda ahamiyatli. Olimaning qayd etishicha, etnonimlarning nomlanishi turlicha bo‘lgan. Ularning ba’zilari totemlar asosida yuzaga kelgan bo‘lsa, ayrimlari tamg‘a va belgilar asosida hosil bo‘lgan, boshqalari esa rang-sifat bildiruvchi hamda miqdor bildiruvchi so‘zlarga asoslangan [3;34-b.].

Olimaning fikriga tayangan holda, keltirilgan ilmiy faktlarga asoslanib, biz Karmana tumani joy nomlariga asos bo‘lgan etnonimlarning paydo bo‘lish mezonlariga ko‘ra, quyidagi guruhlarga ajratdik.

1. Totemlar asosida yuzaga kelgan etnonimlar: *ayronchi, bahrin, burqut, olchin, qiyot, siyroq, uyrot, yobu.*

2. Miqdor bildiruvchi so‘zlarga asoslangan etnonimlar: *do‘rman, nayman, mang‘it.*

3. Tamg‘a va belgilar asosida hosil bo‘lgan etnonimlar: *azamat, kalto‘p, qilichli*, *chuvilloq.*

4. Joy nomlariga asoslangan etnonimlar: *urganji, toqchi, chinoq* va boshqalar.

Xulosa va takliflar. Tekshirishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, uzoq va boy o‘tmishga ega Karmana zaminida mavjud oykonimlarning katta qismining nomlanishida etnonimlarning muhim roli bor. Bular ora-

sida ayrimlarining qaysi tilga mansubligi, lisoniy, tarixiy-etimologik xususiyatlari aniqlanganlari bilan birga, hali bu xususiyatlari o‘rganilmaganlari ham mavjud. Ularni kengroq va chuqurroq o‘rganish esa Karmana aholisining o‘tmish zamonlardagi tarixiy aloqalarini aniqlashda, bu vohada yashovchi xalqlar etnogenezini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Qorayev S. Toponimika. T., O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006, 320-bet.
(2). Abulg‘oziy Bahodirxon. Shajarayi turk. T., “Cho‘lpon”, 1992, 192-bet.
(3). А.Отажонова. Хоразм этнотопонимлари. Тошкент, “Фан”, 1997, 130-бет.
(4). Рахматов Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей: Автореф. дис. …канд.филол. наук, М., 1973, 32-бет.
(5). Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. Тошкент, “Маънавият”, 1998, 7-бет.
(6). Шойим Шерназар. Кармана хазинаси. Тошкент, “Muharrir”, 2021, 112-бет.

Homidova Barnoxon Sadriddin qizi (Namangan davlat Pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi mutaxassisligi magistranti; e-mail: barno_homidova93@mail.ru)

BADIIY MATNNI TAHLIL QILISHDA QIYOSLASH METODINING IMKONIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada badiiy matnni tahlil qilishda qiyoslash metodining nazariy va amaliy ahamiyati yoritilgan. Qiyoslash usuli adabiy asarlarni o‘zaro solishtirish orqali ularning badiiy-estetik xususiyatlarini chuqurroq anglash, muallif uslubini, obrazlar tizimini, g‘oya va mazmunni kengroq yoritish imkonini berishi ta’kidlanadi. Maqolada klassik va zamonaviy asarlar, Sharq va G‘arb adabiyoti namunalarini qiyosiy tahlil qilish orqali badiiy tafakkur evolutsiyasi, adabiy an’analar uzviyligi, obrazlar transformatsiyasi va tematik uyg‘unlik muammolari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, adabiy ta’lim jarayonida o‘quvchilar tafakkurini rivojlantirish, matnga tanqidiy va ijodiy yondashuvni shakllantirishda qiyoslash metodining pedagogik imkoniyatlari asoslab berilgan. Qiyosiy tahlil o‘quvchini passiv qabul qiluvchidan faol talqin qiluvchiga aylantiradi va ularning badiiy-estetik didini yuksaltiradi. Maqola adabiyotshunoslar, o‘qituvchilar, talabalar hamda tadqiqotchilar uchun foydali nazariy va metodik manba sifatida xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *qiyoslash metodi, qiyosiy tahlil, badiiy matn, adabiy tahlil, obrazlar tizimi, adabiy tafakkur, muallif uslubi, g‘oyaviy mazmun, estetik tahlil, adabiy solishtirish, klassik va zamonaviy adabiyot, badiiy obraz, pedagogik metodlar, adabiy ta’lim, tanqidiy fikrlash, ijodiy mushohada, milliy adabiyot, jahon adabiyoti, adabiy maktablar, uslubiy farqlar, tarixiy kontekst, tematik yaqinlik, estetik did, o‘quvchi faoliyati, matnlararo bog‘liqlik, intertekstual yondashuv, obraz transformatsiyasi, dars metodikasi, qiyosiy adabiyotshunoslik, adabiy an’ana.*

Хомидова Барнохон Садриддин кызы (Наманганский государственный педагогический институт, Факультет социальных наук, магистратура, специальность «Узбекский язык и литература»; e-mail: barno_homidova93@mail.ru)

ВОЗМОЖНОСТИ КОМПАРАТИВНОГО МЕТОДА В АНАЛИЗЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация. *В статье рассматривается теоретическое и практическое значение сравнительного метода в анализе художественных текстов. Подчеркивается, что сравнительный метод позволяет глубже понять художественно-эстетические особенности литературных произведений путем их сопоставления, шире охватить стиль автора, образную систему, идею и содержание. В статье рассматриваются проблемы эволюции художественной мысли, преемственности литературных традиций, трансформации образов и тематической гармонии через сопоставительный анализ классических и современных произведений, образцов восточной и западной литературы. Обосновываются педагогические возможности сравнительного метода в развитии мышления учащихся в процессе литературного образования, формировании критического и творческого подхода к тексту. Сравнительный анализ превращает учащегося из пассивного получателя в активного интерпретатора и развивает его художественно-эстетический вкус. Статья служит полезным теоретическим и методическим пособием для литературоведов, преподавателей, студентов и научных сотрудников.*

Ключевые слова: *метод сравнения, сопоставительный анализ, художественный текст, литературный анализ, система образов, литературное мышление, авторский стиль, идейное содержание, эстетический анализ, литературное сравнение, классическая и современная литература, художественный образ, педагогические методы, литературное образование, критическое мышле-*

ние, творческое наблюдение, национальная литература, мировая литература, литературные школы, стилистические различия, исторический контекст, тематическая близость, эстетический вкус, активность учащихся, интертекстуальная связь, интертекстуальный подход, трансформация образов, методика обучения, сравнительное литературоведение, литературная традиция.

Homidova Barnokhon Sadriddin qizi (Namangan State Pedagogical Institute Faculty of Social Sciences Master's student, specialty Uzbek language and literature; e-mail: barno_homidova93@mail.ru)

POSSIBILITIES OF THE COMPARATIVE METHOD IN ANALYSIS OF A LITERARY TEXT

Annotation. *This article highlights the theoretical and practical significance of the comparative method in the analysis of literary texts. It is emphasized that the comparative method allows for a deeper understanding of the artistic and aesthetic characteristics of literary works by comparing them, a broader coverage of the author's style, image system, idea and content. The article examines the problems of the evolution of artistic thought, the continuity of literary traditions, the transformation of images and thematic harmony through a comparative analysis of classical and modern works, samples of Eastern and Western literature. It also substantiates the pedagogical possibilities of the comparative method in developing students' thinking in the process of literary education, forming a critical and creative approach to the text. Comparative analysis turns the student from a passive receiver into an active interpreter and enhances their artistic and aesthetic taste. The article serves as a useful theoretical and methodological resource for literary critics, teachers, students and researchers.*

Key words: *comparison method, comparative analysis, literary text, literary analysis, system of images, literary thought, author's style, ideological content, aesthetic analysis, literary comparison, classical and modern literature, artistic image, pedagogical methods, literary education, critical thinking, creative observation, national literature, world literature, literary schools, stylistic differences, historical context, thematic proximity, aesthetic taste, student activity, intertextual connection, intertextual approach, image transformation, teaching methodology, comparative literary studies, literary tradition.*

Kirish. Adabiy asarlarni tahlil qilish bugungi kunda nafaqat adabiyotshunoslik ilmining, balki adabiy ta'limning ham markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Badiiy matnning ichki tuzilmasi, mazmuni, obrazlar tizimi, g'oyaviy yo'nalishi va estetik xususiyatlarini chuqur anglash uchun zamonaviy ilmiy yondashuvlar, metodik vositalar talab etiladi. Shunday samarali yondashuvlardan biri bu qiyoslash metodidir. Qiyosiy tahlil yordamida bir-biriga yaqin yoki farqli badiiy matnlar, obrazlar, sujetlar, uslublar yoki davrlar o'rtasidagi adabiy bog'liqlik, badiiy tafovut, estetik yondashuv kabi jihatlar aniqlanadi. Bu esa, o'z navbatida, matnni yanada chuqurroq tushunishga, uni kengroq kontekstdan baholashga xizmat qiladi.

Bugungi globallashuv sharoitida milliy adabiyotlar o'zaro muloqotga kirishib borar ekan, qiyosiy tahlil usuli orqali turli xalqlar, madaniyatlar, adabiy maktablar va davrlar o'rtasidagi badiiy tafakkur o'xshashliklari va farqlarini aniqlash imkoniyati yanada kengaymoqda. Ayniqsa, adabiy obrazlar, g'oya va mavzularni taqqoslab o'rganish orqali o'quvchi yoki tadqiqotchi muayyan matnni faqat yakka holda emas, balki boshqa adabiy fenomenlar bilan bog'liqlikda, tizimli tahlil asosida anglaydi.

Qiyoslash metodining dolzarbligi, ayniqsa, ta'lim jarayonida sezilarli bo'lib, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, matnni chuqur tahlil qilishga, obrazlar ustida mulohaza yuritishga o'rgatadi. Shu sababli ushbu maqolada badiiy matnni tahlil qilishda qiyosiy yondashuvning ilmiy-nazariy asoslari, uning adabiyotshunoslikdagi o'rni, uslubiy imkoniyatlari, shuningdek, ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyati atroflicha yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Adabiyotshunoslikda badiiy matnni tahlil qilish ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, bu jarayonda turli metod va yondashuvlar qo'llaniladi. Shu jihatdan qaralganda, qiyosiy tahlil usuli, ya'ni qiyoslash metodi badiiy matnni chuqur anglash, uning badiiy-estetik, g'oyaviy-falsafiy mohiyatini ochib berishda samarali va zamonaviy metodlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Qiyoslash, biror badiiy asarni boshqa asar yoki boshqa yozuvchi, tarixiy davr, adabiy oqim, til, uslub, mavzu, obrazlar tizimi bilan taqqoslash orqali matnning mohiyatini yanada kengroq va chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Qiyoslash metodi orqali o'quvchi yoki tadqiqotchi nafaqat matnning ichki tuzilmasini, balki uning boshqa matnlar bilan bo'lgan o'zaro aloqadorliklarini, ularning umumiylik va farqli jihatlarini aniqlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu usul adabiy tafakkurning rivojlanish bosqichlarini, turli adabiy maktablar va uslublarning o'ziga xosligini ko'rsatish, adabiy merosni teranroq idrok etishda muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, hozirgi adabiy ta'limda, o'quvchilarda matnga tanqidiy yondashuvni shakllantirish, mustaqil fikrlash va mukammal tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda qiyosiy metod alohida ahamiyatga ega.

Masalan, Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni bilan Nizomiyning xuddi shu nomdagi asarini qiyosiy o'rganish orqali biz ikki shoirning g'oyaviy-ma'naviy pozitsiyasidagi farq, ularning obraz yara-

tish mahorati, uslubiy yondashuvi va tasvir vositalari bo‘yicha chuqur tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lamiz. Navoiyda Majnun obrazi ko‘proq ma’naviy yuksalish, ishqiy iztirob va tasavvufiy kamolot ramzi bo‘lsa, Nizomiyda esa u ko‘proq insoniy fojia va sadoqat timsolidir. Shuningdek, ikki asardagi Layli obrazining xarakteri, ayol obraziga yondashuv, muhit tasviri va tilning poetikligi orqali o‘zaro qiyoslash o‘quvchi estetik tafakkurini chuqurlashtiradi.

Qiyosiy tahlil adabiy obrazlar ustida ishlashda ayniqsa samaralidir. Masalan, xalq dostonlaridagi Alpamish obrazi bilan G‘afur G‘ulomning “Shum bola” asaridagi Bola obrazini qiyoslash orqali milliy xarakter, qahramonlik, ijtimoiy muhit va vaqt omili qanday o‘zgarishini tahlil qilish mumkin. Birinchisida epik, rasmiy, urf-odatlarga sodiq qahramon; ikkinchisida esa zamonaviy, tanqidiy, ba’zan istehzo bilan qaraladigan shaxsiy hayot nuqtayi nazaridan ifodalangan shaxs namoyon bo‘ladi. Bu ikki obraz orqali o‘quvchi nafaqat adabiy qahramonlar o‘rtasidagi farqni, balki xalqning o‘z-o‘zini anglashdagi tafakkur evolutsiyasini ham ko‘ra oladi.

Qiyoslash metodining yana bir imkoniyati turli davr yozuvchilari, hatto turli xalqlarga mansub adiblar ijodidagi umumiylik va farqlilikni ochishdir. Masalan, Shekspirning “Hamlet” fojiaviy obrazi bilan Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar”idagi Otabek obrazini muayyan mezonlar asosida tahlil qilish orqali biz G‘arb va Sharq adabiy tafakkuridagi o‘xshashliklar ichki ziddiyat, jamiyat bilan kelishmovchilik, ma’naviy tanlov muammolarini ko‘rishimiz mumkin. Shu bilan birga, ular orasidagi uslub, tarixiy sharoit, badiiy vositalar, dramatizm darajasidagi farqlar orqali turli madaniyatlarning badiiy tafakkurini taqqoslash imkonini beradi.

Bundan tashqari, qiyoslash metodi bir yozuvchining turli davrlarda yozilgan asarlarini ham o‘zaro solishtirish orqali uning adabiy-ijodiy evolutsiyasini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlarini qiyoslab o‘rganish orqali yozuvchining g‘oyaviy pozitsiyasidagi chuqurlashuv, realistik yondashuvdagi o‘zgarishlar, badiiy mahoratdagi kamolotni aniqlash mumkin bo‘ladi.

Adabiy ta’limda qiyosiy metoddan foydalanish o‘quvchilarning faolligini oshiradi, ularni matnga nisbatan fikrlovchi va izlanishga moyil shaxsga aylantiradi. Masalan, dars jarayonida Alpomish va boshqa xalq dostonlari, yoxud Navoiy va Lutfiy, yoki zamonaviy va klassik she’riyat namunalarini qiyosiy tahlil qilish orqali o‘quvchilarda mukammal adabiy mulohaza yuritish, umumlashtirish, xulosa chiqarish, badiiy tafovutni anglash ko‘nikmalari shakllanadi.

Shuni ta’kidlash kerakki, qiyosiy tahlil har doim ham faqat o‘xshashliklarni ko‘rsatish bilan cheklanmaydi. Asosiy vazifa har bir asarning o‘ziga xosligini yo‘qotmagan holda, ular orasidagi bog‘liqlikni tahlil qilishdir. Bu yondashuv orqali badiiy matnlarni to‘liqroq anglash, ularni zamon, muallif, g‘oya va estetik mezonlar asosida baholash mumkin bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy matnni tahlil qilishda qiyoslash metodining imkoniyatlari beqiyosdir. U nafaqat adabiy tahlilni boyitadi, balki o‘quvchi va tadqiqotchining fikrlash doirasini kengaytiradi, adabiy tafakkurni rivojlantiradi, badiiy estetikani chuqur anglashga xizmat qiladi. Shu sababdan qiyosiy yondashuv bugungi adabiy tahlil va ta’lim jarayonining ajralmas, zamonaviy metodlaridan biri sifatida doimiy ravishda qo‘llanilishi zarur.

Tahlil va natijalar. Badiiy matnni tahlil qilishda qiyoslash metodining nazariy va amaliy salohiyati yuqori ekanligi maqolada olib borilgan tahlillar asosida yaqqol namoyon bo‘ldi. Quyida ushbu metodning adabiy tahlil, o‘quvchilarning estetik tafakkurini rivojlantirish va adabiy ta’limdagi ahamiyati asosida erishilgan asosiy ilmiy natijalar bayon qilinadi:

1. **Qiyosiy yondashuv orqali badiiy tafakkurni chuqurlashtirish.** Qiyoslash metodi yordamida turli asarlar, obrazlar va mavzular o‘rtasidagi badiiy-estetik o‘xshashlik va tafovutlarni aniqlash mumkin bo‘ladi. Bu yondashuv adabiy tafakkur evolyutsiyasi, tematik uyg‘unlik, obraz transformatsiyasi kabi murakkab hodisalarni tizimli anglashga xizmat qiladi. Ayniqsa, Sharq va G‘arb adabiyoti**,** klassik va zamonaviy asarlar o‘rtasidagi qiyosiy tahlillar orqali o‘quvchi o‘z dunyoqarashini kengaytiradi.

2. **Adabiy an’analar va obrazlar tizimining uzviyligini ochib berish.** Qiyosiy tahlillar asarlar orasidagi madaniy, tarixiy va estetik bog‘liqliklarni ochishga xizmat qiladi. Masalan, Alisher Navoiy va Nizomiy asarlaridagi Layli va Majnun obrazlari qiyoslanganda, har bir asarning g‘oyaviy-falsafiy zamirini chuqurroq tushunish mumkin bo‘ladi. Shu orqali badiiy obrazlar o‘zgarishi va tafakkurda qanday aks etishi yoritiladi.

3. **Uslubiy va g‘oyaviy tafovutlarni tahlil qilish imkoni.** Turli yozuvchilar yoki adabiy maktablar orasida uslubiy farqlar, tasvir vositalaridagi xilma-xillik**,** til estetikasi kabi jihatlarni aniqlash orqali asar

mohiyatini chuqurroq anglash imkoniyati yaratiladi. Masalan, xalq eposidagi qahramon bilan zamonaviy nasr qahramoni o‘rtasidagi farqlar adabiy tafakkurdagi siljishlarni ochib beradi.

4. **Qiyoslash metodining ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyati.** O‘quvchilar asarlar ustida qiyosiy tahlil olib borish orqali tanqidiy fikrlash, ijodiy mushohada, xulosa chiqarish kabi ko‘nikmalarni egallaydi. Bu metod o‘quvchini passiv tinglovchidan faol talqinchi darajasiga olib chiqadi. Masalan, dars jarayonida Navoiy va Lutfiy she’riyatini qiyoslash orqali estetik tahlil va poetik uslubni anglash ko‘nikmasi shakllanadi.

5. **Matnlararo bog‘liqlik va intertekstual yondashuvni rivojlantirish.** Qiyosiy metod yordamida o‘quvchi yoki tadqiqotchi matnlar o‘rtasidagi intertekstual aloqalarni anglaydi. Bu esa ularni kontekstual o‘rganishga, adabiy jarayonlarni umumiy oqimda ko‘rishga imkon beradi. Ayniqsa, bir muallifning turli davrda yozilgan asarlarini taqqoslash, ijodiy taraqqiyot yo‘nalishini ko‘rsatishda samaralidir.

6. **Milliy va jahon adabiyoti orasidagi muloqotga xizmat qilishi.** Maqolada ko‘rsatilganidek, qiyoslash metodi orqali o‘quvchi nafaqat o‘z adabiyoti, balki jahon adabiyoti namunalari bilan ham tanishadi. Bu esa madaniyatlararo anglashuv, estetik tafakkurda ko‘pqirrali yondashuvni shakllantiradi. Misol uchun, Hamlet va Otabek obrazlari o‘rtasidagi qiyosiy tahlil orqali G‘arb va Sharq adabiy tafakkuridagi umumiylik va farqlar ochiladi.

7. Pedagogik metod sifatida metodik samaradorligi. Darslarda qiyosiy tahlil metodidan foydalanish o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, adabiy nutq, estetik didni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu metodni darsliklar, elektron manbalar va faol o‘quv metodikasi bilan uyg‘unlashtirish o‘z natijasini beradi.

Xulosa. Badiiy matnni tahlil qilishda qiyoslash metodi keng ilmiy va amaliy imkoniyatlarga ega bo‘lib, u adabiy asarning chuqur mohiyatini anglash, g‘oyaviy-estetik jihatlarini ochib berishda muhim vosita hisoblanadi. Qiyosiy yondashuv matnlarni bir-biriga taqqoslash orqali o‘xshashlik va farqlarni aniqlash, adabiy maktablar, tarixiy davrlar, mualliflar va obrazlar orasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni ko‘rsatish imkonini beradi. Bu esa o‘quvchi yoki tadqiqotchining adabiy tafakkurini boyitadi, tanqidiy fikrlash, estetik tahlil va ijodiy mushohada ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Qiyoslash metodi nafaqat adabiyotshunoslikda, balki adabiy ta’limda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. U o‘quvchilarning matnni chuqurroq o‘rganishiga, mustaqil fikr yuritishiga, asarlarni keng doirada tahlil qilishiga xizmat qiladi. Shuningdek, milliy va jahon adabiyoti namunalari, klassik va zamonaviy asarlar, turli adiblarning obrazlar tizimi va badiiy uslubini solishtirish orqali o‘quvchilar estetik didi va adabiy bilimini mustahkamlaydi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, qiyosiy tahlil bu faqat uslub emas, balki adabiy matnga teran kirib borish, badiiy tafakkurni rivojlantirish, adabiyot orqali kengroq ilmiy va ma’naviy dunyoni anglash vositasidir. Shu bois qiyoslash metodidan ta’limda, ilmiy izlanishda va matn tahlilida keng foydalanish zamonaviy adabiyotshunoslikning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Yo‘ldosh Q. Jilovlanmagan tafakkur mahsuli. Toshkent, “Tafakkur” nashriyoti, 2023, 628-bet.

(2). Mahmudov B. Portret yaratish mahorati. “Xalq ta’limi”, 2010, 2-son.

(3). Abdullayev A. (2012). Pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar. Toshkent, O‘zbekiston Respublikasi O‘qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish institutining nashriyoti.

(4). Nazarova, G. (2010). O‘quvchilarga estetik tarbiya berishning metodik asoslari. Toshkent, “Fan va texnologiya”; Shamsutdinova F. (2015). Adabiyot darslarida badiiy tahlilning o‘rni. Toshkent, “O‘qituvchi” nashriyoti.

(5). Mukhamedova R. (2018). Pedagogik texnologiyalar va metodlar. Adabiy tahlil usullari. Toshkent, “O‘zbekiston yoshlar” nashriyoti.

(6). Yusufov, S. (2014). Adabiyotda estetik o‘zgarishlar va tarbiya metodlari. Toshkent, “Universitet”.

(7). Raximov, N. (2016). Badiiy matn tahlili va uning pedagogik ahamiyati. Tashkent, O‘qituvchilar malakasini oshirish markazi.

(8). Azimov, U. (2012). Adabiyot ta’limida estetik tushunchalar. Toshkent, “O‘zbekiston xalq ta’limi” nashriyoti

(9). Sadriddinov, B. (2020). Adabiyot va estetik tarbiya. Nazariy asoslar va metodik yondashuvlar. Toshkent, “Ma’naviyat” nashriyoti.

(10). Mustafaev D. (2014). Badiiy tafakkur va adabiy tahlil. Toshkent, O‘zbekiston davlat pedagogika universiteti nashriyoti.

(11). Oripov, A. (1996). She’riyat va badiiy tafakkur. Toshkent, “Yangi avlod” nashriyoti, 67-bet.

Nabijonova Madinabonu Ulug‘bek qizi (Namangan davlat Pedagogika instituti talabasi)

ERKIN VOHIDOV SHE’RLARIDA FRAZEOLOGIZMLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek xalq shoiri, “O‘zbekiston Qahramoni” Erkin Vohidovning she’rlaridagi frazeologizmlar o‘rganilgan. Iboralarning etimologiyasi, ularning she’riy matnda qo‘llanishi, o‘ziga xos xususiyati, badiiy-lisoniy birliklari ochib berilgan. Erkin Vohidovning “Donishqishloq hangomalari” she’ri asosida frazeologizmlar izohlangan.*

Kalit so‘zlar: *frazeologizm, etimologiya, she’riy matn, badiiy-lisoniy vositalar, publisist,individual fra-zeologizmlar, o‘z ma’no, ko‘chma ma’no.*

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В СТИХАХ ЭРКИНА ВАХИДОВА

Аннотация. *В данной статье исследуются фразеологизмы в стихах узбекского народного поэта, Героя Узбекистана, Эркина Вахидова. Раскрыты этимология выражений, их использование в поэтическом тексте, их специфические особенности, художественно-языковые единицы. Фразеологизмы интерпретируются на основе стихотворения Эркина Вахидова “Донишкишлок ҳангомалари”.*

Ключевые слова: *фразеологизм, этимология, поэтический текст, художественно-языковые средства, публицист, индивидуальные фразеологизмы, собственное значение, переносное значение.*

LINGUOPOETIC FEATURES OF PHRASEOLOGY IN THE POEMS OF ERKIN VAKHIDOV

Annotation. *In this article, phraseologisms in the poems of the Uzbek people's poet, "Hero of Uzbekistan” Erkin Vakhidov are studied. The etymology of expressions, their use in poetic text, specific features, and artistic-linguistic units are revealed. Phraseologisms based on Erkin Vakhidov's poem ”Donishqishloq hangomalari” are explained.*

Key words: *phraseologism, etymology, poetic text, artistic and linguistic means, publicist, individual phraseologisms, specific meaning, figurative meaning.*

Kirish. O‘zbek xalq shoiri, atoqli olim, publitsist, o‘zining chuqur ma’noli va betakror qofiyali she’rlari bilan o‘zbek xalq she’riyatida muhim o‘rinni egallagan Erkin Vohidov ijodi XX asr o‘zbek adabiyoti rivojiga ulkan hissa bo‘lib qo‘shildi. O‘zbek she’riyati, o‘zbek madaniyati shoir nomi bilan chambarchas bog‘landi. Shoir chuqur falsafiy she’rlari, mutafakkirona xislatlari, o‘ta samimiy, o‘ta topqirona mutoyibalari bilan muxlislar qalbini zabt etdi. O‘zbekiston mustaqilligini mustahkamlash, yurtimiz ijtimoiy-siyosiy, madaniy ahvolini rivojlantirishga qo‘shgan hissasi, o‘zbek xalqi oldidagi ulkan xizmatlari, qahramonona mehnatlari uchun “O‘zbekiston Qahramoni” unvoniga sazovor bo‘lgani shoirning muxlislari qalbiga juda katta quvonch baxsh etadi. Albatta, shoir nomi doim xalq yodida saqlanadi, ulug‘ insonlarning nomlari asrlar o‘tsa-da, millat farzandlari qalbida abadiy yashayveradi.

Shoirning she’rlarida frazeologizmlarning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rishimiz mumkin.Ikki va undan ortiq so‘zning barqaror munosabatidan tashkil topgan, ma’nosi, odatda, bir so‘zga, ba’zan so‘z birikmasi, gapga teng keladigan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi, ko‘chma ma’noli barqaror birikma ibora yoki frazeologizm deyiladi. Masalan: 1. U ilonning yog‘ini yalagan odam. 2. Bizning orzularimiz ko‘p edi, ammo peshonamizga yozilgani shu bo‘ldi. Ushbu gaplarda ilonning yog‘ini yalagan – mug‘ombir, peshonamizga yozilgani – taqdir, qismat iboralari qo‘llangan.[1]

Frazeologizmlar nafaqat nutqimizni ixchamlashtiradi, balki ta’sirchan va obrazli nutq tuzishimizga yordam beradi.

Shoirlar ijodida frazeologizmlar bir qancha shakliy va mazmuniy o‘zgarishlarga uchraydi. Shoir vazn va matn talabiga muvofiq, ayrim iboralarni o‘zgartirib, mazmunini burib qo‘llashi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Shu jihatdan Erkin Vohidov she’rlaridagi frazeologizmlarni qo‘llanishiga ko‘ra ikki guruhga bo‘lishimiz mumkin:

1. Odatiy frazeologizmlar. 2. Individual frazeologizmlar.

Tahlil va natijalar. Erkin Vohidovning “Donishqishloq hangomalari” she’ri asosida frazeologizmlarga nazar tashlaymiz.

Qalpoq oldi Matmusa, qalpoq desa – qalpoqday.
Uni kiyib Matmusa, yigit bo‘ldi chaqmoqday.

[1] Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. Toshkent, 2016, 113–114-betlar.

O‘nta qo‘yga arziydi, yaraqlashi bir jahon.[1]

Ushbu she’rdagi o‘nta qo‘yga arziydi iborasi individual frazeologizm hisoblanib, o‘zbek xalqida “qo‘y” bilan bog‘liq frazeologizmlar ko‘p uchraydi. Jumladan, “qo‘yi mingga yetdi”, “ming qo‘yli boydek” kabi iboralarda so‘zning “boylik” semasi yaqqol ko‘rinadi. Qahramon qalpoqning bahosini juda yuqoriga ko‘taradi, qalpoq shunchalik qimmat va hatto qadrliki, Matmusaga o‘nta qo‘y taklif qilinsa ham, u qalpoqni tanlaydigandek.

Eslanmagan qishloqning itigacha qolmadi.

Maqtalmagan qalpoqning ipigacha qolmadi.

O‘zbek xalq frazeologizmlari ichida ipidan ignasigacha, miridan sirigacha, ignasidan ipigacha kabi iboralar uchraydi. “Butun tafsiloti bilan, hech narsani qoldirmay, mayda-chuydasigacha, batafsil” ma’nosini ang-latadi. Shunday ma’noni ifodalovchi boshdan oyoq iborasi ham uchraydi. Bu yerda ushbu birikma ham o‘z ma’nosida, ham ko‘chma ma’noda qo‘llangan. Qalpoqning ipdan tikilishini nazarda tutganimizda uning o‘z ma’nosi, shunchalik batafsil gapirildiki, hatto qalpoqning ipigacha gapirildi degan ma’noda uning ko‘chma ma’nosi yuzaga keladi. Bu yerda shoirning badiiy mahorati namoyon bo‘lgan.

Matmusani shundan hech ko‘zga ilmas edilar.

Qo‘rqsalar ham undan, hech hurmat qilmas edilar.

Ko‘zga ilmaslik iborasi mensimaslik, bepisandlik bilan muomala qilish, arzigulik deb, diqqatga loyiq deb qaramaslik kabi ma’nolarni anglatadi va nazariga ilmaslik kabi holatda ham uchraydi. Shoir ikkinchi misrada ushbu iboraning ta’rifini ham berib ketgan: hurmat qilmas edilar. Pisand qilmaslik, oyoq uchida ko‘rsatish iboralari ham shu ma’noda qo‘llanadi:

Pilla yorar kapalak, qil sug‘rilar xamirdan.

Lek Matmusa chiqolmas, o‘zi qurgan tandirdan.

Ushbu misrada shoir go‘zal o‘xshatish san’atidan foydalangan, kapalakning pilla yorib chiqishini, xuddi xamirdan qil sug‘urganday oson bo‘lishiga qiyoslamoqda. Ushbu ibora osonlik bilan, hech qanday qiyinchiliksiz ma’nolarini anglatadi:

Kessangizlar boshimni, men niyatga yetarman.

Boshim olib bu yerdan biror yoqqa ketarman.

Bosh olib ketmoq iborasi butunlay tashlab, qaytmas bo‘lib ketmoq ma’nolarida qo‘llanadi.[2] Ushbu frazeologizmga sinonim tarzida boshini olib chiqib ketmoq, izsiz ketmoq kabi iboralarni keltirishimiz mumkin. Bu ibora, odatda, biror inson o‘z oilasidan yoki o‘z xalqidan jabr-zulm ko‘rganda yoki ular tomonidan yerga urilganda, mensimay qo‘yilganda, ularga nafrat tuyg‘usi bilan yoki arazlab ketib qolishi kabi holatlar bo‘lganda qo‘llanadi. O‘zbek tilida bosh so‘zi qatnashgan iboralar juda ko‘p uchraydi. Boshga ko‘tarmoq, boshdan kechirmoq, boshidan oshib ketmoq, boshiga yetmoq, boshida yong‘oq chaqmoq, boshi ko‘kka yetmoq, boshini ikkita qilmoq va yana shu kabi ko‘plab frazeologizmlar bunga misol bo‘ladi.

Chiqdi, ko‘rdi, o‘qidi, kim aqldan ozibdi?

«Ehtiyot bo‘l, simyog‘och – bo‘yalgan», deb yozibdi.

Albatta, yangi kiyimlarni kiyib olib, bo‘yalgan simyog‘ochga tirmashib chiqib, “bo‘yalgan” deb yozilgan so‘zni o‘qigandan keyin inson aqldan ozishi, tabiiy hol. Jinni bo‘lmoq, telba bo‘lmoq kabi ma’nolarni ifodalovchi ushbu ibora insonning ichki dunyosiga, aqliy faoliyatiga xos. Aqlini yeb qo‘ymoq, aqlhushini yo‘qotmoq, esi og‘moq, esidan og‘moq kabi frzaeologizmlar ham shu ma’noda qo‘llanadi. Aqli kirmoq, aqlini tanimoq, esi kirmoq, esini tanimoq ushbu iboralarga nisbatan antonim sifatida qo‘llanadi.

Qat’iyatli – Matmusa, u og‘ziga so‘z oldi.

Uyga kelib sandiqdan paytavalik bo‘z oldi.

Qat’iyatli Matmusaning og‘ziga so‘z olishi uning gapirishni, shuningdek, va’da berishni anglatadi. Bu iboraga nisabatan og‘ziga oldi iborasi sinonim bo‘la oladi. Og‘ziga olmaslik, og‘ziga talqon solmoq kabilar antonim sifatida qo‘llanadi. Gapirish, so‘zlash, nutq iroda etish og‘iz bilan bog‘liq bo‘lgani uchun aynan shu frazeologizmlar yuzaga kelgan va nutqda turg‘un birikma sifatida o‘rin egallagan.

Depti: Rahmat, shaharlik – yaxshi cholg‘u beribdi,

Faqat bitta narsaga aqlim yetmay turibdi.

“Idrok qilmoq, uqmoq, bilmoq”[3] kabi ma’nolarni anglatuvchi aqli yetmoq iborasiga antonim sifatida qo‘llanadigan aqli yetmaslik iborasi insonning bilim salohiyatiga bog‘liqdir. Fahmi yetmaydi, fahm-fa-

[1] Эркин Воҳидов. Табассум. Тошкент, 2010, 6-бет.

[2] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент, 1978, 51-бет.

[3] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент, 1978, 29-бет.

rosati yetmaydi kabilar idrok qilolmaydigan, bilim salohiyati yuqori bo‘lmagan insonlarga nisbatan aytiladi. Bir inson ikkinchi bir insonni haqorat qilishi uchun ushbu so‘zlarni qo‘llaydi va bundan haqorat qilayotgan insonning o‘zini katta olishi, qarshisidagi insonni mensimasligi anglashilib turadi. Ammo Matmusadek “aqlim yetmay turibdi” deb insonlar o‘zlariga nisbatan ham ishlatadi. Bunda inson xuddi sirli jumboqlarning oldida ojizdek ko‘rsatadi o‘zini.

«*Ey xotin, sen eringga nodon gapni deb qo‘yding.*

Nima bo‘ldi? Yo qarib es-hushingni yeb qo‘yding?

O‘zbek xalqi mentalitetida ayol kishi o‘z erini hurmat qilishi, yuziga tik qaramasligi, gap qaytarmasligi va barcha aytganlarini qilishi kerak. Ayol kishining eriga nisbatan bunday muomalasi Islom dinida ham ta’kidlangan. Aql yuritib, Allohga iymon keltirgan insonlar Islom dini yo‘l-yo‘riqlariga amal qiladi, demak, ayol kishining eriga nodon gapni deyishi, o‘z diniga bo‘ysunmaslikni yoki es-hushini yeb qo‘yganligini anglatadi.

Matmusa shunday qilib, ko‘kragini keribdi.

Erini dono bilib, xotin ham tan beribdi.

Matmusaning mag‘rurligini, o‘zidan-o‘zi ko‘ngli to‘lib xursand bo‘lganligini shoir ko‘kragini keribdi deya izohlagan. Boshi osmonga yetdi, qo‘yi mingga yetdi, do‘ppisini osmonga otdi, og‘zi qulog‘iga yetdi kabi iboralar ham qisman sinonim sifatida ishlatiladi. Bunda aqlli ekanligiga hatto xotini ham tan bergan Matmusaning quvongani, xursand bo‘lganini anglash mumkin. E’tirof qilishga majbur bo‘lib, rozi bo‘lib Matmusaning xotini ham tan beradi.

Yana mehnat, yuz kuncha ter to‘kdilar bearmon.

Yozgi haykal bitguncha qish keldi-ku qahraton...

Mashaqqat bilan qattiq ishlagan, jismoniy mehnat qilgan Matmusaning hamqishloqlarini shoir ter to‘kdilar deya ta’riflamoqda. Peshana teri to‘kildi kabi holatda ham uchraydigan bu ibora o‘zi mehnat qilib, halol yo‘l bilan ishlab rizq topadigan inson ma’nosini ham bildiradi. Halol so‘ziga esa peshana teri iborasini ham sinonim qilish mumkin

Endi qolma yo‘lingdan, men bilan gap talashma,

Arzon deb bir adashding, boshqa sira adashma.

O‘zbek tilida yo‘l so‘zi qatnashgan bir qancha frazeologizmlar mavjud. Ularning ko‘pi ish so‘zi bilan bog‘liq va ushbu ibora ham ishingdan qolma, ishingni davom ettir yoki yo‘lingda davom et, bu yerdan jo‘na kabi ma’nolarni ifodalaydi. Yo‘l bermoq, yo‘l qo‘ymoq, yo‘lga chiqmoq, yo‘lga solmoq, yo‘ldan ozmoq, yo‘l ko‘rsatmoq, yo‘l olmoq kabi iboralarning tub ma’nosida ham ish-harakatga bog‘liq ma’nolar mavjud.[1]

Ayo do‘stlar, adashgan bir mo‘mindan kulmaylik.

Matmusadek o‘zimiz tandir kiygan bo‘lmaylik!

Ushbu misrada shoirning topqirona badiiy mahorati ko‘zga tashlanadi. Matmusa tandirini kiyib olib, yo‘lni ko‘rmay, yo‘lini yo‘qotadi va shoir buni Matmusadek tandir kiygan bo‘lmaylik, ya’ni pand yeb qolmaylik deya tanbeh bermoqda. Bir ishni qilishdan avval aql yuritib, oxirini o‘ylab ish qilmagan inson mehnatiga kuyib qolishi hech gap emas.

Bir necha so‘zlar bilan izohlashimizga to‘g‘ri keladigan so‘zlar bor tilimizda, ularning muqobili sifatida nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi frazeologizmlardan foydalanamiz va ta’sirchan, qisqa, ma’noli nutq tuzishimizda iboralarning o‘rni katta.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Erkin Vohidovning ijodida uchraydigan iboralarning bir qismini izohlaganimizda, uning nafaqat qalami o‘tkir shoir, balki topqir, hazil-mutoyibaga moyil ijodkor ekanini anglaymiz. Tilimizning esa naqadar boy, go‘zal til ekanligini his etamiz. Shoir mana shunday imkoniyatdan, albatta, mohirona foydalangan desak, yanglishmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент, 1978.

(2). Эркин Воҳидов. Табассум. Тошкент, 2010.

(3). Nosirjon Uluqov. Tilshunoslik nazariyasi. Toshkent, 2016.

(4). Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент, 5 жилдлик, ЎзМЭ, 2006–2008,

(5). Кузиев У.Я. About sociolects and their place in glossaries (in example Uzbek language and dictionaries). Научные исследования: теория, методика и практика. 2017, с. 281–286.

(6). Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012.

[1] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент, 1978, 121–123-бетлар.

Adambayeva Shahnoza (Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya fakulteti Fransuz filologiyasi stajyor-o‘qituvchisi; shahnozaadambayeva8@gmail.com).

FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA “AYOL” KONSEPTINING LISONIY TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Sharq va G‘arb dunyosida “ayol” konseptining pozitsiyasi, mavqeyi va jamiyat hamda kundalik hayotdagi obrazlari turli xil jabhalarda xarakterlanadi. Shuningdek, “ayol” konseptining tuzilishi va lug‘aviy ma’nolari fransuz va o‘zbek tillari misolida tahlilga olinadi.*

Kalit so‘zlar: *konsept, lisoniy tahlil, epistolyar janr, badiiy tahlil.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ “ЖЕНЩИНА” ВО ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В этой статье описывается положение и образы концепции “женщина” в Восточном и западном мире, а также в обществе и повседневной жизни. Также структура и лексические значения понятия “женщина” будут проанализированы на примере французского и узбекского языков.*

Ключевые слова: *концепт, языковой анализ, эпистолярный жанр, художественный анализ.*

LINGUISTIC ANALYSIS OF THE CONCEPT OF “WOMAN” IN FRENCH AND UZBEK

Annotation. *In this article, the position, position and images of the concept of “woman” in the eastern and Western world, as well as in society and everyday life, are characterized on different fronts. Also, the structure and vocabulary meanings of the concept” woman " are taken into analysis using the example of French and Uzbek.*

Keywords: *Concept, linguistic analysis, epistolary genre, artistic analysis.*

Kirish. Maqolada fransuz va o‘zbek madaniyatida “ayol” lingvomadaniy konseptining leksik ma’nolari haqida to‘xtalgan va bu tadqiqotni amalga oshirishda fransuz yozuvchisi Monteskyoning “Fors nomalari” asaridan foydalanildi. Asarning epistolyar shakli insonga yoshi, jinsi, millati, ijtimoiy mavqei, odatlari, didi, diniy e’tiqodi, siyosiy qarashlari bir-biridan farq qiladigan odamlarga o‘z fikrini aytishga imkon beradi. Adibning xatlarida hayotning o‘zi hech bir vositachisiz o‘ylanmasdan o‘z ehtiyojlari va muammolari xususida emotsional bo‘yoqdorlik bilan gapiradi. Har bir xatning uslubi jo‘natuvchi va qabul qiluvchi munosabatlariga qarab o‘zgarib turadi. Monteskyo qahramonlarga cheksiz so‘z erkinligini beradi, lekin asardagi ovozlarning hech biri shartsiz hokimiyatga, boshqalardan ustun keladigan mavqega va bo‘ysundiruvchi kuchga ega emas.[1]

Asarning diniy dunyoqarash, axloqiy madaniyat va milliy-madaniy o‘ziga xoslik aks etgan ba’zi kontekstlarni va ularning tarjima transformatsiyasini tahlil qilamiz. Matnlar turli xarakterga ega bo‘lib, ba’zilari g‘arb va sharq madaniyatiga tegishli bo‘lgan qahramonlarning dunyoqarashini aks ettirsa, ba’zilari ularning xulq-atvorini, boshqasi esa milliy xususiyatga ega bo‘lgan obrazni shakllantiradi. Shuning uchun ham mazkur asar til birliklariga xos badiiy tasvir vositalarining tarjimada qayta yaratilishi asliyatning milliy xususiyatini aks ettirishda jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Biz quyida asliyat va tarjima tillarida ikki millat, g‘arb va sharq qarama-qarshiligi asosida xalq mentaliteti, turmush tarzini aks ettiruvchi detallar tahliliga e’tibor qaratamiz.

Asliyatda: Les femmes de Perse sont plus belles que celles de France; mais celles de France sont plus jolies. Il est difficile de ne point aimer les premières, et de ne se point plaire avec les secondes: les unes sont plus tendres et plus modestes; les autres sont plus gaies et plus enjouées.[2]

Asliyatdagi matnda fors va fransuz ayollarining go‘zalligi, nazokati va nafosati tarjima matnida bog‘lovchisiz qo‘shma gap, nuqtali vergul vositasida sintagmatik transformatsiya metodi yordamida o‘girilgan.

Fors ayollarining tashqi go‘zalligiga nisbatan qo‘llanilgan *“belle”* so‘zi fransuz tilida *“beau, gracieux, élégant (surtout en parlant des femmes)”*, o‘zbek tilida *“go‘zal, xushro‘y, zebo, sohibjamol”* ma’nolarini ifodalaydi. Fransuz ayollariga nisbatan qo‘llanilgan *“jolie”* so‘zi *“aimable”*[3], ya’ni o‘zbek tilida *“iltifotli, nazokatli, xushmuomala, shirinso‘z”* ma’nolarida qo‘llanilgan, ya’ni asliyatda ko‘proq fors ayollarining nozikligi va kamtarinligi, fransuz ayollarining xushchaqchaq, quvnoq ekanligiga diqqat qaratilgan.

---

[1] Schneider Jean-Paul. Les jeux du sens dans les “Lettres persanes”: temps du roman et temps de l’histoire. www.montesquieu.ens-lsh.fr.

[2] Montesquieu Lettres persanes. Paris Editions Gallimard, 1966, p. 76.

[3] Dictionnaire Larousse: définitions, expressions, synonymes tchador n.m. (mot persan) Pièce d'étoffe servant à cacher le bas du visage ou à couvrir la tête des femmes dans certaines circonstances: Les femmes musulmanes portent un voile. Paris: Educa Books, 2018, p. 60.

Tarjimada: Fors ayollari farang ayollariga qaraganda go‘zalroq; biroq farang xotin-qizlarining istarasi issiq. Fors ayollarini sevmaslik, farang ayollari bilan suhbatdan huzur topmaslik mumkin emas; birlari nazokatli va kamtarin bo‘lsalar, boshqalari xushchaqchaq va quvnoqdirlar.[1]

Shu qisqagina ta’rifning o‘zida sharq va g‘arb ayollari hamda ular tabiatiga xos bo‘lgan milliy bo‘yoqni yozuvchi qanday tasvirlagan bo‘lsa, tarjimon mazkur milliy bo‘yoqdorlikni o‘zbek tilidagi badiiy vositalar orqali to‘liq ochib berishga harakat qilgan. Tarjimon sharq va g‘arb ayollariga xos bo‘lgan milliy koloritni asliga monand tavsiflay olgan, ayniqsa, “istarasi issiq”[2] iborasi o‘zbek o‘quvchisining tasavvurida farang ayollarini nazokatli, shirinso‘z, jozibali etib gavdalantiradi.

Tarjimon o‘tgan asrdagi jamiyat sivilizatsiyasi jarayonidagi illatlarni zamonaviy kitobxonga hikoya qilib berilayotganligini aniq mushohada etishi darkor. F.Shleyermaxer ta’kidicha, asarda tasvirlangan har qanday nutqni faqat o‘zi mavjud bo‘lgan zamon nuqtayi nazaridan mavjud hayotiy situatsiyalarning ta’rif-tavsifidan, personajlarning millatiga xos xarakterli xususiyatlarni ular mansub bo‘lgan davr fonida tushunish mumkin[3].

Demak, asarning asl nusxasi va tarjima matnida gavdalantirilgan sharq va g‘arb ayollarining xarakterli xususiyatini idrok etish mazkur millatlarning o‘tmishi bilan bog‘liq bo‘lganligi bois bugungi kun o‘quvchisi uchun ham xech qanday qiyinchilik tug‘dirmaydi.

F.Shleyermaxer o‘zining “Tarjimaning turli metodlari haqida” nomli maqolasida: “…asliyatda muallifning dunyoqarashi va u yaratgan obrazlar xarakterining badiiy tasvir vositalari orqali berilishi uning individual uslubini hosil qilishga yordam beradi va tarjimondan yozuvchi ruhiga, uning uslubiga o‘ziga xos yondashuvni, tarjimonlik mahoratini talab etadi”, deya fikr yuritadi[4]. Masalaga bunday individual yondashuv asarning milliylik xususiyatini aks ettiradi, matnning milliyligi yozuvchining individualligi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi. Ushbu uslubiy tasvirlardan F.Shleyermaxer bilvosita milliylikni ajratib ko‘rsatadi. Ma’lumki, filosof zamonaviy kitobxonga yaqinroq *“xalq ruhi”* tushunchasiga tayanadi, biroq bu milliy madaniy o‘ziga xoslikka bo‘lgan ilmiy qiziqishni so‘ndirmaydi, ya’ni, individuallik chegarasidan o‘tish tarjimada an’anaviylikdan voz kechishga olib keldi.

Masalan, haram tartib-qoidalarini nazorat qiluvchi haram og‘asi Ibbiga o‘z erkidan butunlay ayrilganligini, xuddi jonsiz qo‘g‘irchoqqa o‘xshab buyruq bajarayotganligini, xo‘jayinning zavjalarini buyruqqa bo‘ysunmay ko‘rsatayotgan turli injiqliklarini ko‘tarishga majburligini yozadi. Ushbu holat quyidagicha tasvirlangan: *Asliyatda:...* je n'ai jamais conduit une femme dans le lit de mon maître, je ne l'ai jamais déshabillée, que je ne sois rentré chez moi la rage dans le coeur et un affreux désespoir dans l'âme (35); *tarjimada:* Ana shu iztirobli yillar mobaynida har safar biror bir ayolni xo‘jayinimning yotog‘iga kuzatib qo‘yib xonamga qaytar ekanman, qalbim qahru g‘azab bilan to‘lib toshar, ruhimni tushkunlik qamrab olardi (16).

Biroq har doim ham erkin tarjima asliyatdagi ma’no va mazmunni to‘liq ochib bermaydi. Shuning uchun asardagi personajlar xatti-harakatlari ba’zan to‘liq ochilmay qoladi. Tarjimon haram og‘asi Ibbining holatini o‘quvchiga obrazli, emotsional belgilar orqali ifodalashni afzal ko‘rgan va asliyatda ifodlangan ba’zi detallarni, masalan, *“je ne l’ai jamais déshabillée” – “hech qachon yechintirmaganman”* jumlasi tushirib qoldirilgan. Biroq tarjimon milliylik nuqtai nazaridan uning bajaradigan vazifasiga nisbatan keltirgan tavsifi asar g‘oyasi bilan hamohang jaranglagan.

Shu nuqtayi nazardan, asliyat muallifi tomonidan ifodalangan sharq ayollarining jamiyatda erkaklar oldida kamsitilishi va ularning o‘z erklari uchun o‘ziga xos tarzda kurashishi kabi muammolarini mutarjim o‘z ona tili imkoniyatlarini to‘liq ishga solib, sharq mentalitetiga xos badiiy tasvir usullaridan o‘rinli foydalangan holda ifoda etadi.

Haramdagi ayollarga nisbatan o‘tkazilgan zulm va ularning bu zulmga qarshi kurashi asarning 67-maktubda Faridun va Astarta hamda 141-maktubda rashkchi Ibrohimning xotinlari haqidagi rivoyatlar bilan hamohang jaranglaydi. Bu xatlarning birinchisida otashparstlik dini vakillariga baxt olib kela olishi mumkin bo‘lgan ozod huquqlariga qarshi haramdagi holatning yakunlovchi namoyishi ekanligi hikoya qilinsa, ikkinchisida islom dinining gumanizm g‘oyalarini oyoqosti qilgan Ibrohimga qarshi uning haramidagi ayol-

---

[1]Montesquieu Lettres persanes. Paris Editions Gallimard, 1966, 437 p; Мотескье. Форс номалари. Тошкент, “Қатортол-Камолот”, 1999, 304-бет (Кейинги мисоллар асар бети кўрсатилган ҳолда, қавс ичида берилади).

[2] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. таҳрир ҳайъати, Э.Бегматов ... [et al.]. А.Мадвалиев таҳрири остида, Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2015, 69-бет.

[3]Шлейермахер Ф. Герменевтика. Спб, “Европейский дом”, 2004, с. 45.

[4]Шлейермахер Ф. Герменевтика. Спб, “Европейский дом”, 2004, с. 65.

larining isyoni O‘zbekning asarni yakunlovchi dramatik syujetida yuz berishi muqarrar ravishda kutib turgan achchiq oqibatlar haqidagi nutqi ogohlantirish vazifasini o‘taydi. Masalan, Ibrohimning xotinlaridan biri *asliyatda: – ...plus hardie que les autres, lui reprocha son mauvais naturel; tarjimada*: –Birovni qo‘rqitish uchun vosita izlayverish, o‘ziga nisbatan nafrat uyg‘otishga olib keladi, deydi. Ushbu asliyat tilidagi jumlalar tarjima tili birliklariga muvofiq o‘girilib, matn adekvatligini ta’minlagan.

Shuningdek, asarda sharq ayollarining tutqinligi g‘arb ayollarining erkinligiga qarama-qarshi qo‘yiladi (23- va 34-maktublarda). Muallif uslubini to‘liq saqlashga harakat qilgan tarjimon ilgaridan odatiy va tanish tuyulgan narsalar tamoman qarama-qarshi pozitsiyaga ega ekanligini tarjima matnida qayta yarata olgan. Masalan, *asliyatda: Elle peuvent voir les hommes à travers certaines fenêtres qu’on nomme jalousies; elles peuvent sortir tous les jours avec quelques vieilles qui les accompagnent; elles n’ont qu’un voile.* Monteske fransuz o‘quvchisiga tushunarli bo‘lishi uchun forsliklarga xos bo‘lgan *“un voile”* so‘ziga *“les Persanes en ont quatre”* havolasini keltiradi (23-maktub, 42).

Tarjimada: “Bu yerda xotinlar katta erkinlikka egalar. Ular erkaklarni jalyuza (frans. Jaloisie – rashk so‘zidan, tarj.)deb ataluvchi chiy pardalar orqasidan ko‘radilar; har kuni birorta kampir hamrohligida ko‘chaga chiqishlari mumkin va bir chachvon yopinadilar, xolos” (23-maktub, 42).

Tarjimada fransuz madaniyatiga tegishli bo‘lgan *jalousies* so‘zi bir vaqtning o‘zida kalka usulida tarjima matniga ko‘chirilgan va bu so‘z fransuz tilidan kelib chiqqanligiga izoh berilgan. Mazkur so‘zga tegishli qo‘shimcha ma’lumotning o‘zbek tiliga *“chiy parda”* ekvivalenti orqali berilishi o‘quvchini tarjima matni mazmunida aks etgan asliyat motividan chalg‘itmaydi. Undan tashqari, tarjimon R.Qilichev, rus tiliga fransuz tilidagi vual – *“shlyapaga tutiladigan va yuzni bekitib turadigan to‘r”* yoki *“engil shaffof gazlama, harir”*[1] ma’nosida keluvchi *“un voile”* so‘zini asliyat matnida berilgan qo‘shimcha izohini tushirib qoldirib, sharq mentaliteti uchun xos bo‘lgan *chachvon* ma’nosida hech qanday izohsiz qo‘llaydi.

O‘zbek nigohida Parij modasiga nisbatan ajablanish, tushunmovchilik, hayratlanish yoki e’tiroz o‘quvchida makon va madaniy uzoqlik tufayli bizga aniq-ravshan ko‘ringan narsani yangi nuqtai nazar bilan ko‘rishiga imkon beradi (99-maktub). Rika Venesiyadan turib Rediga Parij modasi g‘ayritabiiyligi bilan butun Yevropaga ta’sir o‘tkazgani, moda injiqliklari, yarim yil Parijdan qishloqqa borib kelgan ayol xuddi 30 yil poytaxtda yashamagandek yoki Parijda bir oz vaqt yashagan ayol o‘z imidjini o‘zgartirish natijasida yaqinlari uni tanimaslik darajasigacha borishini yozadi. G‘arb va sharq mentalitetiga tegishli bo‘lgan bunday urf-odatlar va e’tiqodlarning barchasi insonning mavjud davlat tuzumi hukmronligiga, ijtimoiy-me’yoriy tizimlarga qaramligini anglatadi. Tarjimon fransuzlarning moda olamidagi o‘ziga xosligini asliyat matnidan Rikaning tilidan satira ostiga olingan jumlalarini ekvivalentlikning tasviriy tafsilot turidan foydalanib tarjima qiladi.

Asliyatda: ...les coiffures montent ...une révolution les fait descendre tout à coup; *tarjimada:* Ba’zan o‘ta baland soch turmaklari rasm bo‘lsa, favqulodda inqilob ularni pastga tushirib yuboradi.

Soch turmaklarining o‘ta balandligi asliyatda oshkora aytilmasa ham, uning mazmuni matnga singdirilgan, tarjimon esa o‘zbek tilida *“o‘ta”* sifatlovchi darajani matn mazmuniga qo‘shmasa, fransuz modasining o‘ziga xos jihatini o‘quvchi tasavvurida gavdalantira olmagan bo‘lardi.

Asliyat va tarjima matnini qiyoslar ekanmiz, tarjimon so‘zma-so‘z tarjima turidan foydalanganligini, matn mazmunining o‘zaro ekvivalentligiga ko‘ra, tarjima matni mazmuni xira ifodalanganini ko‘rishimiz mumkin. Chunki so‘zma-so‘z tarjimada adabiy asarni badiiy tasvir vositalari obrazli tarjima qilishga xalaqit beradi, badiiy asar yaratilgan davrni, uning milliylik xususiyatlarini ifodalovchi til birliklari qo‘llagan yozuvchining induvidual uslubini tarjima matnida yo‘qqa chiqaradi. Quyida keltiradigan misolimiz fikrimizni dalillaydi. Soch turmaklaridan keyin yozuvchi baland poshnalarning urf bo‘lganligini quyidagi jumlalarda tasvirlaydi:

Asliyatda: ...c’étaient les pieds qui occupaient cette place, les talons faisaient un piédestal qui les tenait en l’air; *tarjimada:* Baland-past tushish navbati oyoqlarga ham tegib turgan: poshnalar ularni pastga yoki balandga tushirib-chiqarib turadigan poydevor o‘rnini bajarganlar.

Tarjimon *“piédestal”* so‘zining ma’nosini matnda to‘liq ochmagan, bu so‘z o‘zbek tilida: 1. Pedestal, tagkursi, haykal o‘rnatilgan supa; 2. *ko‘chma ma’noda.* mansab, martaba, obro‘[2] ma’nolariga ega.

Tarjimon o‘zbek kitobxoni tushunchasida go‘yoki fransuz ayollari ishlov berilgan haykal misol degan ma’noda mubolag‘a qiladi. Ular kiygan oyoq kiyimlari ingichka poshnalarining baland pastligiga qarab

[1] Русско-узбекский словарь. Ташкент, 1983, с. 160.
[2] Русско-узбекский словарь. Ташкент, 1983, с. 25.

“oq suyaklar” jamiyatidagi mavqeyini belgilanishiga ishora qilinishini ta’riflaydi. Tarjima matnida muallifning fransuz moda olamiga berilgan tavsifi to‘laqonli aks ettirilgan.

Muallifning tanqidiy ovozi asar personaji o‘zbek ovozi bilan uyg‘unlashadi, asar qahramoni fransuz absolyutizmi xarajatlari, jamiyatning ko‘r-ko‘rona qoidalari va oqsuyaklar jamiyatida paydo bo‘lgan turli xildagi odatiy be’manigarchiliklarni ko‘rib hayron qoladi.

Biroq o‘zbek o‘z sha’ni, or-nomusidan xavotirga tushib, haramning qat’iy qoidalarini himoya qilib bahslashmoqchi bo‘lganda o‘quvchi ko‘z o‘ngida xuddi shunday fransuzlarga o‘xshash illat sharqliklarda ham o‘ziga xos tarzda uchrashining guvohi bo‘lamiz. O‘zbek *“begona”* nuqtayi nazardan g‘arb o‘quvchilarga faqat fransuz madaniyatini tahlil qilish imkoniyatini bermasdan, balki bilvosita o‘z mamlakatining odat-larini ham tavsiflaydi. Bular sharq xalqlariga xos bo‘lgan madaniy va tarixiy tushunchalardir.

Asar bosh qahramoni o‘zbekning atrofida kechayotgan barcha voqealar uning butun borlig‘i bo‘lgan harami bilan bog‘liq holda kechadi. O‘zbekning bu holatini uning haram og‘alariga: *Burchingni unutsang, sen bilan oyog‘im ostiga tushgan hasharotdek muomala qilaman*, deb berib turgan ko‘rsatmalarida ko‘rish mumkin. Asliyat matnida ifodalangan sharq xalqlariga xos atoqli otlar fransuz tilida: *“les prophètes du Ciel”, et “Hali”* (XXI Lettre, 59) shaklida kalkalash usuli orqali fors tilidan o‘zlashtirilgan. Tarjimon mazkur otlarni transliteratsiya usulidan foydalanib, o‘zbek tili matniga moslab *“Tangrining barcha payg‘ambarlari va Hazrat Alining nomi bilan”* (21-maktub, 40) jumlalari orqali adekvat o‘giradi.

O‘zbek xotinlarining haramdagi o‘zboshimchaligidan nihoyatda g‘azablanadi va 154-maktubda Isfaxonga xat yozib Solim ismli qattiqqo‘l haram og‘asini ularni jazolash uchun yuborayotganini ta’kidlaydi. Tarjimon O‘zbekning g‘azabini tarjimada yanada bo‘rttirib ko‘rsatish uchun erkin tarjima usulidan foydalangan. U sharq ayollariga xos bo‘lgan sharm-hayo tushunchasini hissiy-emotsional bo‘yoqdorlikka ega bo‘lgan *“poklik”* so‘zi bilan, erkin, ozod so‘zlarini kitobiy uslubdagi *“hurlik”* sinonimi bilan o‘rinli qo‘llab, tarjima matnining badiiy estetik qiymatini oshira olgan. Masalan,

asliyatda: ...que vous regretterez votre <u>*liberté*</u>, si vous ne regrettez pas votre <u>*vertu*</u>; *Tarjimada:* ...<u>*pokligingizni*</u> ehtiyot qilmay, <u>*hurligingizdan*</u> judo bo‘lish nima ekanligini bilib olgaysizlar.

Fransiya o‘zini fors ko‘zi bilan ko‘rish imkoniga ega bo‘lgandek, fors ham fransuz madaniyati ta’sirida o‘zligini anglaydi, bu ikkala yurt “ekzotik” mamlakatlar bo‘lib, ularning aholisi o‘zlarini jahon madaniyatining bir qismi sifatida ertami, kechmi, ruhlarida Aql va Adolat hukmronligi tantana qilishiga ishonadilar. O‘zbek, Rika, Ibben va boshqa forslar o‘z hayotlaridagi shaxsiy muammolarini yechish uchun din, davlat va siyosiy boshqaruv, yurisprudensiya, jinoiy-ijroiya organi tizimi, kolonizatsiya, ozodlik, ta’lim, ko‘pnikohlilik va birnikohlilik, qullik, nikohsiz ruhoniylar kabi masalalarni tahlil qilishga majbur bo‘ladilar. Masalan, O‘zbekning xotinlaridan biri Roksananing adolatsiz tartiblarga qarshi isyoni chinakam axloqiy qadriyatlar tizimini ifodalashi bilan e’tiborga loyiq:

Ushbu matn mantiqan muqarrar va xuddi mazlum xalqning istibdodga qarshi qo‘zg‘oloni singari tasvirlangan (161-maktub). Asliyat va tarjima mazmuni va shakli o‘zaro mos. Tarjimon Roksananing nutqiga xos. *Asliyatda: “tu eusses le droit d’affliger tous mes désirs”* (281) jumlasini *tarjimada: “*uning istak-xohishlarini oyoqosti qilishga haqqim bor, deb yurganmiding?” so‘zlari ekvivalentlikning sintaktik transformatsiyasi orqali muqobillik asosida to‘g‘ri qo‘llagan. Sintaktik transformatsiya usuli bir-biridan til birliklarning struktural tuzilishi bilan farq qilishini anglatadi, masalan, mazkur matniga tegishli fransuz tilidagi *mes désirs iborasi o‘zbek tiliga “uning istak-xohishlarini”* shaklida, leksik-grammatik shakl o‘zgarishiga uchragan.

Xulosa. Demak, epistolyar janrning voqealar zanjiri o‘zaro uzviy bog‘lanmaslik xususiyatidan kelib chiqib, asliyatga mos mazmunning uzviyligini ta’minlash tarjimondan tarixiy, etnografik, mafkuraviy, madaniy bilimlarni o‘z ichiga olgan keng qamrovli bilimga ega bo‘lishni va ba’zan o‘z ijodiga ijodiy tadqiqotchilik bilan yondashishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Schneider Jean-Paul. Les jeux du sens dans les “Lettres persanes”: temps du roman et temps de l’histoire. www.montesquieu.ens-lsh.fr.

(2)**.** Montesquieu Lettres persanes. Paris, Editions Gallimard, 1966, p. 76.

(3). Dictionnaire Larousse: définitions, expressions, synonymes tchador n.m. (mot persan) Pièce d'étoffe servant à cacher le bas du visage ou à couvrir la tête des femmes dans certaines circonstances: Les femmes musulmanes portent un voile. Paris, Educa Books, 2018, p. 60.

(4). Montesquieu Lettres persanes. Paris Editions Gallimard, 1966, 437 p; Мотескье. Форс номалари. Тошкент, “Қатортол-Камолот”, 1999, 304-бет (Кейинги мисоллар асар бети кўрсатилган ҳолда, қавс ичида берилади).

(5). Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси, таҳрир ҳайъати Э.Бегматов... А.Мадвалиев таҳрири остида, Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2015, 69-бет.
(6). Шлейермахер Ф. Герменевтика. Спб, “Европейский дом”, 2004, с. 45.
(7). Шлейермахер Ф. Герменевтика. Спб, “Европейский дом”, 2004, с. 65.
(8). Русско-узбекский словарь. Тошкент, 1983, 160-бет.
(9). Русско-узбекский словарь. Тошкент, 1983, 25-бет.

Absalamova Gulmira Sharifovna (Samarqand Agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti, “Raqamli texnologiyalar, turizm va gumanitar fanlar” kafedrasi dotsenti, Phd)

MISHEL MONTENNING “LES ESSAIS” ASARIDA FRANSUZ ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARINING STILISTIK-FUNKSIONAL TALQINI VA LINGVOKULTUROLOGIK YUZAGA CHIQISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Mishel Montenning “Les Essais” asari asosida fransuz adabiyotshunoslik terminlarining stilistik-funksional talqini hamda lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda semantik, stilistik, gnoseologik va diskursiv yondashuvlar asosida “essai”, “fantaisie”, “fiction”, “métaphore”, “proverb” kabi asosiy adabiy birliklarning shakllanishi, qo‘llanishi va tarixiy-konseptual talqinlari izchil o‘rganiladi. Monten esseistikasida terminlar shunchaki ilmiy birlik emas, balki shaxsiy tafakkur, madaniy kod va lingvistik estetikaning ifodasi sifatida yoritiladi. Tadqiqot natijalari ushbu terminlar orqali fransuz adabiy tafakkurining shakllanish jarayonini ochib beradi hamda esse janridagi metaforik, proverbial va fiktiv birliklarning estetik, semantik va kognitiv yuklamasini aniqlaydi.*

Kalit so‘zlar: *Mishel Monten, Les Essais, adabiyotshunoslik terminlari, stilistik tafovut, lingvokulturologiya, esse, metafora, fantaziya, fiction, proverb.*

Абсаламова Гульмира Шарифовна (Самаркандский институт агроинноваций и исследований, кандидат филологических наук, доцент кафедры цифровых технологий, туризма и гуманитарных наук)

СТИЛИСТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ФРАНЦУЗСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕРМИНОВ В «LES ESSAIS» МИШЕЛЯ МОНТЕНЯ

Аннотация. *В данной статье рассматривается стилистико-функциональное толкование и лингвокультурологические особенности литературоведческих терминов на основе произведения Мишеля Монтеня «Опыты» (Les Essais). В исследовании системно анализируются такие ключевые литературные единицы, как* essai*, fantaisie*, *fiction*, *métaphore*, *proverb*, *с позиций семантического, стилистического, гносеологического и дискурсивного подходов. В эссеистике Монтеня термины интерпретируются не только как научные категории, но и как выражение личностного мышления, культурного кода и языковой эстетики. Результаты исследования позволяют выявить процесс формирования французского литературного мышления через указанные термины, а также раскрывают эстетическую, семантическую и когнитивную нагрузку метафорических, пословичных и фиктивных единиц в жанре эссе.*

Ключевые слова: *Мишель Монтень, Les Essais*, *литературоведческие термины, стилистические различия, лингвокультурология, эссе, метафора, фантазия, фикция, пословица.*

Absalamova Gulmira Sharifovna (Samarkand Institute of Agro-Innovations and Research, PhD, Associate Professor, Department of Digital Technologies, Tourism and Humanities)

STYLISTIC-FUNCTIONAL INTERPRETATION AND LINGUOCULTURAL EMERGENCE OF FRENCH LITERARY TERMS IN MICHEL MONTAIGNE’S “LES ESSAIS”

Annotation. *This article explores the stylistic-functional interpretation and linguocultural features of literary terms based on Michel de Montaigne’s Les Essais. The study systematically analyzes key literary units such as essai*, *fantaisie*, *fiction*, *métaphore*, *and* proverb *through semantic, stylistic, gnoseological, and discursive approaches. In Montaigne’s essayistic writing, these terms are not merely academic categories but serve as expressions of personal thought, cultural codes, and linguistic aesthetics. The findings reveal how these terms contribute to the development of French literary thought and clarify the aesthetic, semantic, and cognitive load of metaphorical, proverbial, and fictional elements in the essay genre.*

Keywords: *Michel de Montaigne, Les Essais*, *literary terms, stylistic variation, linguoculturology, essay, metaphor, fantasy, fiction, proverb.*

Kirish. Fransuz adabiyotida Montenning “Les Essais” asari uslubiy, gnoseologik va tafakkuriy yondashuvning betakror namunasi hisoblanadi. Ayniqsa, bu asarda adabiy terminlar – “essai”, “fiction”, “fantaisie”, “proverb”, “métaphore” nafaqat janr yoki stilistik birlik sifatida, balki shaxsiy tafakkur va madaniy identitetni ifodalovchi lingvokulturologik hodisalar sifatida namoyon bo‘ladi. Har bir termin shaxsiy idrok, tarixiy-madaniy kontekst, tafsir va uslubiy erkinlik bilan uyg‘unlashgan. Mazkur maqolada ayni shu birliklarning semantik, stilistik va funksional tahliliga alohida e’tibor qaratiladi [1].

Montenning esse janriga yondashuvi, uning “fantaisie” va “fiction” atamalarini qanday talqin qilgani, “proverb”ni xalq donishmandligining til shakli sifatida ishlatgani, “métaphore”ni obrazli fikrlash vositasi sifatida baholagani bu terminlarga keng kontekstda qarash imkonini beradi. Shu sababli tadqiqot ushbu atamalarning semantik qatlamlarini, ularning shakllanishidagi falsafiy-estetik asoslarni, va eng asosiysi – esse janrida bu birliklarning lingvistik madaniyatda qanday aks etishini o‘rganishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Montenning “Les Essais” asari ustida olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar, asosan, esse janri va shaxsiy uslub doirasida cheklangan. Adorno, Lukach, Telle, Sainte-Beuve, Foucault va boshqa faylasuflar Monten tafakkurining estetik va gnoseologik xususiyatlariga to‘xtalgan. Biroq ularning ko‘pchiligi lingvistik terminlar tahlilini chuqur o‘rganmagan. Shuningdek, G‘arbdagi poststrukturalist va semiotik yondashuvlar (Barthes, Derrida) Monten nasridagi metafora va fiction birliklarini talqin qilgan bo‘lsa-da, ular lingvokulturologik qirralarini yetarlicha qamrab olmagan. Ushbu maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, Monten asarida lingvosemantik birliklarning estetik va madaniy tafsirini tizimli tahlil etadi [2;3-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda kontekstual-semantik tahlil, stilistik-funksional tasnif, gnoseologik yondashuv va lingvokulturologik tahlil metodlari qo‘llanildi. Asosiy manba sifatida Montenning “Les Essais” asarining 3 jildli nashri tahlil qilindi. Har bir termin – “essai”, “fiction”, “fantaisie”, “métaphore”, “proverb” – alohida jadval va kontekstlarda tavsiflandi. Misollar asosida ularning ma’no qatlamlari, stilistik roli va funksional konnotatsiyalari aniqlashtirildi.

Tadqiqot natijalari. Monten “essai” atamasini sinov, refleksiya va o‘zlikni shakllantirish vositasi sifatida talqin etadi. Bu termin Montenda harakatdagi tafakkur, “men” orqali tajribaning ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. “Fantaisie” atamasi esa ong va sezgi orasidagi murakkab kognitiv holatni anglatib, beqarorlik, tasodifiylik va gnoseologik sukunatsizlik ramziga aylangan.

“Fiction” Montenda o‘ylangan haqiqatning shakli bo‘lib, u orqali falsafiy va huquqiy izohlar beriladi. “Métaphore” obrazli fikrning vositasi sifatida jonli, ko‘chma ma’nolar tizimini yaratadi. “Proverb” esa xalq tafakkurining ifodasi sifatida umumlashtiruvchi, axloqiy va nutqiy birlikni tashkil qiladi [4].

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Monten terminlarga faqat stilistik vosita sifatida emas, balki tafakkur shakli sifatida qaraydi. “Essai” bu erkin va dialogik fikrlash uslubi, o‘zlikni anglashning vositasidir.

“Fantaisie” va “fiction” atamalari psixosomatik, gnoseologik va falsafiy kontekstda talqin etiladi. Ular real obyekt bilan aloqa uzilgan holda xayoliy fikrlarni shakllantiradi. Bu yondashuv Monten tafakkurining zamonaviy semiotikadagi izlarini ko‘rsatadi [5].

Monten nazarida esseyning o‘ziga xosligi shundaki, “le seul livre…”(II.8.385) – o‘z turida betakror kitobdir. Essey doimiy qayta yozilishga, tarix bilan suhbat qilish, “tracé littéraire” (yozuvchi izi) *“écriture de l’autre”* (boshqaning nutqi)dir.

Frankfurt maktabining asosiy vakili Teodor V.Adorno Lukachga qarshi essey tarixiy holatni doimiy yangilash deb tushuntiradi. Essey tarixni takrorlamaydi, balki uni qayta yozadi. “Le rapport à l’expérience… est un rapport à l’Histoire tout entire” (Adorno, 14).

Quyidagi jadvalda “essai” atamasining “Les Essais” asarida qo‘llangan stilistik va mazmuniy-funksional tafovutlari qisqacha tahlil qilindi.

1-jadval

“Essai” terminining stilistik tafovutlari

“Essai” ifoda shakli (stilistik/kontekstual)	Stilistik-funksional tafovut (mazmuni va yondashuvi)
Coup d’essai (ilk sinov, urinish)	Kamolotdan oldingi urinish, yoshlik tajribasi, kamtarona baho
Essais / expériences (tajriba, sinov)	O‘zini boshqalarga qarab shakllantirish, refleksiya vositasi
S’essayer (o‘zini sinash)	Reflektiv harakat, yozuvchi sifatida o‘zini sinab ko‘rish akti
Je me goute / gustus (ta’m, lazzatlanish)	O‘zlikni shaxsiy idrok bilan anglash, ichki zavq va mazmun

Travail / Jugement (mehnat / baholash)	Fikriy mehnat orqali baholovchi yondashuv, yozuv orqali ong hosil qilish

"*Tajribalar"* asarida "*fable*" (afsona) atamasining turli ma'nolari keng ishlatilgan. Bu so'z va uning hosilalari, avvalo, shaxsiy fikrga asoslangan "*inventions et récits mensongers*" ("uydirma va yolg'on hikoyalar")ga tegishlidir (I.26.154). Bunday hikoyalar "*fondent les 'polices'*" ("ijtimoiy tartiblarni asoslaydi") (II.16.629) yoki "*constituent les savoirs*" ("bilim tizimini tashkil etadi") (I.32.215).

"*Fable*" so'zi ko'proq badiiy fantastikani bildiradi: Terensiy dramatik asarlari, Ezop masallari ("*apologue ésopique*") (II.10.410), Ovidiyning "*Metamorfoza*"laridan hikoyalar (I.26.175; II.35.749), shuningdek, "*Thyestes*", "*Édipe", "Macareus*" kabi antik syujetlar (I.23.171) yoki Krisipp tomonidan sharhlangan Yupiter va Yunon haqidagi falsafiy hikoyalar (III.5.858). Shuningdek, she'riyatning "*umbrages fabuleux*" ("afsonaviy soyasi") qadimgi falsafaning zaif tomonlarini ko'rsatadi (II.12.545), hatto Platonning ta'sirida bo'lgan "*Lois"* asarida ham Monten "*mensonges profitables*" ("foydali yolg'onlar") (II.12.512)ni amaliy jihatdan tan oladi. Monten o'zining tadqiqotida bu pozitsiyani "*témoignages fabuleux*" ("afsonaviy guvohliklar") orqali asoslaydi.

Xulosa. Mishel Monten "Les Essais" asarida adabiy terminlarni o'z shaxsiy, falsafiy va gnoseologik tafakkurining vositasi sifatida ishlatadi. Har bir termin o'ziga xos semantik yadroga ega bo'lib, "essai" – harakat va tajriba, "fantaisie" – idrokiy xayolot, "fiction" – fikrning tashqi ko'rinishi, "métaphore" – obrazli fikrlash, "proverb" – xalq donishmandligi sifatida talqin qilinadi. Bu maqola shuni ko'rsatadiki, terminlar nafaqat ilmiy tafakkur vositasi, balki milliy-madaniy identitet, tarixiy-estetik ong va tafsir shakli hamdir. Monten essei orqali terminlarga hayot baxsh etadi.

Foydlanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Montaigne, M. Les Essais. Édition complète. Paris, Gallimard, 2009,1488 p.

(2). Le Grand Robert de la Langue Française: en. 6 vol, éd. Alain Rey. Paris: Dictionnaires Le Robert, 2001, 6672 p.

(3). Adorno, T.W. Notes sur la littérature. Paris, Flammarion, 1984, 356 p.

(4). Lukács, G. Essai sur la forme. Paris, L'Arche, 1971, 128 p.

(5). Sainte-Beuve, C.A. Causeries du lundi. Paris, Garnier, 1862, Vol. 3, 498 p.

(6). Telle, E. Montaigne et l'émergence du sujet. Paris, PUF, 1990, 264 p.

Raxmonova Iroda (Farg'ona davlat universiteti "Chet tillari" kafedrasi o'qituvchisi; rahmonovairodaxon@gmail.com)

INGLIZ TILSHUNOSLIGIDA FRAZEOLOGIZMLARNI O'RGANISH BOSQICHLARI: NAZARIY, METODOLOGIK VA AMALIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola ingliz tilshunosligida frazeologizmlarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, undagi frazeologik birliklarning lingvistik va madaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Frazeologiya tilshunoslikda nafaqat grammatik va semantik, balki madaniy va kognitiv jarayonlar bilan bog'liq o'ziga xos soha sifatida qaralib, mazkur tadqiqotda A.V.Kunin va Charles Balli kabi yetakchi olimlarning yondashuvlari, frazeologiyaning nazariy va amaliy ahamiyati keng yoritiladi. Zamonaviy lingvistika va korpus tadqiqotlari asosida frazeologik iboralarni o'rganishning yangi usullari ko'rib chiqilib, ularning xalq madaniyati va qadriyatlarini ifodalashdagi o'rni tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *frazeologiya, lingvistika, A.V.Kunin, Charles Balli, frazeologik birliklar, semantik tahlil, madaniy tadqiqotlar, korpus lingvistika, kognitiv lingvistika, psixolingvistika.*

Рахмонова Ирода (преподаватель кафедры "Иностранные языки" Ферганского государственного университета)

ЭТАПЫ ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ, МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация. *Данная статья посвящена изучению фразеологизмов в англистике, в которой анализируются лингвистические и культурные особенности фразеологических единиц. Фразеология рассматривается как самостоятельная область в языкознании, связанная не только с граммати-ческими и семантическими, но и с культурными и когнитивными процессами. В данном исследова-нии широко освещаются подходы ведущих ученых, таких как А.В.Кунин и Чарльз Балли, а также теоретическое и практическое значение фразеологии. Рассматриваются новые методы исследо-вания фразеологических выражений на основе современной лингвистики и корпусных исследований, а также анализируется их роль в выражении народной культуры и ценностей.*

Ключевые слова: *фразеология, лингвистика, А.В.Кунин, Чарльз Балли, фразеологические единицы, семантический анализ, культурные исследования, корпусная лингвистика, когнитивная лингвистика, психолингвистика.*

Rakhmonova Iroda (Lecturer at the Department of Foreign Languages Fergana State University)

STAGES OF STUDYING PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH LINGUISTICS: THEORETICAL, METHODOLOGICAL, AND PRACTICAL FOUNDATIONS

Annotation. *This article is dedicated to the study of phraseologisms in English linguistics, analyzing the linguistic and cultural characteristics of phraseological units. Phraseology is considered a distinct field in linguistics, related not only to grammatical and semantic processes but also to cultural and cognitive processes. In this research, the approaches of leading scholars such as A.V.Kunin and Charles Bally are thoroughly discussed, along with the theoretical and practical significance of phraseology. New methods for studying phraseological expressions based on contemporary linguistics and corpus research are examined, and their role in expressing national culture and values is analyzed.*

Keywords: *Phraseology, linguistics, A.V.Kunin, Charles Bally, phraseological units, semantic analysis, cultural studies, corpus linguistics, cognitive linguistics, psycholinguistics.*

Kirish. Frazeologiya tilshunoslikning eng muhim va o‘ziga xos sohalaridan biri sifatida xalqning madaniy merosi va hayotiy qadriyatlarini aks ettiruvchi til birliklarini o‘rganadi. Ushbu soha nafaqat tilning ichki tizimiga, balki uning madaniy va ijtimoiy jarayonlar bilan aloqadorligiga ham e’tibor qaratadi. Frazeologiyaning nazariy asoslari rus tilshunosligi va g‘arbiy lingvistikaning yetakchi olimlari, jumladan, A.V. Kunin va Charles Balli tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, ular frazeologiyani ilmiy asoslash va tizimli tahlil qilishning muhim yo‘nalishlarini belgilab bergan. Bugungi kunda frazeologiya tilshunoslikning nafaqat lingvistik, balki kognitiv, madaniy va psixologik tahlil usullari bilan ham bog‘langan keng qamrovli sohaga aylangan. Frazeologiyaning zamonaviy rivojlanishi texnologik taraqqiyot va lingvistik korpuslarning joriy etilishi bilan yanada yangi bosqichga ko‘tarildi. Zamonaviy lingvistika frazeologik iboralarni nafaqat nutq kontekstida, balki xalqning madaniy qadriyatlari va tarixiy merosi orqali ham tahlil qilishga imkon beradi. Frazeologik birliklarning barqarorligi, semantik yaxlitligi va tarixiyligi ularning lingvistik ahamiyatini yanada orttiradi. Ingliz tilida frazeologiyaning o‘rganilishi esa xalqaro lingvistik va madaniy aloqalarni rivojlantirishda o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Frazeologiya tilshunoslikda muhim soha hisoblanib, u xalq madaniyati va qadriyatlarini ifodalovchi iboralar orqali til boyligini o‘rganadi. Frazeologiya rivojlanishi XIX asrdan boshlab tezlashgan bo‘lsa-da, bugungi kunda u lingvistik va madaniy tahlilning asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Frazeologiya atamasi, dastlab, rus tilshunosi Aleksandr Potebnya tomonidan taklif qilingan bo‘lib, bu soha keyinchalik tilshunoslikning alohida yo‘nalishi sifatida rivojlandi. Ingliz tilida esa frazeologik iboralarni o‘rganish XX asr boshida faol boshlangan. Britaniya va Amerika tilshunoslari frazeologiyani semantik tahlil qilishga asoslangan tadqiqotlar olib borishgan. Ingliz tilida frazeologik iboralarni o‘rganish XIX asr oxiri va XX asr boshida rivojlangan bo‘lib, quyidagi olimlar bu sohada asosiy tadqiqotlarni amalga oshirgan:

1. Charles Balli – frazeologik iboralarning emotsional va ekspressiv xususiyatlarini o‘rgangan.
2. John R.Firt – frazeologiyaning kontekstual tahlilini kiritgan, u iboralarning ma’nosini faqat ularning kontekstdagi o‘rnida tushunish mumkinligini ta’kidlagan.
3. A.V.Kunin – ingliz tilidagi frazeologiyaning tizimli tahlilini amalga oshirgan va iboralarni turkumlashtirish modelini ishlab chiqqan.
4. Raymond W.Gibbs – frazeologik iboralarni kognitiv yondashuv asosida o‘rganib, metafora va iboralarning psixologik ahamiyatini ta’kidlagan.

Tahlil va natijalar. A.V.Kunin rus va ingliz tilshunosligida frazeologiya fanining rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shgan olimdir. U frazeologiyani lingvistika doirasida alohida soha sifatida shakllantirgan va uning tizimli tahlilini amalga oshirgan. A.V.Kuninning frazeologik tasnifi amaliy tadqiqotlarda keng qo‘llaniladi. Uning frazeologik birliklarni tasniflash tizimi semantik izlanishlarda katta ahamiyatga ega. Masalan, idiomalar va frazeologik birikmalarning barqarorlik va tarixiylik xususiyatlari zamonaviy korpus lingvistikasida keng o‘rganilmoqda. Kunin frazeologik iboralarni quyidagicha tasniflagan:

– frazeologik birliklar (idiomalar): bu iboralar semantik jihatdan yaxlit bo‘lib, ularning umumiy ma’nosi tarkibiy qismlarining ma’nosidan farq qiladi. Masalan, “to kick the bucket” (o‘lmoq);

– frazeologik birikmalar: ular tarkibiy qismlardan birining ma’nosini saqlagan, lekin umumiy ma’nosi kontekstdan kelib chiqadigan iboralar. Masalan, “to make a decision” (qaror qabul qilmoq);

– frazeologik so‘z birikmalari: grammatik va semantik jihatdan erkinroq bo‘lgan iboralar. Masalan, “as clear as day” (juda aniq va ravon). U frazeologiyaning quyidagi xususiyatlariga e’tibor qaratgan:

– barqarorlik: frazeologik iboralar o‘zining grammatik va leksik tarkibini o‘zgartirmaydi;

– semantik yaxlitlik: iboraning ma’nosi tarkibiy qismlarining ma’nosidan butunlay farq qiladi.

– tarixiylik: frazeologik iboralar, ko‘pincha, tarixiy manbalarga asoslangan. Masalan, 'to spill the beans” (sirni oshkor qilish) qadimiy ingliz urf-odatlariga borib taqaladi. Kuninning ishlari frazeologiyani tahlil qilishda nafaqat lingvistik, balki madaniy yondashuvning ham ahamiyatini ko‘rsatib bergan. Uning “English Phraseology” kitobi frazeologiya bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlarning poydevori hisoblanadi. U frazeologik iboralarni semantik tahlil qilish va ularning kontekstual o‘rnini aniqlashda yetakchi yo‘nalishlarni belgilab bergan.

Xulosa. Frazeologiya tilshunoslikda tilning boyligini va xalqning madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi asosiy sohalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada frazeologiyaning tarixiy ildizlari, A.V.Kunin va Charlz Ballining ilmiy qarashlari, shuningdek, zamonaviy kognitiv va korpus lingvistikasi asosidagi tadqiqotlar batafsil ko‘rib chiqildi. Frazeologik iboralar semantik yaxlitlik va barqarorlik xususiyatlariga ega bo‘lib, ular nafaqat lingvistik, balki psixologik va sotsiologik ahamiyatga ham ega. Mazkur tadqiqot frazeologik birliklarni lingvistik jihatdan o‘rganishning yangi imkoniyatlarini ochib beradi. Zamonaviy texnologiyalar, jumladan, sun’iy intellekt va korpus lingvistikasi, frazeologik iboralarni chuqurroq tahlil qilish uchun qulay sharoit yaratmoqda. Frazeologiyaning lingvistik va madaniy tadqiqotlarda tutgan o‘rni xalqaro muloqot va madaniyatlararo almashinuvni kuchaytirishda muhim ahamiyatga ega.

.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. Самарқанд, 2007, 4–23-бетлар.

(2). Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филол. фанл. докт... дисс. автореф., Тошкент, 2000, 50-бет.

(3). Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирликларнинг асосий грамматик хусусиятлари. Номзодлик диссертацияси. Москва, 1952, 93–94-бетлар.

(4). Умарходжаев М.И. Принципы составления многоязычного фразеологического словаря. Автореферат дисс.на соис.учен.кан.фил.наук, Москва, 1972, 4-бет.

(5). Кунин А.В. Фразеология современного английского языка: опыт систематизированного описания. М., “Международные отношения”, 2011.

Xoliqova Nasiba (NavDU “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi 2-kurs magistranti)

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA GAPNING BOSH BO‘LAKLARINING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ona tili darslarida bosh bo‘laklar mavzusini maqollar vositasida o‘rgatilishiga doir tavsiyalar berilgan. Keltirilgan fikrlar maqollar vositasida bosh bo‘laklar tahliliga doir gaplar bilan dalillangan.*

Kalit so‘zlar*: xalq maqoli, predikativ markaz, gap bo‘laklari, bosh bo‘laklar, ot-kesim, fe’l-kesim, ega.*

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕДИКАТИВНОГО ЦЕНТРА В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация. *В статье даются рекомендации по преподаванию темы заглавных слов на уроках родного языка с использованием пословиц. Представленные идеи подкреплены утверждениями об анализе заглавных слов с использованием пословиц.*

Ключевые слова: *народная пословица, предикативный центр, части речи, главные части, падеж существительного, падеж глагола, притяжательный падеж.*

SYNTACTIC FEATURES OF THE PREDICATIVE CENTER IN UZBEK FOLK PROVERBS

Annotation. *This article provides recommendations for teaching the topic of headwords in native language lessons using proverbs. The ideas presented are substantiated by statements about the analysis of headwords using proverbs.*

Keywords*: folk proverb, predicative center, parts of speech, head parts, noun case, verb case, possessive.*

Kirish. Tilshunoslikning eng katta bo‘limlaridan biri bu sintaksisdir. Ushbu bo‘limda so‘z birikmasi va gap o‘rganiladi. Gap tarkibini tashkil etuvchi bo‘laklar gap bo‘laklari deyiladi. Bilamizki, gap bo‘laklari

bosh va ikkinchi darajali bo‘laklardan iborat. Ular haqida nazariy bilimlarga ega bo‘lish bilan amaliyotda qo‘llanishi haqida ma’lumotlarga ega bo‘lish yaxshi natija beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Tilshunoslik ilmida “Gap bo‘laklari” mavzusi dunyo olimlari tomonidan turlicha yondashuvlar asosida o‘rganilib, ularga turlicha ta’riflar berib kelinmoqda. “Gap bo‘laklari maqomini belgilashda uzoq davrlardan buyon “tobe-hokim munosabatida bo‘lishlik” va bu munosabatda “tobe pozitsiyada turishlik” belgilari tayanch nuqta bo‘lib xizmat qildi. Ana shu belgiga muvofiq gap bo‘laklarini ikki daraja – bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarga bo‘lish an’anasi jahon tilshunosligida L.Tenerning “Struktural sintaksis asoslari” asari maydonga kelgunga qadar hukm surdi. Bu asarning paydo bo‘lishi sintaktik nazariyada buyuk burilish yasadi. Gapning tuzilish va mazmuniy markazi sifatida kesimning e’tirof etilishi va ega kesimning “bo‘sh o‘rin”larini to‘ldirib keluvchi argumentlar qato-riga o‘tkazilishi bosh va ikkinchi darajali bo‘laklar tushunchasini qayta ko‘rib chiqish muammosini keltirib chiqardi. O‘zbek tilshunosligida bu muammo 80-yillar boshlarida ko‘tarilgan bo‘lsa, hozirgi kunda kesimning gap tuzilishida yetakchilik qilishi, ega, to‘ldiruvchi, hollar kesimning “bo‘sh o‘rinlari”ni to‘ldirib, uni kengaytiruvchilari hisoblanishi keng ilmiy jamoatchilik tomonidan e’tirof etildi”.[1]

Gapning grammatik asosini tashkil etuvchi va predikativ markaz hosil qiladigan bo‘laklar *bosh bo‘laklar* deyiladi. Gapda bosh bo‘laklarning mazmunini to‘ldirib, aniqlab keladigan bo‘laklar *ikkinchi darajali bo‘laklar* deyiladi. Bosh bo‘laklar ega va kesimdan, ikkinchi darajali bo‘laklar to‘ldirubchi, aniqlovchi, holdan iborat.

O‘zbek tilshunosligida XX asr oxirlarida shakllana boshlagan til hodisalarini sistem nuqtayi nazardan tahlil qilishga asoslangan yangi tilshunoslik yo‘nalishlaridagina bu holat ochiq tan olindi va bu kesim ta’-rifida o‘z aksini topdi. Tilshunos olimlar N.Mahmudov va A.Nurmonovlarning ta’kidlashicha: “O‘zida pre-dikativlikni aks ettiradigan, gapni uyushtiruvchi va shakllantiruvchi markaziy bo‘lak kesimdir. Kesim gap-ning markaziy bo‘lagi bo‘lganligidan gapning butun tavsifi – grammatik kategoriyalari: tasdiq-inkor, shaxs (personallik), zamon (temporallik), kommunikativ maqsad va hokazolar kesimga qarab belgilanadi”. [2] De-mak, gapning markazi sifatida bosh bo‘laklaridan biri kesim o‘rganiladi. O‘zbek tilshunosligida kesim xu-susida atroflicha tadqiqotlar olib borilgan. Biz maqollarda kesimning ifodalanishi xususida fikr yuritamiz.

Tahlil va natijalar. Maqollardagi kesimlarning xarakterli xususiyatlaridan biri shundaki, deyarli ko‘pchilik maqollarda kesimlar fe’lning buyruq-istak mayli orqali ifodalanib, u, ko‘pincha, II shaxs, birlikda bo‘ladi. Masalan: *Shakarli tilga **ishonma**. Muzga **suyanma**, yovga **sig‘inma**.*

Yana shuni aytish mumkinki, kesimlar ko‘proq -ar, -mas affikslari yordamida hosil bo‘ladigan sifatdoshlar bilan ifodalanadi. *Oltin kumushning eskisi **bo‘lmas,** ota-onaning bahosi **bo‘lmas**. Qadrlasang, qadring **oshar**, qadrsizdan hamma **qochar**.* Yuqoridagi misollarning birinchisida bog‘lovchisiz qo‘shma gapning ikkala kesimi, ikkinchi gapda esa ergash gapli qo‘shma gapning bosh gapining kesimida **-mas** va **-ar** qo‘shimchali sifatdoshlarning ishtirok etganligini ko‘rishimiz mumkin.

Ayrim maqollarda ravishdoshning **-guncha** bilan yasalgan turlari sodda gap kesimida uchratish mumkin. Masalan: *Ishning boshi boshlan**guncha**.*

Umuman olganda, xalq maqollarida gapning kesimi quyidagicha ifodalanishi kuzatiladi:

1.Fe’l va uning vazifa shakllari, ya’ni sof fe’l, sifatdosh, ravishdosh harakat nomi orqali. Masalan:

1) sof fe’l shaklidagi kesim bilan ifodalanadi: *Rohatini ko‘rgan azobiga ham **chidaydi**.*

2) otlashgan sifatdosh bilan ifodalanadi: *Ishning boshi **boshlanguncha.***

3) Harakat nomi bilan ifodalanadi: *Achchiq **yutish** – tog‘ **yutish**.*

Maqollarda kesim qaysi so‘z turkumlari bilan ifodalanishiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi:

1) fe’l kesim; 2) ot kesim.

Fe’l kesim. Fe’l va uning tuslangan shakllari ravishdosh shakli bilan ifodalanib kelgan kesim fe’l kesim deyiladi. Masalan: *Rohatini ko‘rgan azobiga ham **chidaydi**.*

Ot kesim. Fe’ldan boshqa so‘zlar bilan ifodalangan kesim ot kesim deyiladi. Ular quyidagicha:

Ot bilan ifodalanadi: *Yaxshining gapi – **moy**, yomonning gapi – **loy**.*

Sifat bilan ifodalanadi: *Mehnat qilgan elda **aziz**. Ayriliq o‘limdan **qattiq**. Va’da vafosi bilan **go‘zal**.*

Son bilan ifodalanadi: *Ikki o‘n besh – **bir o‘ttiz**, ikki yorti **bir butun**.*

---

[1] Nurmonov A. Gap va uning bo‘laklari haqida mulohazalar. “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali, 2009, 2-son, 35-bet.

[2] Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 66–67-бетлар.

Modal so‘z bilan ifodalanadi: *Bunda asosan **bor** va **yo‘q** modal so‘zlari ishlatilishi ko‘p uchrashi kuzatildi. Chaqirmasa boruv **yo‘q**. O‘zi yo‘qning ko‘zi **yo‘q**. Hunari borning oltin bilagi **bor**. Ilm olishning erta-kechi **yo‘q**. Oshi yo‘qning oshi **yo‘q.***

Harakat nomi bilan ifodalanadi: *O‘qimoq – **o‘rganmoq**.*

Ravish bilan ifodalanadi: *Yuragi to‘lganning yig‘isi **ko‘p**.*

Kesim tuzilishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: *sodda kesim va murakkab kesim*. Sodda kesim ikki xil: sodda ot-kesim sodda fe’l-kesim.

Sodda ot kesim yakka ot, sifat, son, olmosh, ravish, harakat nomi, undov, taqlidiy so‘z bilan ifodalanadi: Masalan: *Odam odam bilan **aziz.***

Fe’l va uning vazifadosh shakllari bilan ifodalangan kesim sodda fe’l kesim deyiladi. Masalan:

*Qizli uyni shoh ham **so‘ratadi**, gado ham. Suv ichadigan qudug‘ingga **tupurma**.*

Murakkab kesim ham ikki xil bo‘ladi: murakkab fe’l kesim va murakkab ot kesim. Ikki va undan ortiq fe’llar bilan ifodalangan kesim murakkab fe’l kesim deyiladi. Maqollarda murakkab fe’l-kesim qo‘llanilishi biroz chegaralangan. Masalan: *Loysiz suv, qurbaqasiz **ko‘l bo‘lmas**.*

Ot yoki bog‘lama hamda to‘liqsiz fe’l ko‘rinishidagi qo‘shilma bilan ifodalanadigan kesim murakkab ot kesim deyiladi. Maqollarda murakkab ot kesimning ifodalanishi ancha faol. Masalan: *Qirq igna bir **juvoldiz bo‘lmas.** Sabr bilan mehnat qilgan **boy bo‘lar.** Kengashli bichilgan to‘n **tor kelmas**.*

Yana shuni ta’kidlash joyizki, ayrim hollarda yozuvda kesim bilan ega orasida tire ishlatiladi. Bunda kesim quyidagicha so‘zlar bilan ifodalanishi mumkin:

1. Kesim ot, olmosh. son bilan ifodalanib, kesimlik qo‘shimchasi, ya’ni bog‘lamalarni olmaganda. *Sabr – **yutuq kaliti**.*

2. Gapning egasi yoki kesimi harakat nomi bilan ifodalanib, kesimlik qo‘shimchasini olmasa: *Bir ko‘rgan **bilish** – ikki ko‘rgan **tanish**.*

Shuni aytish lozimki, gap tarkibida kesimlar birikma shaklida ham ko‘p qo‘llanadi. Bunda ikki yoki undan ortiq so‘zlar birikmasi bir butun holatda tahlil qilinadi. *Ishning omadi – **o‘z vaqti**. Ninachining ming urgani **– temirchining bir urgani**. Er yigitga ikki nomus – **bir o‘lim.***

“Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bir qator maqollar tarkibida qilmoq fe’li tez-tez qo‘llanadi va bu fe’l butunlik doirasida o‘ziga xos semik tuzilishga ega bo‘ladi. Bu so‘z bugungi kunda mustaqil ma’nosini saqlash bilan birgalikda, ko‘p hollarda ko‘makchi fe’l vazifasini bajaradi. *Qilmoq* fe’li polifunksionallik xususiyatiga ega bo‘lib, uning bu xususiyati F.Jumayevning nomzodlik dissertatsiyasida aks etgan”[1]. Demak, ushbu turkum maqollar uchun “bajarish”, “amalga oshirish” semalari umumiy, birlashtiruvchi semalar hisoblanadi. Masalan: *Qush uyasida ko‘rganini **qiladi**.* Ushbu maqol tarbiya va odob haqida bo‘lib oila muhitining tarbiyaga bo‘lgan ta’sir kuchini ko‘rsatmoqda. Bu yerda “bajarish” semasidan tashqari “takrorlash”, “taqlid” semalari ham namoyon bo‘ladi. O‘zbek xalq maqollarida “qilmoq” mustaqil kesim bo‘lib kelishi yoki murakkab kesim sifatida uchrashi faol. Ushbu fe’l ishtirok etgan maqollar mazmuni o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Bosh bo‘laklardan yana biri ega asosan predmet tushunchasini anglatib, kesim orqali bildirilgan belgi harakat, holatning kimga yoki nimaga tegishliligini ko‘rsatadi va bosh kelishikdagi so‘zlar bilan ifodalanib, kim? nima? kimlar? nimalar? qayer? kabi so‘roqlardan biriga javob bo‘ladi. O‘zbek xalq maqollarda ega quyidagicha ifodalanadi:

1. Ot orqali ifodalanadi: ***Oltin** o‘tda bilinadi, **odam** mehnatda.*

2. Olmosh bilan ifodalanadi: ***Sen** o‘zingni maqtama, seni birov maqtasin.* Aytish mumkinki, xalq maqollarida egalarning olmosh orqali ifodalanishi ancha chegaralangan. I shaxs birlik va ko‘plikdagi kishilik olmoshlari ega vazifasida qo‘llanmaydi. II shaxsdagi birlikdagi kishilik olmoshi ega vazifasida keladi. Ammo ko‘pincha sen olmoshi gap tarkibidan tushib qoladi. Chunki maqollarda II shaxsda ko‘pincha fikr ommaga qaratiladi. Masalan, (*Sen*) *Dushmanning kulganiga ishonma.*

3. Ko‘rsatish va so‘roq olmoshlari maqollarda deyarli ega vazifasida qo‘llanmaydi.

4. Son bilan ifodalanadi: ***Ikki o‘n besh** – bir o‘ttiz.*

5. Otlashgan sifatdosh bilan ifodalanadi: ***Ishlagan** tishlaydi.*

6**.** Sifat bilan ifodalanadi: ***Yaxshi** yetar murodga.*

Otlashgan sifat va otlashgan sifatdoshlarning ega vazifasida ifodalanishi ancha faol. Bunday shakllangan maqollarni oddiy so‘zlashuvda va badiiy adabiyotda ko‘p kuzatish mumkin. Masalan, ***Dono** durdan*

[1] Жумаев Ф.О. Ўзбек тилидаги синтактик феъл ясалмаларининг аналитик феъл ясалмалари билан синонимик муносабати. НДА, Тошкент, 2006.

a'lo. ***Mug'ambir*** *tumshug'idan ilinar.* ***Ahmoq*** *o'z oyog'idan qariydi.* ***Mard*** *maydonda bilinar.* ***Tirishgan*** *tog'dan oshar.* ***Qo'rqqan*** *oldin musht ko'tarar.*

Ko'pincha, birikmali kesimlar aniqlovchi xarakteridagi birikmalar bilan ifodalansa, ega ham shunday birikmalar orqali ifodalanadi. Masalan: ***Oz so'z*** *– soz so'z.* ***Yoz mevasi*** *– qish xazinasi.* Yuqoridagi kabi shakllarda kesimlik qo'shimchalari bo'lmaganligi va ega va kesim ot bilan ifodalanganligi uchun ular o'rtasida tire qo'llangan.

Xulosa. Umuman olganda, ega va kesimning gap tarkibida qo'llanishini maqollar vositasida tahlil qilish orqali o'quvchilarning bilim hamda ko'nikmalarini mustahkamlaydi, dunyoqarashini yanada kengaytiradi. Chunki o'qituvchi dars jarayonida bosh bo'laklar, ya'ni ega va kesimni o'rgatishda, avvalo, mashg'ulotlarda foydalanilgan maqollarning tarbiyaviy jihatini tahlil qilsa, so'ngra ta'limiy tomonlariga alohida urg'u bersa, yaxshi natijaga erishadi. Shu ikki yondashuv orqali har bir mavzuni o'quvchiga yetkazish ham oson kechadi, ham foydali sanaladi. Aslida, bugungi ta'lim jarayonlarini tashkil etishdagi asosiy vazifa ham ta'lim bilan tarbiyaning birga olib borilishiga qaratilgan. Yangilanayotgan darsliklarda esa bu jarayonga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Esanova Maysara Abdullayevna (Qarshi shahar 27-umumiy o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi; esanovamaysara1@gmail.com)

XIX ASR IKKINCHI YARMIDAGI ADABIY-MADANIY HAYOT VA MIRIY

Annotatsiya. *Maqolada XIX asr ikkinchi yarmidagi adabiy-madaniy hayot va Miriy ijodiy faoliyati o'rganilgan. Chor Rossiyasining istilosi natijasida an'anaviy adabiyot namunalari bilan yangi adabiyot namunalari o'zaro omuxtalashishi ochib berilgan. Mumtoz adabiyotning namunalaridan g'azalnavislik, dostonnavislik, mavzularidan ishqi ilohiy, tasavvuf g'oyalari bilan bir qatorda yangi adabiyot namunalaridan tarjima, ocherk, publisistika va mavzularidan jadidchilik, hajviyot tahlil etilgan. Bu borada an'anaviy va yangi davr adabiyoti namunalarini birvarakayiga o'zaro uyg'un holda ushlagan Miriyning ijod faoliyati qiyosiy tadqiq qilingan.*

Kalit so'zlar: *XIX asr ikkinchi yarmidagi adabiy-madaniy hayot, yangi davr adabiyoti, mumtoz adabiyot, g'azalnavislik, dostonnavislik, ishqi ilohiy, tasavvuf g'oyalari, tarjima, ocherk, publisistika, jadidchilik, hajviyot, shoir, hattotlik, tarjimon.*

ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ И МИРИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация. *В статье рассматривается литературная и культурная жизнь второй половины XIX века и творчество Мири. Вторжение царской России выявило переплетение традиционных и новых литературных моделей. Наряду с образцами классической литературы, газелями, эпической поэзией и темами любви, божественных и мистических идей анализируются образцы новой литературы, переводы, эссе, публицистика и темы джадидизма и хаввията. В этой связи было проведено сравнительное исследование творчества Мири, в котором гармонично сочетаются образцы традиционной и современной литературы.*

Ключевые слова: *литературная и культурная жизнь второй половины XIX века, современная литература, классическая литература, газели, эпос, божественная любовь, мистические идеи, перевод, эссе, публицистика, джадидизм, поэзия, поэт, каллиграф, переводчик.*

LITERARY AND CULTURAL LIFE AND WORLD IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Annotation*. The article examines the literary and cultural life of the second half of the 19th century and Miri's creative work. The invasion of Tsarist Russia revealed the intertwining of traditional and new literary models. Along with the examples of classical literature, ghazal writing, epic poetry, and themes of love, divine, and mystical ideas, the examples of new literature, translation, essays, journalism, and themes of Jadidism and havviyat, are analyzed. In this regard, a comparative study was conducted of Miri's creative work, which harmoniously combines examples of traditional and modern literature.*

Key words*: Literary and cultural life in the second half of the 19th century, modern literature, classical literature, ghazal writing, epic writing, divine love, mystical ideas, translation, essay, journalism, Jadidism, poetry, poet, calligrapher, translator.*

Kirish. Adabiy-badiiy tafakkurimiz taraqqiyoti tarixida mohiyati va mazmuniga ko'ra tamomila yangi bo'lgan XIX asrning oxiri – XX asr boshi adabiyotining roli va o'rni alohida tavsiflanadi. Mazkur davrning tabiiyki "Milliy uyg'onish davri" deb atalishi ham, aslida, bejiz emas. Oddiy qilib aytganda, ushbu davr adabiyoti "Yangi davr adabiyoti"dir. Mazkur davr adabiyoti shakl va mazmuniga ko'ra, rang-barang

bo‘lsa-da, qat’iy aytish mumkinki, uning yetakchi yo‘nalishi milliy ozodlik g‘oyasining yuzaga kelishi, shakllanishi va badiiy ifodasi bilan shartlanadi. “Bu davr adabiyoti yangilanish davri adabiyotidir. Unda qadim davrlardan kelayotgan adabiy turlar saqlanadi, eng muhimi, devon adabiyotida she’riyat asosiy o‘rin egalladi” [1;22-b.].

Bu davrda shoirlar orasida kattaqo‘rg‘onlik Ochildimurod Ne‘matullo o‘g‘li Miriy (1839–1899) o‘zining adabiy merosi va faoliyati bilan alohida ajralib turadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. XIX asr ikkinchi yarmidagi adabiy-madaniy hayot bilan bog‘liq muammoning ayrim aspektlari 1960–1970-yillarda tahlil qilingan bo‘lsa [2], mustaqillik yillaridan boshlab, qayta o‘rganilishga kirishildi [1;21–49-b.]. Mazkur davrdagi muhit bilan bog‘liq jarayonlar, adabiyotdagi yangi janrlar va adabiy aloqalar B.Qosimovning tadqiqotlarida ko‘zga tashlanadi [3;60–346-b.]. Ochildimurod Miriy hayoti va adabiy merosini o‘rganish adabiyotshunos Abdulhamid Majidiyning “Shoir Miriy” va “Miriyning boshqa asarlari to‘g‘risida” nomli ikki maqolasi bilan boshlangan [4]. Shuningdek, Miriy, uning hayot va ijod yo‘li “O‘zbek adabiyoti tarixi”ning V tomida ham atroflicha bayon etilgan [5; 250–266-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur davr hamda Miriy hayoti va ijodining genezisini bayon qilishda retrospektiv uslubdan, Miriy adabiy merosini yoritishda qiyosiy tahlil uslubidan, Miriy ijodi va hayotiy faoliyat uyg‘unligini ochib berishda tizimlashtirish, umumiylik va xususiylik hamda sistema va element metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Barchamizga ma’lumki, XIV–XV asrda O‘rta Osiyoda taraqqiy etgan Temiriylar madaniyati nufuz jihatidan nafaqat turkiylar diyorida, balki butun musulmon Sharq olamida peshqadam edi. Temuriylar tasarrufidagi madrasalar Sharq musulmon olamining salohiyatli yoshlari bilan to‘la edi. Ammo XIX asrda O‘rta Osiyoning siyosiy jihatdan parchalanishi va uning tepasiga johil xonlar, amirlarning kelishi mamlakatning jaholatga botishiga, natijada esa bir paytlar dunyoning eng taraqqiy etgan buyuk davlati mustamlakachilik asoratiga tushishga mahkum bo‘ldi. “Bu asorat davri esa o‘lkada yolg‘iz madaniyat emas, uning in’ikosi bo‘lgan adabiyotni ham so‘ndirdi… Turkiston asoratga tushganidan so‘ng uzun, og‘ir kunlarni orqasidan yangi bir ruh, yangi bir davr keldi. Bu XIX asrning oxirlariga to‘g‘ri keladi. Bu yangi davrning otasi 1898-yil vafot topgan kattaqo‘rg‘onlik shoir Muhammad Hoji Murod o‘g‘li Miriydir” [6].

Darhaqiqat, XIX asr ikkinchi yarmidagi siyosiy-tarixiy jarayonlar adabiy-madaniy hayot voqeligida aks-sadosini berdi. Xususan, 1860-yillardan e’tiboran Turkiston va uning ijtimoiy-madaniy hayotida jiddiy o‘zgarishlar bo‘y ko‘rsatdi. Bu o‘zgarishlar alqissa Turkistonning Rossiya tomonidan bosib olinishi bilan bog‘liq edi. Adabiy harakatchilik ko‘proq, asosan, Qo‘qon, Xiva, Samarqand, Toshkent, Buxoroda rivoj topganligini guvohi bo‘lamiz. Jumladan:

▪Namanganda Nodim (1844–1909), Ibrat (1862–1937), So‘fizoda (1880–1937), Andijondan Abdurazzoq Bimiy (1847–1918), Xo‘janddan Toshxo‘ja Asiriy (1864–1916), Sayramdan Yusuf Saryomiy (1840 –1912), Toshkentdan Karimbek Kamiy (1865–1922) kabilar Qo‘qondagi adabiy kechalarda tez-tez ishtirok etib turdilar.

▪Xivada xonning o‘zi Muhammadrahimxon Soniy Feruz (1844–1910) saroyda adabiy muhitni maydonga keltirdi. U “usuli jadid”ga yo‘l berdi, ruslar kelmasdan ancha ilgari Xivaga toshbosma olib keldi. Uning topshirig‘i bilan Ahmad Tabibiy (1869–1911) “Majmuatush shuaroyi Feruzshohiy” (Feruzshoh shoirlari antologiyasi)ni tuzadi va o‘ttizta shoirning she‘rlaridan namunalar beradi. Ular orasida Komil Xorazmiy (1825–1899), Muhammad Rasul Mirzo (1840–1922), Avaz O‘tar (1884–1919) kabi xilma-xil ko‘lamli va qudratdagi shoirlar ijodi yoritilgan edi.

▪Buxoro amirlaridan Abdulahadxon (1882–1911) ham she‘rnavislik bilan shug‘ullangan bo‘lsa, Hisor hokimi Avliyoqulibek esa “Husayniy” taxallusi bilan devon tartib qilgan edi. Shuningdek, Samarqandda Abdulazim Sipandiy (1829–1909), Siddiqiy Ajziy (1864–1927), Saidahmad Vasliy (1870–1925) kabi shoirlar ham ijod qilar edilar.

▪Ishq masalasi ham ushbu davrda nazmning markaziy mavzusi bo‘lib, asosan ilohiy ishq, tasavvuf g‘oyalari ustuvorlikka erishdi. Yusuf Saryomiy (1840–1912), Ziyovuddin Haziniy (1867–1923) singari shoirlar ko‘proq diniy-tasavvufiy she‘rlari bilan shuhrat qozondilar. Badiiy adabiyotda hajviyot rivoj topdi, adabiy tanqid kuchayib, realistik tasvir keng o‘rin egallay boshladi. Kundalik matbuot va bosmaxonalarning maydonga kelishi bilan she‘riyat va o‘quvchi o‘rtasidagi masofa yaqinlashdi. Yangi janrlar (publitsistika, ocherk kabilar) yuzaga keldi. Shuningdek, ikkitillik (zullisonayn) an‘anasi davom ettirildi. Chunki ma-drasa ko‘rganlarning deyarli barchasi arab, fors tillaridan xabardor bo‘lganligi bois shoirlarning aksari o‘zbek tili bilan bir qatorda, tojik tilida ham qalam tebrata olar edilar.

▪Xorazmda Ogahiy, Bayoniy kabi ijodkorlar tashabbusi bilan tarjima maktabi yuzaga keldi. Oqibati o‘laroq, o‘nlab asarlar fors tilidan tarjima qilindi. Masalan, qadimiy hind eposi “Kalila va Dimna”ni Toshkentda Fazlulloh Almaiy (1852–1891), mashhur arab ertaklari “Ming bir kecha”ni Sidqiy Xondayliqiy (1884–1934) forschadan o‘zbekchaga o‘girdi. Sa‘diy Sheroziy “Guliston”ining yangi tarjimasi Murodxo‘ja domla tomonidan amalga oshirildi. 80-yillarda A.N.Tolstoy, 90-yillardan A.S.Pushkin, A.A.Krilov nomlari Turkistonga kirib keldi. 1887-yilda L.N.Tolstoyning “Odamlar nima bilan tirik” hikoyasi, 1899-yilda Pushkin tavalludining 100 yilligi munosabti bilan uning “Boqchasaroy fontani”, “Shoir” asarlari tarjimasi “Turkiston viloyatining gazeti” sahifalarida bosilib chiqdi. So‘ngroq Saidrasul Aziziy (1866–1933), Aliasqar Bayramali Kalinin, Abdulla Avloniy (1878–1834) kabi mualliflarimizning usuli jadid maktablari uchun tuzilgan darsliklari yaratildi.

▪Qo‘qonda Muqimiy (1850–1903), Furqat (1859–1909), Zavqiy (1853–1921), Muhayyir (1845–1918), Usmonxo‘ja Zoriy (1839–1916) kabilar adabiy davra tashkil etdilar. Qo‘qon adabiy maktabining vakillaridan Umidiy-Havoiy (1835–1905), kattaqo‘rg‘onlik Ochildimurod Miriy (1830–1899) epik janrlar taraqqiyotiga xususan, dostonchilikka katta hissa qo‘shishga muvaffaq bo‘ldilar. Umidiy-Havoiy “Maktubchai xon”, “Jangnoma”, “Badavlatnoma yoki tarixi Xo‘qand” kabi tarixiy dostonlar yozdi. Miriy esa katta hajmli – “Ra’no va Zebo” (1883–84), “Qissayi Salim Javhariy” (1886–87), “Rustam va Suhrob” (1897), “Majididdin va Faxriniso” (1899), “Kaki Ko‘hzod” (1896–97) kabi dostonlari hamda kichik hajmli – “Gulnoma”, “Choynoma”, “Salomnoma (Kuyovsalom)”, “Chorsharbat (Sharbatnoma)” singari doston-masnaviylari bilan o‘zbek epik poeziyasi taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shdi.

Aynan mazkur davrda Miriy taxallusi bilan tanilgan, “Ochildimurod Ne’matullo o‘gli Miriy 1839-yilda Kattaqo‘rg‘onning Eshonqishloq mavzesida dehqonlar oilasida tavallud topgan. Boshlang‘ich ta’limdan so‘ng, Kattaqo‘rg‘ondagi Naqibxo‘ja va Buxoro madrasalarida o‘qigan. Madrasani tugatib shoir, donishmand va mutafakkir sifatida taniladi. Kattaqo‘rg‘on mavzeyida imomlik va qozilik qilgan” (1888) [7].

Ochildimurod Ne’matilla o‘g‘li Miriy o‘z davrida shoir, xattot, dostonnavis, tarjimon, imom va qozi [8] sifatida tilga olinadi. Miriyning keng tarmoqli faoliyatini birma-bir ko‘rib chiqsak.

Shoir sifatida. Ilk g‘azallarini, dastlab, Roqim va Shavqiy kabi shoirlarga ergashib yozgan. Miriy eski turk klassik adabiyotidan juda yaqindan tanish bo‘lgan. “Bilxossa ilhom, axloq va sajiyasini umumiy Turk adabiyotining buyuk dohiysi va Turkchaning ilmiy suratda mudofaachisi bo‘lgan Navoiyning asarlaridan olmishdir. Hatto Miriy g‘azallarida o‘qilganiga ko‘ra, Navoiyni ko‘p vaqtlar tushida ko‘rar va undan ta’lim olar ekan” [6]. Darhaqiqat, Miriy “Kaki Kuhzod” asarida: “Navoiy ruhidan o‘lsa madad, Yana qilmasa lutf Firdavsiy rad” [9], deya e’tirof etishi, uning ustozlari orasidan eng ko‘p Navoiyga ixlos qo‘y-gan shoir bo‘lganligini dalillaydi. Sattor Jabbor (Toshkent, 1905.05.09.-1938.09.10.)ning “Kurtulush yo‘lunda” asarining “Turkistonda yangi shoirlar” deb nomlangan ilk bo‘limini Miriy ijodi bilan boshlab, uni Turkistondagi yangi “jadid” she’riyatining otasi deb hisoblaydi [10;78-b.].

Xattot sifatida. Navoiy, Jomiy, Sa’diy va boshqa shoirlarning ayrim asarlarini nasx va nasta’liq xatlarida ko‘chirgan.

Dostonnavis sifatida. Miriy ijod mahsulining asosiy qismini uning dostonlari egallaydi. Xususan, “Ra’no va Zebo”, “Qissayi Salim Javhariy”, “Rustam va Suhrob”, “Majididdin va Faxriniso” dostonlarini yozdi. Shuningdek, “Gulnoma”, “Choynoma” kabi doston-masnaviylarida hayot haqidagi falsafiy-estetik qarashlari o‘z ifodasini topgan. Zero, professor Qurdosh Qahramonov dostonchilik borasida Miriy nomini yuksak e’tirof etib, “Bugina emas, Xusrav Dehlaviy, Hoji Kirmoniy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Ochilmurod Miriy kabi san’atkorlar uni yangi taraqqiyot cho‘qqisiga ko‘tardi”, deb yozadi [11;11-b.].

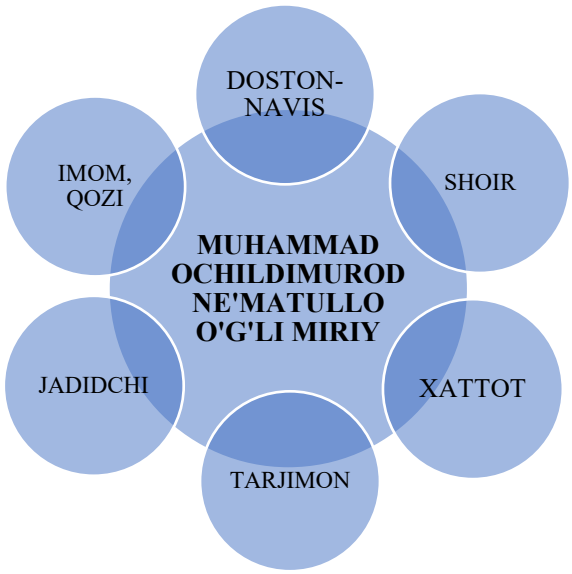
Tarjimon sifatida. Miriy Firdavsiy “Shohnomasi”ning bir qismini va Husayn Voiz Koshifiyning “Anvori Suxayliy” asarini she’riy yo‘lda turkiyga tarjima qilgan.

Imom va qozi sifatida. Miriy Buxoro va Samarqandda islom huquqi va qonunlaridan saboq olganidan so‘ng, Samarqandda qozilik vazifasida ishlagan. Kattaqo‘rg‘onda 1888-yilda imomlik va qozilik qilgan.

▪**Jadidchi sifatida.** Miriy faqat diniy va ijtimoiy mavzuda she’rlar yozmadi. Yevropadan kirib kelayatgan fan va madaniyat yutuqlariga diqqat qaratadi. Shunga oid telegraf, paraxod, poyezd nomli asarlar yozdi va bu bilan xalqni ayni davrdagi G‘arb madaniyatiga chorlaydi. Shu bois Miriy Turkistonda “jadidchilik”ning yetakchisi hisoblanadi. Sattor Jabborning Miriy haqidagi iqtibosiga aytiladiki: “Miriy Turk adabiyotida ismi oltin kalomla yozilajak bir Turk shoiridir. Chunki u Turkistonda Ovro‘po texnikasindan ilhom olarak, sevgan yurti, eli uchun ilk daf’a anglagan bir otadir. Miriyning she’rlarindagi bu ta’sir va quvvat, Turkiston madrasalarinda, muftilar orasinda bir yangilik, ya’ni “jadidlik” harakatini dunyoga keltirmishdir” [6].

Xulosa va takliflar. Demak, 1850-yillardagi eng muhim tarixiy voqelik bu Turkistonning Chor Rossiyasi tomonidn bosib olinishidir. Ushbu istilo nafaqat tarixiy, siyosiy, ijtimoiy jarayonlarga, o‘z navbatida, xalqning milliy turmush tarzi barobarida adabiy muhitiga ham jiddiy ta’sir o‘tkazdi. Xususan, adabiy muhitda mumtoz adabiyot bilan yangi davr badiiy adabiyoti hamda ilm-fan yutuqlari o‘rtasida transformatsiya yuz berdi. Jumladan, an‘anaviy adabiyotga xos bo‘lgan ga‘zalnavislik, devon tartib qilish, shoirlar antologiyasini yaratish, adabiy suhbatlar tashkil etish, ishqi ilohiy va tasavvuf g‘oyalarining markaziy mavzu sifatidagi nufuziga ustuvorlik berish, ikkitillilik (zullisonayn) an‘anasini davom ettirish, dostonchilik, tarixiy dostonchilik va doston-masnaviychilik borasida yutuqlarga erishildi. Yangi davr adabiyoti namunalari sifatida esa jadid adabiyoti yuzaga keldi, jadid maktablari uchun darsliklar yaratilishi boshlandi. Badiiy adabiyotda hajviyot, adabiy tanqidchilik, realistik tasvirlash metodi mustahkam o‘ringa ega bo‘la boshladi. Kundalik matbuot va unga parallel ravishda bosmaxonalarning rivojlanishi o‘quvchi va adabiyotni bir-biriga nihoyatda yaqinlashtirdi. Adabiyotda yangi publisistika, ocherk kabi janrlar yuzaga keldi. Tarjima maktablari shakllandi hamda tarjima va badiiy adabiyot mahsullari gazeta sahifalarida chor etilishi rasman boshlandi.

Aynan mana shu davrda Miriy mumtoz adabiyotimizni chuqur o‘zlashtirish bilan birgalikda yangi davr adabiyotining deyarli aksar tarmoqlarini o‘zaro omixtalashtirib, o‘z ijod faoliyatida zuhur ettirdi. Miriy deyarli barcha an‘anaviy va yangi davr adabiyotiga xos ijod mahsullarini nafaqat yarata oldi, balki ba’zi yo‘nalishlarning asosiy figurantiga aylandi. Miriy ijodi va faoliyatini muxtasar tarzda quyidagicha xulosalash mumkin:

‘

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Qosimov B. va boshqalar. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. Darslik, T., “Ma’naviyat”, 2004, 22-bet.

(2). Karimov G‘.K. O‘zbek adabiyoti tarixi (XIX asrning ikkinchi yarmidan XX asr boshlarigacha). 3-kitob, darslik, T., “O‘zbekiston”, 1966, 308-bet.

(3). Qosimov B. O‘zbek adabiyoti va adabiy aloqalar tarixi. T., “Fan va texnologiya”, 2008, 60–346-betlar.

(4).https://oefen.uz/uz/documents/slaydlar/umumiy/ilmiy-mavzudagi-asarlar-sharhi-miriyning-rustam-va-suhrob-dostoni-badiiyati

(5). O‘zbek adabiyoti tarixi (mas’ul muharrir M.Yunosov). V tom, T., “Fan”, 1980, 250–266-betlar.

(6). Bahrom Irzayev. Miriy: “Turklarning umumiy Vatani Turkiston muhtalif ajnabiy hukumatlar tarafidan parchalanmish...” https://zarnews.uz/uz/post/miriy-turklarning-umumiy-vatani-turkiston-muhtalif-ajnabiy-hukumatlar-tarafidan-parchalanmish

(7). https://www.wikiwand.com/uz/articles/Miriy_(Kattaqo%CA%BBrg%CA%BB)

(8). https://uz.wikipedia.org/wiki/Miriy_(shoir)

(9). “Kaki Kuhzod” dostoni //https://wikisource.org/wiki/Kaki_Kuhzod

(10). Orzibekov R. Miriy. XIX asr ozbek adabiyoti tarixiga doir materiallar. Samarqand, 1985, 78-bet.

(11). Qurdosh Qahramonov. Nizomiy ijodi talqiniga doir. “Nizomiy Ganjaviy va xamsachilik an’anasi” mavzusidagi xalqaro ilmiy konferensiya materiallari, T., “BROK CLASS SERVIS”, 2024, 11-bet.

Ochilov Ulug‘bek Sayfulloyevich (dotsent, f.f.f.d. (PhD), Buxoro davlat universiteti; elnurbeast@gmail.com)

NAZAR ESHONQULNING «MAYMUN YETAKLAGAN ODAM» VA «OZOD QUSHLAR» HIKOYALARIDA MAGIK REALIZM

Annotatsiya*. Mazkur maqolada Nazar Eshonqulning «Maymun yetaklagan odam» va «Ozod qushlar» hikoyalarida magik realizmning namoyon bo‘lishi hamda realizm va mistika uyg‘unligi, tush va xotiraning badiiy talqini hamda haqiqat va illuziya chegaralarining yo‘qolishi kabi tamoyillar, ramziy obrazlar, metafizik makon va zamon tushunchalarining o‘ziga xosligi tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Nazar Eshonqul, magik realizm, o‘zbek adabiyoti, tush va xotira, mistika, badiiy makon, zamon, metafizika.*

Очилов Улугбек Сайфуллоевич (доцент (PhD), Бухарский государственный университет; elnurbeast@gmail.com)

МАГИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ В РАССКАЗАХ НАЗАРА ЭШОНКУЛА «ЧЕЛОВЕК, ВЕДОМОЙ ОБЕЗЬЯНОЙ» И «СВОБОДНЫЕ ПТИЦЫ»

Аннотация. *В данной статье анализируются проявления магического реализма в рассказах Назара Эшонкула «Человек, ведомой обезьяной» и «Свободные птицы», а также такие принципы, как синтез реализма и мистики, художественная интерпретация сна и памяти, исчезновение границ между реальностью и иллюзией. Рассмотрены символические образы, своеобразие понятий метафизического пространства и времени.*

Ключевые слова: *Назар Эшонкул, магический реализм, узбекская литература, сон и память, мистика, художественное пространство, времени, метафизика.*

Ochilov Ulugbek Sayfulloyevich (Associate Professor, PhD, Bukhara State University; elnurbeast@gmail.com)

MAGICAL REALISM IN NAZAR ESHONQUL’S SHORT STORIES “THE MAN LED BY A MONKEY” AND “FREE BIRDS”

Annotation. *This article analyzes the manifestations of magical realism in Nazar Eshonqul’s short stories “The Man Led by a Monkey” and “Free Birds”, as well as the principles of combining realism and mysticism, the artistic interpretation of dreams and memory, and the blurring of boundaries between reality and illusion. It also examines symbolic imagery and the unique aspects of metaphysical space and time concepts.*

Keywords: *Nazar Eshonqul, magical realism, Uzbek literature, dream and memory, mysticism, artistic space, concept of time, metaphysics.*

Kirish (Introduction). Zamonaviy o‘zbek adabiyotida magik realizm yetakchi badiiy usullardan biri sifatida shakllanib bormoqda. Bu oqimda realizm va mistik elementlar uyg‘unlashib, voqelik va xayol orasidagi chegaralar yo‘qoladi. Magik realizm janri Gabriel Garsiya Markez, Xulio Kortasar, Haruki Murakami kabi jahon adabiyotining yetuk vakillari ijodida muhim o‘rin tutgani kabi, o‘zbek adabiyotida ham bu uslubning o‘ziga xos talqinlari mavjud. Xususan, Nazar Eshonqul asarlarida magik realizm inson ruhiyatining ichki kechinmalari, tarixiy xotira va falsafiy mushohada bilan bog‘lanib, o‘ziga xos badiiy-estetik hodisa sifatida shakllangan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O‘zbek adabiyotida magik realizmning namoyon bo‘lishi, ayniqsa, Nazar Eshonqul ijodida, real va irreal tasvirlarning uyg‘unlashuvi orqali badiiy-estetik hodisa sifatida shakllanadi. Yozuvchining «Maymun yetaklagan odam» va «Ozod qushlar» hikoyalari ushbu uslubning yorqin namunalaridan biri bo‘lib, bu asarlarda realizm va fantastika, hayotiy haqiqat va mistik tafakkur, an’anaviy tasvir va surrealistik obrazlar o‘zaro bog‘lanadi.

«Maymun yetaklagan odam» hikoyasida voqealar realistik asosga qurilgan bo‘lsa-da, undagi majoziy maymun obrazi jamiyatning murakkab tuzilishini aks ettiradi. Hikoyada asosan real hayot voqealari tasvirlansa-da, syujet o‘qigan sari inson ongi va jamiyatning botiniy qirralarini ochib beruvchi g‘ayritabiiy holatlar bilan boyitilgan. Masalan, hikoya qahramoni bo‘lgan cholning ijodiy faoliyati va uning fojiali oxiri, tasviriy san’at orqali hayotga bo‘lgan munosabati, uning ruhiy inqirozi mistik tus oladi [1;134–138 p.]. Ushbu yondashuv orqali yozuvchi jamiyatdagi axloqiy buzilishlar, insonning o‘zligini anglash jarayoni va ijodiy mehnatning qadrsizlanishini badiiy vositalar bilan ifodalaydi. «Ozod qushlar» hikoyasida esa real va irreal tasvirlar yanada yaqqol ifodalangan. Asar qahramoni Ozodning ramziy sayohati davomida u duch keladigan obrazlar – shamol, humo, taqdir lolasi va turli g‘ayritabiiy timsollar inson tafakkurining cheksizligini ko‘rsatadi. Bu yerda adib insonning o‘zligini anglash jarayonini o‘ziga xos tarzda tasvirlaydi [2;45-b.].

«Maymun yetaklagan odam» hikoyasida mavjud bo‘lgan ramziy suratlar tahlili ham magik realizm elementlarini ochib berishga xizmat qiladi. Hikoyadagi suratlar turli yillarga oid tarixiy bosqichlarni aks ettirgan bo‘lsa-da, ulardagi ranglar va maymun obrazi realistik va irrealistik elementlarning birlashganini ko‘rsatadi. Masalan, 1921-yil chizilgan suratdagi maymun ramzi tabiatni ifodalasa, 1957-yil chizilgan suratda u insoniyat taqdirining bir qismi sifatida tasvirlanadi [3;214-b.]. «Ozod qushlar» hikoyasida esa makon qahramonning ruhiy va falsafiy izlanishlarini aks ettiradi. Qahramonning tush va real hayot orasidagi chegara buzilib, u ramziy sayohat orqali o‘zligini anglashga harakat qiladi. Humo, shamol va taqdir lolasi kabi timsollar bu jarayonni chuqurlashtiradi. Yozuvchi bu hikoyada realizm va xayolotning o‘zaro uyg‘unlashuvi orqali insonning ma’naviy va falsafiy o‘sish jarayonini badiiy talqin etadi [2;96-b.].

Magik realizmning yana bir muhim jihati voqelikni illuziya bilan bog‘lashdir. Nazar Eshonqul badiiy tafakkur orqali real va irreal tasvirlar uyg‘unligini yanada kuchaytirib, hayot haqiqatining subyektiv talqinini yaratadi. Bu asarlarda haqiqat, ko‘rinmas kuchlar, tush va xotira bir-biriga singib ketadi. Masalan, «Ozod qushlar» hikoyasida qahramonning shuurida kechayotgan kechinmalar uning tashqi hayoti bilan uyg‘un ravishda berilib, tasavvufiy yondashuv bilan boyitiladi [1;141-b.]. Shu sababli hikoyada realistik tafsilotlar bilan falsafiy-mistik qirralarning uyg‘unligi kuzatiladi. Badiiy makon va vaqt tushunchalari ham ushbu uyg‘unlikni kuchaytiradi. «Maymun yetaklagan odam» hikoyasida vaqt chiziqli emas, aksincha, assotsiativ tarzda rivojlanib, qahramonning shaxsiy kechinmalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. «Ozod qushlar» hikoyasida esa vaqt ramziy xarakter kasb etib, voqealar zamon chegaralarini buzib, ma’naviy yuksalish yo‘lidagi bosqichlarni aks ettiradi [2;90-b.].

Adabiyot inson tafakkurining eng yuksak ifodasi sifatida madaniyat va falsafaning mujassamlanish maydonidir. Milliy madaniyat badiiy ijodda har xil shakllarda namoyon bo‘lib, falsafiy yondashuvlar orqali uning mazmuni chuqurlashadi. Milliy adabiyotning rivojlanish jarayonida turli falsafiy oqimlar, mifologik tasavvurlar va milliy o‘ziga xoslik badiiy talqinning muhim jihatlari sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, o‘zbek adabiyotida madaniy meros, falsafiy izlanishlar va badiiy tafakkur uyg‘unligi milliy adabiy makonning shakllanishida asosiy o‘rin tutadi [4;34-b.].

Sharq falsafasida dunyoqarash va inson tabiatiga oid qarashlar adabiy asarlarga singdirilgan bo‘lib, bu jarayon milliy adabiyot rivojida muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy madaniyat va falsafiy yondashuvlarning badiiy talqini adabiyotning eng muhim jihatlaridan biri bo‘lib, bu jarayon tarixiy xotira, xalq og‘zaki ijodi va falsafiy izlanishlarning sintezidan iboratdir. O‘zbek adabiyotida bu jarayon turli uslublar, poetik obrazlar va badiiy timsollar orqali namoyon bo‘lib, Eshonqul ijodida magik realizm elementlari bilan uyg‘unlashgan holda o‘z ifodasini topgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot jarayonida **a**dabiy-tahliliy yondashuv hikoyalardagi magik realizm elementlarini o‘rganish va ularning badiiy-estetik vazifasini aniqlash; falsafiy va psixologik tahlil – inson ongi va ruhiy jarayonlarga mistik tasvirning ta’siri, tush va xotiraning qahramonlar hayotidagi o‘rni; qiyosiy tahlil – hikoyalarni jahon va o‘zbek adabiyotidagi magik realizm namunalariga solishtirish; narrativ tahlil – asarlardagi vaqt va makon tushunchalarining chiziqli emasligi, tush va haqiqatning o‘zaro uyg‘unlashuvi, hauntologiya (xayoliy xotira) elementlarining badiiy ifodasi tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Nazar Eshonqulning «Maymun yetaklagan odam» va «Ozod qushlar» hikoyalarida magik realizm turli badiiy vositalar orqali o‘z ifodasini topgan. «Maymun yetaklagan odam» hikoyasi realizm bilan mistikaning o‘ziga xos uyg‘unlashgan namunasidir. Asardagi maymun obrazi oddiy hayvon timsolidan chiqib, inson ruhiyati va jamiyatning ma’naviy inqirozini aks ettiruvchi ramzga aylanadi. Qahramonning tush va haqiqat orasidagi tafakkur jarayoni mistik hodisalar orqali namoyon bo‘lib, hikoyada realistik tasvir irreal elementlar bilan qorishib ketadi. Maymunning turli suratlarda aks etishi esa vaqt va makon tushunchalarining nisbiyligini anglatadi.

«Ozod qushlar» hikoyasi esa insonning ruhiy yuksalish jarayonini metafizik jihatdan aks ettiruvchi badiiy obrazlar bilan to‘yingan. Asardagi humo, shamol va taqdir lolasi kabi ramzlar inson ma’naviy izlanishlarini, haqiqat va illuziyaning qorishib ketishini ifodalaydi. Qahramonning ramziy sayohati davomida u real va irreal dunyo o‘rtasida harakatlanib, o‘zining ichki olami bilan yuzlashadi. Hikoyadagi vaqt tushunchasi ham mistik xarakterga ega bo‘lib, qahramon real voqealar ichida bo‘lishiga qaramay, u vaqt va makon chegaralaridan chiqib ketadi.

Eshonqulning ushbu hikoyalarida xotira va tush motivlari ham magik realizmning asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Tush va xotira inson ruhiyatining tub qatlamlarini ochib beruvchi vosita sifatida tasvirlanadi. Hikoyalarda tushlar shunchaki orzu yoki illuziya emas, balki haqiqatning o‘ziga xos badiiy talqini bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, xotira motivi ham vaqt tushunchasining buzili-

shiga sabab bo‘ladi. Qahramonlar o‘tmish voqealarini shunchaki eslab qolmaydilar, balki ularni qayta yashaydilar. Magik realizm unsurlarini Bata va Markez kabi yozuvchilarning ijodi bilan taqqoslaganda, Eshonqul hikoyalarida bu uslub sharqona badiiy tafakkur, tasavvufiy dunyoqarash va milliy mentalitet bilan uyg‘unlashgani kuzatiladi. Shuningdek, haqiqat va illuziyaning o‘zaro bog‘liq holda tasvirlanishi, tarixiy xotiraning subyektiv talqini ham ushbu hikoyalarning magik realizm estetikasiga mos kelishini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Nazar Eshonqulning «Maymun yetaklagan odam» va «Ozod qushlar» hikoyalari o‘zbek adabiyotida magik realizm uslubining yorqin namunalari sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu hikoyalarda realizm va mistika o‘zaro chatishib, inson ruhiyatining sirli jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi. «Maymun yetaklagan odam» hikoyasida inson tafakkurining ichki jarayonlari tush va xotira orqali yoritilib, realizm va mistik tasvir uyg‘unlashadi. Maymun obrazi inson tafakkuri va jamiyatdagi inqirozning ramziy ifodasi sifatida talqin qilinadi. «Ozod qushlar» hikoyasida insonning ma’naviy o‘sishi va ichki sayohati magik realizm estetikasiga mos holda ifodalanadi. Eshonqul ijodida magik realizmning o‘zbek adabiyotiga moslashtirilgan shakli kuzatiladi. Bu uslub xalq og‘zaki ijodi, mifologik tasavvurlar, tasavvufiy g‘oyalar va postmodernistik yondashuvlar bilan uyg‘unlashib, milliy adabiy tafakkurning yangi bosqichini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). To‘laganova, D. Badiiy tasvir vositalari va ularning semantik xususiyatlari. “Global ta’lim” jurnali, 2023, p .134–138.

(2). Eshonqul, N. Ozod qushlar. T., G‘afur G‘ulom NMIU, 2017, p. 45–49.

(3). Sayfullayeva Sh. Nazar Eshonqulning “Maymun yetaklagan odam” hikoyasi tahlili. Journal of New Century Innovations, 2023, p. 214.

(4). Nazarov, B., Rasulov, A., Qahramonov, Q. O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012, p. 34.

(5). Очилов У.С. Абдулла Қодирий ва Теодор Драйзернинг асарларида натурализм тамойиллари. Editorial board, 2022, T., 650-bet.

(6). Очилов У. Stiven Kingning “Doktor uyqu” asarida mistik va real dunyo o ‘rtasidagi chegaralar. Лингвоспектр, 2025, T. 1, 1-son, c. 31–36.

(7). Очилов У. Magik realizmning «It» asarida real va mistik dunyolar o‘rtasidagi chegaralarI. Лингвоспектр. 2025, 2-t, 1-son, c. 145–148.

Eshonqulov Laziz Norqobul o‘g‘li (TDIU Samarqand filiali dotsenti)

KULGI–HAJVNING ESTETIK IMKONIYATLARI VA JAMIYAT DEMOKRATIK TAFAKKURINI RIVOJLATIRISHDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. *Maqolada kulgi–hajvning estetik imkoniyatlari va jamiyat demokratik tafakkurini rivojlatirish ahamiyati hamda zamonaviy obraz yaratish, kinokomediyaning boshqa san’at turlari bilan uzviy bog‘lanishi, teatr sahna asarlarida milliy taraqqiyotga to‘siq bo‘layotgan turli ijtimoiy illatlarni satirik ko‘rinishda fosh qilish orqali tomoshabinlarga ijtimoiy muammolarni bartaraf etishni, o‘z maqsadlaridan og‘ishmay yuksalishni, ularning kelajak haqidagi umidi, ertangi kunga ishonchini mustahkamlash va badiiy xususiyatlari turli tadqiqot ishlarining alohida obyekti sifatida o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *teatr va kino san’ti, hajviylik, estetik tafakkur, go‘zallik, xursandchilik, vaqtichog‘lik, zavqlanish, maqsad, farovonlik, estetik faoliyat, badiiy qadriyatlar, milliy qadriyatlar, ijtimoiy-madaniyat, estetik did, hazil, satira.*

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ЮМОРА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ОБЩЕСТВА

Аннотация. *В статье исследуются эстетические возможности юмора и значение для развития демократического мышления общества, а также создания современного образа, неразрывная связь кинокомедии с другими видами искусства, способность театральных пьес сатирически обличать различные общественные пороки, препятствующие национальному развитию, помогать зрителям преодолевать социальные проблемы, подниматься, не отступая от своих целей, укреплять в них надежду на будущее, уверенность в завтрашнем дне, а также их художественные характеристики как отдельного объекта различных исследовательских работ.*

Ключевые слова: *театральное и киноискусство, юмор, эстетическое мышление, красота, радость, досуг, удовольствие, цель, благополучие, эстетическая деятельность, художественные ценности, национальные ценности, социокультура, эстетический вкус, юмор, сатира.*

THE AESTHETIC POSSIBILITIES OF HUMOR AND THE IMPORTANCE OF DEVELOPING THE DEMOCRATIC THINKING OF SOCIETY

Annotation. *The article studies the aesthetic possibilities of humor and the importance of developing the democratic thinking of society, as well as the creation of a modern image, the inextricable connection of film comedy with other types of art, the ability of theater plays to satirically expose various social vices that hinder national development, to help the audience overcome social problems, to rise without deviating from their goals, to strengthen their hope for the future, and their confidence in tomorrow, and their artistic characteristics as a separate object of various research works.*

Keywords: *theater and film art, humor, aesthetic thinking, beauty, joy, leisure, pleasure, purpose, well-being, aesthetic activity, artistic values, national values, socio-culture, aesthetic taste, humor, satire.*

Kirish. Yangi O‘zbekistonni har tamonlama ijtimoiy-iqtisodiy ma’naviy taraqqiyoti yoshlarning intellektual avlod bo‘lib yetishishiga bog‘liqdir. Bugungi kundagi yoshlar siyosati aynan intellektual avlodni yaratish, ularni ochiq demokratik jamiyat erkin va farovon yashashini ta’minlashni maqsad qilib olgan. Tafakkur erkinligi axloqiy ma’noda insonning ozodlik, hurlik, erkinlik tushunchalari bilan bog‘liqligini e’tirof etsa, estetik ma’noda o‘z ichki kechinmalarini, tuyg‘ularini, o‘z emosionalligini erkin namoyon qilishi, insonning ichki va tashqi dunyosini bir-biriga mos kelmasligini namoyon qiluvchi kulgi, erudisiya, kognitiv faoliyatining erkinligini bildiradi. Zamonaviy demokratik qadriyatlar, tamoyillarda ham aynan insonni tom ma’nodagi erkinligi, o‘z fikrini so‘z erkinligi, ijod erkinligivositasida namoyon qilishini anglatadi. Demak, demokratik tafakkur negizida insonning axloqiy, estetik va siyosiy tamoyillari, qadriyatlari ustuvor kasb etib boradi.

Adabiyotlar tahlili. Hajviylikni aks ettiraolmaydigan yagona san’at turi bu arxetekturadir. Unda jamiyatning madaniyati va ideallari aks etishi mumkin va bu bilan kimdir tanqid qilish yoki masxara qilishning iloji yo‘q. Badiiy adabiyot, musiqa, kino, teatr va boshqa san’at turlarida kulgulilik va hajviylikni uyg‘unlashganinin ko‘rish mumkin. Hatto musiqani ohangi ham kulgi uyg‘otishi va hajviy asarni yanada tushunarli qilish mumkin. Kulgi uyg‘otadigan voqea-hodisalar estetik qiymatiga ega bo‘lishiga qarab hajviylikni bir turiga, tanqidiylik, ijtimoiy kayfiyatni anglatishiga qarab demoratik tafakkurga mansub bo‘lishi mumkin. “Kulgililik hajviylikdan kengroq tushuncha. Hajv kulgililik bilan opa-singildir. Hajviylik estetik ideallar bilan uyg‘unlashgan, ma’noli, ruhan demokratik, yorqin, yuksak (Gogol) kulgini vujudga keltiradi. U ba’zi insoniy xususiyatlar va ijtimoiy hodisalarni rad etib, boshqalarini tasdiqlaydi” [1]. Ijtimoiy-axloqiy qoidalardan chetlashgan, uni rad etuvchi voqelik yoki xatti-harakatlar noinsoniy deb topiladi va unga immoralizm (*jamiyatni yuqori tabaqasini axloqiy deviantlik*) yoki ammoralizm (oddiy *kishilarni axloqiy deviatliligi*) tashxisi qo‘yiladi. Bu kulgiga olinib, hajviylikni biror turidan foydalanib, xalq ijod qiladi.

Kundalik hayotda kulgi biror obyektni qusuriga qartiladi, u, albatta, tanqiydiy ruhda bo‘ladi. Hajviylik esa shu kulgining estetik qiymatini oshirib, asimmetrik holatni yaratadi. “Hajviylik har doim yuqori darajada rivojlangan tanqidiy boshlanishni o‘z ichiga oladi. Kulgi – bu tanqidning emotsional-estetik shakli. U badiiy ijodkor (Rable, Volter)ga o‘z davrining tushunchalari bilan jiddiy hazil va hazilkash-jiddiylik munosabatda bo‘lish uchun cheksiz imkoniyatlar beradi” [2]. Tanqidiylik jamiyatlarda jiddiy yoki hazil ko‘rinishida yuzaga chiqib kelgan. Ijtimoiy taraqqiyot davomida xalq va hukumat o‘rtasidagi munosabat assimetrik holati bu hajviylik janrlarini rivojlanishiga sabab bo‘lgan. Dastlab san’at sifatida ko‘cha ko‘ngil ochuvchi namoyishlar bo‘ldi. Yakkaxon va guruhiy qiziqchilar shakllandi. Bu evolusiya natijasida hajviylikni janrlari ko‘payib, san’atda aks eta boshladi. Bu yuksak madaniyat natijasi sifatida e’tirof etila boshlandi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil singari umumilmiy va umumfalsafiy metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi kunda jamiyatda kulgi-hajvga bo‘lgan munosabat juda ijobiy.Bu yerda yoshlar o‘z fikrini tezlik bilan ayta olishi, o‘zligini namoyon qilish maqsadida media vositalari, ijtimoiy tarmoqlardan unumli foydalanayotganini ko‘rish mumkin. Yoshlarni shunday chiqishlar internet ijtimoiy tarmoqlari bo‘lmish You tube, Tik tok, Odnoklasniki va hokozolardan tarqalmoqda. Ushbu ijtimoiy tarmoqdagi xabarlar, ko‘rsatuvlar ayrim hollarda ijobiy natijalarga olib kelsa, ayrim paytlari juda salbiy oqibatlarga olib kelmoqda. Demak, demokratik tafakkur ham ma’lum qonunlar va nizomlar bilan tartibga olinishi zarur ekan. Kulgi va hajvga oshufta bo‘lgan bugungi yoshlar kulgi va hajv nima ekanini anglashi, hajviylik kategoriyasini puxta o‘rganishi, shaxsning huquqlari, daxlsizligini anglagan holda faoliyat olib borsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Jamiyat hozirgi holatida “hajv, kulgi madaniy va dam olish faoliyati doirasidan tashqariga chiqib bormoqda. Inson hayotining deyarli barcha sohalariga kirib bordi va ijtimoiy muno-

sabatlarning turli subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning o‘ziga xos vositasiga aylandi” [4]. Demak, kulgi-hajvni zamonaviy jamiyatda kundalik hayotning asosiy unsuri deb hisoblash mumkin.

Bizning ilmiy tadqiqot ishimizda shaxs estetik tafakkurida tanqidiylikni shakllantirishda kulgi-hajv sa’nati ahamiyatining parmanent xususiyatlarni aniqlash maqsadida 2025-yil fevral-mart oylarida Samarqand viloyati musiqa va drama teatri xodimlari O‘zbekiston - Filandiya pedagogika instituti San’atshunoslik fakulteti va Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti O‘zbek filologiyasi fakultetlari 2–3-bosqich talabalari o‘rtasida sotsiologik so‘rovnoma o‘tkazdik. So‘rovnomada aynan tadqiq etiladigan mavzuni aynan tushunadigan ta’lim yo‘nalish talabalari qamrab olindi.

Respondentlarga “*Hajviylikning qaysi janri sizga ma’qul deb o‘ylaysiz?* degan savolga quyidagicha javob berishgan: 283 ta respondent “Menga farqi yo‘q” deb javob bergan. 69 ta respondent “Yumor janri ma’qul deb hisoblashgan. 46 ta respondent “Satira” deb javob berdi. Respondentning fikricha, jamiyatdagi salbiy holatlar, ijtimoiy illatlar, kishilardagi kamchiliklarni yuzaga chiqarish orqali kulgu uyg‘otish, mas-xaralash orqali fosh etishdir. Jamiyat hayoti rivojiga to‘sqinlik qiluvchi salbiy voqea, hodisalarni tanqid qi-lish, fosh etish va rad etishda satira janri alohida mavqeni egallaydi. Hajviylik janrining ko‘plab qiziqarli turlari mavjud. Men uchun, masalan, satira va parodiya juda qiziqarli. Ular orqali jamiyatdagi muammolar-ni, odatlarni va inson xulq-atvorini kulgili tarzda tanqid qilish mumkinligi haqida ta’kitlab o‘tgan.

Kulgi-hajv san’atida eng ko‘p uchraydigan mavzular qaysilar deb o‘ylaysiz? degan savolga quyidagicha javob berishgan: 304 ta respondent 59% “Kundalik hayot voqealari – ko‘ngil qiyshiqligi, ichi qoralik, ko‘rolmaslik, poraxo‘rlik illatlarini yo‘qotish uchun zarur va katta ahamiyatga ega”, 82 ta respondent 16% siyosiy masalalarda deb javob berishmoqda, 77 ta respondent “Ijtimoiy masalalarda” deb javob berishgan. Respondentlarning fikricha, kulgi–hajv san’ati – bu hayotdagi turli hodisalarni, ijtimoiy muammolarni va insonlararo munosabatlarni kulgili tarzda ifodalovchi san’at turi. Ushbu san’at shakli ko‘pincha komediya, parodiya va satira elementlarini o‘z ichiga oladi. *Siz kulgi-hajv san’atining qaysi aspektlarini eng foydali deb bilasiz?* degan savol berildi. Respondentlardan 273 tasi (54%) “Jamiyatdagi muhim muammolarni ko‘rsatib berish deyishsa”, 101 tasi (20%) “Murakkab masalalarni soddalashtirib berishi” deb ta’kidlashgan, 78 tasi (16%) “Qiyinchiliklarga yumor bilan yondashish” deyishsa, 58 tasi (11%) “Jamiyatda muloqotni faollashtirishi” deb javob berishgan.

Kulgi va so‘z ustalaridan kimlarni chiqishlarini tomosha qilasiz? degan savolga respondentlar 290 tasi (57%) “Avaz Oxun”, 133 tasi (26%) “Million guruhini”, 85 tasi (16%) Hojiboy Tojiboyev chiqishlarini tamosha qilshlari haqida ta’kidlagan.

Kulgi–hajv san’ati yoshlarni qanday ijtimoiy faollikka undaydi deb o‘ylaysiz? degan savolga respondentlar 195 tasi (38%) Ijtimoiy muammolarni hal qilishga qiziqish uyg‘otadi deb javob berishsa, 130 tasi (26%) “Ijtimoiy-siyosiy faollikka undaydi” deb ta’kitlashgan, 127 tasi (25%) madaniy tadbirlarga qatnashishga undaydashi haqida o‘z fikrlarini bildirib o‘tgan. *Kulgi–hajv san’ati yoshlar orasida qanday muloqot madaniyatini shakllantiradi?*degan savolga respondentlar 312 tasi (61%) “Ochiq va erkin muloqot qilish uchun zamin yaratadi” deyishsa, 117 tasi (23 %) “Tanqidiy muloqot fikrlashga undaydi” deb javob berishgan, 80 tasi (16 %) “Satirik muloqotlarni amalga oshiradi” deb javob berishgan.

*Kulgi–hajv san’ati yoshlarning ma’naviy qadriyatlariga qanday ta’sir ko‘rsatadi?*degan savolga respondentlar 270 tasi (53%) “Ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, qadriyatlarni boyitadi” deyishsa, 125 (26%) bilmasligi haqida ta’kitlagan, 113 tasi (22%) “Salbiy ta’sir ko‘rsatadi, qadriyatlarni zaiflashtiradi deb javob bergan. *Kulg–-hajv san’atida sizni eng ko‘p nima bezovta qiladi?*degan savolga respondentlar 224 tasi (44%) “Hech nima, hamma narsa ma’qul” deb javob berisgan bo‘lisa, 140 tasi (27%) ”Mavzularning chuqur emasligi” deb javob berishgan, 117 tasi (24 %) ”Siyosiy korrektlikning yo‘qligi” deb o‘z fikrlarini bildirib o‘tishgan.

*Kulgi–hajv san’ati orqali kishilarda qanday ijtimoiy o‘zgarishlarni ko‘rishni istardingiz?*degan savolga respondentlar 168 tasi (32%) “O‘zaro hurmat va tushunishni oshirish deb javob bergan”, 160 tasi (31%) Ijtimoiy adolatga bo‘lgan diqqatni kuchaytirishiga zamin yaratadi deb javob bergan, 128 tasi (26%) “Jamiyatga bo‘lgan befarqlikni kamaytirishi” haqida ta’kidlashgan.

“Hajv, kulgi kishilarni tanqidga ijobiy munosabatini shakllantiradimi?” degan savolga respondentlar ijtimoiy dinamizm, kishilararo munosabatda tanqidiy munosabatni keltirib chiqaradi, kishilarni tana tuzilishi yoki kiyim boshlaridagi assimetrik buzilishlarda, nomutanosib muhitni to‘g‘irlanishga asos bo‘ladi deyishgan. Jamiyatda kulgi–hajvning sanksiyalash vazifasi mavjudligi tufayli insonlar odob-axloq chegaralarini mastahkam saqlaydilar va o‘z atrofidagilarni ham shunga chaqiradilar. Ya’ni “*birinchidan*, bu “shaxsiy men” ijtimoiylashuvining o‘ziga xos turi sifatida aks etadi; *ikkinchidan*, kulgi obyektini tarbiyalash, uni

ma’naviyatini isloh qilish sifatida, *uchinchidan*, kishini barcha yomon illatlardan, nomaqbul ishlardan, axloqsizliklardan to‘xtatib qoluvchi vosita sifatida” [5]. e’tirof etiladi.

Etnomadaniy o‘ziga xoslik, milliy paradigmalarning xususiyatiga ko‘ra demokratik tafakkurni milliy mentalitet tarkibiga kiritish juda uzoq davom etadigan evolyusion jarayondir. Milliy-etnik o‘ziga xoslikni aks ettiruvchi mentalitet xalqni yashovchanligini, moslashuvchanligini bildirsa, ayrim paytlarda demokratik tamoyillariga salbiy munosabat bildirishi mumkin. Olima Sh.O.Madayevaning fikricha, “... demokratik tafakkur insonning davlat, siyosat, sotsial institutlar faoliyatiga, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga jamiyatning adolat, tenglik, ozodlik kabi demokratik tamoyillar va tushunchalarini anglagan holda yondoshish, ularga shu nuqtayi nazardan baho bera olish qobilyati, bu jarayonlarni anglash va hayot kechirishga asos bo‘ladigan dunyoqarashdir” [6]. Shu fikrni rivojlantirib aytish mumkinki, hajviylik ham insonni tafakkur erkinligini, kreativ fikrlashga konstitusiaviy yo‘l ochiqligini, chin ma’noda ozodligini namoyon qiluvchi o‘ziga xos dunyoqarash turidir.

Xulosa. Hajv–kulgi jamiyatda ijtimoiy muammolarni, axloqiy illatlarni kamaytiruvchi, ijtimoiy kasalliklarni “emlovchi” vosita bo‘lib, uning asosida demokratik tafakkur yotadi.

Birinchidan, tanlangan kulgili mavzu milliy mentalitet va qadriyatlardan unchalik ham chetga chiqmasligi kerak. Aks holda, chet el kulgi ustalari hajv ob’yektiga aylangan ijtimoiy-intim mavzulariga qorishib ketadi. Ma’naviyatini yuksaltirishga qaratilmagan har qanday kulgi asari bu demokratiyani namoyishi emas; *ikkinchidan*, hajv va kulgi yoshlarni hozirjavobligini, ijtimoiy muammolarga chidamli, g‘ayratli, talabchan, adolatparvar qilib tarbiyalamog‘i zarur; *uchinchidan*, hajviylik turlarini rivojlanishi yoshlar tafakkurida konsrtuktiv yechimni shakllantirishi, o‘z fikrida izchillikni rivojlantirishi, fikr, g‘oyalarini mantiqiiy bayon eta olish qobiliyatini o‘sganligi bilan baholanishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Борев Ю. Комическое. Искусство. М., 1970, с. 11.

(2). Борев, Ю.Б. Эстетика. -М., “Высш. шк.”, 2002, с. 56.

(3). Тарутина Е.И. Обыденное сознание, его когнитивный и ценностный аспекты. “Вестник Амурского государственного университета”, 2010, № 50.

(4). Сычев А.А. Природа смеха или философия комического. Саранск, Изд-во Мордов. ун-та, 2003, 176 с.

(5). Мадаева Ш.О. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. Тошкент, 2007, 109-бет.

(6). Эркаев А. Тафаккур эркинлиги. Т., “Маънавият”, 2007, 130–131-бетлар.

(7. M.Muxtorova. O‘zbek badiiy kinosida komediya janr dessrtasiyasi aftareferatidan, 2024, 16-bet.

Xasanova Mashxura Jumanovna (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti, DSc doktoranti; E-mail: ikaroy1984@gmail.com)

QASIDALARDA TONG TASVIRI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada turkiy-o‘zbek qasidalarida tong tasviri haqida so‘z yuritiladi. Muallif turkiy madh qasidalarning nasiblarida, asosan, bahoriya, iydiya, dunyoning foniyligi, yor tasviri, tong tasviri, bog‘ tasviri kabilardan iborat ekanini, mamduhlarning kimligiga qarab bunday nasiblar farqlanishi mumkinligini ta’kidlaydi. Maqolada Xorazmiyning va unga tatabbu’ qilgan Sayfi Saroyining qasidalarining, Sakkokiyning Ulug‘bek mirzoga, Arslonxoja Tarxonga, Hofiz Xorazmiyning Shohruh sultonga bag‘ishlangan qasidalarining nasib qismlari tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *qasida, mamduh, foniy dunyo, tabiat, tong, muhabbat.*

ИЗОБРАЖЕНИЕ УТРЕННЕЙ ЗАРИ В ТЮРКО-УЗБЕКСКИХ ОДАХ

Аннотация. *В данной статье автор излагает свои взгляды на изображение утренней зари в тюрко-узбекских одах. Он утверждает, что вступительные части турецких мадх-касыд, называемые насибами, обычно состоят из нескольких элементов: бахорийи, ийдии, бренности мира, образа возлюбленной, образа утра и образа сада. Эти насибы можно классифицировать в зависимости от тематики мамдухов. В статье рассматриваются оды Хорезми и его соратника Сайфи Сарая, а также произведения Саккоки, посвященные Улугбеку Мирзе, Арсланходже Тархану. Также изучаются оды Хафиза Хорезми, посвященные Шахруху Султану.*

Ключевые слова*: ода, хвала, бренный мир, природа, рассвет, любовь.*

IMAGE OF THE MORNING DAWN IN TURKO-UZBEK ODE

Annotation. *In this article, the author presents his views on the depiction of dawn in Turkic-Uzbek odes. He argues that the introductory parts of Turkish madh-kasidas, called nasibs, usually consist of*

several elements: bahoriya, idia, the frailty of the world, the beloved image, the image of the morning and the image of the garden. These nasibs can be classified depending on the subject of the mamduhs. The article examines the odes of Khorezmi and his colleague Saifi Sarai, as well as the works of Sakkoki dedicated to Ulugbek Mirza, Arslankhoja Tarkhan. The odes of Hafiz Khorezmi dedicated to Shahrukh Sultan.

***Keywords**: ode, praise, mortal world, nature, dawn, love.*

Kirish. Sharq qasidalari tuzilishi, radifi, nasibi, mavzusiga ko‘ra, bir qancha turlarga bo‘linadi. Tuzilishiga ko‘ra, qasida 2 xil bo‘ladi. Qasidai tom (to‘liq qasida), qasidai mujarrada (to‘liq bo‘lmagan qasida). Qasidai tom «nasib» (yoki tashbib) deb ataluvchi lirik muqaddima, madhga o‘tishda ko‘prik rolini o‘tovchi «gurezgoh» (o‘tish, qochish), «madh» hamda maqtalayotgan hodisa yoki shaxsga «duo» va matlabni ifodalovchi «talab» kabi qismlardan iboratdir. Qasidai mujarradada ushbu qismlarning ba’zilari bo‘lmasligi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. I.M.Filshtinskiyning ta’kidlashicha, «nasib» ko‘pincha muhabbat mavzusida bo‘ladi [10;16–20-b.]. Qasidaning mana shu nasib qismidan, keyinchalik, g‘azal asta-sekin ajralib chiqqan [2;16–23-b.].

Nasib qismining mavzulariga ko‘ra qasidalar bahoriya (bahor tasviri), iydiya (bayram tasviri), sitoiya (qish tasviri), ramazoniya (Ramazon tasviri), sayfiya (yoz tasviri), raxshiya (ot tasviri), hammomiya (hammom tasviri) kabilarga bo‘linadi [14].

Qasidalarning turlari borasida kaminaning “XV asr turkiy she’riyatida qasida janri” mavzusida himoya etilgan PhD dissertatsiyamizda ham fikr bildirilgan [12;12-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy, germenevtik metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Turkiy madh qasidalarning nasiblari, asosan, bahoriya, iydiya, dunyoning foniyligi, yor tasviri, tong tasviri, bog‘ tasviri kabilardan iborat ekanini, mamduhlarning kimligiga qarab bunday nasiblar farqlanishini kuzatdik.

Bizgacha yetib kelgan ilk turkiy qasidaning nasibida tong tasviriga duch kelamiz. U Xorazmiyning qasidasi bo‘lib, turkiy xovar – quyoshning chiqishi, jahon yuzi esa oynaday toza bo‘lgani tasviri bilan boshlanadi:

Soldi niqob chehradin ul turki xovariy,
Bo‘ldi yana jahon yuzi oinatek ari. [11;19-b.]

Tun nafasiga quyosh nuri o‘t solib, uning yengil shabadasiga osmon cho‘g‘doni to‘ldi. Ufq qinidan subh xanjari chiqqach, habash lashkari adam-yo‘qlik qal’asi tomonga qochdi. Bu yerda ufq-qinga, subh-xanjarga, tun-habash lashkariga o‘xshatilib, husni ta’lil vositasida tun chekinib, tongning otishi tasvir etilgan:

Tun nafasing‘a urdi quyoshning shuoi o‘t,
To‘ldi aning nasimi bilan ko‘k mijmari.
Qochti habash cheriki adam qal’asi taba
Chiqti esa ufuq qinidin subh xanjari.
Anqosi ko‘k Qofining ochti ikinchi bol,
Yulduz tuyuri barchasi turdi ari-bari.
Daryog‘a cho‘kti, oy sadafdek ko‘rinmas ush,
Sohilga tushti Zuhrau tiladi Mushtari.
Sohiy, qadahni sun dag‘i qilgil ravonakim,
Bo‘ldi ravona ko‘k uza xurshid sog‘ari. [11;19-b.]

Yuqoridagi qasidaga Sayfi Saroyining “qildim javobkim” qasidasi nasibida ham shu mavzu ko‘tarilgan bo‘lib, subh shunqori (quyosh) oltin qanotlarini ochgach, jumla yulduz kabutarlari (yulduzlar) ko‘k ko‘lga (osmonga) botdi, Isfandiyori Rum (quyosh) bayrog‘ini yoygach, uni ko‘rgan Shom lashkari-tun chekindi.

Oltun qanotin ochti esa subh shunqari,
Ko‘k ko‘lga botti jumla kavokib kabutari.
Isfandiyori Rum chiqib tiktisa alam,
Bo‘ldi ko‘rub hazimat ani Shom lashkari. [11;20-b.]

Keyingi baytda quyoshning shafaqdan ko‘tarilishi subh – tong nishtari bilan tunning yurak tomirini ochib, charx tosi – dunyo jomiga qirmizi qon oqizishga o‘xshatilgan. Uni ko‘rgan qushlar esa havoda “Allohu akbar”ni o‘qishni boshlaydi.

To‘kti qirmizi qon oqitib charx tosina,

Tunnung yurak tamirin ochib subh nishtari.
Qushlar ko‘rub havoda ani boshladi ravon,
Tili otilancha o‘qmaga allohu akbari. [11;20-b.]

Keyingi baytlarda jonlantirish vositasida u damda o‘zini jahon jannatday bezasa, bu aylanadigan charx oshiqlarday raqs tusha boshladi. Bo‘ston ichra turli chechaklar rahmat sharobi bilan mast bo‘lib anjuman tuzmoqda. Ma’lumki, lolaning shakli piyolaga o‘xshaydi. Shoir mana shu o‘xshashlik asosida lolaning qizil gulga piyola tutgani, gul uni ichib, bulbulga jamolini ochgani haqida yozadi. Bulbul mug‘anniy bo‘lib, navoda nag‘ma tuzadi, nargisni uyg‘otib, bo‘tako‘z mast qildi. Sarv esa ma’shuqa qomatiday turli chechaklar ichida chiroyli qo‘llarini solib uyoq-buyoqqa sollanadi. Jahonning dimog‘iga gullar atri to‘lishi bekorga emas, chunki bo‘ston ichida sabo mushk sota boshlagan. Ana shunday anjuman ichida lirik qahramon nogahon habib, nazar qilingan, oshiqlarning dilbari kelib qolganini ko‘radi. Bo‘stondagi sarv esa uning qaddini ko‘rib yer o‘pdi, zulfi esa olamni mushk-u anbarga to‘ldirdi [11;21-b.].

Shu bilan Sayfi Saroyi qasidasining nasibi tugaydi. Tong tasviri nafaqat qasidalarning nasib qismida, balki masnaviy doctonlarning, masalan, nomalarning muqaddimasida ham uchrashiga guvoh bo‘ldik. XIV–XV asrlar adabiyotida bu bir an’ana tusiga kirgan bo‘lishi mumkin.

Shams surasi Alloh Taolo o‘zining maxluqotlaridan yettitasi: quyosh va uning yog‘dusi, undan so‘ng keladigan oy, yorishgan nahor, zulmati ila qoplagan tun, osmon va uning bino qilinishi, yer va uning kengaytirilishi hamda nafs va uning to‘g‘rilanishi ila qasam ichish bilan boshlanadi [3;595-b.]. Shuning uchun asarlarni tong, quyosh chiqishi, tunning chekinishi tasviri bilan boshlash an’anasining yuzaga kelish asosini Qur’oni karimda deb bildik. Xo‘jandiyning “Latofatnoma” asarining kitob yozilishidan maqsad bobi ham shunday tong tasviri bilan boshlanadi. Unda quyosh “sultoni hovar”, “Xusravi Chin”, “shahi mashriq”, tun esa “habash sultoni”, “sipohi zangi”, “hindular sipohi” nomlari bilan atalib, quyosh tunni yenggani borasida, tong otgani haqida fikr yuritiladi:

Sahar vaqtinda kim sultoni xovar
Jamolidin jahon bo‘ldi munavvar.
Olib nayza ilikga xusravi Chin,
Habash sultonini qavdi jahondin.
Shahi mashriq alam olamg‘a urdi,
Sipohi zangi qo‘rqub yuz yoshurdi.
Chiqardi ersa shoh xanjar belindin,
Habash sultoni qochti Rum elindin. [8;43-b.]

Yoki Sayid Qosimiyning “Haqiqatnoma” asarining kitob og‘ozi bobida ham quyoshga “sultoni hovar”, “Rum shohi”, tunga esa “habash mulki” sifatlari berilganligining guvohi bo‘ldik:

Saharkim urdi dam sultoni hovar,
Yashirdi pardayi niliyda axtar.
Habash mulkini oldi Rum shohi,
Nasib izlarg‘a bo‘ldi mur-u mohiy. [8;146-b.]

Hofiz Xorazmiyning Shohrux Sultonga bag‘ishlangan bir qasidasining nasibi ham shunday. Unda ham quyosh “shahi hovar” atamasi bilan tilga olinib, “yadi bayzo”ga, Muhammad s.a.v. diniga, Iso a.s. yuziga, Yusuf a.s. yuziga, minglab turli gavharlar bilan ishlov berilgan huqqa ichidagi qimmatbaho yoqutga, safo beruvchi boda to‘ldirilgan musaffo jomga o‘xshatiladi. Qasidaning nasibi quyidagi baytlar bilan boshlanadi:

Nishoni oyati rahmat ko‘rundi Haq Taolodin,
Yadi bayzo huvaydo bo‘ldi ersa charxi hazrodin.
Shahi hovar chekib lashkar tulu’ etmak istar go‘yo,
Kim ush emdi safoyi jon topuldi saqfi[1] *Minodin* [1, 79].

Muhammad s.a.v.ning ravshan dinidek quyoshni ko‘rgan qorato‘nlilar (tun) Iso a.s. dinidan qaytdi (qorong‘ulik yo‘qoldi). Yana xaloyiq falakka ko‘zlarini tikib turibdiki, Iso a.s. yuqoridan yuzini ochib turganga o‘xshaydi:

Muhammad dinidek ravshan safoyi mehrni ko‘rub,
Qaroto‘nlig‘lar ush emdi, qayitdi dini Isodin.
Xaloyiq bori ko‘zini tikib turur falak uzra,
Magar Isoyi payg‘ambar ochar yuzini bolodin.

[1] Сақф – уйнинг тепа қисми, шифт.

Shoir quyoshni Yusuf yuzli, shudringni esa ashki Zulayho deb atab, u jamolini ko‘rsatar bo‘lsa, Zulayhoning ko‘z yoshidan zamona yuzini pok qilishini, minglab turli gavharlar va durlar solingan huqqa ichida u (quyosh) qimmatbaho yoqut kabi ekanligini, endi bu jahonga issiqlik beruvchi (mehri jahontob) safoli boda musaffo jomda ko‘ringaniday olamda ko‘rinishni istashini bayon etadi. Husn-u jamolini quyosh olamga arz qilganda (chiqqanda) shaydo jondan sabr-u qaror ketdi, ushbu jahonda jismning bunyod etilishidan murod nazardirki, quyosh jamoliga jon ko‘zi bilan nazar soling. Ya’ni, bu olamni yaratgan Zot uni tomosha qilib, fikr yuritishni, mo‘jizalarini ko‘rishni amr etgan. Oli Imron surasining 190-oyatida “Albatta, osmonlar va yerning yaratilishida hamda kecha va kunduzning almashinib turishida (bir Yaratuvchi va boshqarib turguvchi Zot borligiga) oyat-alomatlar bordir” [3;75-b.], deyilgan. Alloh Taolo yaratgan narsalarini ko‘rib, tomosha qilib fikr yuritishi oson bo‘lishi uchun esa adabiyotda badiiy tasvir vositalari orqali shoirlar tong tasviri, quyosh chiqishi tasviri, tunning chekinishi tasvirini yorqin bo‘yoqlarda chizadi:

Nazar aylang jamoli mehrga jon ko‘zi birlankim,
Nazar erur murod ushbu jahonda jismi binodin.
Bayozi subh paydo bo‘ldi-vu dildorning zulfi,
Mani majnunu shaydoi qilibdur turli savdodin. [1;79–80-b.]

Sakkokiyning Arslonxoja Tarxonga bag‘ishlangan bir qasidasining nasibida ham tong tasviri berilgan. Nasib quyidagi baytlar bilan boshlanadi:

Bu kun saharda keturdi navid bodi sabo,
Kim uyqu g‘aflat erur, oxir uyg‘on, ey dono.
Erur chu xuldi barin qolmas ichra yoylog‘i,
Bihisht ichinda uyumoq ravomu ber fatvo. [7;34-b.]

Ya’ni, saharda tong shamoli xushxabar keltirdi, ey oqil uyqu g‘aflatdir, uyg‘ongin, bu bir jannat joy, jannatda uxlash ravo bo‘ladimi?

Buloqi Kavsar-u chimgonlari chu bog‘i Bihisht,
Havosi mo‘tadilu o‘zi Jannat ul-ma’vo.
Yoziyu tog‘i uzo xush to‘shalmish atlasu sabz,
Xitoy qizlaritek toza, gullari ra’no.
Dimog‘ bo‘ldi muattar aning nasimindin,
Shikast topti bukun narxi anbari soro. [7;34-b.]

Xulosa va takliflar. Turkiy adabiyotda yaratilgan qasidalarning nasiblari, asosan, muhabbat, dunyoning foniyligi, bahor tasviri, tong tasviri, mamduhlarga nasihat mavzularini qamrab oladi. Ayrim qasidalarning nasiblarida bahor, tabiat tasviri beriladi. Tong tasviri nafaqat qasidalarning nasib qismida, balki masnaviy doctonlarning, masalan, nomalarning muqaddimasida ham uchrashiga guvoh bo‘ldik. XIV–XV asrlar adabiyotida bu bir an’ana tusiga kirgan ko‘rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Harezmli Hafiz`in divani. Ankara, 1998.
(2). Abdullayev I. X asrda Buxoroda yozilgan qasidalar haqida. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 1962, 6-son, 16–23–betlar.
(3). Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri (muallif Shayx Abdulaziz Mansur). Toshkent, Sanostandart, 2019.
(4). Adabiy turlar va janrlar. 3 jildlik, 2-jild, Lirika, T., 1992.
(5). Davlatshoh Samarqandiy. Shoirlar bo‘stoni. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1981, 141-bet.
(6). Mavlono Lutfiy. Manzumalar. T., «MERUYUS» XMHK, 2010.
(7). Mavlono Sakkokiy devoni. T., “Mumtoz so‘z”, 2017.
(8). Muborak maktublar. O‘zbek adabiyoti bo‘stoni. T., G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1987.
(9). Navoiy asarlari lug‘ati, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, T., 1972.
(10). Филштинский М. Арабская классическая литература. М., “ Наука”, 1965.
(11). Sayfi Saroyi. She’rlar. Guliston. T., G‘.G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1968.
(12). Xasanova M. XV asr turkiy she’riyatida qasida janri. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, Samarqand, 2018.
(13). http:www.wikipedia.org/wiki/qasida
(14). UDK UO‘K: 811.512.133’373.2
(15). https://orcid.org/0009-0009-8750-137X

Sarsenbaev Konisbay Jaksilik uli (filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); el.pochta: q.sarsenbaev@mail.ru orcid raqam: 0009-0002-1858-0616; Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti)

TO‘LEPBERGEN QAYIPBERGENOV POVESTLARIDA BADIIY SO‘ZDAN FOYDALANISHNING O‘ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya. *Maqolada qoraqalpoq adabiyotining mashhur yozuvchisi T.Qayipbergenovning qissalarida badiiy so‘zdan foydalanishning o‘ziga xosligi o‘rganib chiqilgan. Shuningdek, yozuvchining qissalaridagi milliy iste’mol buyumlarining nomlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *adabiyotshunoslik, nazariya, nasr, qissa, badiiy so‘z, mahorat, milliylik.*

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СЛОВА В ПОВЕСТЯХ ТУЛЕПБЕРГЕНА КАИПБЕРГЕНОВА

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности использования художественного слова в повестях известного каракалпакского писателя Т.Кайыпбергенова. Также были проанализированы названия предметов народного потребления в повестях писателя.*

Ключевые слова: *литературоведение, теория, проза, повесть, художественное слово, мастерство, национальность.*

SPECIFICITY OF THE USE OF ARTISTIC WORDS IN THE STORIES OF TULEPBERGEN KAIPBERGENOV

Annotation. *The article examines the unique use of artistic language in the stories of the renowned Karakalpak writer T.Qayipbergenov. Also, the names of national consumer goods in the writer's stories have been analyzed.*

Keywords: *Literary studies, theory, prose, novella, artistic word, mastery, nationality.*

kirish (Введение/introduction). T.Qayipberganov asarlarining tilining badiiyligi orqali uning so‘z tanlashdagi mahorati, xalq tilidan foydalanishdagi shaxsiy uslubiy izlanishlari alohida ko‘zga tashlanadi. Bu haqda adabiyotshunos K.Mambetov: Yozuvchining uslubiy xususiyatini uning tilidan ham, obraz yaratish usulidan ham, mavzu va g‘oyasidan ham anglash mumkin. Masalan, Ibroyim Yusupovda lirik to‘lg‘onish, To‘lepbergen Qayipbergenovda psixologik o‘y, Karamatdin Sultonovda xalq tilini jonlantirib tabiat bilan sirlashish, To‘lepbergen Matmuratovda sodda lirika kuchli, deb har bir badiiy so‘z egasining asar yaratishdagi o‘ziga xos bo‘lgan uslubiy xususiyatlarini ajratib ko‘rsatadi [3;206-b.]. Shuningdek, asarning badiiyligiga ta’sir etuvchi omillar haqida adabiyotshunos Z.Bekbergenova shunday yozadi: “Badiiy asarning yuksak talab darajasida yozilishiga yordam beradigan omillarga qahramonlarning dunyoqarashini, o‘zaro munosabatini, tashqi ko‘rinishi bilan xulq-atvorini, nutq xususiyatini, o‘zini o‘rab turgan kichik muhit (mikroiqlim) bilan tabiat manzarasini (peyzaj) kiritish mumkin [2;7-b.].Olim tomonidan keltirilgan omillar orqali, yozuvchining badiiy asardagi qahramonlarning psixologiyasini, fe’l-atvorini, xatti-harakatlarini hamda tasvirlanayotgan davr, yashagan muhiti, tabiat manzarasi va h.k. badiiy tasvirlarni ochib berishda badiiy so‘zdan foydalanishdagi o‘ziga xos mahorati yaqqol ko‘rinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar (Литература и метод /Literary analysis and methods). T.Qayipberga-nov o‘z fikrlarini badiiy asar orqali yetkazib berishda milliy iste’mol buyumlarining nomlaridan, kasbiy so‘zlardan, maqol-matallardan, hikmatli so‘zlardan, milliy an’analardan, laqablardan unumli foydalanadi. Bunday so‘zlarni qo‘llash orqali yozuvchi qoraqalpoq xalqining milliy koloritini berib, o‘ziga xos xusu-siyatlarini, so‘z boyliklarini, an’analarini ajratib ko‘rsatadi. Yozuvchi qissalarining tili badiiy va betakror-ligi bilan boshqa adiblardan ajralib turib, mahorati yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Muhokama (Обсуждение/discussion). Qoraqalpoq qissalarining janr-uslubiy izlanishlarini maxsus tadqiq etgan J.Sag‘idullayeva: Uslubni badiiy asarda turmush haqiqatining aks etishi pozitsiyasidan, yozuvchining o‘zligidan, uning dunyoqarashidan, mazmun va shaklning birligidan izlagan to‘g‘ri bo‘ladi deydi [5;15-b.].

Qissalardagi badiiyatning asosiy belgisi muallifning xalq tilini chuqur bilishida ko‘zga tashlanadi. Asarlarida xalq hayotini ochadigan, xalq hayoti bilan chambarchas bog‘liq mahalliy qoraqalpoq xalqining milliy koloritini berishda jonli tildan keng foydalanganligini ko‘ramiz.

Qoraqalpoq xalqining milliyligini, turmush-tarzini, an’analarini ko‘rsatish maqsadida muallif o‘z asarlarida, shu jumladan, qissalarida iste’mol buyumlarining nomlaridan unumli foydalangan. U “Muǵallimge raxmet” povestida “arsha”, “qorjın”, “boqjama”, “kerege”, “kórpe”, “qobdıy”, “atawız”, “shókkish”, “gewish”, “urshıq” interer so‘zlarni qo‘llash orqali qishloq aholisining turmush tarzi bilan birgalikda ular shug‘ullangan kasblarini ochiq-oydin ko‘rsatib bergan. Masalan: “Bir waqıtta aǵam meni qushaqlap aldı

da, arshanıń ústine kese jatqardı. Apam ústime qarshın-boqjamalardı úyip, onıń ústine kórpe jıynadı. Kókiregim tap sonday qısıldı, erkin dem alıw múmkin bolmay qaldı. Bir jaǵımnan kerege qıssa, ekinshi jaǵınan ústimnen júk basıp baratır. Dawısımnıń barınsha "Way-way demiktim" dep baqıraman. Biraq, dawısım ózimnen alıslap kete almaydı. Gúbirlegenimdi aǵam sezgen uqsaydı. Túrgelip, betimdi azǵantay ashıp qoydı. Bunnan keyin azlap erkin dem alayın dedim. Apam qolına urshıǵın ala-sala alaqshınnıń qasına otıra qaldı. Aǵam qobdıydan atawız benen shókkishin alıp, sozanın sabaqlay sala, góne gewishin jamawǵa kiristi" [4;11-b.]. Bu epizod orqali yozuvchi qoraqalpoq xalqining o'sha davrdagi turmush tarzini, foydalanadigan uy jihozlarini, kasb-korini va h.k. voqealarga chuqur singdirish orqali badiiy obrazli yoritgan. Professor S.Bahodirova: "T.Qayipberganov asarlarining tili boy va har xil rangda, har xil bo'yoqda. Yozuvchi har bir gap boshlanishida yangi so'z birikmalarini, yangi so'z tuzilishini, so'zlarning leksik, grammatik ma'nolariga e'tibor berib, har bir bajargan rolida turli xizmatda berishga intiladi" [1;124-b.], degan fikr bildiradi. Haqiqatan ham, yozuvchining har bir so'z va so'z birikmalarini asarlarida o'rni-o'rnida tushunarli qilib, aniq topib qo'llay olgan. Bunday tasvir usuli yozuvchining "Tánha óziń málim sır" povestidagi quyidagi epizodda o'z aksini topgan: "...Palwannıń jayı qalanıń ortasın bólip aǵatuǵın arnanıń ırashına mindirińkirep salınǵanı sebepli, tırnaǵın ızǵar jep, diywalları jarılıp, qulawǵa az qalıp turǵan edi. Buǵan qız nazırqanbadı.

Júzi andızday sarǵayıp azǵan, keselbent káywanı hayal, túni menen jol júrip kelgen Palwan menen Perixandı kútá quwanıshlı, xosh kewillilik penen kútip alsa da, Perixannıń kimligin bile almay, ulına soraw názerin salıp edi:

– Apa, keliniń boladı, – dedi Palwannıń jumalaqtan kelgen biyday reń júzi qızarıp.

– Ana názik qolların jayıp, Perixandı bawırına bastı da, mańlayınan úsh ret súydi.

– Baxıtlı bol, qızım. Qádemiń qutlı bolsın! Úyde ońlı kórpe-tósekler de joq edi, apa júkte barınıń bárin shıptanıń ústine jayıp tasladı. Góne arshanı ashıp ishinen aydınlı kóylek shıǵarıp Perixanǵa uslattı:

– Mine, kiyip al, qızım. Ózim kelin bolǵanda birinshi hám sońǵı ret iynime kiyip, jaqsı niyet penen alıp qoyǵan edim" [4;117–118-b.].

Keltirilgan epizod orqali muallif Polvonning yashash tarzini, Perixonning qutli ostonaga kelin bo'lib tushgan vaqtidagi onaning quvonchli paytini obrazli tarzda badiiy tasvirlash bilan birga xalqning iste'mol buyumlarining nomlarini ham o'rinli qo'llaydi. Qoraqalpoq xalqining milliy an'anasi bo'lgan "qutlı bosaǵaǵa jańa kelin keliwi" mohirlik bilan bayon etiladi.

Natijalar (Результаты/results). Mualliflik pozitsiyasidan kelib chiqib yozuvchi o'z qissalarida xalqimizning qadrli so'z qaymog'i sanalgan, og'zaki adabiyoti namunalaridan biri bo'lgan maqol-matallardan ham mahorat bilan foydalanib boradi. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodida "Bilegi kúshli birdi jıǵadı, bilimi kúshli mıńdı jıǵadı" degan dono so'z bor. Muallifning ta'lim mavzusiga bag'ishlangan "Muǵallimge raxmet" qissasida bilim olishga, savod chiqarishga bag'ishlangan yuqoridagi mazmundagi maqol-matallar ko'plab uchraydi. Qissa voqealarida xalqni savodxon qilish, yoshlarning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqi keng aks ettirilganligi sababli, yuqorida ta'kidlangan maqolga bog'liq quyidagi shakldagi hikmatli so'zlar qissaning badiiyligining estetik ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan. Masalan: "Awılıńızdıń balalarınan qorqasızlar. Qalay bolǵanı "Bilimli dana mıńdı jıǵadı, bilimsiz tek birewdi ǵana jıǵadı" degen xalıq danalıǵın esitpegensiz be?" [4;27-b.].

Yozuvchi Menglimurat o'qituvchining tilidan berilgan so'zlar orqali yangi maktabdan qochib yurgan ayrim bolalarning bilim olishga ishtiyoqini oshirish, ularni o'qishga jalb etish maqsadida ularning har biriga ta'sirli so'zlarni aytib, motivatsiya beradi. Bundan boshqa ham, asarda "Bilimnen qashıw, biliwden qashıw barıp turǵan nasazlıq, námártlik" degan donolikni ham qo'llaydi. Keltirilgan maqol-matal va donolikdan ta'sirlangan Turdimurod tengdoshlarini bilim olishga chaqiradi.

Agarda, aforizm – biror-bir original fikrni yoki yechimni qisqartirilgan shaklda ifodalovchi qisqa tushuncha. Aforistik she'rlar, ko'pincha, shoirlarda uchrasa, T.Qayipberganov ham o'zining qissalarida aforizmlardan unumli foydalanib [6;158-b.], keng jamoatchilikka oz so'z bilan keng ma'noni badiiy yetkazib boradi. Bunday satrlar orqali yozuvchi tilining boyligi va shiraliligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Ya'ni, adib qissalarida qo'llanilgan aforizmlar kitobxonlarda hayotga nisbatan to'g'ri qarashlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Aforizmlar xalq maqol-matallarining xarakterli belgilaridan biri bo'lib, yuqoridagi misollarda keltirilganidek, inson umrining ayrim davrlarini, shuningdek, shaxs taqdirining yurak sirlarini, tuyg'ularini aniq qamrab olishida ko'rinadi. Masalan, qissadagi yashirin sirning ochilishi qandaydir kontekstga bog'liq aniqlanadi. Badiiy asar tilida bunday hikmatli so'zlarning ko'plab qo'llanilishi tajribali yozuvchining boshqa qissalarida ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

Xulosa (Заключение/conclusion). Xulosa qilib aytganda, T.Qayipbergenovning asarlari tili, ya'ni, so'zlarni topib qo'llashi orqali fikrning chuqurligini, qoraqalpoq xalqining turmush tarzi va milliy koloritini mahorat bilan ochib berilganligini ko'ramiz. Muallif maqol-matal va aforizmlarni qahramonlarning dialog va monolog so'zlarida unumli qo'llash orqali xalqimizning milliy urf-odat, an'analarini chuqur aks ettirishga erishgan. Shuningdek, laqablar orqali ham asar qahramonlarining shaxsiy fe'l-atvori va xatti-harakatlari individuallashtirilgan. Badiiy vositalardan foydalanish orqali qissa mazmunining badiiyligini oshirishga erishgani alohida sezilib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Баҳадырова С. Роман ҳәм дәўир. Нөкис, "Қарақалпақстан", 1978, 124-бет.

(2). Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980–2010-жыллар). Нөкис, "Илим", 2016, 7-bet.

(3). Мәмбетов К. Әдебият теориясы. Нөкис, "Билим", 1995, 206-бет.

(4). Қайыпбергенов Т. Муғаллимге рахмет. Повестьлер. Нөкис, "Билим", 2018.

(5). Сағыйдуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар). Нөкис, "Qaraqalpaqstan", 2020, 15-бет.

(6) Квятковский А.П. Словарь поэтических терминов. М., Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1940, с. 158.

Usmonova Oydin Sherali qizi (Buxoro davlat Pedagogika instituti tayanch doktoranti; oydinusmonova66@gmail.com)

"MASNAVIY" BOG'CHASIDAN BIR KO'ZA SUV

Annotatsiya. *Ushbu maqolada jahonga mashhur Jaloliddin Rumiy hazratlarining mukammal asari hisoblanmish "Masnaviyi ma'naviy" asari, unda keltirilgan mashhur fikrlar, hikoyalar va ulardan kelib chiqadigan xulosalar, iqtiboslarga muallif tomonidan to'laqonli sharh berib o'tilgan. Ushbu sharhlar ta'lim-tarbiyaviy jihatdan berilgan.*

Kalit so'zlar: *masnaviy, tasavvuf, aqliy tarbiya, axloqiy tarbiya, tanqidiy fikrlash, ilm-irfon birligi, mavlaviya tariqati.*

Усмонова Ойдин Шерали кизи (Базовый докторант (PhD) Бухарского государственного педагогического института)

КУВШИН С ВОДОЙ ИЗ САДА «МАСНАВИ»

Аннотация. *Три статьи представляют собой исчерпывающий комментарий к всемирно известному произведению великого поэта Джалалуддина Руми «Маснавий Ма'навий», его знаменитым статьям, рассказам и произведениям, созданным на их основе. Комментарии носят образовательный характер.*

Ключевые слова: *маснави, суфизм, интеллектуальное образование, нравственное воспитание, критическое мышление, единство знаний, орден Мавлавия.*

Usmonova Oydin Sherali qizi (Basic doctoral student (PhD) of Bukhara State Pedagogical Institute)

A PITCHER OF WATER FROM THE MASNAVI GARDEN

Annotation. *This article provides a comprehensive commentary by the author on the world-famous work of the great poet Jalaluddin Rumi, "Masnaviy Ma'naviy", the famous thoughts, stories, and conclusions and quotations contained in it. These comments are given from an educational perspective.*

Keywords: *masnavi, Sufism, intellectual education, moral education, critical thinking, unity of knowledge, Mawlawi order.*

Kirish. Jaloliddin Rumiy… Bu ismni eshitgandayoq har bir inson, ilm ahli egalarining qalbining tubtubigacha to'lqinlanadi. Bu ismda otashin muhabbat, ilohiy ishqning go'zal ko'rinishi, cheksiz ilm, ma'naviy barkamollik, ma'rifat yo'lidagi izlanishlar ko'z oldimizda gavdalanadi. Oradan shuncha yil o'tgan bo'lsa-da, Mavlononing barakali ijodi, sermazmun hayoti, ilmiy-adabiy merosi hanuzgacha ilmiy izlanuvchilar tomonidan o'rganilmoqda. Shoirning adabiy merosi quyidagilar:

▪"Devoni Kabir", "Devoni Shamsi tabriziy", "Devoni shamsul haqoyiq" degan nomlar bilan mashhur devon, g'azal va ruboiylardan iborat.

▪"Masnaviyi ma'naviy"–25700 baytdan iborat bebaho tasavvufiy-ishqiy asar. So'nggi yillarda taniqli o'zbek shoiri Jamol Kamol tomonidam I–II jildlari, shoir Asqar Mahkam tomonidan I jildi o'zbek tilida nashr etildi.

▪“Fiyhi ma fiyhi” (“Ichingdagi ichingdadir”)–Mavlononing suhbatlaridan iborat falsafiy kitob. 1998-yilda Toshkentda o‘zbek tilida nashr etildi.

▪“Mavoizi majolisi sab’a” – bu asar Rumiyning yetti o‘git va pand-nasihatlaridan iborat.

▪ “Maktubot”–Mavlononing turli davrlarda zamondoshlariga yozgan maktublaridan tashkil topgan to‘plam.

Jaloliddin Rumiy ijodi yuksak badiiyati bilangina emas, balki mantiq kuchi, falsafiy fikrlarga boyligi bilan ham katta ta’sir quvvatiga ega. Taniqli olim Radiy Fish so‘zlari bilan aytganda, shoirning mavhum mantiqiy kategoriyalarda emas, balki otashin shoirona timsollar vositasida talqin etilgan tabiat va jamiyat hodisalarining doimiy o‘sish, o‘zgarishda ekani, eskining yo‘qolib, yangining paydo bo‘lishi – dunyoning ziddiyatlar birligidagi ziddiyatlar jangidan iboratligi to‘g‘risidagi qarashlari buyuk nemis faylasufi Gegel e’tiroficha, unta dialektik metod yaratishga yordam bergan.

Jaloliddin Rumiy ijodi usmonli turk adabiyotining sarchashmasi hisoblanadi. Zero, shoirning millati – turk, kelib chiqishi – xorazmlik. Uning buvisi Aloviddin Muhammad Xorazmshohning qizi bo‘lgan. Mavlono tavallud topgan Balx shahri u davrda Xorazmshohlar davlatiga qarar edi. Hozirda Afg‘oniston hududida bo‘lgan bu qadimiy va dongdor shahar, aslida, uzoq asrlar mobaynida Turon mulkining mashhur shaharlaridan biri sanalib kelgan. Rumiy asarlarida otashin ishq kuylangan bo‘lib, haqqa erishmoqga ishq yo‘li bilan bormoqlikni afzal ko‘rgan va mashhur mavlaviya tariqatiga asos solgan. Rumiyning vafotidan so‘ngra, taxminan, 1300-yillarda uning izdoshlari, ya’ni, shogirdi Husameddin Chelebiy, o‘g‘li Sulton Valad va Arif Chelebiy tomonidan Turkiyaning Konya viloyatida tashkil etilgan. Dastlab, Eron va Turkiyada faol bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik esa Usmonli imperiyasida gullab-yashnagan va butun musulmon o‘lkalarida tarqalgan.

Ushbu tariqatning asosiy prinsipi – Ollohga tavhid ila yuzlanish, Rumiy hazratlarining asarlarini chuqur o‘rganib tatbiq etish (ayniqsa, “Masnaviyi ma’naviy asarini mukammal o‘rganib, shaxsiy fikrlarini bildirish, sharhlash). Bu tariqatning muhim marosimlaridan biri sema bo‘lib, uning asosiy maqsadi–insonni ruhiy o‘sish orqali yetuklik va Alloh bilan birdamlikka yetkazish, ego (nafs) o‘limi va qayta tug‘ilish ramzi bo‘lib xizmat qiladi.

Rumiyning asarlarida ham aynan shuni ilg‘ashimiz mumkin: ilohiy ishq ila haqqa yetmoqlik, insonlarga yaxshi munosabatta bo‘lmoqlik, sabr-matonat bilan hayot qiyinchiliklarini yengmoqlik, ilm o‘rganmoqlik va o‘rgatmoqlik kabi fazilatlar asarlarida ufurib turadi. “Masnaviy”ning asosiy mazmuni insonning ruhiy kamolotiga, Alloh sevgisiga, nafsni yengishga va ma’rifat yo‘lida taraqqiyotga qaratilgan. Har bir jildda Rumiy turli hikoyatlar, afsonalar, Qur’on voqealari va hayotiy misollar orqali chuqur falsafiy va axloqiy g‘oyalarni bayon etadi. Asarning boshidan oxirigacha aqliy va axloqiy tarbiyaga asoslangan fikrlar, nazariyalarga ko‘zimiz tushadi. Shu sababli ham Hazratning eng qimmatli asari sifatida qaraladi va hali hanuzgacha “Masnaviy”ni butun dunyo o‘rganmoqda. Asarda shoir tomonidan ko‘plab tashbeh, ramziy obrazlar, qahramonlar, allegoriyalar va rivoyatlar-u hikoyatlar keltirilgan. Mavzuga mos qo‘llanilgan tarixiy qahramonlar, obrazlardan unumli foydalanilgan va asarning poetik jozibasini yanada mukammallashtirgan.

Rumiy didaktik uslubda, ammo juda chuqur poetik ifoda bilan o‘z g‘oyalarini bayon qiladi. Har bir hikoya orqali saboq, ruhiy xulosa va ma’rifiy ma’no chiqariladi. Eng qizig‘i shundan iboratki, hikoyalardan faqatgina bir xulosa chiqarilmaydi, tasavvufiy, axloqiy, didaktik, ijtimoiy-siyosiy jihatdan turlicha talqin qilinishi ham ajablanarli holdir. Asarni badiiy-adabiy, pedagogik, madaniyatshunoslik, leksik, diniy, falsafiy jihatdan o‘rganishimiz mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Taniqli turk ulamosi, ilm-irfonda mashhur olim, professor Usmon Nuriy To‘pbosh qalamiga mansub “Masnaviy bog‘chasidan bir ko‘za suv” asarida Jaloliddin Rumiy hazratlarining “Masnaviy”siga berilgan mukammal sharhi keltirilgan. Imom G‘azzoliy, Sa’diy Sheroziy, bir qancha usmonli podshohlarining didaktik g‘oyalari Rumiyniki bilan tahlil qilingan. Uning “So‘fiy hayoti” asarida esa “Masnaviy”da bayon qilingan so‘fiylar, aslida, qanday bo‘ladi savoliga javob tariqasida yozilgan bo‘lib, chin so‘fiylar ilm daryosiga sho‘ng‘shi, uzlatda hayot kechirishi va axloqi bilan murshidlariga namuna bo‘lishini misollar bilan keltirib o‘tgan. Bu asarda ham So‘fiy sifatida yana Rumiyga murojaat qiladi. “Ilohiy muhabbat” asarida ham “Masnaviyi sharifga murojaat qilib, Mavlononing betakror fikrlaridan foydalanib, ilohiy ishq formulasini yaratadi. Uning ta’limotiga ko‘ra:

- **Ilohiy muhabbat** – Allohga chin yurakdan muhabbat qilish va u istagan tarzda hayot kechirish.
- **Murshidga itoat** – Haqiqat yo‘lida bir pir, ya’ni ustoz zarurligini ta’kidlaydi.
- **Amal va niyat** – Har bir amal ixlos va pok niyat bilan bajarilishi kerak.
- **Zamonamizda tasavvuf** – U tasavvufni faqat zohiriy riyozatlar emas, balki hayotiy faoliyatning markaziy mezoni sifatida ko‘radi.

Paulo Koelo (Paulo Coelho) – zamonaviy braziliyalik yozuvchi, ma'naviyat, o'zlikni anglash va ruhiy sayohat mavzularini o'z asarlarida ko'p yoritadi. Uning asarlari "Masnaviy"dan ilhomlanib, dunyoga kelganligini bot-bot ta'kidlaydi. Xususan, o'zining "Alkimyogar" asari ham so'zimiz isbotidir. "Masnaviyi ma'naviy" ruhiy barkamollikni, insonning ichki olamini tasvirlasa, Koeloning "Alkimyogar"i esa taqdirni anglash, ma'naviy yetuklika ergashish kabilarni tarannum etadi. Quyida Koelo va Rumiy asarlaridagi o'zaro o'xshashliklar keltirildi.

Muhokama va natijalar. Ilm umumiylik asosidagi zohiriy ma'lumotlardan iborat bo'ladi va aql, naql, tajribaga tayanadi. Ma'rifat va irfon esa kashf, ilhom va ichki tajribaga tayanadi. Ilm bu kitobiy bilimlar, nazariyalar asosidagi praktikumlar, amaliyotlar bilan integrativ holda o'rganilafi, ma'lumotlar va teoriyalar ilmiylikka asoslanadi, ammo irfon ilm orqali shaxsni ma'naviy komillikka, ruhiy yetuklikka olib keladi, Shuning uchun haqiqiy olimlar ham ilmli ha komillikka erishgan bo'lishi kerak. Rumiy yuqoridagi purma'no fikrlari bilan ayni shu fikrga sha'ma qilyapti. Ko'p olimlar ilm o'rgangan, ammo irfondan (Ma'naviy yetuklik)dan nasibasiz, ular yaratganning habibi, ya'ni do'sti bo'la olishmaydi.

Gul suvi ersang, makoning nurli chehralardir. Najosat ersang, har yerda xorsan.
Xushbo'y hidli narsalar tujjoriga boq, har neni o'z jinsi ila go'zallashtirar.
Jins o'z jinsi bilan qorishsa, bu birlikdagi go'zallik ayri bir tabassumdadir...
Tushunchang tabassum qilsa, sen ham bir gul bog'chasidansan...

Mavlono tabiati bir-biriga zid bo'lgan insonlarni go'yo azobda qolganlar deya ta'riflaydi. Kim tabiatan o'zining teskarisi bo'lgan kishi bilan bir yerda qolishga majbur bo'lsa, bu uning uchun eng katta azobdir. "Masnaviy"dagi tuzoqqa tushgan ohu hikoyatida ham ayni shu holat keltirilib, eshak-u ho'kizlar bilan bir qafasda qolgan ohuning mashaqqatini yuqoridagi fikrlari bilan yoritib beradi. Bulbullarning makoni chamanzordir, qo'ng'izlarning vatani esa najosatxonadan o'zgasi emas. Bulbullar gulistonlardan zavqlanar ekan, qo'ng'izlar axlatxona, fasod va nifoqdan lazzat oladi, qush faqatgina o'z jufti bilan parvoz qiladi.

Bahor kelsa, toshdan bir narsa unarmi?
Sen tuproq bo'l, to bag'ringdan gullar unib chiqsin...

Bahor fasli kelganida, tuproq o'zining nasibasini oladi. Shu sababli undan go'zal maysalar unib chiqadi, tuproq bahorga erishgani kabi tosh ham bahorga yetishadi, lekin undan biror maysa unib chiqmaydi. Demak, bundan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, ayb bahorda emas ekan. Qalblari toshga aylangan kishilar uchun bahorda yoqqan yomg'irdan hech qanday naf yo'q.

Ahmoqlar hammaning kamchiligini qirq yorib tekshiradi, ularni tevarakka yoyadi
Ammo, xomliklari tufayli o'z kamchiliklarini also ko'rmaydi…

Ahmoq inson o'zining ayblarini ko'rmay, boshqalarning xatolarini tekshiradi, ularning nodonligining asosiy belgisi ham ayni shudir. Ahmoq inson johil bo'ladi, uning johilligi bora-bora g'aflatga olib keladi, g'aflat esa kelajakni barbod qiluvchi tilsimdir. Asardagi ko'pgina hikoyatlarda nodonlik qoralangan, donolik va aqllilik xislatlari ulug'langan. Misol tariqasida "Baqqol va uning to'tisi", "Dono zargar", "Nafsarslon kabidir", "Teri qo'ldan ketti", "Karning bemor ziyorati", "Aqlli darvesh" kabi hikoyalar shular jumlasidandir. Ushbu hikoyalarning har birida axmoqlikning qurboni bo'lgan va donoligi sababli ko'pgina xavf-xatardan omon qolgan obrazlar qiyofasida asarning mag'zi ko'rsatilgan.

Mening qalb olamim nega buncha faryod va fig'on aylar,
Mening dardimga, iztirobimga kim shifo berar?

Har kim hazratni o'z qobiliyati va iste'dodiga ko'ra tinglaydi. Shoirning o'zi ta'kidlaganidek, "Yomon axloqli kishi meni o'zicha tushunib, ta'riflaydi. Haq va adolat yo'lidagi kishilar esa meni tinglaganda ruhi jo'shib, nay unga nido beradi…

Xulosa. Jaloliddin Rumiy qalamiga mansub ushbu nodir asar eski forscha (lekin ichida arabcha, turkcha va xalq iboralari ham bor) usulida yozilgan. Keyinchalik, u ko'plab tillarga tarjima qilinadi va sharq va g'arb olimlarida qiziqish uyg'otadi. Asar masnaviy deya nomlanishi uning she'riy rivoyat – 2 misrali baytlar shaklida yozilganligidadir. 6 jild, 26 000 dan ortiq baytni o'z ichiga olgan muhtasham asar 1258–1273-yillar oralig'ida Rumiyning shogirdi Huseyiddin Chelebiy tomonidan yozib olingan. "Masnaviy"da ilohiy muhabbat, taqvo, iroda, nafsga qarshi kurash, tasavvufiy yo'l, axloqiy masalalar yoritib boriladi.

Har bir mavzu keng doirada shoir tomonidan tushuntiriladi. Bunda Qur'oni karim, Hadisi sharif, ko'plab allomlarning qarashlari, ularning hayot yo'li, tarixda yuz bergan voqealar, tarixiy shaxslar bilan bog'liq hodisalar bilan boyitiladi. Rumiy "Masnaviy"ni tasavvuf yo'lida sayr etuvchi "ruhiy yo'lchi"lar uchun "Qur'oni majidning sharhi" sifatida atagan. Asarda Qur'on oyatlari, hadislar bilan boyitilgan nasihatlar ko'p uchraydi. Masnaviyda tasavvufdagi shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat, tushunchalari keng sharh-

lanadi. Haqiqatga erishish uchun, avvalo, shariat bosqichini bilish va unga qat'iy amal qilish muhimligini tushuntiradi.

Tariqat esa haqiqatga eltuvchi bir yo‘l sifatida qarab, kimdir bu yo‘lda javonmardlik bilan, kimdir mehnat bilan, yana kimdir adolat bilan borsa, Rumiy Ishq bilan borishni afzal ko‘rishini izohlaydi va o‘zining mavlaviya tariqatiga asos soladi. "Masnaviyi ma'naviy" makon va zamon tanlamaydigan qimmatli asardir. Undagi hikoyatlar va rivoyatlar kitobxonni fikrlashga undaydi, tanqidiy tahlil asosida mulohazakorlikka chaqiradi, o‘zidagi salbiy xususiyatni yo‘qotib, ijobiy fazilatlar ustida ishlab takomillashtirishga yordam beradi. Ko‘rib turganimizdek, Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy"si bugungi zamon ta'lim tarbiyasi uchun nihoyatda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, taraqqiyot zamonida har bir yosh avlodning bu kabi nodir asarga ehtiyoji oshib boradi. Asarni oliy ta'lim tizimida, professor-o‘qituvchilar, talaba-yoshlar o‘rtasida jalb qilish juda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Rumiy Jaloliddin. Masnaviyi ma`naviy. T., 2010.

(2). Jaloliddin Rumiy. Ichindagi ichindadir. T., "Kamolot", 2018.

(3). Pedagogika nazariyasi va tarixi. Darslik. G.V.Izbullayeva. Buxoro, "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona", 2023, 2024-bet.

(4). "Masnaviyi ma`naviy"dan hikoyalar, masallar, hikmatlar. G.V.Izbullayeva. Toshkent, "Navro‘z" nashriyoti, 2015.

(5). Jaloliddin Rumiy. Ma'naviy masnaviy. 1-jild, 1-kitob, Najmiddin Komilov. Rumiyni anglash ishtiyoq.

(6). Orif Usmon. Jaloliddin Rumiy. "Muloqot", 1997, 6-son, 39-bet.

(7). Sattoriy H. Rumiy o‘tgan yo‘l. "Jahon adabiyoti", 2007, 10-son, 145-bet.

(8). "Masnaviy" bog‘chasidan bir ko‘za suv. Москва, 2010, Usmon Nuriy To‘pbosh.

(9). Cihan-Artun, Fatma B. «Rumi, the Poet of Universal Love: The Politics of Rumi's Appropriation in the West» Submitted to the Graduate School of the University of Massachusetts Amherst in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy, Doctoral Dissertations. 2016, 243 p. https://doi.org/10.7275/7951348.

(10). Gökbulut S. Necmeddîn-i Kübrâ (hayatı, eserleri, görüşleri). İstanbul: İnsan yayınları, 2010, 242 s.

Nabiyev Maxsud Abdimannonovich (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi)

IQTISODIY MADANIYAT TUSHUNCHASI VA UNING FALSAFIY TALQINI

Annotatsiya. *Iqtisodiy madaniyat zamonaviy jamiyat hayotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u nafaqat iqtisodiy faoliyatga bo‘lgan munosabatni, balki insonning mehnatga, mulkka, foydaga, iqtisodiy islohotlarga va bozor munosabatlariga bo‘lgan yondashuvini ham belgilab beradi. U iqtisodiy faoliyatda aks etadigan qadriyatlar, e'tiqodlar, axloqiy mezonlar va xulq-atvor shakllari orqali ifodalanadi. Mazkur tushuncha iqtisodiyot va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini anglash, ularni falsafiy, sotsiologik va iqtisodiy nuqtai nazardan tahlil qilishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *iqtisodiyot, madaniyat, korrupsiya, geografik joylashuv, demografik holat, resurs, iqtisodiy determinism, epistemologiya, raqobat, halollik.*

КОНЦЕПЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ЕЕ ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Аннотация. *Экономическая культура является важной составной частью современной общественной жизни. Она определяет не только отношение к экономической деятельности, но и подход человека к труду, собственности, прибыли, экономическим реформам и рыночным отношениям. Экономическая культура выражается через ценности, убеждения, моральные нормы и формы поведения, отражающиеся в экономической активности. Данное понятие служит важным инструментом для понимания взаимосвязи между экономикой и культурой, а также для философского, социологического и экономического анализа этих процессов.*

Ключевые слова: *экономика, культура, коррупция, географическое положение, демографическая ситуация, ресурсы, экономический детерминизм, эпистемология, конкуренция, честность.*

THE CONCEPT OF ECONOMIC CULTURE AND ITS PHILOSOPHICAL INTERPRETATION

Annotation. *Economic culture is an essential component of modern social life. It determines not only attitudes toward economic activity but also a person's approach to labor, property, profit, economic reforms, and market relations. Economic culture is expressed through the values, beliefs, moral standards,*

and patterns of behavior that are reflected in economic activity. This concept serves as an important tool for understanding the interconnection between economy and culture, as well as for conducting philosophical, sociological, and economic analysis of these processes.

Keywords: *economy, culture, corruption, geographical location, demographic situation, resources, economic determinism, epistemology, competition, integrity.*

Kirish. Iqtisodiy madaniyat bu jamiyatning iqtisodiy hayotda o‘zini tutish uslubi, iqtisodiy faoliyatni tashkil qilishga bo‘lgan yondashuvi va ushbu faoliyatga axloqiy, ijtimoiy va madaniy mezonlar asosida baho berishidir. Bu madaniyat jamiyat a’zolarining iqtisodiy hodisalarga nisbatan o‘zaro fikr-mulohazalari, qadriyatlari va ijtimoiy stereotiplari asosida shakllanadi. Falsafiy nuqtayi nazardan qaraganda, iqtisodiy madaniyat insonning iqtisodiy faoliyatda erkinlik, adolat, javobgarlik va mas’uliyat kabi etik kategoriyalar bilan bog‘liq qarashlarini mujassamlashtiradi. Bu madaniyat darajasi iqtisodiy tizimning barqarorligi, inson kapitalining rivojlanishi, innovatsion faoliyatning faolligi bilan chambarchas bog‘liq. Shunday qilib, “iqtisodiy madaniyat o‘z ichiga ishlab chiqarish madaniyati, taqsimot madaniyati, ayirboshlash madaniyati, iste’mol madaniyati, boshqarish madaniyatini oladi” [1].

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy manbalardan ma’lumki, iqtisodiy madaniyat bir necha tarkibiy elementlardan iborat bo‘lib, ularning har biri jamiyatdagi iqtisodiy ong va xatti-harakatlarga ta’sir ko‘rsatadi. Birinchidan, iqtisodiy qadriyatlar jamiyat a’zolari tomonidan iqtisodiy faoliyatda ustuvor deb topilgan tamoyillarni, masalan, halollik, tadbirkorlik, mehnatsevarlik, samaradorlik va innovatsionlikni o‘z ichiga oladi. Ikkinchidan, iqtisodiy e’tiqodlar bozor erkinligi, davlat aralashuvi, raqobat, mulk shakllarining ustuvorligi kabi tushunchalarni qamrab oladi. Uchinchidan, iqtisodiy xulq-atvor normalari – bu iqtisodiy faoliyatda odamlardan kutiladigan xatti-harakatlar me’yorlari bo‘lib, masalan, shartnomalarga sodiqlik, korrupsiyaga nisbatan murosasizlik va hisob-kitobda aniqlik kabi mezonlarni o‘z ichiga oladi. To‘rtinchidan, iqtisodiy institutlar-bu iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi rasmiy va norasmiy qoidalar, qonunlar, siyosiy qarorlar, moliyaviy tizimlar va ularni boshqaruvchi tashkilotlardir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tarixiylik, obyektivlik, abstraklikdan konkretlikka qarab borish, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil singari umumilmiy va umumfalsafiy metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Iqtisodiy madaniyat har bir jamiyatda o‘ziga xos shakllanadi va tarixiy, hududiy, diniy, siyosiy hamda global omillar bilan belgilangan bo‘ladi. Har bir xalq va jamiyatning iqtisodiy madaniyati o‘z tarixiy tajribasidan oziqlanadi. Geografik joylashuv, iqlim sharoiti, resurslar va demografik holat hududiy farqlarni yuzaga keltiradi. Diniy e’tiqodlar va axloqiy qadriyatlar iqtisodiy xulq-atvorga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. “Iqtisodiy madaniyat iqtisodiy faoliyat, moddiy qadriyatlarni ishlab chiqarish jarayoni, iste’mol va taqsimot, xo‘jalik hayoti va tashkil etishning qoida va tamoyillari, iqtisodiy ong va dunyoqarash yo‘nalishlari, ishlab chiqarish munosabatlari sistemasi, jamiyat subyektlari iqtisodiy manfaatlarining mutanosibligini qamrab oladi” [2]. Siyosiy tizimning ochiqligi, demokratik tamoyillarning ustuvorligi iqtisodiy madaniyat darajasini belgilovchi muhim omillardandir. Shuningdek, globallashuv natijasida iqtisodiy madaniyatlar o‘rtasida almashinuv kuchayib, milliy xususiyatlarning saqlanishi va yangilanib borishi zaruratga aylanmoqda.

Iqtisodiy madaniyat jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Birinchidan, u iqtisodiy o‘sish va samaradorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Ikkinchidan, u innovatsion muhitni shakllantiradi, yangi texnologiyalarni yaratish va joriy etish imkoniyatini beradi. Uchinchidan, ijtimoiy adolat, barqarorlik va ishonch muhitining shakllanishiga hissa qo‘shadi. To‘rtinchidan, korrupsiyaga qarshi kurashda muhim rol o‘ynaydi. Nihoyat, iqtisodiy madaniyat ekologik mas’uliyatni kuchaytirib, barqaror rivojlanish tamoyillarini ilgari suradi. Falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, iqtisodiy madaniyatning mohiyatini tushunishda bir qator nazariy masalalar muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, iqtisodiy determinizm va madaniy nisbiylik o‘rtasidagi muvozanat, individual manfaatlar va jamoatchilik manfaatlarining uyg‘unligi, moddiy boylik va ma’naviy qadriyatlar o‘rtasidagi tafovutni anglash hamda globallashuv sharoitida milliy iqtisodiy o‘zlikni saqlash masalalari muhokamaga loyiqdir.

Iqtisodiy madaniyatni rivojlantirish uchun kompleks strategiyalar zarur. Bular jumlasiga ta’lim va ma’rifat orqali iqtisodiy savodxonlikni oshirish, huquqiy va institutsional islohotlar bilan iqtisodiy muhitni takomillashtirish, raqamli texnologiyalarni iqtisodiy madaniyatni targ‘ib qilishda qo‘llash, xalqaro tajriba almashuvi hamda milliy madaniyat bilan integratsiyani chuqurlashtirish kiradi. Bu strategiyalar jamiyatda sog‘lom iqtisodiy muhit, barqarorlik va ijtimoiy ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Iqtisodiy madaniyat nafaqat iqtisodiy faoliyatning aksidir, balki u jamiyatning umumiy taraqqiyot darajasini belgilovchi fundamental tushunchadir. Uning tahlili va rivojlantirishga doir strategik yonda-

shuvlar iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda va inson kapitalini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Iqtisodiy madaniyat iqtisodiyot fanining muhim, ammo, ko‘pincha, e’tibordan chetda qoladigan jihatlaridan biridir. U jamiyatning iqtisodiy faoliyatga bo‘lgan munosabatini, iqtisodiy hodisalarga nisbatan shakllangan qarashlarini va iqtisodiy xulq-atvorini belgilaydigan murakkab hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Falsafiy nuqtayi nazardan, iqtisodiy madaniyatni tahlil qilish, avvalo, uning asosiy tarkibiy qismlari bo‘l-gan qadriyatlar, e’tiqodlar va xulq-atvor normalarini chuqur o‘rganishni talab etadi. Iqtisodiy madaniyatni falsafiy kategoriya sifatida ko‘rib chiqish, uning ontologik va epistemologik jihatlarini chuqur tahlil qilishni taqozo etadi. Ontologik jihatdan, iqtisodiy madaniyat inson faoliyatining mahsuli sifatida ijtimoiy borliqning tarkibiy qismi hisoblanadi. U insonlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarda, iqtisodiy institutlarda, iqtisodiy faoliyatning mazmun va shakllarida, ijtimoiy ong va axloqiy me’yorlarda o‘z aksini topadi. Epistemologik nuqtayi nazardan esa iqtisodiy madaniyatni bilish jarayoni iqtisodiy hodisalarni anglash, ularning sabab-oqibatlarini tushunish, insoniyat tajribasini tahlil qilish va iqtisodiy siyosatni ilmiy asoslashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Iqtisodiy madaniyatning asosiy tarkibiy qismlari iqtisodiy qadriyatlar, iqtisodiy e’tiqodlar va iqtisodiy xulq-atvor normalaridir. Iqtisodiy qadriyatlar jamiyat a’zolari tomonidan iqtisodiy faoliyatda ustuvor deb hisoblangan me’yorlar bo‘lib, ular mehnatsevarlik, tadbirkorlik, tejamkorlik, halollik, adolat, tenglik va erkinlik kabi tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu qadriyatlar jamiyatda iqtisodiy faoliyatni ma’naviy va axloqiy asosda yo‘naltiradi, iqtisodiy manfaat va jamiyat manfaatining muvozanatini belgilaydi.

Iqtisodiy e’tiqodlar esa jamiyat a’zolarining iqtisodiy hodisalar va jarayonlar haqidagi tasavvurlari, shuningdek, ularning bozor, raqobat, davlat aralashuvi, mulk shakllari va iqtisodiy barqarorlik haqidagi qarashlari bilan belgilanadi. Bu e’tiqodlar iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda, iqtisodiy tizimlarga bo‘lgan ishonchda va iqtisodiy hayotning harakatlantiruvchi omillarini anglashda asosiy rol o‘ynaydi. Falsafiy jihatdan, ular inson tafakkurining iqtisodiy haqiqatni qanday talqin qilishiga asoslanadi. “Shunday qilib, iqtisodiy madaniyat shaxslar va ijtimoiy guruhlarning iqtisodiy amallarini tartibga soluvchi ijtimoiy qadriyatlar va normalar yig‘indisidir” [3].

Iqtisodiy xulq-atvor normalari esa iqtisodiy faoliyatda qabul qilingan axloqiy va huquqiy me’yorlardir. Ular shartnomalarga sodiqlik, korrupsiyaga nisbatan murosasizlik, halollik, soliq to‘lash madaniyati, raqobatda adolat, iste’mol madaniyati kabi me’yoriy qoidalarni qamrab oladi. Bu normalar jamiyatning iqtisodiy barqarorligini, institutsional ishonchni va ijtimoiy-axloqiy mezonlarni belgilovchi muhim vosita hisoblanadi. “Iqtisodiy madaniyatning muhim jihatlaridan biri saxovatli bo‘lishdir. Saxovatli bo‘lish umuminsoniy qadriyatlarga xos bo‘lib, iqtisodiy egoizmdan chekinish va muhtojlarga yordam qo‘lini cho‘zish, mehr-muruvvat ko‘rsatish demakdir” [4]. Iqtisodiy madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlari uning dinamik xarakterga egaligi, tarixiy shartlanganligi, ijtimoiy-iqtisodiy tuzilma bilan uzviy bog‘liqligi, mintaqaviy va milliy xususiyatlarga egaligi hamda globallashuv ta’siriga ochiqligi bilan ajralib turadi. Har bir xalqning iqtisodiy qadriyatlari ularning tarixiy tajribasi, diniy va axloqiy dunyoqarashi, siyosiy tizimi va ijtimoiy hayot tarziga bog‘liq holda shakllanadi. Shu boisdan iqtisodiy madaniyat har bir jamiyatda o‘ziga xos ko‘rinishda namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, iqtisodiy madaniyatni falsafiy kategoriya sifatida o‘rganish iqtisodiy munosabatlarning mazmunini anglash, ularning ijtimoiy va axloqiy asoslash, iqtisodiy faoliyatning barqaror va adolatli asosda rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Iqtisodiy qadriyatlar, e’tiqodlar va xulq-atvor normalarining o‘zaro bog‘liqligi, ularning jamiyat taraqqiyotidagi roli va iqtisodiy tizimlarga ko‘rsatayotgan ta’sirini ilmiy asosda tahlil qilish zamonaviy iqtisodiy tafakkur taraqqiyoti uchun zaruriy shartlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyatlar ro‘yxati:

(1). Кравченко, А.И. Культурология. Учебное пособие для вузов, 3-й., М., “Акад. проект”, 2001, с. 18.

(2). Панферов К.Н. Экономическая культура (социально-философский анализ). М., “Юриспруденция”, 2000, с. 17.

(3). Евсенков О.В. Экономическая культура как регулятор экономической жизни. Петрозаводск, СПБ, 1998, с. 50.

(4). Маманазаров А. Ёшларда иқтисодий маданиятни шакллантириш ва маънавий-ахлоқий тарбия уйғунлиги. АДУ, 2-сон, 2016, 96–98-бетлар.

(5). Komilov R.R. (2018). The aesthetec and moral sides of the family and wedding ceremonies. In international scientific review of the problems of philisophy, psychology and pedagogy (pp. 10–14).

(7). Komilov, R.R. (2017). The aesthetic significance of the uzbek nation's wedding ceremonies evolution. In practice of communicative behavior in social and humanitarian researches (pp. 47–50).

Usenov Jiyeńgaliy (Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálimi kafedrası docenti w.w.a, filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD);
e-mail: jiengaliy@mail.ru)

“JASLAR” TÚSINIGI HÁM ONÍŃ QÁLIPLESIW TARIYXÍNAN

Annotaciya. *Bul maqalada “jaslar” túsiniginiń mánis-mazmunı, oniń jámiettegi ornı hám sociallıq rawajlanıw procesinde qalay qálipleskeni ilimiy talqılanadı. Tariyxıy dáwirler dawamında jas áwladqa bolǵan múnásibet ózgerip barǵanı, oqıwshınıń jámiyette tutqan ornı hám juwapkershiligi qalay almastırılǵanı mısallar tiykarında kórsetip beriledi. Sonıń menen birge, hár qıylı ilimiy derekler, demografiyalıq sıpatlamalar hám sociallıq qatnasıqlar yamasa “jaslar” atamasınıń mazmunlıq júklemesi tallanıp, oniń zamanagóy talqılawı menen tariyxı arasındaǵı baylanıs ashıp beriledi.*

Tayanısh sózler: *jaslar, sociallasıw, jámiyet tariyxı, shaxs kamalǵa keliwi, áwladlar almasıwı, sociogenez, filosofiyalıq analiz, sana evolyuciyası.*

КОНЦЕПЦИЯ «МОЛОДЕЖЬ» И ИСТОРИЯ ЕЕ ФОРМИРОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье научно анализируется сущность понятия «молодежь,» ее место в обществе и то, как оно формировалось в процессе социального развития. На примерах показано, как менялось отношение к молодому поколению на протяжении исторических периодов, и как трансформировались роль и ответственность молодежи в обществе. Наряду с этим, анализируются различные научные источники, демографические характеристики и социальные отношения, а также смысловая нагрузка термина «молодежь,» раскрывается связь между его современной интерпретацией и историческим развитием.*

Ключевые слова: *молодежь, социализация, история общества, становление личности, смена поколений, социогенез, философский анализ, эволюция сознания.*

THE CONCEPT OF «YOUTH» AND THE HISTORY OF ITS FORMATION

Annotation. *This article provides a scholarly analysis of the meaning of the concept of «youth,» its place in society, and how it has been shaped in the process of social development. Using examples, it demonstrates how attitudes towards the younger generation have changed over historical periods, and how the role and responsibilities of young people in society have evolved. Additionally, the article analyzes various scientific sources, demographic characteristics, and social relationships, as well as the substantive implications of the term «youth,» revealing the connection between its modern interpretation and historical context.*

Keywords: *Youth, socialization, history of society, personal development, generational change, sociogenesis, philosophical analysis, evolution of consciousness.*

Kirisiw. Búgin dúnya quramalasıp barmaqta. Globallasıw processleri turmısımızǵa tez pát penen kirip kelmekte. Dúnyada bolıp atırǵan hár qıylı ideologiyalıq gúresler, internet basımları, ashıqtan-ashıq ámelge asırılıp atırǵan qurallı soqlıǵısıwlar, juqpalı kesellikler, ekologiyalıq apatshılıqlar insandı qáweterge salıp qoymaqta. Mine, usınday qıyın-qıstaw dáwirde biziń mámleketimizde jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawlarında keshiktiriwge bolmaytuǵın reformalar ámelge asırılmaqta. Elimiz Jańa Ózbekstandı qurıw hám 3-Renessanstıń tırnaq-tasın qalawday ullı maqsetler jolında barmaqta. Bul preoritet wazıypalar, óz gezeginde, bizden aktual máselelerdi sheship alıwdı talap etedi. Mámleketimiz aldında turǵan usınday aktual máselelerdin biri – bul jaslar máselesi bolıp tabıladı. Jaslardı aqılıy-intellektuallıq resurslar deregi dep bilgen búgingi Ózbekstanda jaslar máselesi mámleketlik siyasat dárejesine kóterildi. Ǵárezsizlikke eriskennen keyin, yaǵnıy 1991-jılı 18-noyabrde birinshi qabıl etilgen nızamımız – “Jaslar siyasatı haqqında”ǵı Nızam boldı. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev óziniń mámleket basshısı lawazımına kirisken dáslepki kúnlerinen baslap-aq jaslar máselesine ayrıqsha dıqqat-itibar qarattı. Jurtbasshımızdıń Ózbekstan Respublikası Prezidenti sıpatında birinshi qol qoyǵan nızam húJjeti – 2016-jıl 14-sentyabrdegi “Jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasat haqqında”ǵı Nızam ekeninde de simvolikalıq mazmun-mánis jámlengen. Nátiyjede, xalqınıń yarımınan kóbiregin jaslar quraytuǵın mámlekette jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasattı izbe-iz ámelge asırıw, jas áwladtı hár tárepleme jetik hám bárkamal, intellektuallıq potencialǵa iye, óziniń anıq poziciyasına iye, elde ámelge asırılıp atırǵan reformalarǵa biypárwa qaramaytuǵın, eldiń erteńgi múnásip keleshegi ushın at salısıwǵa tayar, maqsetke umtılǵan, ǵayratlı, watansúygish, sadıq, kámil insanlar etip tárbiyalaw Ózbekstandı dúnyanıń eń rawajlanǵan mámleketleri qatarınan orın alıwınıń áhmiyetli faktorı ekenin mámleket basshısı hám húkimet jaqsı ańlaydı.

Ádebiyatlar analizi. Biz maqalamızda jaslar máselesi haqqında sóz etpesten aldın dáslep “jaslar túsinigi” degen máselege anıqlıq kiritip alayıq.

“Jaslar túsinigi” ayrıqsha koncepciya sıpatında búgingi kúnde ilimniń kóplegen tarawları – psixologiya, pedagogika, demografiya, huqıq, siyasattanıw, filosofiya, sociologiya, tariyx, mádeniyattanıw h.t.b pánlerdiń predmetine aylandı. Jaslar máselesi búgin, yamasa keshe payda bolıp qalǵan joq. Ol Sokrat, Aristotelden baslap házirge shekem aktual máselelerdiń biri sıpatında izertleniw ob'ekti bolıp kelmekte. Durıs, “jaslar”, “jaslıq” degen túsinikler xalıqtıń sanasında burınnan bolǵan. Biraq, bul másele óz aldına sistema sıpatında ilimiy kózqarastan talqılanbaǵan. Al, “jaslar túsinigi” social-filosofiyalıq kategoriya sıpatında ilimde ótken ásirdiń 60-jıllarınıń aqırında sociolog V.T.Lisovskiy tárepinen qollanıldı [1]. Ilimpaz óziniń “Эскиз к портрету: жизненные планы, интерес и стремления советской молодёжи” atlı miynetinde “jaslar” túsinigine tómendegishe anıqlama beredi: “sociallastırıw basqıshınan ótip atırǵan, bilimlendiriw, kásiplik, mádeniy hám basqa da sociallıq funkciyalardı ózlestirip atırǵan adamlar áwladı” [2]. Yaǵnıy, ol jaslarǵa socium sıpatında emes, al process sıpatında qaraydı. I.Konnıń izertlew nátiyjeleri belgili dárejede qızıǵıwshılıq tuwdıradı, ol “Jaslar – bul jas shegarası hám jámiyettegi óz statusı menen ajıralıp turatuǵın ayrıqsha sociallıq-jas toparı: balalıq hám jaslıqtan sociallıq juwapkershilikke ótiw”, dep esaplaydı [3]. Oǵan bola, jaslar óz jas shegaraları menen sheklenip qaladı hám jámiyetke tolıq kirip barmaydı, sebebi olar sociallıq normalardı, keńirek aytqanda jámiyet nızamların tolıq orınlamaydı. Akademik J.Bazarbaevtıń anıqlaması boyınsha, jaslar jámiyettiń sociallıq-demografiyalıq toparı bolıp, úlken áwladlar tárepinen basshılıq etilip, óz aldına turmısqa tayarlaw hám kirgiziw menen baylanıslı iskerlikti ámelge asırıw hám jámiyettegi sociallıq-klasslıq bóliniwge sáykes keletuǵın sociallıq differenciallasıw menen xarakterlenedi [4]. Oraylıq Aziya izertlewlerinde “jaslar” atamasına múrájat etiw dáslepki jaǵdaylardan biri bolıp esaplanadı. Bul mashqalaǵa toqtap ótkenlerden biri K.L.Zadıxina bolıp tabıladı [5]. Izertlewshi terminlerdi talqılap, Ámiwdárya deltasındaǵı ózbekler tilinde «qatar» sóziniń iran tilinde bar ekenligin atap ótedi. Solay etip, bul sóz benen musılmanlardıń namaz oqıw waqtındaǵı qatarlar – meshitlerdegi namaz, sonday-aq, qatarǵa qoyılǵan buyımlar túsiniledi. Bul atama – “qatar” (birlik), “qatarlar” (kóplik) sociallıq áhmiyetke de iye. Sociallıq aspektte “qatar” sózi bir topar adamlardı, yaǵnıy “qatarlar” dep ataw ushın qollanılıp, olar balalıq jılların birge ótkergen, shama menen bir jastaǵı adamlar degen mánisti bildiredi. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde “**Qatar** – zamanlas, jaslas, teńles, qurdas, qatar-qurbı. Qatarınan kem bolmay, Ashılǵay balam, gúl baxtıń. Qız-kelinshek kelse bir óziń báhár, Qatar jigitlerge qılmadıń azar (Omar), h.t.b”, dep berilgen [6].

Talqílaw hám nátiyjeler. “Jaslar” túsinigi haqqında bunnan basqa da ilimiy kózqaraslardı keltire beriw múmkin.

Qaraqalpaq xalqında “jaslar” túsinigi qashan qáliplesken? Biziń jeke pikirimiz boyınsha, qaraqalpaq jasların dáwirlestirip alǵan maqul hám onı tiykarınan 3 basqıshqa bóliwge boladı.

1. Qaraqalpaq xalqı óz aldına millet sıpatında qáliplesip, “qaraqalpaq” ataǵın alǵannan keyingi dáwirdegi qaraqalpaq jasları.
2. Keńes húkimeti dáwirindegi qaraqalpaq jasları.
3. Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq jasları.

Qaraqalpaq xalqı XVI ásirde “qaraqalpaq” degen at penen belgili bola baslaydı. Bul dáwirlerde qaraqalpaq jasları degen atama ilimiy miynetlerde ushıraspaydı. Biraq, bul jas kategoriyasına baylanıslı xalıqtıń milliy psixologiyasında, xalıq awızeki dóretiwshiliginde saqlanıp kiyatırǵan pikirler bar. Mısalı, qaraqalpaqlarda “On tórtte otaw iyesi” degen ibara bar. Bul sóz teginge aytılmaǵan. Onıń ilimiy tiykarları bolıwı kerek. Xalqımız tiykarsız hesh nárse aytpaydı. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında batırlar jas jigit waqtında kóplegen qaharmanlıq islerdi ámelge asırǵanlıǵı súwretlenedi. Mısalı ushın, Qoblan 11 jasında, Alpamıs 14 jasında ózleriniń qaharmanlıq is-háreketleri menen jurttı hayran qaldıradı. Jazıwshı K. Mámbetovtıń “Posqan el” roman-trilogiyasında Noǵay ordasınıń sultanı Ormambet biy on tórt jasında jolbarıs awlaydı, nayzası menen hesh qorıqpastan jolbarıstı shanshıp óltiredi. Demek, bul jas ózgesheliklerиniń astında ilimiy tiykar bar. Qaraqalpaq jaslarınıń tariyxtaǵı kórsetken qaharmanlıq isleri keleshek áwladlarǵa úlgi boladı. Olar dástanlardı hám romanlardı oqıw arqalı olardan ruwxlanadı, motivaciya aladı. Sovet húkimeti dáwirinde “qaraqalpaq jasları” degen túsinik bolmadı. Hámme ushın birdey “sovet jasları” degen túsinik húkim súrdi. Burınǵı awqam dáwirinde jaslar komsomoldıń quram bólegi, kollektiv keleshek tiykarı sıpatında qaralǵan. Olarǵa ne kerekligi, hátte qızıǵıwshılıqlarınıń sheńberin mámleket hám hámeldarlar joqarıdan belgilep beretuǵın edi. Sol waqıtta ǵalabalıq dástúr bolǵan. Jaslardı jalpı túrde miynet otryadlarına tartıw, jalpı túrde bir ideologiyaǵa ertiw, jalpılamay bir túrde kiyindiriw sıyaqlılar ádettegi jaǵdayǵa aylanǵan edi. Insannıń individual ózgeshelikleri menen hesh kim esaplaspaǵan. Qaraqalpaq jasları da usı birden-bir ideologiyalıq túsiniktiń ishinde boldı. Bul dáwirdegi qaraqalpaq jasları túsinigi óz aldına úyreniwdi talap etedi.

Ǵárezsizlik dáwirinde Ózbekstanda jaslar máselesi mámleketlik siyasattıń eń tiykarǵı baǵdarlarınan birine aylandı. Mámlekette jaslardıń huqıqları menen máplerin qorǵaw, olarǵa zárúr sharayatlar menen imkaniyatlardı jaratıp beriw baǵdarında bekkem huqıqıy baza jaratılǵan hám bul sistema zaman talaplarına únles túrde jetilistirilip barılmaqta. Qaraqalpaq jasları da usınday imkaniyatlardan paydalanıp, xalıq turmısınıń túrli tarawlarında ózlerin kórsetpekte.

Jaslar kúsh-ǵayratqa tolı, energiyaǵa bay, hesh nárseden qorıqpay óz ideyaları hám oyların ámelge asırıw ushın alǵa umtılatuǵın topar bolıwı menen birge olar jámiyettiń eń ázzi qatlamlarınan biri esaplanadı. Jaslar jası úlkenler tárepinen hám ayrıqsha mámleket tárepinen sociallıq-ekonomikalıq jaqtan qorǵawdı talap etedi. Sebebi, óz waqtında jaslarǵa dıqqat-itibar bolmasa, olardıń mápleri hám huqıqları qorǵalmasa, jaslar, birinshiden, boyında bar talantı, uqıbınan ayrılıwı múmkin, itibarsız qalǵanı ushın olardıń ayrımları jaman jolǵa túsip ketiwi de itimal, h.t.b. Xalıq awzındaǵı "Bolar bala bes jasınan belgili" degen naqıl jas balanıń boyında qáliplesip kiyatırǵan unamlı qásiyetler haqqında aytılǵan bolıp, oǵan itibar hám mehir, tárbiya kerek ekenligi de názerde tutılǵan.

Juwmaq hám usınıslar. Jaslar – sociallıq jańalanıw ob'ekti, jámiyettiń fizikalıq qartayıwı sharayatında izertlew ushın áhmiyetli koncepciya bolıp esaplanadı. Bul Batıs Evropanıń oraylıq bólimleri hám Rossiyaǵa keskin tárizde sezilip, óziniń unamsız tásirin kórsetpekte. Mámlekette jas puqaralardıń jetispewshiligi Rossiyadaǵı korrupciya hám jumısshılardıń nızamsız migraciyası sharayatında migrantlardıń kóbeyiwine sebep bolmaqta. Ne ushın házirgi waqıtta Batıs Evropada migrantlar sanı keskin kóbeyip barmaqta? Sebebi, joqarıda aytıp ótkenimizdey, bul mámleketlerde jaslar azshılıqtı quraydı, yaǵnıy jumısqa jaramlı isshi toparı jetispeydi. Nátiyjede, Evropa mámleketleri basqa mámleketlerden, ásirese, Orta Aziya, sonıń ishinde, Ózbekstannan jumısqa jaramlı adamlardı kóplep shaqırıp alıwǵa májbúr bolmaqta. Álbette, olardıń kópshilik bólegin jaslar quraydı.

Jaslar mámlekettiń altın-valyuta rezervi menen bir qatarda mámlekettiń bahalı rezervi bolıp esaplanadı. Biz kóshpes múlkke yamasa banklerge divident alıwǵa úmitlenip pul salamız, kerisinshe, biz ósip kiyatırǵan áwladımızǵa aqılıy hám materiallıq qarjılardı salıwımız kerek. Óytkeni, jaslar – jámiyetlik hám mámleketlik turmıstıń túrli tarawlarında júzege shıǵatuǵın millionlaǵan baslamalar bolıp esaplanadı. Eger jaslar ózleriniń barlıq baslamaların ámelge asırıw imkaniyatına iye bolsa, bul ulıwma mámlekettiń nátiyjeli rawajlanıwınıń kepili boladı. Sonlıqtan, mámleketimiz basshısı jaslar potencialına bekkem isengen halda: "Ullı shayırımız Erkin Vohidovtıń aytqanınday, jaslıq – bul júrektiń altın sazı. Buǵan qosımsha etip, jaslar – xalqımızdıń, Oatanımızdıń altın fondı, desek durıs boladı", [7] degen edi. Bul gápte úlken haqıyqat bar. Sebebi, biziń elimizde xalıqtıń 60 procentin jaslar quraydı.

Paydalanílgan ádebiyatlar:

(1). Лисовский В.Т. Эскиз к портрету: жизненные планы, интересы и стремления советской молодёжи. М., "Молодая гвардия", 1969.

(2). Лисовский В. Т. Эскиз к портрету: жизненные планы, интересы и стремления советской молодёжи. М.: Молодая гвардия, 1969.

(3). Кон И.С. Молодёжь. Мёзия – Маршанск. Большая советская энциклопедия. Т. 16. Гл. ред. А.М. Прохоров. М., "Советская энциклопедия", 1974.

(4). Базарбаев Ж. «Формирование научно-атеистического мировоззрения Молодежи». Нукус, 1980, с. .133.

(5). Задыхина К.Л. Пережитки возрастных классов у народов Средний Азии. Родовое общество (этнографические материалы и исследования). М., 1951, с. 157–179.

(6). Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том, Нөкис, "Қарақалпақстан", 2023, 374-бет.

(7). Мирзиёев Ш.М. Ёшлар – халқимизнинг, Ватанимизнинг олтин фонди. "Халқ сўзи", 2025, 14-февраль, 23-bet.

Тошполатова Ширин Мухиддиновна (соискатель Национального университета Узбекистана; shirinmother85@gmail.com)

ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ БАЗА ЭТИКИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ГРАЖДАНСКИХ СЛУЖАЩИХ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

***Аннотация**. Данная статья посвящена комплексному анализу законодательной базы, регулирующей этику государственных гражданских служащих в Республике Узбекистан. Анализируются цели и задачи законодательства в области этики, а также механизмы его реализации и контроля. Особое внимание уделяется вопросам повышения эффективности этических норм и их влияния на формирование добропорядочной и ответственной государственной службы.*

Ключевые слова: *государственная служба, этика, законодательство, коррупция, государственное управление, реформы.*

Toshpolatova Shirin Muxiddinovna (O‘zbekiston Milliy universiteti izlanuvchisi;
shirinmother85@gmail.com)

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA DAVLAT FUQAROLIK XIZMATCHILARI ETIKASI BO‘YICHA QONUNCHILIK BAZASI

Annotatsiya. *Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasida davlat fuqarolik xizmatchilari etikasini tartibga soluvchi qonunchilik bazasining kompleks tahliliga bag‘ishlangan. Unda etikaga oid qonunchilikning maqsad va vazifalari, shuningdek, uning amalga oshirilishi va nazorat mexanizmlari tahlil qilingan. Ayniqsa, etika me’yorlarining samaradorligini oshirish masalalari hamda ularning halol va mas’uliyatli davlat xizmatini shakllantirishdagi o‘rniga alohida e’tibor qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *davlat xizmati, etika, qonunchilik, korrupsiya, davlat boshqaruvi, islohotlar.*

Toshpolatova Shirin Mukhiddinovna (Researcher, National University of Uzbekistan;
shirinmother85@gmail.com)

LEGISLATIVE FRAMEWORK OF ETHICS FOR STATE CIVIL SERVANTS IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Annotation. *This article is devoted to a comprehensive analysis of the legislative framework regulating the ethics of state civil servants in the Republic of Uzbekistan. The goals and objectives of ethics-related legislation, as well as the mechanisms for its implementation and control, are examined. Special attention is paid to issues of improving the effectiveness of ethical norms and their impact on fostering an honest and responsible civil service.*

Keywords: *civil service, ethics, legislation, corruption, public administration, reforms.*

Введение (Introduction). Этика государственной службы является ключевым фактором эффективного и справедливого управления в любом современном государстве. В Республике Узбекистан, где проводятся масштабные реформы государственного управления, вопросам этики государственных гражданских служащих уделяется особое внимание. Настоящая работа посвящена анализу законодательной базы, призванной регулировать этические аспекты деятельности государственных служащих в Узбекистане, обеспечивать соблюдение принципов добропорядочности, честности и служения общественным интересам.

Анализ литературы по теме (Literature review). За тридцать с небольшим лет, по историческим меркам мизерный срок, Республика Узбекистан пережила грандиозные события, порой – неоднозначные процессы, и теперь характеризуется относительно стабильным развитием. Основные политические, экономические и идеологические ориентиры выставлены. Выросло первое поколение независимого Узбекистана. Эти факторы не могли не отразиться на законотворчестве в Республике Узбекистан. Были приняты ряд законов, регулирующих трудовую деятельность государственных гражданских служащих. В частности, «О Кабинете министров Республики Узбекистан» (1993.), «О судах» (1993), «О прокуратуре» (1992), «О нотариате» (1996), «О государственной таможенной службе» (1997), «О государственной налоговой службе» (1997), «О государственной власти на местах» (1992). Был разработан законопроект о государственной службе, который обсуждался специалистами. Закон Республики Узбекистан «О государственной гражданской службе», одобренный Сенатом в 2022 г.

Меньшая действенность этических принципов на фоне сравнения с правовыми нормами с их системой наказания никем не оспаривается, тем не менее, официальные этические кодексы множатся. Профессиональные кодексы имеются у каждого профессионального объединения, международных организаций, направлений деятельности. Государственное администрирование не исключение. Более того, практика показала, что без соответствующего этического образования и воспитания одними мерами наказания эффективной государственной машины управления не создать. Пресловутый «человеческий фактор» играет в государственном администрировании не меньшую роль, чем в теории катастроф [1;144 с.].

В 1996 г. на ассамблее ООН был принят «Международный кодекс поведения государственных должностных лиц», ибо назрела насущность самоопределения в том хаосе норм и принципов, который представлял собой этический набор правил государственных служащих той или иной страны. Было востребована необходимость зафиксировать некие этические стандарты, сопоставляя с которыми можно будет оценивать реальное поведение государственных служащих. Регламентация – тренд теории этики, в то время как абстрактный поиск истины -это свойство теории морали.

Государство -это структурная организация определенной территории, главным элементом которой является власть. Различают следующие виды власти: законодательная, исполнительная, судебная (иначе – правоохранительная). К механизму власти можно отнести и систему принуждения, хотя как отдельный вид власти ее не различают. Механизм осуществления различных видов власти, состоящий из различного рода органов, называется государственным аппаратом, а сотрудники аппарата – *государственными служащими*.

Таким образом, этика государственного гражданского служащего это моральное сознание и практическое поведение, ядром которого являются нравственные ценности общества. Этика государственного служащего выстраивается на соответствующих законах государства, и отражает востребованные на данном этапе национальные этические ценности. Поэтому совокупность желаемых этических качеств государственного служащего именуется этическим *кодексом государственного гражданского служащего*. Обычно он бывает зафиксирован в правовых актах этого государства.

Методология исследования (Research Methodology). В процессе написания статьи были использованы такие методы и принципы, как сравнительный анализ, индукция и дедукция, анализ и синтез, системность, логичность и последовательность. Кроме того, при раскрытии темы были привлечены аналитические материалы зарубежной литературы и отечественных источников.

Анализ и результаты (Analysis and results). От того, насколько добросовестно госслужащие исполняют свои функции, во многом зависит мощь государства. Вместо «добросовестно» можно подставить «хорошо», «качественно», «справедливо». А это ценностно-этические категории. Следовательно, наряду с природой государственной власти определенное значение в функционировании общества имеет этическая воспитанность сотрудников государственного аппарата. Государственный служащий- это официальный представитель государства, его доверенное лицо, дела и поведение которого решают вопрос доверия или недоверия населения государству. Как правило, государственная система бывает разветвленной, соответственно государственный аппарат тоже. Исторически государственные служащие, прежде их именовали «чиновники», делились на четырнадцать разряда по Таблице о рангах в Российской империи. В государстве Туран Амир Тимур «учредил новую государственную администрацию. В частности, понятия городских или районных мэров (доруга), чиновников, хазаров, администрацию. В частности, понятия городских или районных мэров (доруга), чиновников, хазаров, девон бек, мингбеги, юзбеги хировул представляли собой административное управление» [2]. Из Уложений Амира Тимура следует, что его государственный аппарат состоял из семи ведомств с четким разделением функций.

В соответствии с этажами государственной власти можно выделить три слоя государственных служащих: верхний эшелон власти; среднее звено реализации власти, местное администрирование и управление. Напоминаем, махаллинские комитеты это органы самоуправления[3, 158-с], которым поручены некоторые функции администрирования и управления территориальной единицей – махалли.

В данной работе считаем приемлемой определение этики государственных служащих безотносительно страновой принадлежности как «Этика государственного служащего – это система общих ценностей и правил, регулирующих взаимоотношения на государственной службе между руководителями и подчиненными, коллегами в процессе их совместной деятельности, между государственными служащими и гражданами» [4;98 с.].

Определение государственной службы по цитируемому закону Республики Узбекистан более лапидарное: «Правила этического поведения государственных служащих – совокупность норм этики, обязательных для соблюдения государственных гражданских служащих» [5]. Исследователи Узбекистана предлагают следующие определения этики государственных служащих

Выводы (Conclusion). Законодательная база этики государственных гражданских служащих в Республике Узбекистан представляет собой важный инструмент для обеспечения эффективного и добропорядочного государственного управления. Однако, наличие четких норм и правил недостаточно для достижения желаемого результата. Ключевое значение имеет эффективная реализация и контроль за соблюдением этических требований, а также формирование культуры этичного поведения среди государственных служащих. Дальнейшее совершенствование законодательства в данной сфере должно быть направлено на повышение его прозрачности, усиление механизмов ответственности и стимулирование этичного поведения, что в конечном итоге будет способствовать укрепле-

нию доверия общества к государственным институтам и успешному осуществлению реформ в стране.

Список использованных источников (References):

(1). Хамедов И. О концепции и проекте закона о государственной службе. “Жамият ва бошқарув”, 2017, 3-сон, с. 144.

(2). Тухтамишев У. Государство Амира Тимура и аппарат его управления. Архивариус. 2020, № 8, https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvo-amira-temura-i-apparat-ego-upravleniya/viewer

(3). Загыртдинова Ф.Б. Махалля: должен – значит можешь. Ученые записки Казанского университета, 2016, Т., с. 158.

(4). Архипова Н.И. Этика государственных служащих. Вестник РГГУ, 2011, с. 98.

(5). Закон Республики Узбекистан О государственной гражданской службе //https://lex.uz/uz/docs/6146009

Тожибоева Шахзода Аъзамжон кизи (Ферганский государственный университет, преподаватель кафедры “Практического курса английского языка”; https://orcid.org/0009-0006-4501-3202; karimovash.02@gmail.com)

ТИПОЛОГИЯ МЕТАФОР В ПРОЗЕ РЭЯ БРЭДБЕРИ: КОГНИТИВНЫЙ И ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Аннотация. *В статье рассматривается метафора как ключевой инструмент формирования художественной атмосферы в рассказах Рэя Брэдбери. Автор подчеркивает, что метафора выступает не только в роли выразительного тропа, украшающего текст, но и как важнейший когнитивный механизм, позволяющий автору моделировать восприятие мира персонажами и читателем. Через метафорические конструкции Брэдбери передаёт тонкие эмоциональные состояния, философские образы и культурные аллюзии, что способствует созданию многослойной, насыщенной атмосферы. В рамках исследования выявляются типы метафор, наиболее характерные для прозы писателя, и раскрываются их функции в тексте. Делается вывод о том, что метафора в художественном мире Брэдбери – это неотъемлемая часть эстетической и смысловой структуры его произведений.*

Ключевые слова: *метафора, художественная атмосфера, эмоциональность, когнитивная поэтика, Рэй Брэдбери, образность, стиль, англоязычная проза.*

REY BREDBERINING PROZASIDA METAFORALAR TIPOLOGIYASI: KOGNITIV VA LINGVOSTILISTIK JIHATLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Rey Bredberining hikoyalarida metafora badiiy atmosfera yaratishning asosiy vositasi sifatida tahlil qilinadi. Metafora nafaqat estetik bezak sifatida, balki muallifning dunyoni qanday tasavvur qilganini ifodalovchi kognitiv mexanizm sifatida ham qaraladi. Bredberining metaforalari orqali obrazlar, emotsional holatlar, falsafiy tushunchalar va madaniy ishoralar ta’sirchan tarzda yetkaziladi. Bu esa matnning hissiy qatlamini boyitadi va o‘quvchiga chuqur taassurot qoldiradi. Maqolada muallifning adabiy uslubi, metaforalarning funksional xususiyatlari va ularning badiiy atmosferaga ta’siri keng yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *metafora, badiiy atmosfera, emotsional fon, Rey Bredberi, kognitiv poetika, obrazlilik, stilistika, ingliz tilidagi proza.*

TYPOLOGY OF METAPHORS IN RAY BRADBURY’S PROSE: COGNITIVE AND LINGUOSTYLISTIC ASPECTS

Annotatsiya. *This article explores the role of metaphor as a fundamental means of constructing artistic atmosphere in the short stories of Ray Bradbury. The author argues that metaphor serves not only as a stylistic ornament but also as a cognitive mechanism through which the writer conveys philosophical ideas, emotional states, and cultural codes. Bradbury’s metaphors create a multilayered narrative environment that enhances the reader’s immersion and emotional response. The article identifies the dominant types of metaphors in Bradbury’s prose and analyzes their contribution to the expressive and thematic coherence of the texts. It concludes that metaphor in Bradbury’s work is central to both its aesthetic appeal and conceptual depth.*

Keywords: *metaphor, artistic atmosphere, emotional dimension, cognitive poetics, Ray Bradbury, imagery, style, English-language prose.*

Введение. В современной литературоведческой парадигме метафора рассматривается как одно из ключевых средств формирования образной системы произведения, обладающее высоким се-

мантическим, эмоциональным и концептуальным потенциалом. В прозе Рэя Брэдбери она выполняет не только декоративную, но и структурообразующую функцию, моделируя внутреннюю реальность персонажей, обозначая границы между реальным и фантастическим и кодируя культурные смыслы. Исследование метафор в его творчестве требует комплексного подхода, объединяющего когнитивный и лингвостилистический анализ.

Цель работы – выявить и классифицировать метафоры в прозе Брэдбери, определить их роль в формировании художественного пространства и авторской концепции мира. Задачи включают характеристику подходов к метафоре, определение её функций, типологизацию и анализ примеров в рассказах писателя. Методология опирается на когнитивную лингвистику (Дж.Лакофф, М.Джонсон, В.З.Демьянков), лингвостилистику (В.В.Виноградов, Н.М.Королева) и поэтику; материалом послужили рассказы из сборников «Марсианские хроники», «Иллюстрированный человек» и «Вино из одуванчиков».

Постановка проблемы и обзор научной литературы. Метафора занимает центральное место в художественном тексте, передавая эмоциональное содержание и формируя смысловую глубину. Изначально рассматриваемая как стилистический приём, в XX веке метафора стала объектом когнитивных, семиотических и философских исследований. Классики, такие как Аристотель и Цицерон, заложили основы риторического понимания метафоры, а в европейской традиции важны идеи П.Рикёра, который считал метафору способом познания мира. В отечественной науке метафора изучается как способ концептуализации реальности (В.Виноградов, Ю.Караулов и др.). Когнитивное направление в первую очередь связано с трудами Дж.Лакоффа и М.Джонсона, которые в работе «Metaphors We Live By» (1980) показали, что метафоры – не просто украшение речи, а основа мышления и восприятия мира. На пересечении когнитивной и художественной природы метафоры формируется атмосфера текста – целостная категория, объединяющая интонацию, тематику и семантику образов (по Б.Томашевскому и Ю.Лотману). В прозе Рэя Брэдбери метафора играет структурообразующую роль, создавая поэтический язык, который формирует образы будущего и человека, сочетая фантастику, фольклор и культурную память.

Хотя творчество Брэдбери активно исследуется, лингвостилистические функции метафоры, особенно в создании художественной атмосферы, изучены недостаточно. Поэтому важен комплексный анализ метафоры как смысловой и атмосферообразующей категории в его прозе.

Теоретические основы анализа метафоры: когнитивный и стилистический подходы.

1. Когнитивная теория метафоры и её роль в построении образного мира. В когнитивной парадигме (G.Lakoff, M.Johnson, Z.Kövecses) метафора рассматривается как ментальный инструмент, структурирующий восприятие мира. Концептуальные метафоры типа «эмоция – это огонь», «время – это движение» в прозе Рэя Брэдбери обретают индивидуальную художественную форму и эмоционально-философскую глубину. В рассказе «Всё лето в один день» метафоры света и дождя символизируют детскую изоляцию, тоску и агрессию среды. Образы «забытого тепла» и «призрачного прикосновения лета» задают эмоциональный тон произведения и организуют его смысловое пространство.

2. Стилистическая природа метафоры: поэтика и ритм текста. С точки зрения стилистики (В.В.Виноградов, Ю.М.Лотман) метафора – это троп, создающий новые смыслы через соединение несовместимых понятий. В прозе Брэдбери метафоры часто связывают природные явления, технологии и внутренние состояния. Так, в «Зелёном утре» лес – образ возрождения, а в «Улыбке» «гниющее солнце» символизирует культурный упадок. Метафора здесь – системообразующий элемент, формирующий философию и эмоциональную структуру текста.

3. Синтез когнитивного и стилистического подходов: метафора как источник атмосферы.

Эффективный анализ метафоры сочетает когнитивный и стилистический подходы. Когнитивный показывает, как писатель трансформирует картину мира, а стилистический – как это воздействует на эмоции и эстетику. В атмосфере текста метафора выполняет сенсорную, эмоциональную, семантическую и интертекстуальную функции. Например, образ «время – это песок в горле» («И грянул гром») одновременно визуализирует течение времени и усиливает атмосферу тревожной неизбежности.

Атмосфера как категория художественного текста и её лингвистические признаки.

1. Понятие художественной атмосферы. Атмосфера – ключевой компонент художественного текста, обеспечивающий его эмоциональную и смысловую целостность. Она формируется через тропы и стилистические приёмы, определяя эмоционально-психологический фон произведения и

влияя на читательскую интерпретацию (Ю.М.Лотман, В.В.Виноградов, М.М.Бахтин). Атмосфера может быть мрачной, светлой, тревожной и изменяться в пределах сюжета. В прозе Рэя Брэдбери она варьируется от сказочной до трагичной, создавая психологическую глубину и философскую многозначность.

2. Лингвостилистические средства создания атмосферы. Атмосфера создаётся с помощью эпитетов («сонное солнце»), сравнений («город стоял, как опустевший улей»), ритмизации и повторов, синтаксических приёмов (инверсия, парцелляция) и звукописи. Особая роль принадлежит метафоре, соединяющей чувственное восприятие с символической структурой произведения.

3. Роль метафоры. Метафора у Брэдбери несёт экспрессивную, когнитивную и эмоциональную нагрузку, формируя уникальные атмосферные образы. В *«Всё лето в один день»* солнце – «лампа, забытой рукой бога», что создаёт ощущение отчуждения и мифологичности. В *«И грянул гром»* джунгли «дышат, как гигантский зверь», вызывая чувство тревоги и опасности. Таким образом, метафора становится главным инструментом моделирования символического и психологически насыщенного пространства текста.

Типология атмосферных метафор в прозе Рэя Брэдбери. В художественном тексте метафора не только выполняет образную функцию, но и формирует атмосферу – эмоционально-смысловое поле, в котором разворачиваются события. В прозе Рэя Брэдбери метафоры разных типов создают насыщенность художественного пространства и философскую глубину повествования. Эмоционально-экспрессивные метафоры передают чувства персонажей и усиливают драматизм («Комната была волчьей пастью…» в «Вельде»). Пространственно-временные метафоры нарушают привычный ход реальности, создавая эффект размытых границ («Время – стеклянная река…» в «И грянул гром»). Космические и природные образы придают повествованию философский масштаб («Звёзды – это глаза…» в «Каникулах»). Символико-мифологические метафоры отсылают к архетипам и культурным кодам («Дом пел свою мёртвую литургию…» в «Будет ласковый дождь»). Метафоры повседневности поэтизируют обыденное, наполняя его лирическим и метафизическим смыслом («Осень – это дыхание прошлого…» в «Октябрьской стране»). Наконец, предвосхищающие и ретроспективные метафоры задают эмоциональный вектор повествования («Марс дышал, как умирающее сердце…» в «Марсианских хрониках»). Таким образом, у Брэдбери метафора – ключевой инструмент построения поэтической модели мира, передающий психологические нюансы, соединяющий личное с универсальным и формирующий неповторимую атмосферу произведения.

Заключение. В результате исследования установлено, что метафора в прозе Рэя Брэдбери является ключевым выразительным средством, формирующим атмосферу и многослойность текста. Она выполняет смыслообразующую функцию, передавая образы, философские размышления, эмоциональные состояния и авторскую оценку. Метафора структурирует пространство произведения, задаёт ритм, соединяет фантастическое с обыденным, наделяет реалии символическим значением и раскрывает темы, важные для автора: время, память, утрата, взросление, техногенная угроза, поиск духовных опор. Брэдбери использует её как способ мышления, создавая поэтический и мифопоэтический строй прозы, что обеспечивает высокую выразительность и эмоциональную вовлечённость. Перспективы исследований включают анализ динамики метафор, сопоставление с другими авторами XX века и изучение особенностей перевода.

Список использованной литературы:

(1). Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. М., Эдиториал УРСС, 2004.

(2). Черней А.Г. Когнитивная метафора: теория и практика исследования. М., “Флинта: Наука”, 2010.

(3). Виноградов В.В. О языке художественной литературы. М., “Художественная литература”, 1980.

(4). Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М., “Искусство”, 1970.

(5). Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке. М., “Языки славянской культуры”, 2004.

(6). Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. М., “Языки русской культуры”, 1999.

(7). Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Теория метафоры: современное состояние. “Вопросы языкознания”, 1992, № 1, с. 3–17.

(8). Бредбери Р. Вино из одуванчиков. М., АСТ, 2020.

(9). Бредбери Р. Марсианские хроники. М., “Эксмо”, 2021.

(10). Bradbury R. The Illustrated Man. New York, HarperCollins, 2012.

(11). Bradbury R. The Martian Chronicles. New York, Simon & Schuster, 2010.

(12). Kovecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford, Oxford University Press, 2010.

(13). Semino E., Steen G. Metaphor in Literature. The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought. Cambridge: CUP, 2008, pp. 232–246.

(14). Gibbs R.W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

(15). Charteris-Black J. Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis. London, Palgrave Macmillan, 2004.

Аметова Мухаббат Оразымбетовна (старший преподаватель кафедры немецкого языка и литературы Каракалпакского государственного университета)

КАРИМБАЙ КУРАМБАЕВ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ТЮРКСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ И ДЕЯТЕЛЬ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. *В статье рассматривается научная, литературоведческая и педагогическая деятельность Каримбая Курамбаева – одного из ведущих исследователей каракалпакской литературы. Особое внимание уделено его вкладу в изучение литературных связей между каракалпакским народом и другими тюркскими культурами, а также его роли в воспитании нового поколения ученых.*

Ключевые слова: *Каримбай Курамбаев, каракалпакская литература, литературные связи, тюркские народы, научное наследие.*

Ametova Muxabbat Orazimbetovna

KARIMBAY QURAMBOYEV – TURKIY ADABIY ALOQALAR TADQIQOTCHISI VA MADANIYAT ARBOBI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada qoraqalpoq adabiyoti bo‘yicha yetuk tadqiqotchi, adabiyotshunos va pedagog Karimbay Quramboyevning ilmiy va pedagogik faoliyati ko‘rib chiqilidi. Asosan, qoraqalpoq, o‘zbek, turkman va boshqa turkiy adabiyotlar o‘rtasidagi adabiy aloqalarni o‘rganishdagi xizmati va yosh avlodni tarbiyalashdagi o‘rni tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Karimbay Quramboyev, qoraqalpoq adabiyoti, adabiy aloqalar, turkiy xalqlar, ilmiy meros.*

Ametova Muxabbat Orazimbetovna

KARIMBAI KURAMBAYEV IS A RESEARCHER OF TURKIC LITERARY RELATIONS AND A CULTURAL FIGURE

Annotation. *This article explores the scientific, literary and pedagogical legacy of Karimbay Kurambaev, one of the leading scholars in Karakalpak literature. Special emphasis is placed on his contribution to the study of literary relations among Turkic peoples and his important role in training a new generation of researchers.*

Key words: *Karimbay Kurambaev, Karakalpak literature, literary relations, Turkic peoples, scientific legacy.*

Введение. Литературное наследие любого народа невозможно представить без тех личностей, которые не только создают художественные произведения, но и исследуют, сохраняют и распространяют литературную традицию. В истории каракалпакской науки одной из таких личностей по праву считается Каримбай Курамбаев – выдающийся ученый, литературовед и педагог, посвятивший всю свою жизнь изучению каракалпакской и родственных тюркских литератур.

Современный научный дискурс требует комплексного и сопоставительного подхода к изучению литературных связей. В условиях глобализации и интеграции гуманитарных знаний труды таких ученых, как Каримбая Курамбаева, приобретают не только национальное, но и региональное, евразийское значение. Он продемонстрировал, как богатство и своеобразие каракалпакской литературы органично вписываются в тюркскую литературную традицию, отражая её ценности, философию и культурную миссию.

Особая значимость трудов Курамбаева заключается в их ориентации на формирование целостного восприятия тюркского литературного пространства, основанного не на изоляции, а на взаимопонимании и межнациональном диалоге.

Методология исследования. Исследование основывается на критическом и аналитическом подходе к научному наследию Каримбая Курамбаева. В процессе работы были использованы следующие методы:

Сравнительно-исторический метод: позволил рассмотреть параллели между произведениями каракалпакских, узбекских, туркменских и казахских писателей. Особое внимание было уделено мотивам, символике, типичным образам и фольклорной основе.

Биографический метод: применен для выявления влияния жизненного пути ученого на его научные приоритеты и педагогические взгляды.

Герменевтический анализ: использовался при интерпретации текстов, на которые ссылается Каримбай Курамбаев в своих трудах.

Контент-анализ: к статьям и монографиям ученого этот анализ применен для выявления доминирующих тем и научных тенденций.

Методологическую ценность представляет и междисциплинарный подход, применённый при анализе его трудов, где синтезируются элементы истории, фольклористики, филологии и педагогики. Такой подход позволяет глубже понять природу литературных процессов и способы их научного осмысления.

Материалом для исследования послужили научные публикации, книги, интервью, учебные пособия и доклады К.Курамбаева, а также воспоминания его коллег и учеников.

Основная часть. Каримбай Курамбаев родился 10 ноября 1942 года в селе Халланг Ташхаузского района Ташхаузской области Туркменской Республики в колхозе «Бостон» (бывший «Ленинград»), в интеллигентной семье. В 1959 году окончил среднюю школу № 20 Ташхаузского района. С ранних лет он проявлял интерес к устному народному творчеству, особенно к дастанам, пословицам и эпическим песням.

Образование он получил в Ташкентском государственном университете (ныне филологический факультет Национального университета Узбекистана), который успешно окончил в 1965 году. Каримбай Курамбаев не только активно занимался исследовательской деятельностью, но и способствовал укреплению культурных связей между тюркскими народами.

Его инициатива по организации международных конференций и семинаров, на которых обсуждались вопросы тюркского литературного наследия, привлекла внимание ученых из разных стран. Он подчеркивал важность диалога между культурами для формирования единого культурного пространства.

Научный подход Каримбая Курамбаева всегда опирался на межкультурное сотрудничество, что выразилось в его участии в многочисленных редакционных коллегиях, научных симпозиумах и трансграничных академических проектах.

Благодаря его усилиям был налажен обмен опытом и знаниями с исследователями из Турции, Казахстана, Азербайджана и других стран с тюркским населением.

Научная деятельность Каримбая Курамбаева отражена в многочисленных публикациях, среди которых статьи в рецензируемых журналах, сборниках научных трудов и монографиях. Его работы посвящены как теоретическим аспектам литературоведения, так и практическому применению знаний в области преподавания литературы. Особое внимание он уделял вопросам сохранения устного народного творчества и исследования его влияния на современные литературные процессы.

Он не просто исследовал эпосы и фольклорные формы, но и выявлял механизмы их трансформации в современной литературе, что особенно ценно для понимания преемственности литературной традиции. Учёный также активно комментировал произведения классиков тюркской литературы, что способствовало их популяризации среди молодежи.

Каримбай Курамбаев уделял большое внимание обучению и наставничеству. Он был преподавателем, который не просто читал лекции, но вдохновлял студентов на научные исследования. Его курсы по сравнительному литературоведению, истории каракалпакской литературы и методике преподавания литературы стали основой подготовки будущих филологов.

Он разработал оригинальные методические подходы к преподаванию литературы, включающие элементы анализа, сопоставления и критического осмысления, что способствовало формированию аналитического мышления у студентов. Его наследие продолжает оказывать влияние на современное литературоведение в регионе. Его идеи о необходимости изучения литературных взаимосвязей стали основой для нового поколения исследователей, которые стремятся развивать сравнительное литературоведение в контексте тюркских культур.

Анализ и результаты. Изучение трудов Каримбая Курамбаева позволяет выделить несколько принципиально важных научных достижений:

Он разработал теоретическую базу для сопоставительного анализа тюркских литератур и внедрил её в образовательный процесс.

Ввел в научный оборот уникальные материалы по истории каракалпакской литературы, в том числе редкие архивные данные, устные свидетельства и неопубликованные тексты.

Его исследования продемонстрировали, что культурная и литературная интеграция тюркских народов – это не только исторический факт, но и актуальный путь развития региональной науки.

Он обосновал необходимость включения каракалпакской литературы в более широкий евразийский научный и культурный контекст.

Каримбай Курамбаев не просто теоретически осмыслил связи литератур, он продемонстрировал это на конкретных поэтах, произведениях, мотивных комплексах и сюжетах, что придает его трудам прочную научную ценность.

Особенно важно отметить его исследования творчества Махтумкули, Бердака, Ажинияза и других поэтов, на основе которых Курамбаев выстраивал концепцию единства духовных ценностей тюркских народов.

Заключение. Таким образом, Каримбай Курамбаев предстает как крупная фигура в истории каракалпакской науки и культуры. Его труды послужили не только научной основой для будущих поколений исследователей, но и духовным ориентиром, указывающим на необходимость изучения родной литературы в контексте тюркского культурного единства. Его методология, подход к литературным источникам и педагогическая позиция – это вклад не только в науку, но и в формирование национального самосознания.

Он стал символом научной добросовестности, культурной открытости и верности гуманитарным ценностям, что делает его фигуру по-настоящему актуальной для современного и будущего литературоведения.

В условиях современной трансформации научной среды и образовательных стандартов труды Каримбая Курамбаева остаются востребованными, актуальными и применимыми. Его научное наследие требует дальнейшего изучения, издания и перевода на другие языки.

Список использованной литературы:

(1). Qurambayev K. Dil-dildan suv ichar. Nukus, “Qoraqalpog‘iston”, 1991.
(2). Qurambayev K. Adabiy jarayon. Ijod mas’uliyati. Adabiy aloqalar. Toshkent, “Cho‘lpon”, 2009.
(3). Karimov B. Ilhom chashmasi mavjlari. “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”, Toshkent, 2012.
(4). “Qoraqalpog‘iston yoshlari” gazetasi, Nukus, 2013, 49-son.
(5). Qurambayev K. Maxtumquli – ilhom chashmasi. Toshkent, 2012.

Sodikova Shokhistakhon Bakhodir qizi (Phd researcher at the Higher School of International Journalism and Translation Studies, Tashkent State University of Oriental Studies; shokhista94@mail.ru); ORCID ID: 0009-0008-2055-7072)

THEORETICAL FOUNDATIONS OF EUPHEMISMS AND THEIR IMPORTANCE IN THE MEDICAL FIELD

Annotation. *This article presents a thorough theoretical analysis of international and Uzbek scholars’ views on euphemisms with an emphasis on medical discourse. The role of euphemisms and scientists’ definitions are examined according to specific fields and historical periods. The research results reveal that the use of euphemistic language in the medical sphere promotes psychological comfort, cultural awareness, and professionalism in doctor-patient communication. The article discusses key theories of euphemisms, including politeness theory, face-saving theory, and conceptual metaphor, highlighting their relevance in the analysis of medical language.*

Keywords: *euphemisms, medical euphemisms, cultural sensitivity, serious illness, healthcare discourse, psychological comfort, professionalism.*

Sodiqova Shoxistaxon Boxodir qizi (Xalqaro Jurnalistika va tarjima nazariyasi oliy maktabi tayanch doktoranti, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti; shokhista94@mail.ru)

EVFEMIZMLARNING NAZARIY ASOSLARI VA ULARNING TIBBIYOT SOHASIDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqola xalqaro va o‘zbek olimlarining evfemizmlar haqidagi qarashlarini nazariy jihatdan tibbiy muloqotdagi ahamiyatiga asoslangan holda tahlil qilishga qaratilgan. Olimlarning evfemizmlarga bergan ta’riflari va ularning ahamiyati qaysi sohada yoki davrda qo‘llanilishiga qarab shakllantirilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, evfemistik til vositalaridan foydalanish shifokor va bemor o‘rtasidagi muloqotda psixologik qulaylikni, madaniy ongni va kasbiy mahoratni ta’minlaydi hamda tibbiyot sohasida xushmuomalalik va aniq bayon qilish o‘rtasidagi muvozanatni saqlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tibbiyot sohasida evfemistik til vositalaridan foydalanish shifokorlar va bemorlar o‘rta-*

sidagi muloqotda psixologik qulaylik, madaniy sezgirlik va kasbiy mahoratni ta'minlashga xizmat qiladi. Maqolada evfemizmlar bilan bog'liq asosiy nazariyalar – xushmuomalalik nazariyasi, yuzni saqlash (face-saving) nazariyasi hamda konseptual metafora nazariyasi muhokama qilinib, ularning tibbiy tilni tahlil qilishdagi dolzarbligi yoritib beriladi.

***Kalit so'zlar**: evfemizmlar, tibbiy evfemizmlar, madaniy ogohlik, og'ir kasalliklar, tibbiy diskurs, psixologik hotirjamlik, kasbiy mahorat.*

Содикова Шохистахон Боходировна (докторант Высшей школы международной журналистики и теории перевода, Ташкентский государственный университет востоковедения; shokhista94@mail.ru)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭВФЕМИЗМОВ И ИХ ВАЖНОСТЬ В МЕДИЦИНСКОЙ СФЕРЕ

***Аннотация**. Данная статья представляет собой всесторонний теоретический анализ взглядов международных и узбекских учёных на эвфемизмы с акцентом на медицинский дискурс. Роль эвфемизмов рассматривается в контексте конкретных сфер и исторических периодов. Результаты исследования показывают, что использование эвфемистического языка в медицинской сфере способствует психологическому комфорту, культурной осведомлённости и профессионализму в общении между врачом и пациентом. В статье рассматриваются ключевые теории эвфемизмов, включая теорию вежливости, теорию сохранения лица и концептуальную метафору, подчёркивая их значимость в анализе медицинского языка.*

***Ключевые слова**: эвфемизмы, медицинские эвфемизмы, культурная чувствительность, тяжёлые заболевания, медицинский дискурс, психологический комфорт, профессионализм.*

Introduction. Illness is considered to be one of the most sensitive topics in social communication. Speakers from various cultural backgrounds frequently use euphemisms- softened and indirect forms of words or metaphorical terms specifically to refer to diseases and death. The Uzbek language, with its rich lexical resources and expressive means, emphasizes the euphemistic expressions and their importance, especially in the context of today's social communication. Euphemisms serve as a linguistic mirror reflecting the national worldview, speech etiquette, and unique linguistic identity of people. Euphemisms are essential for preserving patient dignity, lowering fear, and ensuring polite contact in the context of medical communication. There have been so many research studies on euphemisms and its role in politics and social communication as well as literary works. But its comparative analysis, specifically, in medical discourse has not been studied yet. This study investigates the first comparative analysis of medical euphemisms based on a socio-pragmatic approach in both English and Uzbek languages. The purpose of this study is to investigate the pragmatic, semantic, and theoretical aspects of euphemisms in medical discourse. In the context of modern multicultural communication, euphemisms serve not only as linguistic tools of politeness and mitigation but also as markers of national identity and social values. Euphemisms assist not only to preserve cultural and national speech norms, but also play a significant role in maintaining the patient's psychological state. The main reason is that, every word spoken by medical personnel can directly impact on patient`s psychological well-being either positively or negatively. This highlights the power of language which affects the patient`s or their family`s perception of various illnesses.

Literature Review. Scholars from all around the world have investigated euphemisms extensively as important socio-pragmatic phenomena in linguistics. Hugh Rawson, Keith Allan, Kate Burridge, A.Spears, J.S.Neaman, C.G.Silver, &William D.Lutz, R.W.Holder, C.G.Silver, Dominique Enright, Anne Bertram, Richard James McDonald, and Annemarie Jutel are among the eminent scholars who made significant contri-butions to the study of euphemisms. Their works and specialized dictionaries have served as key resources in examining euphemisms from semantic, pragmatic, cultural, and sociological perspectives serve as the foundation for current euphemism research. The term "euphemism" was first used in English lexicography by Thomas Blount in the book "Glossographia" (1656), who defined it as «a good or acceptable version of a word with unpleasant connotations». According to the Oxford Learner's Dictionary, it is "a word or phrase used to refer to something embarrassing or unpleasant in a more gentle or acceptable way". The Longman Dictionary of Contemporary English traces the etymology of euphemism to the 1500s–1600s, derived from the Greek "euphemismos", meaning a milder expression of the word might hurt, offend the listener. Euphemisms appeared in English linguistics during the XII–XV century with the impact of French culture in the XIV. The father of English literature-Burchfield Chaucer used euphemisms to express delicate situations in his poems. According to Huge Rawson (2002), there are differing views about euphemisms and several reasons for them existing in our life. He describes euphemisms as "milder, soft words or expressions that are unpleasant, harsh and blunt for the listener. They

usually hide the situations that people might find frightening related to death". In his work *A Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk*, the author provides explanations and examples for over 5,000 euphemisms commonly used in political, medical and everyday aspects of life. Hugh Rawson categorizes euphemisms into two general types based on their expressive purpose: positive (exhaulting) euphemisms and negative (minimizing) euphemisms. Positive euphemisms tend to enlarge a subject, presenting it as more significant or bigger than it is. In contrast, negative euphemisms aim to downplay or minimize the significance of a topic. These serve as a protective function, attempting to eliminate taboo words or socially uncomfortable concepts from discourse. For example, "madhouse" is euphemized as "mental hospital", and "old people" is softened to "senior citizens". As euphemistic usage in language increases, some expressions become outdated and are replaced by newer equivalents. Consider the term "mad," which has historically been substituted with alternatives like "crazy", "insane", "lunatic", "mentally deranged", or simply "plain man. According to Hugh Rawson euphemisms can also be classified based on their communicative intent:

1. **Purposeful euphemisms**, such as "pre-existing condition" as a euphemism for "chronic illness," or "physically compromised" as a softened term for "disabled". These choices reflect the speaker's intent to preserve the listener's dignity and avoid offense.
2. **Non-purposeful euphemisms**, which are used without any specific intent to intensify or diminish meaning, but rather to soften expression. Examples include using "procedure" instead of "surgery" or replacing "died" with "is no longer with us".

In spite of these classification we state that euphemisms can not be without any purpose as they help to lessen the emotional burden of the word to the listener even in small quantities. Keith Allan and Kate Burridge (2006), whose research laid the foundation for contemporary euphemism studies, emphasized how euphemisms mitigate painful truths and reflect norms of politeness in society. They define euphemisms as "linguistic strategies employed to soften, obscure, or render socially acceptable references to incurable diseases, death, disability, and taboo bodily functions". We agree that, understanding euphemisms as effective verbal tools for conveying difficult medical information with sensitivity and empathy, without relying on clinical terminology. In the book *Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon* (1991), euphemisms are defined as expressions that replace socially unacceptable terms, allowing speakers to maintain respect and dignity. *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*, illustrates the communicative usage and benefits of euphemisms with real-life examples. Ralph Keyes, in *Euphemania: Our Love Affair with Euphemisms*, investigates the origins, development, and motivations behind euphemistic expressions, highlighting their use across cultural, social, political, economic, and professional domains–including medicine and business. British linguist Deborah Cameron contributed to the pragmatic understanding of euphemisms through her book *Verbal Hygiene*. She advocates for the softening impolite and socially inappropriate words with the help of cultural awareness. She emphasizes the importance of euphemistic language about illness, disability or death specifically in the field of medicine. Although there are positive views about euphemisms, there are some scholars who disagree with the usage of euphemistic language in society. William Lutz in "*Doublespeak"* criticizes the usage of euphemism in political and medical discourse as they might mislead the public and manipulate thought in leads to approach more ethical regarding sensitive topics in medicine. William Labov's research on sociolinguistics demonstrates that euphemisms vary according to culture, social class and context. Similarly, Geoffrey Leech in Principles of pragmatics (1984) defines "euphemisms" as tools of politeness that maintain social balance, while Erving Goffman highlights their role in preserving face and social dignity. Annemarie Jutel has researched euphemisms in the medical field, particularly their use in health communication and diagnostic terminology.

Russian linguists have also significantly contributed to the study of euphemisms, emphasizing their lexical, stylistic, and functional characteristics in the Russian language. By highlighting the lexical, stylistic, and functional aspects of euphemisms, Russian linguists have also made a substantial contribution to the study of euphemisms. Euphemistic phrases have been extensively studied by pioneers like A.A. Reformatskiy, L.A.Bulakhovskiy, J.Vendryes, L.P.Krysin, V.P.Moskvin, D.N.Shmelov, B.A.Larin, O.S. Orlova, A.M.Katsev, E.P.Senechkina, D.E.Rozental, N.S.Arapova, O.S.Axmanova, and M.N.Kozhina. Their writings generally examine euphemisms from the viewpoints of discourse analysis, lexicology, and sociolinguistics, which advances our knowledge of the euphemization process in Russian communication and culture. Collectively, these researchers have laid the theoretical and methodological foundation for euphemism studies, offering diverse approaches to understanding how euphemisms serve as tools for indirectness, politeness, cultural encoding, and social navigation. Studies have also investigated

euphemisms based on ethnicity and gender (e.g., by other scientists such as: Samoylovich, Baskakov, Trubachyov, Agayan, S.Otayev, G.G.Musabayev, V.P.Darbakova. N.G, and Mikhailovskaya, who studied regional and cultural usage of euphemisms, including European Turkic, Kazakh, Mongolian, Turkmen, and Far Eastern languages.

In Uzbek linguistics, N.Ismatullayev (1963–1964) was the pioneering researcher to apply the term in academic discourse, relating it to the study of taboo. Later scholars, including A.J.Omonturdiev (1997), A.A.Tadjibayeva (2006), Kh.B.Kodirova (2011), N.I.Gaybullayeva (2019), Sh.Sh.Qalandarov (2019) , SH.Q.Gulyamova (2020), S.E.Turdimurodov (2022), Sattarova Y.A. (2022), Sh.Q.Shamsiyeva (2023), Fayziyeva N.N.(2023) extended this study by analyzing sociocultural and medical dimensions of euphemism usage focusing on pragmatic, semantic and cultural aspects. This in turns contributed to the field of cross-linguistic pragmatics by highlighting how euphemistic expressions operate and interpreted across diverse linguistic and cultural settings. One of the first academics to study the phenomena of euphemism in Uzbek linguistics was A.J.Omonturdiyev. Understanding euphemisms in the Uzbek language system, with an emphasis on their semantic, pragmatic, and cultural purposes, was made possible by his research. In order to reflect the sociocultural values and communication norms of Uzbek society, A.J.Omonturdiyev investigated the use of euphemisms to soften direct or harsh language. His work helped categorize euphemistic terms and emphasized how they are used to communicate social sensitivity, avoid taboos, and maintain civility. “While Gulyamova focused on the gender aspects of euphemism, Khurshida Kodirova studied the use of euphemisms in Abdulla Qodiriy’s literary works. Additionally, A.A. Tadjibayeva and Sh.Shamsiyeva investigated the sociocultural, linguocultural, cognitive, and stylistic aspects of euphemism, as well as conducted a comparative analysis of English, Uzbek, and Chinese languages”.

Methodology. This research used qualitative and comparative method to analyze illness-related euphemisms in English and Uzbek by focusing on literary works in both languages. The definitions, classifications, and purposes of euphemisms as proposed by national and international researchers were reviewed using descriptive and analytical methodologies. Data were gathered from 4 Uzbek literary books including: “Dunyoning ishlari”, “Ikki eshik orasi” by O‘tkir Hoshimov, “Saodat saroyining kaliti”, “Halovat” by Tohir Malik as well as from 3 English dictionaries of euphemism and literary books such as: “Euphemisms and Dysphemism” by Keith Allan and Kate Burridge, “A Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk” by Hugh Rawson, “The fault in our stars” by John Green. A comparative approach was applied specifically to illness-related euphemisms, allowing the study to highlight cultural differences and universal patterns in euphemism usage across both languages. This study focuses on literary representations of medical euphemism and findings in spoken or clinical discourse. Furthermore, it categorizes euphemisms into several groups such as: mental illnesses, physical illnesses, infectious disease terminal illness and autoimmune diseases.

Analysis and Results. The study found 30 euphemisms in English texts and equivalents in Uzbek language. The table's list of euphemisms illustrates how language in both Uzbek and English softens or hides the social and emotional burden of mental and physical disorders. These expressions show how medical discourse and cultural sensitivity interact to serve a variety of purposes, including stigma avoidance (general cognitive decline for Alzheimer's disease), formal softening (late-stage organ failure for death), and emotional mitigation (feeling blue for depression). Uzbek equivalents such as u dunyo bilan bu dunyo orasida (used for “late-stage organ failure”) and nutqiy rivojlanishi sal orqada bo‘lgan (for “general cognitive decline”) reflect not only linguistic substitution but also deeply connected cultural norms that value politeness, indirectness, and emotional support. Such euphemisms demonstrate how both English and Uzbek use softened language to alleviate psychological distress while referring to cultural standards about illness, mental health, and mortality. These expressions sometimes poetic or indirect expressions while discussing taboo subjects like death, mental illness, or AIDS. Their usage in communication assists in preserving dignity, lessening fear, and preventing social discomfort.

№	**Euphemisms**	**Illness categories**	**Meaning**	**Function**	**In uzbek language**
1	**Big C**	Physical illness	Cancer	Emotional mitigation	beda’vo dard
2	**Aesthetic procedure**	Physical illness	Operation	formal softening	plastik jarrohlik amaliyoti

4	**Big D**	Physical illness	Death	Emotional mitigation	endi oramizda yo‘q.
5	**Brick short of a load**	Mental illness	Low intelligence	Emotional mitigation	saviyasi pastroq
6	**Ample**	Physical illness	fat	Emotional mitigation	sal to‘ladan kelgan
7	**Answer the call**	Physical illness	to die	Softening harsh reality	omonatini topshirmoq
8	**Palliative care**	Physical illness	ICU	formal softening	jonlantirish bo‘limi, maxsus bo‘lim
9	**Another state**	Physical illness	death	formal softening	u dunyoga ketmoq
10	**Airhead**	Mental illness	low intelligence	Emotional mitigation	miyasi bo‘m-bo‘sh
11	**Bit missing**	Mental illness	low intelligence	Emotional mitigation	aqli sal orqada
12	**Big-boned**	Physical illness	fat	Softening harsh reality	yo‘g‘on suyakli.
13	**Blood disease**	Infectious disease	syphilis	formal softening	uzoq davom etadigan qon bilan bog‘liq kasallik
14	**Bone-ache**	Infectious disease	syphilis	formal softening	suyak kasalligi
15	**Booby**	Mental illness	low intelligence	Emotional mitigation	si aynib qolmoq
16	**Breathe your last**	Physical illness	die	Softening harsh reality	joni uzilmoq
17	**Calorie counter**	Physical illness	fat	Softening harsh reality	to‘lachadan kelgan
18	**Immune condition**	Autoimmune diseases	HIV/AIDS	Softening harsh reality	immunitet kasalligi yoki yashirin kasallik
19	**On the spectrum**	Mental illness	autism	Social stigma	alohida e’tiborga muhtoj
20	**Special needs**	Mental illness	autism	Softening harsh reality	o‘ziga xos maxsus bola
21	**Advanced heart disease.**	Physical illness	myocardial infarction	Softening harsh reality	yurak yetishmov-chiligi
22	**Late-stage organ failure**	Physical illness	dying	formal softening	u dunyo bilan bu dunyo orasida
23	**Feeling blue (down)**	Mental illness	depression	Emotional mitigation	o‘zini yomon his qilmoq
24	**Below the belt infection**	Physical illness	herpes	Softening harsh reality	infeksiya yoki pastki a’zo yarasi
25	**Special child**	Physical illness	down syndrome	Softening harsh reality	alohida e`tiborga muhtoj bola
26	**General cognitive decline**	Mental illness	alzheimer’s disease	Social stigma	nutqiy rivojlanishi sal orqada bo‘lgan bola
27	**Coronavirus**	Physicall illness	COVID-19	Softening harsh reality	yengil shamollash; yangicha gripp
28	**A chest condition**	Terminal illness	tuberculosis	Softening harsh reality	o‘pka kasali, o‘pkasi zaif
29	**Memory loss**	Mental illness	dementia	Softening harsh reality	xotirasi zaiflashgan
30	**Drug dependency**	Mental,physical illness	alcoholism	Social stigma	spirtli ichimliklarga ruju qo‘ygan

Discussion. In this study, the use of euphemisms in medical discourse is examined with an emphasis on their pragmatic purposes, semantic roles, and cross-cultural equivalency in Uzbek and English. Physical and mental illness-related euphemisms are language strategies that help patients and their family feel less stigmatized, cope with the emotional strain of delicate health issues, and preserve their dignity. According to the analysis, euphemisms serve a variety of communicative purposes, including formal softening in clinical contexts (e.g., “palliative care” as jonlantirish bo‘limi), emotional mitigation (e.g., “Big C” for

cancer, translated as beda'vo dard), and softening of harsh realities (e.g., "breathe your last" refers to joni uzilmoq) and stigma avoidance, especially in cases of mental illness or disability (for example, "on the spectrum" is translated as alohida e'tiborga muhtoj bola). One significant conclusion is that euphemistic phrases for death and mental diseases are more common, indicating stronger cultural taboos and psychological discomfort with these topics. Furthermore, Uzbek equivalents frequently use metaphorical or culturally rooted terms influenced by religion or literature such as omonatini topshirmoq (to die), demonstrating a community preference for indirectness and respect in communicating. While euphemisms can assist in preventing people from emotional suffering and respecting cultural norms, they also experience the risk of misinterpretation or downplaying serious conditions, as evidenced in the softening of "COVID-19" to "yengil shamollash". Overall, the strategic employment of euphemisms in both languages highlights their importance in medical communication, providing insights into how societies linguistically manage disease, vulnerability, and mortality.

Conclusion. This comparative study demonstrates that euphemisms are useful tools in medical communication for maintaining politeness, reducing anxiety, and conveying empathy. Although their core purposes–such as softening, being indirect, and showing cultural awareness–are common, the way they appear varies significantly across different languages and cultures.More research is needed into the usage of euphemisms in the media, therapeutic communication, and intercultural conversation. This comparative study demonstrates that euphemisms are useful tools in medical communication for maintaining politeness, reducing anxiety, and conveying empathy. While their basic functions–softening, indirectness, and cultural sensitivity–are ubiquitous, their manifestations differ greatly across linguistic and cultural contexts. Further research should concentrate on determining the psychological impact of euphemisms and creating customized euphemistic glossaries for multilingual healthcare practitioners.

References:

[1]. Allan, K., & Burridge, K. (1991). Euphemism and dysphemism: Language used as shield and weapon. Oxford University Press.

[2]. Cameron, D. (2012). Verbal hygiene (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203123898

[3]. Enright, D.J. (Ed.). (1985). Fair of speech: The uses of euphemism. Oxford University Press.

[4]. Gaybullayeva, N. I. (2020). Medical euphemisms in Uzbek. Journal of Philology, 3(4), 45–53.

[5] Holder, R.W. (2003). How not to say what you mean: A dictionary of euphemisms (Rev. ed.). Oxford University Press.

[6]. Ismatullaev N. (1963). Euphemisms in the modern Uzbek language: Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences, Tashkent.

[7]. Jutel, A. (2011). Putting a name to it: Diagnosis in contemporary society. Johns Hopkins University Press.

[8]. Krysin, L.P. (1996). Euphemisms in modern Russian speech. In Russian language of the late 20th century (1985–1995) (pp. 384–407), Moscow.

[9]. Larin, B. A. (1961). On euphemisms. Problems of Linguistics, (2), p. 85–92.

[10]. Longman Dictionary of Contemporary English. (n.d.). Euphemism. https://www.ldoceonline. com/dictionary/euphemism

[11]. Lutz, W.D. (1989). Doublespeak: From "revenue enhancement" to "terminal living" – How government, business, advertisers, and others use language to deceive you. Harper & Row.

[12]. Neaman, J.S., & Silver, C.G. (1983). Kind words: A thesaurus of euphemism. Facts on File.

[13]. Omonturdiyev, A. (1997). Functional-stylistic features of euphemistic means (PhD dissertation, Academy of Sciences of Uzbekistan). Tashkent.

[14]. Omonturdiyev, A. (2006). Concise euphemism dictionary of the Uzbek language. Tashkent, "Fan".

[15]. Oxford Learner's Dictionaries. (n.d.). Euphemism. https://www.oxfordlearnersdictionaries. com/us/definition/english/euphemism?q=euphemism

[16]. Rawson, H. (1981). A dictionary of euphemisms and other doubletalk: Being a compilation of linguistic fig leaves and verbal flourishes for artful users of the English language. Crown Publishers. https://otrypsechart1986.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/07/of-euphemisms-and-other-doubletalk.pdf

Turakulova Dilafruz Mamatsoli qizi (PhD student at the Uzbek State University of World Languages; dilimturakulova1309@gmail.com)

THE SEMANTICS OF EPISTEMIC MODALITY: EVALUATING KNOWLEDGE, PROBABILITY, AND CERTAINTY

Annotation. *This article explores the semantic nature of epistemic modality, focusing on how speakers evaluate the reliability, probability, and certainty of statements in relation to reality. The study*

examines the interaction of cognitive states such as knowledge, assumption, and doubt, and their linguistic expression through modal verbs, adverbs, and discourse markers. It also emphasizes the distinction between categorical and problematic certainty, analyzing how these forms shape communicative and interpretative processes in speech. The results highlight that epistemic modality is not merely a grammatical phenomenon, but a key semantic category reflecting the speaker's worldview and the degree of their epistemic commitment.

Keywords: *epistemic modality, semantics, reliability, probability, certainty, cognitive states, modality in language.*

EPISTEMIK MODALLIK SEMANTIKASI: BILIM, EHTIMOLLIK VA ISHONCHLILIKNI BAHOLASH

Annotatsiya*. Ushbu maqola epistemik modallikning semantik mohiyatini o‘rganib, so‘zlovchilar tomonidan fikrlarning haqiqatga nisbatan ishonchliligi, ehtimolligi va aniqligi qanday baholanishiga e’tibor qaratadi. Tadqiqotda bilim, taxmin va shubha kabi kognitiv holatlarning o‘zaro ta’siri hamda ularning modal fe’llar, ravishlar va diskurs belgilari orqali til vositasida ifodalanishi ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, u kategorik va muammoli aniqlik o‘rtasidagi farqni ta’kidlab, bu shakllarning nutqdagi muloqot va talqin ja-rayonlarini qanday shakllantirishi tahlil qilinadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, epistemik modallik shuncha-ki grammatik hodisa emas, balki so‘zlovchining dunyoqarashi va uning epistemik ishonch darajasini aks ettiruvchi asosiy semantik toifadir.*

Kalit so‘zlar: *epistemik modallik, semantika, ishonchlilik, ehtimollik, qat’iylik, kognitiv holatlar, til modalligi.*

СЕМАНТИКА ЭПИСТЕМИЧЕСКОЙ МОДАЛЬНОСТИ: ОЦЕНКА ЗНАНИЙ, ВЕРОЯТНОСТИ И ДОСТОВЕРНОСТИ

Аннотация. *Эта статья исследует семантическую природу эпистемической модальности, фокусируясь на том, как говорящие оценивают достоверность, вероятность и определенность утверждений по отношению к реальности. В исследовании рассматривается взаимодействие таких когнитивных состояний, как знание, предположение и сомнение, и их языковое выражение посредством модальных глаголов, наречий и маркеров дискурса. Он также подчеркивает различие между категориальной и проблемной определенностью, анализируя, как эти формы формируют коммуникативные и интерпретационные процессы в речи. Результаты показывают, что эпистемическая модальность – это не просто грамматическое явление, а ключевая семантическая категория, отражающая мировоззрение говорящего и степень его эпистемической приверженности.*

Ключевые слова: *эпистемическая модальность, семантика, достоверность, вероятность, уверенность, когнитивные состояния, модальность в языке.*

Introduction. The issue of the content of the category of modality as a fundamental linguistic category and the means of its formal expression in modern linguistics has not yet been fully resolved. The growing interest in the problem of linguistic modality is reflected in numerous studies devoted to its functional essence, semantic types, and the structure of modal means. In modern linguistics, the category of modality has become a central focus of semantic-pragmatic research, reflecting methods of encoding speakers’ attitudes towards the authenticity, reliability, and probability of thoughts. Among its various subcategories, epistemic modality holds a particularly important place, as it directly relates to the speaker's evaluation of knowledge, probability, and certainty. Epistemic modality connects the domains of cognition and language, providing insight into how subjective states of cognition are expressed and interpreted in language.

The study of epistemic modality is closely linked to broader philosophical and logical modality traditions, which can be traced back to ancient thinkers such as Aristotle and have been further developed in medieval logic, epistemology, and modern linguistic theory. Unlike deontic modality, which is associated with obligation and permission, epistemic modality focuses on the speaker's epistemic stance - their degree of certainty or uncertainty regarding the truth of a statement. This stance is shaped by numerous factors, including personal experience, available evidence, and logical reasoning.

From a semantic perspective, epistemic modality operates on a continuum ranging from strong certainty to complete uncertainty, encompassing categorical certainty, probability, possibility, and doubt. Its linguistic expression varies across languages but often includes modal verbs, adverbs, evidential markers, and discursive strategies that encode different levels of confidence in the truth of a proposition. Furthermore, epistemic modality is deeply rooted in the cognitive processes of human communication, as it reflects not only what the speaker knows but also how they wish to present this knowledge to the listener.

Literature review. The epistemic world is the speaker's personal set of knowledge, encompassing their existing knowledge, linguistic experience, and encyclopedic information. This system reflects the speaker's worldview, level of knowledge, and personal attitude toward objective reality. In the epistemic world, the main body of knowledge is internal rather than external, often existing in an intuitive and unconsciously perceived form. Thus, only part of the knowledge perceived by a person is consciously expressed, while the rest may be unintentionally revealed during speech.

An individual's epistemic state is manifested through cognitive processes such as knowing, awareness, assumption, confidence, conjecture, and doubt. This concept serves to describe the potential state of the knowing subject at a specific point in time. The epistemic state is a cognitive model formed as a result of mentally reflecting a certain part of reality, in which logical-conceptual and emotional-imagistic elements are harmoniously combined. The uniqueness of each epistemic state is determined by the subject's attitude toward the available information. In this process, the subject interprets information differently depending on how they connect it with logical reasoning or epistemic modality [3;75–77 p.].

At the same time, epistemic states are linked to the process of rational evaluation of certain information, where the personal perception and degree of confidence are more significant than the objective truth or falsity of the information. Truth may be perceived as high-probability certainty, medium-probability assumption, low-probability doubt, or uncertain-probability conjecture. Epistemic states are causally related to emotions and are closely connected with intentional states (desire and intention). They serve as one of the factors shaping a person's emotional experiences in a given situation. Therefore, epistemic states occupy an important place in the system of cognitive processes, enabling the study of the logical and emotional aspects of human thought in an integrated way.

The main function of epistemic modality is to evaluate the content of the speaker's statement in terms of its correspondence to reality and to incorporate it into the repository of human experience. Reliability reflects the internal strength of knowledge, expressing the subject's degree of confidence in a particular opinion or piece of knowledge. Within epistemic modality, the concepts of reliability and unreliability are connected to philosophical and logical foundations and occupy an important place in the process of cognition [4; 98-p].

From a philosophical perspective, reliability manifests at different levels and is described in the forms of problematic, simple, and categorical reliability. These stages develop in connection with the individual's level of understanding of the object and are closely related to the accuracy, truth, and necessity of knowledge. The epistemic approach defines reliability as the boundary between knowledge and ignorance. In this process, the epistemic semantic approach plays a key role in determining the factual or logical necessity of knowledge.

From a logical point of view, epistemic modality studies the relationships between concepts that express facts and those that reflect thought. In the logic of epistemic modality, on the one hand, modal operators are analyzed that express propositional attitudes such as "knows," "wants," "thinks," "believes"; on the other hand, modal operators are examined that reflect the groundedness of knowledge, such as "provable" or "doubtful." Thus, the epistemic approach encompasses various factors related to the probability of the existence of knowledge, its transformation into practical reality, and its perception as objective reality. These principles make it possible to understand the cognitive processes of human thought more deeply [8;535 p.].

The speech subject analyzes the degree of reliability of their utterance and determines how probable the connection is between the object and its property in the expression. Depending on how the speaker evaluates this probability, epistemic modality manifests as either probability or certainty. The distinctive feature of these modal meanings is that the speaker not only determines such relationships but also does so as a result of their limited knowledge about the analyzed situation. The degree of confidence of the speech subject depends on how strongly the speaker evaluates the likelihood of the message's correspondence to reality: the higher the evaluation, the stronger the confidence, and vice versa.

Modal words and expressions indicating categorical reliability–that is, expressing the speaker's absolute and unquestionable trust in the information–share similar features with those expressing problematic reliability. The means of expressing problematic reliability are highly diverse and can be distinguished both in terms of linguistic forms and their epistemic content. They can convey meanings such as weak or moderate assumption, uncertainty, doubt, and ambiguity. Problematic reliability, unlike categorical reliability, remains one of the less-studied areas [5;58–60 p.].

Belyayeva, in her monograph, thoroughly analyzed categories such as reliability, certainty, doubt, and uncertainty within epistemic modality. She argues that epistemic modality, including categorical and problematic modality, "defines the speaker's attitude toward the reliability or unreliability of the statement's content in relation to reality". Unlike factual knowledge that contains no assumptions, the category of reliability determines the nature of our possible knowledge and is considered a type or norm of probabilistic knowledge, while assumption and conjecture are its evaluative forms. Therefore, when speaking of reliability, we always imply a certain assumption as its means of expression. Conversely, any assumption or hypothesis is perceived as an indicator of a certain degree of reliability [1; 36-45-p].

Research Methodology. In this study, a qualitative research approach was employed for the theoretical and practical examination of epistemic modality semantics, combining descriptive semantic analysis with comparative linguistic methods. The primary sources of information include scientific works on modality in the fields of general linguistics, philosophy, and cognitive semantics, as well as dictionaries and grammatical descriptions of English, Uzbek, and Russian languages.mThe analysis is conducted in three stages:

Development of theoretical foundations - reviewing classical and contemporary modal theories to establish a conceptual framework, with particular focus on epistemic modality.

Defining semantic parameters - this involves studying basic concepts such as reliability, probability, and precision, and classifying their linguistic manifestations in modal verbs, adverbs, and speech markers.

Interlingual comparison - identifying similarities and differences in the expression of epistemic modality in English, Uzbek, and Russian, with emphasis on categorical and construct validity.

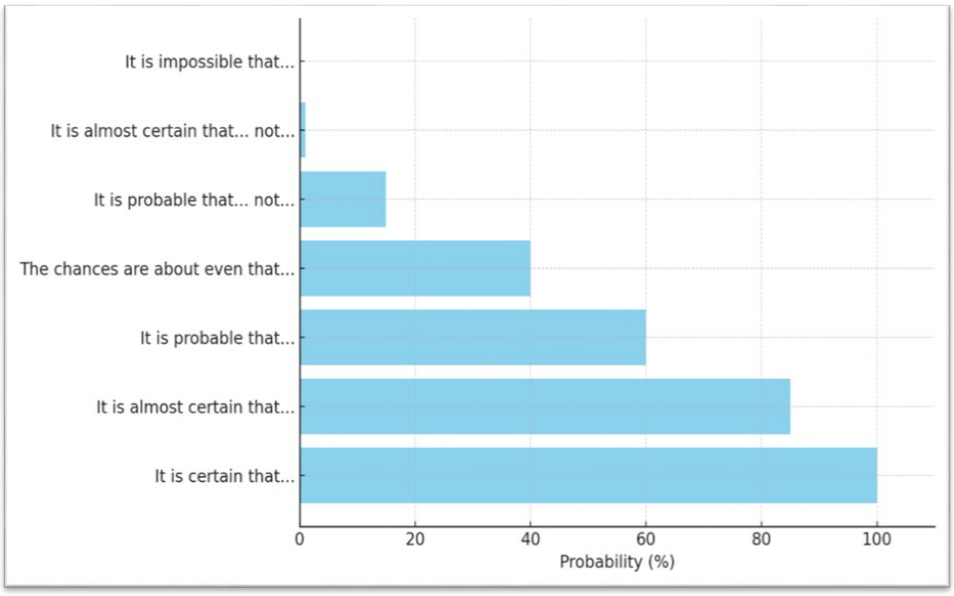
Analysis and results. According to the degree of epistemic commitment, we divided the semantics of epistemic modality into the following layers:

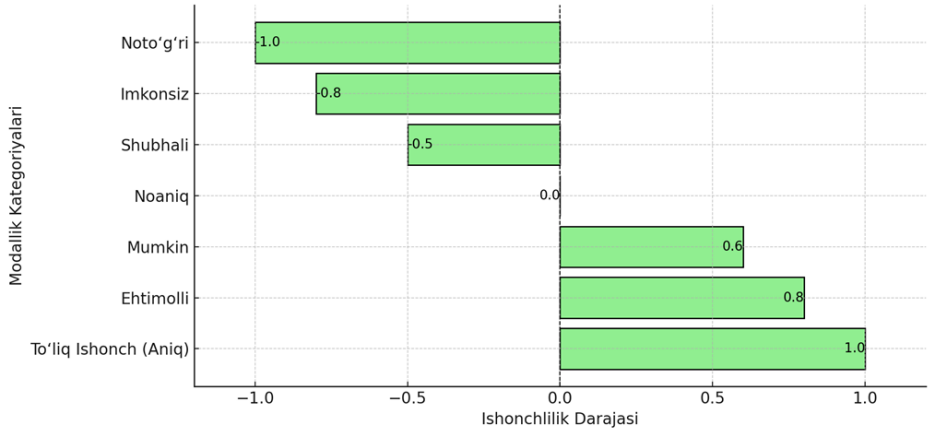
CATEGORICAL CERTAINTY (≈ maximal DEC): Eng. *certainly, undoubtedly, of course*; Uz. *albatta, shubhasiz, darhaqiqat*; Rus. *безусловно, несомненно, разумеется*. These typically presuppose verified content and often co-occur with evidential "discovery" markers (Uz. *ekan* 'it turns out', Rus. *оказывается* 'it turns out') when the certainty follows new evidence.

STRONG INFERENCE / HIGH PROBABILITY: Eng. epistemic *must/should* (*He must be home now*), *be bound to*; Uz. *-sa kerak*, *kerak* (epistemic), *ko'rinadi* 'it appears'; Rus. *должно быть*, *вероятно*, *скорее всего*. This zone is the core of reasoning from clues rather than direct witnessing.

POSSIBILITY / MID PROBABILITY: Eng. *may, might, perhaps, possibly*; Uz. *ehtimol, balki, shekilli*; Rus. *возможно, может быть, по-видимому*. These forms foreground openness of alternatives and frequently mitigate face-threats in interaction.

DOUBT / IMPOSSIBILITY (low DEC to negative DEC): Eng. *I doubt (that)…, can't* (epistemic) (*He can't be there yet*); Uz. *dargumon, shubhalanaman, mumkin emas*; Rus. *вряд ли, едва ли, не может быть*. Notably, English prefers *can't* over *mustn't* for epistemic impossibility, a typological asymmetry echoed in Uzbek *mumkin emas* and Russian *не может быть*.

This column chart visualizes various expressions of epistemic probability on a scale from 0% (impossible) to 100% (indisputable). At the bottom of the scale, “Impossible for...” corresponds to 0%, indicating categorical certainty that the event will not occur. Slightly above, “Almost certainly... not” reflects a very high probability that the event will not happen, close to 100% in a negative sense. Further up, “Possibly not...” indicates a moderate probability of the event not occurring (about 15–20%).

The middle range shows “Chances are roughly equal that...” at the 50% level, representing maximum uncertainty where the probability of the event occurring or not occurring is equal. Above this, “Possibly...” rises to approximately 60%, reflecting stronger positive expectations, then “Almost certain that...” is close to 85-90%, indicating high confidence in the occurrence of an event. At the very top of the scale, “Certain that...” equals 100%, which means absolute certainty.

Overall, the diagram demonstrates how linguistic expressions encode different degrees of probability, accurately mapping them onto a numerical reliability scale. This emphasizes that epistemic modality operates within a continuum, allowing speakers to subtly adjust their degree of certainty in the truth of a statement.

Conclusion. The study confirms that epistemic modality is a key semantic category allowing speakers to express nuanced assessments of reliability, probability, and certainty regarding reality. Examining the interaction between cognitive states - such as knowledge, assumption, and doubt - and their linguistic realizations in English, Uzbek, and Russian, the analysis demonstrates that epistemic modality functions on a continuum, from categorical certainty to problematic or doubtful validity. This continuum is shaped not only by the degree of epistemic conviction but also by the type of evidence, the scope of negation, and the discursive strategies employed.

Comparative results reveal both universal trends and language-specific preferences: English relies heavily on grammatical modal means supported by adverbs, Uzbek combines evidential morphology with lexical markers, while Russian favors strategies based on adverbs and particles. Notably, these systems allow speakers to calibrate their position in communication, balancing between authority and politeness or mitigating face-threatening acts.

Overall, epistemic modality acts not as a peripheral grammatical feature, but as an integral mechanism through which speakers encode their worldview, manage interpersonal dynamics, and negotiate the boundaries between knowledge, belief, and uncertainty. Therefore, its study provides valuable insights for linguistic theory, cross-linguistic semantics, and the pragmatics of communication.

References:

(1). Веляева Л.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках [Functional and Semantic Fields of Modality in English and Russian]. Voronezh: Voronezh State University Press, 1985, 180 p.

(2). Coates J. The Semantics of the Modal Auxiliaries. London, Croom Helm, 1983, 259 p.

(3). Емельянова Л.Я. Прагмасемантический аспект в высказывании сомнения [Pragmasemantic Aspect of Utterances of Doubt]. PhD Dissertation (10.02.19). Tver, 2010, 159 p.

(4). Орехова Е.Н. Субъективная модальность высказывания: форма, семантика, функции [Subjective Modality of the Utterance: Form, Semantics, Functions]. Doctoral Dissertation (10.02.01). Moscow, 2011, 419 p.

(5). Palmer F.R. Mood and Modality. 2nd ed. Cambridge. Cambridge University Press, 2001, 236 p.

(6). Papafragou A. Epistemic modality and truth conditions. Elsevier, 2006, p. 1702.

(7). Pietrandrea P. Epistemic Modality. Functional Properties and the Italian System. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2005, 232 p.

(8). Rubin V. Epistemic modality: From uncertainty to certainty in the context of information seeking as interactions with texts. Information Processing & Management, 46, 2010, p. 533–540. https://doi.org/10.1016/j.ipm.2010.02.006

Ziyadullaev Ilhom Oblakulovich (Uzbek State University of World Languages. Senior Lecturer; e-mail: deutsch_ilhom@mail.ru)

PHRASEO-NEOLOGISMS IN THE GERMAN LANGUAGE

Annotation. *This article analyzes phraseo-neologisms as an emerging phenomenon in the German language. These are either creative modifications of familiar phraseological units or entirely new fixed expressions that reflect current social, technological, or media-related developments. The study examines both the structural and functional characteristics of such expressions, supported by examples from the press, social media, and literary texts.*

Ziyadullayev Ilhom Oblakulovich (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti katta o‘qituvchisi; e-mail: deutsch_ilhom@mail.ru)

NEMIS TILIDAGI FRAZEO-NEOLOGIZMLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada frazeo-neologizmlar nemis tilidagi yangi til hodisasi sifatida tahlil qilinadi. Ular mavjud frazeologik birliklarning ijodiy modifikatsiyasi yoki jamiyatdagi, texnologiyadagi va ommaviy axborot vositalaridagi dolzarb hodisalarni aks ettiruvchi mutlaqo yangi barqaror iboralar bo‘lishi mumkin. Tadqiqotda bunday birliklarning strukturaviy va funksional jihatlari ko‘rib chiqilgan bo‘lib, misollar matbuot, ijtimoiy tarmoqlar va badiiy adabiyotdan olingan.*

Kalit so‘zlar*: frazeo-neologizmlar, frazeologizm, neologizm, til o‘zgarishi, nemis tili, медиа.*

Зиядуллаев Илхом Облакулович (Узбекский государственный университет мировых языков, старший преподаватель; deutsch_ilhom@mail.ru)

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ НЕОЛОГИЗМЫ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация*. В данной статье анализируются фразеологические неологизмы как новое языковое явление в немецком языке. Это либо креативные модификации известных фразеологических единиц, либо полностью новые устойчивые выражения, отражающие актуальные социальные, технологические или медиасферы. В исследовании рассматриваются как структурные, так и функциональные особенности таких единиц, проиллюстрированные примерами из прессы, социальных сетей и художественной литературы.*

Ключевые слова: *фразеологические неологизмы, фразеологизм, неологизм, языковые изменения, немецкий язык, медиа.*

Keywords*: phraseo-neologisms, phraseologism, neologism, language change, German, media*

Einleitung. Die Sprache ist ein lebendiges System, das sich kontinuierlich an die sich wandelnden Bedingungen der Gesellschaft anpasst. Insbesondere im digitalen Zeitalter zeigt sich diese Dynamik in der Wortschatzerweiterung durch Neologismen und der kreativen Modifikation bestehender sprachlicher Einheiten. Phraseo-Neologismen – als hybride Einheiten aus Phraseologie und Neologie – spiegeln diesen Wandel pointiert wider. Diese Arbeit hat zum Ziel, das Phänomen der Phraseo-Neologismen im Deutschen systematisch zu untersuchen.

Literaturüberblick. Die theoretische Verankerung des Begriffs „Phraseo-Neologismus“ erfordert zunächst eine klare begriffliche Differenzierung zwischen den Konzepten **Phraseologismus**, **Neologismus** und deren Kombination. In der Sprachwissenschaft existieren zahlreiche Ansätze zur Klassifikation und Analyse dieser Phänomene, wobei insbesondere die interdisziplinäre Verbindung zwischen Phraseologie, Neologie und Diskursanalyse von Bedeutung ist [1;99-b.].

Die Phraseologismen sind feste, meist idiomatische Wortverbindungen, die sich durch Stabilität der Form, konventionalisierte Bedeutung und häufig reduzierte Transparenz auszeichnen. Nach Burger [1;159-b.] handelt es sich bei Phraseologismen um „lexikalisierte Mehrworteinheiten“, die als Eintragungen im mentalen Lexikon fungieren und durch wiederholte Verwendung automatisiert abgerufen werden können. Typische Merkmale von Phraseologismen sind Polylexikalität, feste Wortstellung, idiomatische Bedeutung und Reproduzierbarkeit in der Kommunikation. Beispiele wie *jemandem einen Korb geben*, *das Handtuch werfen* oder *aus dem Rahmen fallen* zeigen, wie Phraseologismen als kulturell geprägte Einheiten die Sprache bereichern.

Forschungsmethodik. Die Phraseologismen sind nicht nur Ausdruck sprachlicher Ökonomie, sondern auch Träger von kulturellen Werten, Metaphern und kollektiven Erfahrungen. Ihre Analyse ermöglicht somit einen tiefen Einblick in die Denk- und Kommunikationsstrukturen einer Sprachgemeinschaft. Die Neologismen stellen neue sprachliche Einheiten dar, die entweder neu gebildet oder aus anderen Sprachen entlehnt werden. Sie entstehen als Reaktion auf gesellschaftliche, technologische oder kulturelle Innovationen und spiegeln aktuelle Entwicklungen wider [5;251-b.]. In der Forschung unterscheidet man zwischen **lexikalischen Neologismen** (neue Wörter), **semantischen Neologismen** (neue Bedeutungen für bestehende Wörter) und **strukturellen Neologismen** (neue morphologische oder syntaktische Strukturen) [3;185 p.].

Ein bekanntes Beispiel für einen lexikalischen Neologismus ist *Klimakleber*, das im Zuge der Klimaproteste medial verbreitet wurde. Solche Neologismen durchlaufen verschiedene Phasen – von der Innovation über die Diffusion bis hin zur möglichen Integration in den Standardwortschatz. Besondere Aufmerksamkeit erhalten Neologismen in der Medienlinguistik, da Medien als Katalysator für die schnelle Verbreitung und Etablierung neuer sprachlicher Einheiten fungieren [8;118 p.]. Die Dynamik digitaler Kommunikation begünstigt zudem die kurzlebige, oft ironische oder expressive Funktion vieler Neologismen, insbesondere in sozialen Netzwerken.

Der Begriff „Phraseo-Neologismus“ bezeichnet die Schnittstelle zwischen Phraseologie und Neologie – also kreative Umbildungen, Modifikationen oder Neuschöpfungen phraseologischer Einheiten. Dabei handelt es sich nicht bloß um neue Wörter, sondern um **neue oder transformierte feste Wendungen**, die sich durch Innovation in Form oder Bedeutung auszeichnen. Diese können durch **Substitution einzelner Bestandteile, semantische Verschiebung, Hybridisierung mit Fremdwörtern, ironische Brechung oder Anspielung auf aktuelle Diskurse** entstehen [6;201 p.].

Analyse und Ergebnisse. Ein Beispiel ist die Umwandlung der Redewendung *den Nagel auf den Kopf treffen* zu *den Like auf den Kopf treffen*, wodurch ein digitaler Kontext eingeführt und gleichzeitig eine humorvolle Neuinterpretation erzielt wird. Solche Phraseo-Neologismen sind typisch für die Sprache der sozialen Medien, in der Kreativität und Aufmerksamkeit zentrale kommunikative Ziele sind.

Theoretisch stützt sich die Analyse von Phraseo-Neologismen auf Modelle der **kognitiven Linguistik**, der **frame-basierten Semantik** [4;121 p.], sowie auf die **diskurslinguistische Perspektive**, die den situativen Gebrauch und die ideologische Rahmung solcher Einheiten berücksichtigt.

Die Phraseo-Neologismen können sowohl temporär als auch dauerhaft in der Sprache existieren. Während manche als **sprachliche Modeerscheinungen** schnell wieder verschwinden, etablieren sich andere durch häufige mediale Verwendung als **feste Bestandteile des öffentlichen Diskurses**. Ihre Untersuchung erlaubt daher Aussagen über Sprachwandel, gesellschaftliche Trends und die Rolle sprachlicher Kreativität in der Kommunikation.

Die Phraseo-Neologismen lassen sich nach ihrer Entstehungsweise in folgende Typen unterteilen:

- **Modifizierte Phraseologismen**: bekannte Redewendungen werden verändert (*den Like auf dem Kopf treffen*).
- **Hybridbildungen**: Kombination deutscher Phrasen mit Anglizismen (*Der frühe Vogel tweetet zuerst*).
- **Neuschöpfungen**: komplett neue Wortverbindungen, oft aus sozialen Netzwerken stammend (*im Scroll-Modus leben*).

Phraseo-Neologismen erfüllen mehrere kommunikative Funktionen:

- **Ironie und Kritik**: etwa durch humorvolle Brechung gewohnter Phrasen.
- **Mediale Attraktivität**: besonders in Headlines, Werbung und Social Media.
- **Identitätsbildung**: Nutzung in Jugend- und Netzsprache signalisiert Gruppenzugehörigkeit.
- **Emotionalität und Kreativität**: durch originelle Ausdrucksweise und Bildhaftigkeit.

Beispiele aus der Online-Presse und sozialen Netzwerken:

- *"Wellenbrecher-Lockdown"*: Kombination maritimer Metapher mit Pandemiepolitik.
- *"In der Filterblasenblase platzt ein Like"*: Wortspiel mit komplexem Neologismus.
- *"Digital Detox ist mein neues Yoga"*: Phraseo-Neologismus mit Ironie und Lifestyle-Bezug.

Zusammenfassung. Die vorliegende Untersuchung zeigt, dass Phraseo-Neologismen eine dynamische und kreative Erscheinung innerhalb der deutschen Sprache darstellen. Sie spiegeln nicht nur gesellschaftliche, technologische und kulturelle Entwicklungen wider, sondern dienen auch als Mittel zur sprachlichen Innovation und expressiven Kommunikation. Besonders auffällig ist ihr Präsenz in digitalen

Medien, Werbung und journalistischen Textsorten, wo der Bedarf an pointierter und aufmerksamkeitsstarker Sprache besonders hoch ist.

Die analysierten Beispiele verdeutlichen, dass Phraseo-Neologismen oft durch die Kombination etablierter Redewendungen mit neuen lexikalischen Einheiten entstehen oder durch kreative Modifikation bekannter Phrasemstrukturen gebildet werden. Dabei kommt es nicht selten zu Bedeutungsverschiebungen oder Ironisierungen, was die kommunikative Wirkung dieser Konstruktionen zusätzlich verstärkt [7;198 p.].

Ein weiteres Ergebnis der Arbeit besteht darin, dass Phraseo-Neologismen als Indikatoren für sprachlichen Wandel dienen können. Sie sind ein Beleg dafür, wie flexibel und aufnahmefähig die deutsche Sprache ist. Die Tendenz zur Phraseologisierung neuer Begriffe verweist auf ein sprachinternes Bedürfnis nach idiomatischer, gleichzeitig aber auch neuartiger Ausdrucksweise.

Literaturverzeichnis:

(1). Burger H. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2010, 234 s.

(2). Steyer K. Neologismenwörterbuch des IDS. Mannheim, Institut für Deutsche Sprache, 2016, 328 s.

(3). Häcki Buhofer A. Sprache kreativ: Formen und Funktionen kreativen Sprachgebrauchs. Tübingen, Francke, 2007, 215 s.

(4). Ziem A. Frames und sprachliches Wissen. Berlin, De Gruyter, 2008, 290 s.

(5). Fandrych C. Wortbildung und Neologismen im Deutschen. Tübingen, UTB, 2012, 198 s.

(6). Römer M. Phraseologismen im digitalen Diskurs. Wiesbaden, Springer VS, 2019, 256 s.

(7). Wengeler M. Sprache in der Politik. Berlin, De Gruyter, 2015, 312 s.

(8). Kinnebrock S., Esser F. Medien und Sprache. Konstanz, UVK, 2011, 274 s.

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
FIZIKA-MATEMATIKA		
Karimjon Sabirov Kabildjanovich, Matyoqubov Hikmatjon Shuhratovich, Jumaniyozov Muzaffar Xushnudbekovich	Tarmoqlangan tizimlarda burgers tenglamasi: metrik graf asosidagi yondashuv	**3**
Tursunov Qahor Shonazarovich	Tabiat hodisalarini o‘rganishda nyuton qonunlarining o‘rni	**9**
Aqmonova Laylo Qurbonboy qizi	Yassi kanalda qovushoq suyuqlikning nostatsionar oqimida aniq va taqribiy yechim natijalarini solishtirish	**14**
Akramov Mashrab Ergashali o‘g‘li, Karimjon Sabirov Kabildjanovich, Matyoqubov Hikmatjon Shuhratovich, Matniyozov Zokir Matyazovich	Tarmoqlarda statsionar Manakov solitonlari: metrik graflarga asoslangan yondashuvda aniq yechimlar va turg‘unlikni tahlil qilish	**18**
O‘ktamaliyev Bekzod Ikromjon o‘g‘li	Qattiq polimer elektrolitlarda elektrokimyoviy impedans spektroskopiya bo‘yicha xarakteristikalar	**24**
Sultonov Bobur Qobuljon o‘g‘li	Amorf yarimo‘tkazgichning zonalararo yutilish spektrini Kubo-Grinvud formulasi bo‘yicha hisoblash	**28**
Bo‘ronov Musobek Orifovich	Barcha boshlang‘ich shartlar uchun chiziqli va nochiziqli mayatniklar harakati	**33**
Baltayeva Umida Ismoilovna, Hayitbayev Hamro Shavkatovich	Xarakteristik va noxarakteristik tip o‘zgarish chiziqlariga ega yuklangan aralash tipdagi tenglama uchun chegaraviy masalalar	**37**
Fayzullayev Bexzod	Shturm-Liuvill chegaraviy masalasining regularlashtirilgan izini hisoblashning P. Laks usuli	**44**
Атаназарова Шоира Эркиновна	Интегрирование матричного модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза отрицательного порядка	**50**
FALSAFA		
Surobova Rayxona	Tarixiy tafakkur va axloqiy ongning o‘zaro bog‘liqligi: nazariya va qarashlar tahlili	**53**
Berdikulova Surayyo Aslamovna	Jahon ijtimoiy-falsafiy tafakkurida ijtimoiy islohotlar va ijtimoiy me’yorlar	**55**
Masharipova Gularam Kamilovna	“Mafotih al-ulum” – fanlar tasnifida muhim manba	**57**
Abduraxmonov Xolboy To‘xtayevich	Ahmad Donish falsafiy merosida ijtimoiy munosabatlar	**60**
Narziyev Zubaydillo Ibodilloyevich	Aziziddin Nasafiy tasavvufiy qarashlarida ishq haqidagi g‘oyalarning falsafiy tahlili	**62**
Farxodjonova Nodira Farxodjon qizi	Jamiyat barqarorligini ta’minlashda jadidchilarning ijtimoiy-falsafiy g‘oyalari	**66**
Gulova Anorgul Axtamovna	Alisher Navoiyning ijtimoiy-antropologik qarashlarida millatlararo totuvlik va tinchliksevarlik g‘oyalari	**68**
TILSHUNOSLIK		
Otaqulov Nodirjon Baxromaliyevich	Kollokvial va subkollokvial frazeologik birliklarning pragmatik xususiyatlari	**72**
Karlibaeva Gulmira	Ajiniyoz shoir qoraqalpoq adabiy tili asoschilaridan biri sifatida	**76**
Komilova Nilufar Abdilkadimovna	Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan gender tushunchasining konseptual modellari va ularning til tizimida aks etishi	**79**
Hamidova Bibigul Rabbimovna	O‘zbek tilida konversiya, otlashish, omonimlik tushunchalarining qo‘llanilishi	**82**
ADABIYOTSHUNOSLIK		
Tillayeva Rayxona Tuxtasinovna	Badiiy obrazlar tizimi: tahlil va talqin masalalari	**86**
Ernazarova Iroda Shavkat qizi	O‘zbek xalq ertaklarining o‘rganilish masalalari	**89**

Juraboyev Ikromjon Abdullajon o‘g‘li	Imom G‘azzoliy – zamondoshlari va zamonaviy g‘azzoliyshunoslar talqinida	**93**
Dadaboyev Olimjon Ortiqovich	G‘arb adabiyoti hujjatli romanlarida Amir Temur siymosi tasviri	**96**
Seytniyazov Tursinboy	Peyzaj tasvirning zamon ifodasi	**99**
JURNALISTIKA		
Nazarova Xurshidabonu	Realiti-shoularning milliy telekanallardagi o‘rni	**103**
Dauletbaeva Dilshoda	Jahon media makonida sayohat–jurnalistikasining shakllanish tarixi	**106**
PEDAGOGIKA		
Isakov Zakirjon Soliyevich	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida kitobxonlikni rivojlantirish yo‘llari	**110**
Abdullayev Sherzod Amat o‘g‘li	O‘quvchilarda axborot xavfsizligi tushunchasini shakllantirishning nazariy asoslarini o‘rganish	**112**
Esanova Sarvinoz Uktamovna	Talabalarda kasbiy-ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda xalq hunarmandchiligining o‘rni	**116**
Turdimuratov Baxtiyor Kurbonovich	Oliy ta’limda bo‘lajak “axborot texnologiyalari” fani o‘qituvchilarini tayyorlashda kreativ fikrlash ko‘nikmasini rivojlantirishda innovatsion ta’lim metodlaridan foydalanish	**119**
Radjapova Dilafruz Amanturdiyevna	Talabalarda divergent tafakkurni muammoli o‘qitish texnologiyasi asosida rivojlantirish	**123**
Polvonov Baxtiyor Zaylobidinovich, Bozorov Erkin Xojiyevich, Palvanova Gulnoza Satimbayevna, Fozilova Mohichehra Dilmurod qizi	Tibbiyot oliy o‘quv yurtlarida nurlanishlarning moddalar bilan o‘zaro ta’siri fanini kombinatsion uslublar yordamida tashkil etish asosida umumlashgan metodli dars ishlanmalarni yaratish	**126**
Shokirova Diloramxon Abduvali qizi	Bola nutqida genderga oid diskursiv farqlanishlarning lingvopragmatik tahlili	**129**
Fayziyeva Mo‘tabar Mardonovna	Demokratik ta’lim-tarbiya tushunchasi	**132**
Jabborov Bekjon Bayjonovich	Ekologik ta’lim va barqaror rivojlanish maqsadlarining uzviy bog‘liqligi	**135**
Madetbayeva Xurliman Saparg‘aliy qizi	“Tarbiya” fanini oqitishda klaster texnologiyasidan foydalanishning pedagogik va psixologik asoslari	**139**
Qurbonov G‘ulomjon G‘afurovich	Raqamli pedagogika sharoitida masofaviy o‘quv jarayonini tashkil etish modellari	**141**
Buriyev Xoliddin Ja’farovich	Axborotlashgan ta’limda oliy ta’lim muassasini boshqarishni takomillashtirish ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida	**145**
Berdiyeva Dilafruz Shuxratovna	Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida rahbar malakasini oshirishning zamonaviy usullari	**148**
Iminov Odilbek Nabidjanovich	Zamonaviy falsafani o‘qitishda ilmiy adabiyot va matnlardan foydalanish zarurati	**151**
Саламова Феруза Хакимбековна	Эффективность индивидуального занятия со слабослышащими детьми	**155**
Djumabaeva Jamila Sharipovna, Ruzmetova Sohiba Tohir qizi	Integrating Artificial Intelligence Tools Into the Development of Academic Writing Skills Among Non – Linguistic Majors	**158**
Boykhanov Shuxratjon	The Pedagogical Importance of Proverbs: Writing Development, Cross-Cultural Comprehension, and Dual Coding Approach	**163**
Urunova Shakhlo Rafikovna	Improving Language Acquisition: the Function of Digital Applications in Teaching English for Particular Objectives	**166**
ILMIY AXBOROT		
Sharipova Shaxzoda Xasanovna	Respublikamizda tashqi siyosat, diplomatiya va turizm madaniyatining bog‘liqligi	**169**

Davletova Shoxida Bazarbayevna	Murakkab kiritmalar sintaktik-stilistik kategoriya sifatida	**172**
Akramova Diyora Xaytboy qizi	Kasb-hunar va mehnatga oid leksemalarda evfemizmlarning ishlatilishi	**175**
Xoljo‘rayeva Maftunabonu	O‘zbekcha-inglizcha ijtimoiy-siyosiy terminlarning sintaktik tahlili	**178**
Yuldashev Jo‘rabek Uralovich	Karmana tumani etnooykonimlari	**181**
Homidova Barnoxon Sadriddin qizi	Badiiy matnni tahlil qilishda qiyoslash metodining imkoniyatlari	**184**
Nabijonova Madinabonu	Erkin Vohidov she’rlarida frazeologizmlarning lingvopoetik xususiyatlari	**188**
Adambayeva Shahnoza	Fransuz va o‘zbek tillarida “ayol” konseptining lisoniy tahlili	**191**
Absalamova Gulmira Sharifovna	Mishel Montenning “Les Essais” asarida fransuz adabiyotshunoslik terminlarining stilistik-funksional talqini va lingvokulturologik yuzaga chiqishi	**195**
Raxmonova Iroda	Ingliz tilshunosligida frazeologizmlarni o‘rganish bosqichlari: nazariy, metodologik va amaliy asoslari	**197**
Xoliqova Nasiba	O‘zbek xalq maqollarida gapning bosh bo‘laklarining sintaktik xususiyatlari	**199**
Esanova Maysara Abdullayevna	XIX asr ikkinchi yarmidagi adabiy-madaniy hayot va Miriy	**202**
Ochilov Ulug‘bek Sayfulloyevich	Nazar Eshonqulning «Maymun yetaklagan odam» va «Ozod qushlar» hikoyalarida magik realizm	**206**
Eshonqulov Laziz Norqobul o‘g‘li	Kulgi–hajvning estetik imkoniyatlari va jamiyat demokratik tafakkurini rivojlatirishdagi ahamiyati	**208**
Xasanova Mashxura Jumanovna	Qasidalarda tong tasviri	**211**
Sarsenbaev Konisbay Jaksilik uli	To‘lepbergen Qayipbergenov povestlarida badiiy so‘zdan foydalanishning o‘ziga xosligi	**215**
Usmonova Oydin Sherali qizi	“Masnaviy” bog‘chasidan bir ko‘za suv	**217**
Nabiyev Maxsud Abdimannonovich	Iqtisodiy madaniyat tushunchasi va uning falsafiy talqini	**221**
Usenov Jiyeńgaliy	“Jaslar” túsinigi hám oníń qáliplesiw tariyxínan	**223**
Тошполатова Ширин Мухиддиновна	Законодательная база этики государственных гражданских служащих в республике узбекистан	**225**
Тожибоева Шахзода Аъзамжон кизи	Типология метафор в прозе Рэя Брэдбери: когнитивный и лингвостилистический аспекты	**228**
Аметова Мухаббат Оразымбетовна	Каримбай Курамбаев – исследователь тюркских литературных связей и деятель культуры	**231**
Sodikova Shokhistakhon Bakhodir qizi	Theoretical Foundations of Euphemisms and Their Importance in the Medical Field	**233**
Turakulova Dilafruz Mamatsoli qizi	The Semantics of Epistemic Modality: Evaluating Knowledge, Probability, and Certainty	**238**
Ziyadullaev Ilhom Oblakulovich	Phraseo-neologisms in the german language	**243**

“ILM SARCHASHMALARI” ILMIY-NAZARIY, METODIK JURNALI MUALLIFLARIGA ESLATMA

1. **“Ilm sarchashmalari”** ilmiy-nazariy, metodik jurnaliga qo‘yiladigan talablar jahon andozalari hamda O‘zbekistonda amal qilayotgan PhD va DSc tadqiqotlari tizimidagi andozalardan kelib chiqadi.

2. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak. Maqolalar hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi kerak.

3. O‘zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuvida qabul qilinadi.

4. Maqola 1 ta taqriz, pagiatga tekshirilganligi haqidagi ma’lumotnoma va 1 ta ekspertlar xulosasi bilan (hujjatlar elektron shaklda) qabul qilinadi.

5. Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.

6. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.

Maqola xalqaro andozalar talabi doirasidagi quyidagi aniq bandlarga ega bo‘lishi kerak:

Maqola muallifi to‘g‘risida ma’lumot (Author information). Bunda muallif(lar)ning ism-familiyasi va otasining ismi to‘liq yozilishi, muallifning lavozimi, ilmiy unvoni va darjasi, e-maili, telefon raqami hamda maqola taqrizchisi yozilishi kerak. Maqola muallifi to‘g‘risida ma’lumot **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola mavzusi (Title). Maqola mavzusi, imkon qadar, qisqa va lo‘nda ko‘rinishda shakllantirilgan bo‘lib, maqolaning tadqiqot yo‘nalishini aniq ifoda etishi lozim. Sarlavha **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola annotatsiyasi (Abstract). Maqolalarning qisqacha mazmuni (annotatsiyasi) 5 qatordan kam, 15 qatordan oshmagan holda **o‘zbek**, **rus** va **ingliz** tillarida beriladi. Unda tadqiqot muammosi, uning dolzarbligi, tadqiqot muammosini ochib berish uchun qo‘llanilgan metodologiya, tadqiqot natijalari, maqolaning to‘la mazmunidan kelib chiqqan holda, muallifning ilmiy va amaliy hissasi qisqacha bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar (Key words). Maqola mazmuni va maqsadini eng qisqa mazmunda ochib beruvchi kalit so‘zlar hisoblanadi. Kalit so‘zlarning har biri asosiy matn tarkibida ko‘proq takrorlanishi tavsiya etiladi. Maqola kalit so‘zlari **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Kirish (Introduction). Kirish qismida, asosan, tadqiqot muammosi, uning maqsad va vazifalari yoritiladi. Mazkur qism tadqiqot mavzusining tanlanish asosi, uning dolzarbligi va ilmiy ahamiyatini tushuntirib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tadqiq etilayotgan muammo yuzasidan muallifning bilim va tasavvurlarga ega ekanini namoyon etuvchi qism hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili mavjud intellektual hudud doirasini baholash va shu asosda ma’lum xarita yaratishni anglatadi. Adabiyotlarning tanqidiy tahlilidagi urinishlar mazkur mavzu doirasidagi bilimlarni kuchaytiradi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. O‘z mazmuniga ko‘ra, har qanday tadqiqot ayni shu sohada yaratilgan avvalgi bilimlar negiziga quriladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning eng muhim qismlaridan biri bo‘lib, u o‘tkazilayotgan tadqiqotning umumiy xaritasi, tadqiqot yo‘li va manzilga (natijaga) olib boruvchi xaritaviy chizgilari hisoblanadi. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo‘nalishini (deduksion yoki induksion) belgilash, tadqiqot dizayni, ya’ni tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo‘llari va tadqiqot etikasini belgilash, tadqiqot obyektining tanlovi (sampling), birlamchi yoki ikkilamchi ma’lumot manbalaridan foydalanish to‘g‘risidagi qarorlar, tadqiqot strategiyasini (kuzatish, eksperiment, keys-stadi, savolnoma, etnografik, arxiv tadqiqot va h.k.) aniqlash bo‘yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo‘yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo‘lni belgilashni anglatadi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan yo‘lning ishonchliligi (reliability) va aniqliligini (validity) asoslash orqali namoyon bo‘ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqotning tahlil qismi tadqiqot metodologiyasida avvaldan belgilab olingan tahlil usullari orqali yig‘ilgan ma’lumotlarning tahlilini amalga oshiradi. Bunda faqatgina tahlil usulining natijalari ifoda etiladi, topilgan natijalar bo‘yicha muhokama maqolaning keyingi qismining vazifasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqotning maqsad, vazifalarining anglashilganligi hamda tadqiqot savollarining o‘z javobini topganligi, tadqiqotning asosiy natijalariga va tadqiqotning umumiy jarayoniga umumiy xulosalar, shu bilan birga, takliflar va ayni tadqiqotdan kelib chiqqan holda, kelajak tadqiqot ishi yo‘nalishlari maqola xulosa va takliflari qismining asosini tashkil etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References). Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro‘yxati [1], [2] yoki [3] ketma-ketligida qo‘yiladi. Masalan:

– mualliflar ismi-sharifi, kitob nomi, nashr manzili nashriyot nomi, yili, betlari;

– mualliflar ismi-sharifi, maqola nomi, jurnal nomi, nashri, yili, soni, betlari.

Maqola ***matnida*** foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga **havola (snoska)** [1; 25–26-b.] shaklida berilishi kerak.

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboyYo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **G‘ayrat O‘rozboyev**

Terishga berildi: 20.08.2025
Bosishga ruxsat etildi: 30.08.2025
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.20
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: https://t.me/ilmsarchashmalari